

Міністерство освіти і науки України
Тернопільський національний економічний університет

*До 50-річчя Тернопільського
національного економічного
університету*

Фінансова політика інвестиційно-інноваційного розвитку України

Монографія

За редакцією доктора економічних наук,
професора В. Г. ДЕМ'ЯНИШИНА

Тернопіль
ТНЕУ
2014

ББК 65.9(4Укр)261-18

Д-32

УДК 336.02

Авторський колектив: д. е. н., проф. В. Г. Дем'янишин (вступ, р. 1); д. е. н., проф. І. С. Гуцал (3.7); д. е. н., проф. О. П. Кириленко (2.4); д. е. н., проф. Т. О. Кізіма (р. 5; 4.8); д. е. н., доц. О. В. Кнейслер (2.8); д. е. н., доц. Н. Я. Кравчук (р. 7); д. е. н., доц. Г. С. Лопушняк (4.5); к. е. н., доц. В. М. Булавинець (5.4); к. е. н., доц. С. Л. Коваль (3.4); к. е. н., доц. В. В. Костецький (3.5); к. е. н., доц. З. М. Лободіна (4.5); к. е. н., доц. Б. С. Малиняк (2.3); к. е. н., доц. Г. Й. Островська (3.3); к. е. н., доц. В. В. Письменний (2.7; 4.4); к. е. н., доц. Г. Б. Погрізук (3.6); к. е. н., доц. П. М. Рендович (4.7); к. е. н., доц. І. П. Сидор (3.2; 4.3; 5.5); к. е. н., доц. І. Ф. Стефанів (3.1); к. е. н., доц. М. П. Шаварина (5.2); к. е. н., доц. Н. В. Шаманська (5.3); к. е. н. І. А. Крисоватий (р. 6); к. е. н. Т. В. Письменна (4.2; 4.4); к. е. н. Т. Д. Сіташ (4.6); докторант, к. е. н. О. М. Кузьмак (3.8); докторант, к. е. н. О. І. Тулай (4.1); м. н. с. В. В. Дем'янишин (1.2); Ю. В. Баніт (2.2); О. С. Вавричук (2.4); І. Д. Вигнан (5.6); І. В. Дрогоруб (2.5); Ю. Г. Журавель (2.1); А. Я. Крупка (4.8); В. О. Куцяк (5.1); В. В. Мартинюк (4.2); І. М. Федорович (2.6); О. С. Шаманська (5.7).

Рецензенти:

М. І. Крупка, доктор економічних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, завідувач кафедри фінансів, грошового обігу і кредиту Львівського національного університету імені Івана Франка;

Л. В. Лисяк, доктор економічних наук, професор, проректор з наукової роботи, завідувач кафедри фінансів і державного управління Дніпропетровської державної фінансової академії;

В. М. Опарін, доктор економічних наук, професор, професор кафедри фінансів ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»

Рекомендовано до друку вченою радою Тернопільського національного економічного університету (протокол № 9 від 26 червня 2014 р.)

ББК 65.9(4Укр)261-18

Д-32

УДК 336.02

Фінансова політика інвестиційно-інноваційного розвитку України : моногр. / за ред. В. Г. Дем'янишина. – Тернопіль : ТНЕУ, 2014. – 464 с.

ISBN 978-966-654-365-6

У монографії досліджено теоретичні засади фінансової політики інвестиційно-інноваційного розвитку України, особливості її формування і реалізації. Розглянуто джерела фінансових ресурсів для інвестування в інноваційний розвиток держави. Значну увагу приділено методологічним і практичним засадам фінансової політики інвестиційно-інноваційного розвитку економіки, сфери соціально-культурних послуг, інноваційно-інвестиційному аспекту політики домогосподарств. Узагальнено напрями податкового регулювання інноваційних процесів. Охарактеризовано інноваційну модель України у вимірі глобальних структурних зрушень.

Для науковців, працівників фінансової системи України, викладачів, аспірантів, магістрів та студентів економічних спеціальностей вищих навчальних закладів, усіх, хто прагне поглибити свої знання з фінансової теорії та практики.

ISBN 978-966-654-365-6

© Колектив авторів, 2014

© ТНЕУ, 2014

ЗМІСТ

ВСТУП.....	7
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ ФІНАНСОВОЇ ПОЛІТИКИ ІНВЕСТИЦІЙНО-ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ.....	11
1.1. Концептуальні підходи до сутності та змісту фінансової політики інвестиційно-інноваційного розвитку держави.....	11
1.2. Розвиток законодавчої та нормативної основи організації фінансової політики інвестиційно-інноваційного розвитку держави.....	40
1.3. Стратегічні орієнтири та напрями розвитку інвестиційно-інноваційної політики України в умовах євроінтеграційних процесів.....	52
РОЗДІЛ 2. ДИВЕРСИФІКАЦІЯ ФІНАНСОВИХ ІНВЕСТИЦІЙНИХ РЕСУРСІВ ДЛЯ ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ.....	67
2.1. Проблеми та перспективи консолідації фінансових інвестиційних ресурсів для інноваційного розвитку України.	67
2.2. Бюджетне інвестування інновацій та перспективи його розвитку в Україні.	78
2.3. Удосконалення бюджетних інвестицій як необхідна умова забезпечення сталого розвитку України.	87
2.4. Державно-приватне партнерство як ефективний інструмент реалізації інвестиційно-інноваційної політики.	104
2.5. Роль кредиту в інвестиційно-інноваційному розвитку України.....	112
2.6. Державні запозичення у забезпеченні інвестиційно- інноваційного розвитку України.	126
2.7. Розвиток інституту державних запозичень в умовах побудови в Україні інноваційної моделі економічного розвитку.	139
2.8. Модернізація державного регулювання страхового ринку в умовах глобальних структурних зрушень.....	149

РОЗДІЛ 3. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ І ПРАКТИЧНІ ЗАСАДИ ФІНАНСОВОЇ ПОЛІТИКИ ІНВЕСТИЦІЙНО- ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ..... 161

3.1. Сучасні реалії, проблеми та напрями удосконалення фінансової політики інвестиційно-інноваційного розвитку економіки України.	161
3.2. Фінансове забезпечення економічної діяльності держави в контексті інвестиційно-інноваційних процесів.	173
3.3. Інтегрування збалансованої системи стратегічних показників та бюджетування як управлінська інновація.	186
3.4. Фінансове забезпечення інноваційного розвитку сільського, лісового, мисливського та рибного господарств.....	193
3.5. Проблеми та перспективи інвестиційно-інноваційного розвитку житлово-комунального господарства України.....	203
3.6. Особливості стратегії і тактики інвестиційно-інноваційного розвитку охорони навколишнього природного середовища в Україні.	221
3.7. Участь банків у забезпеченні регіональної інноваційно-інвестиційної стратегії.....	231
3.8. Формування систем ризик-менеджменту – запорука інвестиційно-інноваційного розвитку банківського сектору.....	238

РОЗДІЛ 4. ПРАКТИКА ФОРМУВАННЯ І РЕАЛІЗАЦІЇ ФІНАНСОВОЇ ПОЛІТИКИ ІНВЕСТИЦІЙНО-ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ СФЕРИ СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНИХ ПОСЛУГ...245

4.1. Інвестування розвитку людського потенціалу як передумова формування ефективної фінансової політики держави.	245
4.2. Фінансова політика у сфері інвестиційно-інноваційного розвитку освіти в Україні.	253
4.3. Фінансування підготовки кадрів в Україні: інвестиційно-інноваційний потенціал.	264
4.4. Фінансове забезпечення галузі науки в умовах реалізації інвестиційно-інноваційної політики держави.	274
4.5. Фінансові аспекти інвестиційно-інноваційного розвитку охорони здоров'я.	284
4.6. Удосконалення планування і фінансування інвестицій охорони здоров'я.	296

4.7. Передумови та напрями інвестиційно-інноваційного розвитку санаторно-курортної сфери.....	306
4.8. Фінансова політика інвестиційно-інноваційного забезпечення духовного і фізичного розвитку населення України.....	314

**РОЗДІЛ 5. ФІНАНСИ ДОМОГОСПОДАРСТВ
ЯК ОБ'ЄКТ ДЕРЖАВНОЇ ФІНАНСОВОЇ ПОЛІТИКИ:
ІННОВАЦІЙНО-ІНВЕСТИЦІЙНИЙ АСПЕКТ.....323**

5.1. Домогосподарство як важливий об'єкт та суб'єкт фінансової політики в умовах ринку.....	323
5.2. Соціальна політика та її вплив на фінанси домогосподарств.....	332
5.3. Політика держави у сфері пенсійного страхування і пенсійного забезпечення.....	340
5.4. Фінансова політика у сфері регулювання доходів трудових мігрантів: основні тенденції та проблемні аспекти.....	350
5.5. Оподаткування доходів домогосподарств: інвестиційно-стимулюючий ефект.....	355
5.6. Вплив фінансової політики на формування ринку заощаджень в Україні.....	363
5.7. Фінансова грамотність населення як важлива передумова реалізації фінансової політики.....	373

**РОЗДІЛ 6. НАПРЯМКИ РОЗВИТКУ ПОДАТКОВОГО
РЕГУЛЮВАННЯ ІННОВАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ У СУЧАСНИХ
УМОВАХ.....383**

6.1. Світовий досвід у сфері оподаткування інновацій і можливості його використання у вітчизняній фіскальній практиці.....	383
6.2. Критерії раціоналізації податкового регулювання інноваційної діяльності.....	400
6.3. Вектори удосконалення податкового регулювання інноваційної діяльності в Україні.....	411

**РОЗДІЛ 7. СТРАТЕГІЯ ІНВЕСТИЦІЙНО-ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ
У ВИМІРІ ГЛОБАЛЬНИХ СТРУКТУРНИХ ЗРУШЕНЬ.....421**

7.1. Глобальні структурні зрушення: причини генерування, форми прояву та ефекти.....	421
7.2. Індикатори оцінки інвестиційно-інноваційного розвитку України в умовах глобальних структурних зрушень....	429
7.3. Системні детермінанти накопичення структурних диспропорцій і фінансових дисбалансів в економіці України.....	439
7.4. Політика реструктуризації економіки України у контексті стратегічних цілей інвестиційно-інноваційного розвитку.	451

ВСТУП

Фінансова політика інвестиційно-інноваційного розвитку є унікальним фінансовим явищем, у якому відображаються специфічні економічні відносини, виявляються їхні позитивні і негативні якості, рівень впливу даних відносин на розвиток економіки, соціально-культурної сфери, добробут населення. Через призму цієї політики можна заглянути у майбутнє, спрогнозувати тенденції і закономірності соціально-економічного розвитку країни.

Особливістю фінансової політики інвестиційно-інноваційного розвитку є залучення до неї всіх підприємств, організацій, установ незалежно від форм власності, місця знаходження, рівня підпорядкування, галузевих, функціональних та організаційних особливостей, а також населення, яке пов'язане з інвестиційною й інноваційною діяльністю. Немає жодного органу державної влади, управління, місцевого самоврядування, який не брав би активної участі у цьому виді діяльності. Саме якість такої участі дає змогу судити про рівень їхньої компетенції, вміння та здатність керувати фінансовими відносинами та соціально-економічними процесами у суспільстві, виконувати свої функціональні обов'язки.

В зарубіжній економічній літературі питання фінансової політики інвестиційно-інноваційного розвитку є одним із центральних питань державних та корпоративних фінансів. Серед українських економістів на окремих аспектах фінансового забезпечення інвестиційно-інноваційної діяльності акцентують свою увагу В. Беседін, І. Бланк, М. Бутко, Д. Ванькович, О. Ворсовський, А. Гальчинський, Б. Губський, А. Даниленко, Б. Данилишин, Н. Дацій, Н. Демчишак, М. Денисенко, А. Загородній, Т. Затонацька, С. Захаркін, В. Зимовець, Б. Карпінський, О. Кириленко, В. Козюк, І. Крейдич, І. Крупка, Я. Кузнецова, В. Лисак, Т. Майорова, В. Опарін, Ю. Пасічник, А. Пересада, С. Реверчук, В. Семиноженко, М. Туріянська, Г. Федоренко, В. Федосов, С. Юрій, О. Юркевич та інші. Під час обговорення бюджетної та податкової реформ в Україні на сторінках спеціальних та періодичних видань були опубліковані статті на-

уковців, спрямовані на удосконалення окремих напрямків формування інвестиційно-інноваційного розвитку.

Однак сучасна фінансова політика інвестиційно-інноваційного розвитку України знаходиться у незадовільному стані і не відповідає вимогам європейського рівня. Особливим недоліком є відсутність стратегії і тактики цієї політики, внаслідок чого окремі дії влади є неупорядкованими, хаотичними, безперспективними.

У першу чергу, це пов'язане з: недостатнім обсягом заощаджень населення, коштів суб'єктів господарювання та держави для здійснення інвестицій з метою реалізації інвестиційних та інноваційних проєктів; невизначеністю правового інструменту залучення недержавних інвестицій з метою розвитку економіки, у тому числі механізму забезпечення розвитку державно-приватного партнерства; низькими темпами впровадження високих технологій; високою енергоємністю внутрішнього валового продукту; зношеністю основних фондів; недосконалістю законодавства щодо розвитку інноваційної діяльності; невиконанням суб'єктами господарювання вимог законодавства щодо взяття на облік об'єктів права інтелектуальної власності та відсутністю механізму заохочення введення таких об'єктів у комерційний обіг; нерозвинутістю інноваційної інфраструктури, недостатньою кількістю інноваційних підприємств (інноваційних центрів, технопарків, технополісів, інноваційних бізнес-інкубаторів), наукових парків, центрів трансферу технологій і промислових кластерів; недосконалістю механізму комерціалізації результатів наукових досліджень і розробок; невизначеністю пріоритетів розвитку базових галузей економіки та відсутністю сприятливих умов для залучення інвестицій з метою забезпечення розвитку високотехнологічного виробництва; незначною кількістю вітчизняних виробників високотехнологічної продукції, що беруть участь у міжнародному обміні технологіями, у зв'язку з недосконалістю законодавства щодо трансферу технологій; недостатньою державною підтримкою впровадження інновацій для забезпечення розвитку малого та середнього підприємництва.

Процес формування і реалізації інвестиційної політики в Україні дуже політизований. Під час розробки окремих показників переважають не об'єктивні, а суб'єктивні чинники, внаслідок чого затверджені плани та програми у більшості випадків не задоволь-

няють суспільні інтереси, а спрямовані переважно на вирішення корпоративних інтересів.

Абсолютна більшість вчених переконана у тому, що засади фінансової політики, у першу чергу, передбачають ручне управління фінансовими ресурсами суспільства. Загалом фінансовий апарат держави працює неефективно, вирішуючи політичні або корпоративні питання у процесі реалізації інвестиційно-інноваційної політики. Недосконалим є механізм мобілізації, механізм використання фінансових ресурсів, призначених для інвестиційно-інноваційних проектів.

Інформаційна база цієї політики є недосконалою. На основі її показників неможливо визначити ефективність використання фінансових ресурсів. Більшість показників є конфіденційними і недоступними для широкого кола користувачів.

Велике значення для вітчизняної фінансової науки і практики проблем розвитку фінансової політики інвестиційно-інноваційного розвитку України в умовах глобальних структурних зрушень, а також наявність невирішених питань зумовили вибір теми наукового дослідження та її актуальність.

Метою роботи є оцінка теоретичних підходів, стану, методики та практики формування й реалізації фінансової політики інвестиційно-інноваційного розвитку України в умовах глобальних структурних зрушень, визначення основних напрямів удосконалення стратегії і тактики цієї політики згідно з конституційними функціями держави та міжнародною практикою.

Монографія включає сім розділів, які логічно пов'язані між собою. Так, наукове дослідження починається з обґрунтування теоретико-організаційних засад фінансової політики інвестиційно-інноваційного розвитку України. На основі запропонованого теоретичного підходу розглянуто диверсифікацію джерел фінансових інвестиційних ресурсів для інноваційного розвитку, проаналізовано практику формування й реалізації стратегічних і тактичних засад фінансової політики інвестиційно-інноваційного розвитку економіки, сфери соціально-культурних послуг, домогосподарств. Крім цього, охарактеризовано напрями податкового регулювання інноваційних процесів у сучасних умовах, а також інноваційну модель України у вимірі глобальних структурних зрушень.

У результаті дослідження розроблено концептуальні підходи до формування фінансової політики інвестиційно-інноваційного розвитку в умовах глобальних і структурних зрушень відповідно до вчення про фінанси суспільства, сформульовано пропозиції щодо обґрунтування фінансової стратегії і тактики інвестиційно-інноваційного розвитку як елемента фінансових наукових знань, їхнього взаємозв'язку та відмінностей, теоретико-методологічних засад формування і реалізації.

Дослідження базується на діалектичному методі пізнання, з допомогою якого вивчено та узагальнено економічні явища, теоретичні підходи до проблеми розвитку фінансової політики інвестиційно-інноваційного розвитку, її місця і ролі у системі фінансів. На базі логічної аргументації, порівняння і узагальнення зроблено системний аналіз організації інвестиційно-інноваційної діяльності загалом та її складових у розвитку, взаємозв'язку і взаємозалежності. Використання діалектичного методу зумовило системність, логіку реалізації головної мети та поетапну постановку і вирішення завдань дослідження.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що вони можуть слугувати методологічним і методичним інструментарієм впровадження гнучкої системи управління інвестиційним та інноваційним розвитком в Україні. Розроблені науково-методологічні і практичні рекомендації удосконалення фінансової політики інвестиційно-інноваційного розвитку можуть бути використані у діяльності органів державної влади, державного управління та місцевого самоврядування, зокрема під час розробки нормативних документів, методичних вказівок з удосконалення методології та організації планування, фінансування і контролю інвестиційно-інноваційної діяльності в Україні.

Таким чином, результати наукового дослідження, сформульовані у запропонованій праці, теоретичні й практичні висновки та пропозиції мають належне теоретичне обґрунтування і практичне значення. Вони доповнюють теоретичну скарбницю вітчизняної економічної науки, сприятимуть належному вирішенню складних економічних та соціальних проблем, які з року в рік ускладнюються у зв'язку з невідомістю стратегічних орієнтирів розвитку суспільства.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ

ФІНАНСОВОЇ ПОЛІТИКИ

ІНВЕСТИЦІЙНО-ІННОВАЦІЙНОГО

РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

1.1. Концептуальні підходи до сутності та змісту фінансової політики інвестиційно-інноваційного розвитку держави

Результати впливу фінансів на соціально-економічний розвиток суспільства залежать від успішного проведення фінансової політики, яка є складовою економічної політики держави. Основою фінансової політики є розробка напрямів використання фінансів відповідно до завдань держави. У процесі цієї розробки визначаються форми і види організації фінансових відносин.

На практиці фінансова політика знаходить своє місце у сукупності заходів, які проводить держава через фінансову систему. Таким чином, загалом фінансову політику можна розглядати як діяльність держави з використання фінансових відносин для досягнення визначених нею цілей. Будучи категорією надбудови, фінансова політика визначається економічними відносинами, економічним базисом, що формуються економікою і нерозривно пов'язані з нею. Ця політика є узагальненням і завершенням економічних відносин суспільства.

Фінансові відносини суспільства виступають основою фінансової політики, вони є об'єктивними і визначають її зміст. Фінансова політика є поняттям суб'єктивним, залежить від свідомої діяльності людей і не може змінити змісту фінансових відносин.

Однак суспільство не є вільним у проведенні політики. Незалежно від економіки політика характеризується самостійністю і може впливати зворотним чином на економіку, гальмуючи чи прискорюючи її розвиток.

Зважаючи на те, що фінансова наука оперує різними поняттями та категоріями, серед найважливіших елементів наукових знань, які відображають найвищий їхній рівень і дають можливість ґрунтовно пояснити сутність та особливості функціонування бюджету держави, є фінансова політика. Поряд із наявними різними концепціями фінансів, вченнями про фінанси, фінансовій політиці відводиться особливе місце й роль у фінансовій науці і практиці тому, що саме у цій політиці поєднуються теоретична концептуалізація фінансів, фінансовий механізм, фінансова практика. Будучи універсальною за своїм характером, фінансова політика дає можливість об'єднати засади об'єктивного та суб'єктивного начал, визначити їхні оптимальні співвідношення для того чи іншого етапу розвитку суспільства, спрямувати фінансові відносини на зміцнення економічного потенціалу країни та зростання добробуту її громадян. Незважаючи на це, у фінансовій науці фінансовій політиці приділяється недостатня увага.

Розробляючи стратегію і тактику фінансової політики як важливі політичні документи, органи державної влади та державного управління, у першу чергу, мали б визначитися із стратегічними напрямками соціально-економічного розвитку суспільства, обрати модель суспільства, яку прагне побудувати держава, при чому ця модель не повинна мінятися залежно від політичної сили, яка прийшла до влади, а бути незмінною, незалежною від окремих політичних уподобань. Незмінність стратегічного курсу є гарантією економічної стабільності та неможливості відхилень від кінцевої мети, які можуть негативно відобразитися на динаміці розвитку економіки і добробуту населення.

В Україні робилися спроби формування окремих стратегічних програм, зокрема таких як «Реформи заради добробуту», «Стратегія подолання бідності», «Україна: поступ у XXI століття», «Європейський вибір» тощо. Більшість зазначених програм була за суттю декларативною, без конкретних показни-

ків, реальних темпів виконання, сценаріїв розвитку, конкретних джерел фінансового забезпечення. Дієвість цих програм була мінімальною. В умовах частих змін урядів, відсутності належної консолідації суспільства та нездатності держави налагодити контроль за виконанням, окреслені завдання не були виконані.

У 2004 р. вчені та спеціалісти Національного інституту стратегічних досліджень, Інституту економіки і прогнозування НАН України, Міністерства економіки та з питань європейської інтеграції України, використовуючи елементи балансового методу стратегічного прогнозу та математичних моделей, обґрунтували прогнозні розрахунки розвитку соціально-економічної ситуації в країні за базовим, песимістичним й оптимістичним сценаріями, на основі чого розробили стратегію економічного та соціального розвитку країни на 2004–2015 рр. «Шляхом європейської інтеграції»¹. У даній стратегії сформовані завдання, пов'язані з перспективою інтеграції України з Європейським співтовариством. Серед завдань бюджетної політики цією стратегією були визначені такі:

- реформування бюджетної системи, зокрема податкового механізму, перетворення його з суто фіскального інструменту на ефективний засіб соціально-економічної стратегії держави;
- зниження державної частки споживання у структурі ВВП;
- посилення інвестиційної складової державного і місцевих бюджетів, створення бюджету розвитку;
- концентрація бюджетного фінансування у сферах, де даний механізм є безальтернативним;
- поступовий перехід до довготермінового бюджетного планування тощо.

Як свідчить практика господарювання, вказані завдання і пріоритети залишилися декларативними намірами.

Отже, за станом на сьогодні не сформована реальна стратегія соціально-економічного розвитку України на тривалу пер-

¹ Стратегія економічного і соціального розвитку України (2004–2015 роки) «Шляхом Європейської інтеграції» / [авт. кол. : А. С. Гальчинський, В. М. Геєць та ін.]; Нац. ін-т стратегіч. дослідж. ; Ін-т екон. прогнозування НАН України ; М-во економіки та з питань європ. інтегр. України. – К. : ІОЦ Держкомстату України, 2004. – 416 с.

спективу, що робить неможливим розробку конкретних напрямів фінансової політики. Така ситуація в Україні вимагає концентрації зусиль економічного блоку Кабінету Міністрів України та відповідних комітетів Верховної Ради України на розробці стратегічного документа держави у вигляді програми (концепції чи доктрини) соціально-економічного розвитку країни на 25 років (з розбивкою на кожні 5 років). Це дасть можливість сформулювати кінцеву мету, яку ставить перед собою суспільство, визначити реальні шляхи її досягнення і рухатися у заданому напрямі, не блукаючи у зв'язку із незнанням визначеної цілі.

Розроблена і затверджена в установленому порядку державна стратегія соціально-економічного розвитку могла б бути основою для формування фінансової політики на тривалу перспективу.

Реальність та ефективність фінансової політики забезпечуватимуться базуванням на фінансовій теорії. У даному випадку можна говорити про оптимальні взаємозв'язки і взаємообумовленість фінансової теорії, фінансової політики і фінансової практики, що відповідає науковим підходам до організації та управління соціально-економічними процесами у країні.

Зміст фінансової політики полягає у використанні державою фінансових відносин для досягнення певних політичних цілей. Перш за все, ці відносини стосуються формування і використання державою та суб'єктами господарювання своїх грошових фондів й знаходять своє відображення у доходах, методах їхньої мобілізації, видатках і методах та напрямках їхнього використання на власні та суспільні потреби. Саме за допомогою фінансової політики держава здійснює відповідний комплекс заходів, спрямованих на реалізацію своїх функцій через фінанси. Для цього вона використовує свої повноваження та конкретні інституції, які дають можливість управляти відносинами з громадянами, суб'єктами господарювання, субнаціональними державними й муніципальними утвореннями, а також з іноземними державами та міждержавними інституціями.

У цивілізованій державі фінансова політика завжди спрямована на динамічне економічне зростання, використання фінансових відносин для реалізації завдань соціально-економічної політики. В Україні при вирішенні основних питань діяльності постійно виникає проблема суперечності між фінансовими зобов'язаннями та фінансовими можливостями.

Вирішення питань фінансової політики тісно пов'язане з фінансовим механізмом. Саме за допомогою цього механізму реалізуються засади фінансової політики, здійснюються усі розподільчі процеси, на практиці матеріалізуються фінансові відносини, набуваючи при цьому конкретних речових форм: податків, доходів, трансфертів, видатків, витрат, резервів тощо.

В економічній літературі відсутні єдині підходи до трактування змісту фінансової політики, розробки найважливіших напрямів реалізації, що негативно відображається на системі її провадження та ефективності. У багатьох випадках наявні інтерпретації терміна «фінансова політика» як податково-бюджетна, бюджетно-податкова, фінансово-бюджетна, фіскальна тощо, причому це характерно як для зарубіжних, так і вітчизняних наукових джерел.

Так, наприклад, у «Словнику сучасної економічної теорії Макміллана» (Великобританія) наведене таке визначення: «Бюджетна політика (або фіскальна політика) ... означає використання оподаткування і державних видатків для регулювання сукупного рівня економічної діяльності»².

Подібне модифіковане трактування політики наводять окремі російські вчені. Так, А. Борисов стверджує: «Бюджетно-податкова політика – політика держави в галузі оподаткування і державних витрат, спрямована, по суті, на підтримання високого рівня зайнятості, стабільної економіки, зростання ВВП»³. На нашу думку, ці визначення є звуженими. Вони не дають повної характеристики фінансової політики як специфічного явища, не виділяють найважливіших її параметрів.

² Словник сучасної економічної теорії Макміллана / [за ред. Девіда І. Пирса]. – К. : Арт Ек, 2000. – С. 41.

³ Борисов А. Б. Большой Экономический словарь / А. Б. Борисов. – М. : Книжный мир, 2001. – С. 86.

У вітчизняній літературі найпоширенішим є визначення фінансової політики, подане О. Василюком, як «...діяльність держави, підприємства щодо цілеспрямованого використання фінансів. Зміст фінансової політики полягає в тому, щоб розробляти концепцію розвитку фінансів, визначати основні напрямки їхнього використання й заходи, спрямовані на досягнення оптимальної моделі перерозподілу фінансових ресурсів з метою стимулювання матеріального виробництва та соціального захисту населення»⁴.

Особливими є підходи до трактування фінансової політики авторами «Економічного енциклопедичного словника». Вони вважають, що: «Фінансова політика – комплекс цілей, методів і форм їх реалізації, а отже, організації та використання фінансових ресурсів з метою забезпечення соціально-економічного розвитку та підвищення життєвого рівня населення»⁵.

На практичні аспекти фінансової політики вказує В. Опарін. Він стверджує: «Фінансова політика – комплекс дій і заходів, що здійснюються державою в межах наданих їй функцій та повноважень у сфері фінансової діяльності суб'єктів господарювання та фінансових інституцій, громадян і безпосередньо держави з метою вирішення певних завдань і досягнення поставлених цілей»⁶.

Не ставимо за мету розглянути всі визначення фінансової політики, оскільки кожен фінансист має свої підходи, що свідчить про неоднорідність, складність, унікальність та особливість цієї політики. Кожне з наведених визначень має право на існування, оскільки акцентує увагу на найважливіших, на думку відповідного автора, аспектах фінансової політики. Одночасно, враховуючи надбання фінансової науки і практики, зробимо спробу сформулювати власні підходи до трактування сутності сучасної фінансової політики. Виходимо з того, що фінансова політика займає відповідне місце у політиці держави (рис. 1.1).

⁴ Василюк О. Д. Теорія фінансів : підруч. / О. Д. Василюк. – К.: НІОС, 2000. – С. 400.

⁵ Економічний енциклопедичний словник : у 2 т. Т. 2. / [Мочерний С. В., Ларіна Я. С., Устенко О. А., Юрій С. І.] ; за заг. ред. С. В. Мочерного. – Львів : Світ, 2006. – С. 506.

⁶ Опарін В. М. Фінанси (Загальна теорія) : навч. посіб. / В. М. Опарін. – [2-ге вид., доп. і перероб]. – К. : КНЕУ, 2001. – С. 47.

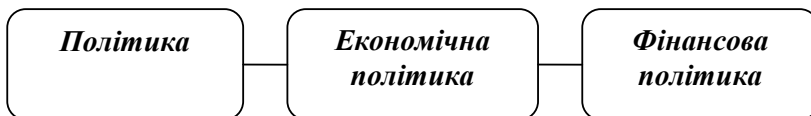

Рис. 1.1. **Фінансова політика у політиці держави***

*Складено автором.

Як видно з рис. 1.1, фінансова політика є складовою економічної, а економічна політика – складовою політики держави. Таким чином, всі компоненти політики держави будуть мати, з одного боку, спільні ознаки як складові єдиного явища, а з іншого – специфічні, які властиві тільки цьому виду політики.

Спробуємо розглянути спільні ознаки всіх видів політики, які будуть характерні й для фінансової політики.

Так, філософська наука розглядає політику як «...діяльність, що має своєю метою регулювання взаємин між людьми для забезпечення певного стану деякої суспільної одиниці (суспільного утворення)»⁷. У «Словнику філософських термінів» зазначено: «Політика – одна з форм діяльності з управління суспільними відносинами і зв'язками, які виникають між людьми у процесі створення матеріальних і духовних цінностей»⁸.

У вченні про державу політику розуміють як науку про заведення та цілі держави, про засоби, які є у розпорядженні чи бувають необхідними для виконання цих цілей⁹.

Автори «Економічної енциклопедії» подають визначення політики як «...діяльність класів, соціальних верств, груп та індивідів, пов'язаних з визначенням і впливом на устрій державної влади, сутність (у т. ч. функції) та форми держави, виконувани

⁷ Філософський енциклопедичний словник / [гол. редкол. В. І. Шинкарук]. – К. : Абрис, 2002. – С. 494.

⁸ Словарь философских терминов / [науч. ред. проф. В. Г. Кузнецова]. – М. : ИНФРА-М, 2005. – С. 422. – (Библиотека словарей «ИНФРА-М»).

⁹ Философский энциклопедический словарь / [ред.-сост. : Е. Ф. Губский, Г. В. Кораблева, В. А. Лутченко]. – М. : ИНФРА-М, 1999. – С. 352.

нею завдання, а також на відносини з іншими класами, націями, країнами з метою реалізації власних потреб та інтересів»¹⁰.

Отже, політикою вважається діяльність держави (завдання, засоби), яка регулює взаємовідносини у суспільстві. Ця діяльність спрямована до досягнення конкретних цілей.

Здійснення політики держави передбачає:

1. Наукове обґрунтування концепції та формулювання стратегічної мети, визначення перспективних цілей і завдань з урахуванням потреб та інтересів основної продуктивної сили – людини.

2. Обґрунтування засобів і методів досягнення мети (включаючи співвідношення мети і засобів її досягнення), а також розробку оптимальних форм суспільної діяльності та організації, за допомогою яких стратегічна мета може бути досягнута.

3. Ретельний підбір, підготовку і розстановку кадрів, спроможних реалізувати таку мету¹¹.

Перераховані ознаки будуть властиві всім видам політики держави: економічній, соціальній, гуманітарній тощо.

Важливе місце серед розмаїття видів державної політики відводиться економічній політиці. У науковій літературі наводяться різні визначення економічної політики, за основу з яких обираємо трактування авторів «Економічної енциклопедії» та «Економічного енциклопедичного словника»: «Економічна політика – комплекс економічних цілей і заходів держави та уряду, які забезпечують вирішення довгострокових (стратегічних) та короткотермінових (тактичних) завдань розвитку економічної системи відповідно до інтересів країни і втілюються в економічній програмі»¹².

Основними елементами економічної політики вважаються: фінансова, кредитна, грошова, цінова, науково-технічна, інноваційна, аграрна, регіональна, зовнішньоекономічна. Крім цього, виділяють антициклічну, антиінфляційну, антикризову політику,

¹⁰ Економічна енциклопедія : у 3 т. Т. 2 / [відп. ред. С. В. Мочерний та ін.]. – К. : Вид. центр «Академія», 2001. – С. 796.

¹¹ Там само. – С. 796–797.

¹² Економічна енциклопедія : у 3 т. Т. 1 / [відп. ред. С. В. Мочерний та ін.]. – К. : Вид. центр «Академія», 2000. – С. 435; Економічний енциклопедичний словник : у 2 т. Т. 1 / [Мочерний С. В., Ларіна Я. С., Устенко О. А., Юрій С. І.] ; за заг. ред. С. В. Мочерного. – Львів : Світ, 2005. – С. 195.

політику зайнятості тощо. Найважливішим завданням економічної політики є побудова і забезпечення ефективного функціонування національної економіки.

У складі економічної політики важливе місце займає фінансова політика. Серед розмаїть визначень наведемо трактування її суті О. Василюком: «Фінансова політика держави – це досить складна сфера діяльності законодавчої і виконавчої влади, яка включає заходи, методи і форми організації фінансів для забезпечення її економічного і соціального розвитку»¹³. Складовими частинами цієї політики є бюджетна, податкова, митна, валютна, амортизаційна, політика інвестиційно-інноваційного розвитку, політика у галузі страхування, державного боргу, фінансового ринку тощо. За допомогою фінансової політики здійснюється розподіл і перерозподіл валового внутрішнього продукту, формуються і використовуються грошові доходи, грошові нагромадження, грошові фонди держави та суб'єктів господарювання усіх форм власності.

Серед складових фінансової політики особливе місце відводиться фінансовій політиці інвестиційно-інноваційного розвитку держави. Вважаємо, що базою такої політики є розробка основних напрямків використання фінансів відповідно до засад соціально-економічного розвитку суспільства та його інвестиційно-інноваційної складової. У процесі такої розробки держава визначає конкретні форми, методи і види організації фінансових відносин. На нашу думку, практична реалізація фінансової політики інвестиційно-інноваційного розвитку полягає у сукупності заходів довготермінового (стратегічного) та короткотермінового (тактичного) характеру, які здійснює держава через фінансову систему. Отже, в узагальненому вигляді фінансова політика інвестиційно-інноваційного розвитку – це діяльність держави з використання фінансових відносин для забезпечення соціально-економічного розвитку суспільства та його інвестиційно-інноваційної складової.

Теоретична концептуалізація фінансової політики інвестиційно-інноваційного розвитку, на нашу думку, полягає у тому, що ця політика є категорією надбудови. Вона обумовлюється економічними

¹³ Василюк О. Д. Теорія фінансів : підруч. / О. Д. Василюк. – К. : НІОС, 2003. – С. 57.

відносинами, економічним базисом, безпосередньо пов'язана з економікою. Співвідношенням між базисом і надбудовою визначають відмінності і взаємозв'язок таких понять, як фінанси і фінансова політика. Фінанси як об'єктивна економічна категорія, будучи частиною економічних відносин, становить елемент базису, тоді як фінансова політика, як і політика взагалі, відноситься до надбудови.

Вважаємо, що фінансові відносини є основою фінансової політики, визначають її зміст. Ці відносини є об'єктивними, тому не залежать від свідомості, тоді як фінансова політика є формою свідомої діяльності людей. Таким чином, фінансова політика не може змінювати змісту фінансових відносин.

Фінансова політика інвестиційно-інноваційного розвитку тісно пов'язана з економікою. Ця політика може впливати на економіку позитивно і негативно. У зв'язку з цим вважаємо, що, формуючи таку політику, держава зобов'язана додержуватись таких основних умов: врахування вимог всіх об'єктивних економічних законів і закономірностей розвитку суспільства; вивчення і врахування попереднього досвіду господарського, фінансового і бюджетного розвитку; вивчення і врахування досвіду інших країн; врахування конкретного етапу розвитку суспільства, особливостей внутрішньої та міжнародної обстановки; дотримання комплексного підходу до розробки і реалізації заходів фінансової політики інвестиційно-інноваційного розвитку, політики у галузі фінансів, ціноутворення, кредиту, заробітної плати тощо.

На практиці така політика потребує правового оформлення. Держава визначає методи, обсяги та напрями формування цієї політики, відображає їх у законодавчих і нормативних актах. Фінансовий апарат держави, органи місцевого самоврядування на основі чинного законодавства розробляють і видають нормативні документи, які дають можливість встановити єдині правила формування і реалізації фінансової політики інвестиційно-інноваційного розвитку держави. Від якості та повноти правового регулювання залежить успішне проведення фінансової політики.

Зміст фінансової політики інвестиційно-інноваційного розвитку полягає у визначенні курсу, завдань і напрямів діяльності

держави у сфері інвестицій та інновацій. Відповідно до змісту вітчизняною фінансовою наукою сформульовані найважливіші завдання такої політики:

- розробка науково обґрунтованої концепції інвестиційно-інноваційного розвитку держави. Вона формується на основі вивчення потреб сучасного стану суспільного розвитку, всебічного аналізу стану розвитку економіки і соціальної сфери глобальних тенденцій соціально-економічного розвитку та стратегічних пріоритетів держави;
- визначення основних напрямів мобілізації й використання фінансових ресурсів для інвестиційно-інноваційного розвитку на перспективу і поточний період; при цьому виходять із шляхів досягнення визначених цілей, передбачених економічною політикою, враховуючи зовнішні та внутрішні чинники, можливості зростання бюджетних ресурсів;
- здійснення практичних дій, спрямованих на досягнення окриплених цілей¹⁴.

На фінансову політику впливає ряд чинників, які в економічній літературі називають внутрішніми і зовнішніми. До зовнішніх чинників відносять залежність держави від економічних взаємовідносин з іншими державами, експортних можливостей самої держави, її інтеграції зі світовими економічними системами. Внутрішніми чинниками вважаються стан розвитку економіки, соціальної сфери, організація грошового обігу, стабільність грошової одиниці, стан розвитку кредитування тощо.

Вважаємо, що фінансова політика інвестиційно-інноваційного розвитку має об'єктивне і суб'єктивне начала. Об'єктивне начало полягає у тому, що ця політика функціонує у реальних економічних процесах, зумовлених об'єктивними економічними відносинами. Суб'єкт політики не може без неї обійтися, її уникнути. Тому при формуванні політики суб'єкту слід детально ознайомитися з характером розподільчих процесів, освоїти їхні особливості, розробити віртуальну модель такої політики, яка б базувалася на об'єктивних процесах. Без такої роботи практичні заходи фінансової політики будуть неефективними або шкідливими.

¹⁴ Василик О. Д. Бюджетна система України : підруч. / О. Д. Василик, К. В. Павлюк. – К. : Центр навч. л-ри, 2004. – С. 53..

Суб'єктивне начало фінансової політики інвестиційно-інноваційного розвитку, на нашу думку, полягає у розробці конкретних пріоритетів, напрямів, завдань і засобів реалізації фінансових відносин на практиці. Вважаємо, що об'єктивне та суб'єктивне начала є, з одного боку, важливими взаємопов'язаними складовими єдиної фінансової політики, а з іншого – самостійними елементами, перший з яких функціонує у базисі, а другий – у надбудові. Ігнорування цими складовими може мати негативні наслідки як для суб'єкта, так і для суспільства загалом.

Загальноприйнятим у фінансовій науці є поділ фінансової політики залежно від періоду і характеру завдань, що вирішуються на фінансову стратегію та фінансову тактику¹⁵.

В економічній літературі наявні різні визначення фінансової стратегії і фінансової тактики. Так, більшість економістів фінансову стратегію розуміє як довготривалий курс фінансової політики, розрахований на перспективу, що передбачає вирішення глобальних завдань, визначених економічною стратегією¹⁶. Такий курс передбачає прогнозування світових тенденцій розвитку фінансового механізму, формування концепції створення і використання фінансових ресурсів, окреслення принципів організації фінансових відносин.

Отже, у цьому трактуванні підкреслюється, що фінансова стратегія – це перспективний курс фінансової політики. Вона зумовлює вирішення стратегічних завдань. Таким чином, метою фінансової стратегії є встановлення основних напрямів фінансової політики та її спрямування на розробку відповідних економічних важелів.

Вважаємо, що фінансова стратегія інвестиційно-інноваційного розвитку – це цілісна система дій держави, спрямована на реалізацію мети, завдань та пріоритетів довготривалого курсу фінансової політики інвестиційно-інноваційного розвитку держави, розрахованого на тривалу перспективу, що передбачає вирішення глобальних завдань, визначених економічною стратегією.

¹⁵ Василик О. Д. Бюджетна система України : підруч. / О. Д. Василик, К. В. Павлюк. – К. : Центр навч. л-ри, 2004. – С. 53.

¹⁶ Там само.

При цьому дотримуємося точки зору Я. Жаліло, що «...економічна стратегія – це цілісна система дій суб'єкта, спрямованих на реалізацію мети, завдань та пріоритетів його економічного відтворення з урахуванням комплексу впливів ендогенних та екзогенних чинників, розрахована на тривалий період»¹⁷. Фінансова стратегія інвестиційно-інноваційного розвитку, враховуючи вищезазначене, на нашу думку, повинна бути складовою економічної стратегії і корелювати з політичною, соціальною, гуманітарною, військовою та іншими стратегіями держави.

Метою стратегії має бути забезпечення відповідних цілей держави, незважаючи на втручання з боку зовнішніх сил чи обставин. В іншому випадку стратегія може бути зведена до конкретного плану дій або послідовності їхнього виконання, що не дасть можливості такий документ назвати стратегічним.

Розробка фінансової стратегії інвестиційно-інноваційного розвитку – складний творчий процес. Він повинен включати такі складові, як: можливість фінансової системи (визначення реалістичності завдань і відповідності наявних ресурсів); врахування та встановлення особливостей внутрішніх і зовнішніх зв'язків між елементами системи (визначення дійсних причинно-наслідкових зв'язків і резервів); визначення наявних загроз здійсненню фінансової стратегії інвестиційно-інноваційного розвитку та об'єктивних її обмежень. Як зазначає Я. Жаліло, «...стратегічне рішення має виходити з того, що можна зробити з об'єктом стратегії, що здатні зробити суб'єкти стратегії, що вони виявляють бажання та політичну волю зробити і що вони повинні зробити під впливом комплексу зовнішніх чинників»¹⁸.

Якщо фінансова стратегія інвестиційно-інноваційного розвитку пов'язана з вирішення перспективних завдань, то фінансова тактика охоплює переважно поточні питання. В економічній літературі більшість науковців вважає, що тактика спрямована на вирішення завдань конкретного етапу розвитку суспільства

¹⁷ Жаліло Я. Економічна стратегія як категорія економічної науки / Я. Жаліло // Економіка України. – 2005. – № 1. – С. 27.

¹⁸ Там само.

шляхом своєчасної зміни способів організації фінансових взаємовідносин, переорієнтації фінансового механізму, перерозподілу фінансових ресурсів¹⁹.

На наш погляд, фінансова тактика інвестиційно-інноваційного розвитку – це форма реалізації фінансової стратегії, комплекс адаптивних заходів впливу держави на стан функціонування конкретних фінансових відносин з метою надання їм параметрів, визначених завданнями фінансової стратегії. Головною функціональною характеристикою та ознакою тактики є саме адаптивність. Межі та орієнтири такої адаптивності задаються стратегією.

Якщо стратегія формується, як правило, під впливом політичних та ідеологічних засад, то тактика безпосередньо залежить від дій держави і може мати самостійний характер. У такому випадку тактика перетворюється у гальмо фінансової стратегії або її обмежує, спричиняється до неузгодженості у діях окремих інститутів державної влади, державного управління та місцевого самоврядування.

Тактичні дії держави відображаються у фінансовому законодавстві, нормативних актах Кабінету Міністрів України, інших органів державної виконавчої влади та місцевого самоврядування, щорічних бюджетах, бюджетних програмах (короткотермінових), інших фінансових планах. Такі нормативні акти й документи конкретизують зміст фінансової політики інвестиційно-інноваційного розвитку та механізм її реалізації. Загалом тактичні дії мають бути гнучкими відповідно до зміни поточних соціально-економічних умов і завдань.

Фінансова стратегія в діалектичній єдності з фінансовою тактикою становить фінансову політику держави. Таким чином, вважаємо, що фінансова політика інвестиційно-інноваційного розвитку держави – це діяльність органів державної влади, державного управління та місцевого самоврядування з визначення стратегічної мети, напрямів, завдань і пріоритетів розвитку фінансових

¹⁹ Василик О. Д. Бюджетна система України : підруч. / О. Д. Василик, К. В. Павлюк. – К. : Центр навч. л-ри, 2004. – С. 57.

відносин у сфері інноваційної діяльності, засобів фінансової тактики для їхнього досягнення, а також застосування цих засобів.

На сучасному етапі розвитку суспільства, на нашу думку, дуже складною є проблема оптимізації фінансової політики інвестиційно-інноваційного розвитку. Критерії такої оптимізації полягають у найповнішому досягненні мети найдешевшими засобами. У теоретичному й практичному аспектах велике значення має конкретизація видів фінансової політики інвестиційно-інноваційного розвитку. У сучасній економічній літературі з цих питань відсутні єдині погляди.

Формування фінансової політики інвестиційно-інноваційного розвитку є дуже складним процесом, оскільки її роль у суспільстві специфічна, суперечлива, багатоаспектна і залежить від об'єктивних та суб'єктивних чинників, зокрема рівня соціально-економічного розвитку, обраної моделі економічної системи тощо. Найважливішою проблемою цієї політики є поєднання суперечливих, але взаємопов'язаних між собою функцій фінансового регулювання в умовах обмеження фінансових ресурсів та наявності специфічних інтересів різних суб'єктів фінансових відносин. Вирішення проблем можливе за умов чіткого формулювання мети і завдань, домінантів і пріоритетів і, головне, принципів фінансової політики.

В сучасній економічній літературі відсутні єдині підходи до трактування принципів розробки фінансової політики, дані питання розглядаються поверхово, внаслідок чого не забезпечується єдності теорії і практики у такій важливій сфері функціонування суспільства.

Формулюючи принципи, розробка яких є важливою складовою формування фінансової політики інвестиційно-інноваційного розвитку, виходимо з того, що принципи слід розуміти як «... основні, вихідні положення теорії, основні правила діяльності; встановлені, загальноприйняті, поширені правила господарських дій і властивостей економічних процесів»²⁰. Таким чином, принципами фінансової політики інвестиційно-інноваційного

²⁰ Економічна енциклопедія : у 3 т. Т. 3 / [відп. ред. С. В. Мочерний та ін.]. – К. : Вид. центр «Академія», 2002. – С. 76.

розвитку вважаємо такі основні засади, ідеї, положення, які є орієнтирами, вимогами її проведення, відображають сутність фінансів. На нашу думку, принципам має бути властива універсальність та абстрактність відображення закономірностей розвитку фінансових відносин. Ці принципи виступають синтезуючими засадами, об'єднуючими зв'язками, ідеологічною базою виникнення, становлення, функціонування та перспектив розвитку фінансової системи у тісному взаємозв'язку з усіма складовими соціально-економічної системи суспільства. Важливість правильного підбору і використання таких принципів зумовлена тим, що за їхньою допомогою визначаються основи функціонування фінансових відносин, норми фінансового права, елементи фінансового механізму, вони є критеріями оцінки найважливіших рішень держави, дій юридичних і фізичних осіб, формулюють фінансове мислення та фінансову культуру, цементують фінансову систему країни.

Зважаючи на таке велике значення принципів фінансової політики інвестиційно-інноваційного розвитку, пропонуємо їх поділити на загальні та спеціальні. До загальних принципів можна віднести такі, які відображають рівень використання у політиці системи цінностей, властивих суспільству загалом (домінування загальнолюдських цінностей над інтересами класів, націй, суспільних груп, окремих територій тощо; єдності особистих та суспільних інтересів; гуманізму; рівності юридичних і фізичних осіб перед законом; демократизму; законності; взаємної відповідальності держави, юридичних і фізичних осіб).

На відміну від загальних, спеціальні принципи фінансової політики інвестиційно-інноваційного розвитку, на нашу думку: конкретизують перші; у концентрованому вигляді визначають основні параметри фінансової політики; конкретизуються у законах, інших нормативно-правових актах, кодексах, свідомості фахівців і суспільства загалом; є критеріями оцінки результатів політики, рівня професійної культури фахівців, основою їхнього професійного мислення; забезпечують результативний, ціннісно-орієнтаційний, інформаційний, психологічний вплив на со-

ціально-економічні процеси, що відбуваються у суспільстві. До спеціальних відносимо такі принципи: єдності теорії і практики у формулюванні засад та реалізації фінансової політики інвестиційно-інноваційного розвитку; взаємозв'язку; об'єктивності; конкретності; розвитку; ефективності; закономірності; соціальної справедливості і неупередженості; вертикальної та горизонтальної справедливості; зіставності і порівняльності; історизму; коеволюції; Оккама; стабільності; директивності, обов'язковості; неперервності; повноти; реальності; плановірності та пропорційності; наукової обґрунтованості; інтуїтивності і передбачуваності; демократії; компетентності; гнучкості; системності; пріоритетності; економії; матеріальної зацікавленості; матеріальної відповідальності; гласності, публічності та прозорості; фінансового контролю; морально-етичні.

Зміст перерахованих принципів у формування фінансової політики інвестиційно-інноваційного розвитку, на нашу думку, має полягати у наступному.

Принцип єдності теорії і практики у формуванні засад та реалізації фінансової політики інвестиційно-інноваційного розвитку вказує на те, що напрацювання теоретичних положень має базуватися на практичних результатах, а практичні дії – на теоретичних розробках.

Принцип взаємозв'язку передбачає формування цієї політики у тісному взаємозв'язку з усіма видами економічної політики держави (зовнішній взаємозв'язок) та з усіма внутрішніми структурними елементами (внутрішній взаємозв'язок).

Принцип об'єктивності означає врахування при розробці найважливіших напрямів фінансової політики інвестиційно-інноваційного розвитку усіх можливих чинників, які впливають на кількісні та якісні показники.

Принцип розвитку передбачає виявлення основних рушійних сил еволюції фінансових відносин і фінансової системи, їхніх підсистем та елементів, а також спрямованість цієї еволюції з урахуванням вимог законів діалектики.

Принцип ефективності означає забезпечення всіма суб'єктами фінансових відносин досягнення передбачених цілей фінансової стратегії і тактики інвестиційно-інноваційного розвитку та максимального результату при залученні мінімального обсягу фінансових ресурсів.

Принцип закономірності передбачає зумовленість напрямів фінансової політики інвестиційно-інноваційного розвитку із врахуванням відносин та зв'язків між усіма її складовими.

Принцип соціальної справедливості та неупередженості вказує на забезпечення справедливого і неупередженого розподілу національного багатства, ВВП між громадянами, територіальними громадами, іншими суб'єктами фінансових відносин, рівний доступ громадян країни до основних суспільних послуг, соціальних гарантій і застосування диференційованого оподаткування.

Принцип вертикальної та горизонтальної справедливості полягає у тому, що суб'єкти, які перебувають у нерівних умовах, мають тлумачитися фінансовим законодавством неоднаково, а суб'єкти, що перебувають у рівних умовах, – однаково.

Принцип зіставності та порівнянності означає застосування умов порівняння, зіставлення абсолютних і відносних показників, згідно з якими вони повинні бути приведені до адекватної форми виміру, а також встановлення близьких або рівних умов формування і використання фінансових ресурсів для суб'єктів інвестиційно-інноваційних відносин, що мають подібні якості та ознаки.

Принцип історизму передбачає дослідження та врахування при розробці фінансової політики інвестиційно-інноваційного розвитку генезису виникнення фінансів і фінансової системи, основних стадій та етапів еволюції, законів і закономірностей розвитку та функціонування (включаючи суперечності), кількісно-якісних і сутнісних перетворень.

Принцип коеволюції означає пізнання фінансових відносин та фінансової системи, законів їхнього розвитку відповідно до взаємообумовленої зміни природних чи соціальних систем та елементів усередині цілого.

Принцип Оккама передбачає необхідність використання мінімальної кількості припущень чи абстракцій у процесі економічного моделювання окремих напрямів фінансової політики інвестиційно-інноваційного розвитку.

Принцип стабільності вказує на забезпечення незмінності стратегії і тактики фінансової політики інвестиційно-інноваційного розвитку протягом визначеного державою періоду.

Принцип директивності, обов'язковості передбачає використання державою обов'язкових (встановлених нормативно-правовими актами) правил, норм, нормативів у процесі здійснення тактичних заходів, спрямованих на досягнення стратегічних цілей.

Принцип неперервності означає єдність стратегічних і тактичних заходів, базування планових і прогнозних показників на досягнутому рівні.

Принцип повноти полягає у включенні до складу інвестиційно-інноваційних ресурсів держави та суб'єктів господарювання всіх надходжень і витрат із збереженням цільового використання коштів.

Принцип реальності вказує на те, що всі заходи фінансової політики інвестиційно-інноваційного розвитку, прогнози і планові показники мають бути реальними до виконання.

Принцип планомірності та пропорційності передбачає розробку у процесі фінансового планування, програмування та прогнозування стратегічних прогнозів і програм, а також щорічних бюджетів та інших фінансових планів з дотриманням всіх необхідних пропорцій.

Принцип наукової обґрунтованості означає застосування науково обґрунтованих технологій при розробці стратегічних прогнозів, тактичних дій, а також показників щорічних бюджетів, інших фінансових планів і бюджетних програм.

Принцип інтуїтивності вказує на те, що формування стратегічних орієнтирів має здійснюватися не тільки на основі конкретних моделей та розрахунків, а й шляхом застосування інтуїтивних методів, виходячи з тих цілей, які ставить перед собою суспільство.

Принцип демократії передбачає залучення до розробки фінансової політики інвестиційно-інноваційного розвитку широких верств населення, політичних партій, рухів, інших громадських об'єднань.

Принцип компетентності означає прийняття законів, нормативних актів, які регулюють фінансові відносини та визначають напрями фінансової політики інвестиційно-інноваційного розвитку відповідними компетентними органами.

Принцип гнучкості полягає у зміні тактичних дій відповідно до конкретних ситуацій, які складаються на певному етапі розвитку суспільства.

Принцип системності вказує на те, що фінансова політика інвестиційно-інноваційного розвитку – це відповідна система взаємопов'язаних між собою елементів, які загалом формують стратегічні орієнтири фінансової політики і тактичні підходи до їхнього досягнення.

Принцип пріоритетності передбачає виділення пріоритетних напрямів фінансової політики інвестиційно-інноваційного розвитку і концентрації фінансових ресурсів на їхній реалізації.

Принцип економії означає об'єктивну необхідність найбільш раціонального, економного використання у процесі формування і реалізації фінансової політики інвестиційно-інноваційного розвитку відповідних ресурсів, які належать суспільству.

Принцип матеріальної зацікавленості відображає необхідність встановлення залежності між отриманими результатами за рахунок внеску кожного суб'єкта фінансових відносин у досягнення стратегічних цілей та реалізації тактичних заходів фінансової політики інвестиційно-інноваційного розвитку і їхнім матеріальним винагородженням.

Принцип матеріальної відповідальності визначає необхідність встановлення залежності між допущеними негативними результатами, отриманими окремими суб'єктами бюджетних відносин у процесі реалізації фінансової політики інвестиційно-інноваційного розвитку і розмірами фінансових санкцій.

Принцип гласності, публічності та прозорості вказує на доступність інформації про формування, напрями, реалізацію фінансової стратегії і тактики, яка забезпечується у процесі фінансового планування, виконання планів, складання і затвердження фінансової звітності та фінансового контролю.

Принцип фінансового контролю виступає як попередня умова формування фінансової політики інвестиційно-інноваційного розвитку і як засіб її постійного регулювання, контролю, коректування, своєчасного виявлення негативних тенденцій, попередження негативних явищ.

Морально-етичні принципи передбачають дотримання суб'єктами фінансових відносин у процесі формуванні і реалізації фінансової політики інвестиційно-інноваційного розвитку оцінок, емоцій, навичок поведінки, які б узгоджувались з вимогами моралі та етики, а також із системою морально-етичних цінностей, які виступають головним критерієм у виборі моделі, мети, засобів поведінки, домінуючого мотиву при окресленні напрямів фінансової стратегії і тактичних підходів до її здійснення.

Як загальні, так й спеціальні принципи фінансової політики інвестиційно-інноваційного розвитку, мають використовуватися відповідними суб'єктами при розробці законів, нормативних актів Кабінету Міністрів України, інших органів державної влади та управління, органів місцевого самоврядування з питань цієї політики, зокрема функціонування фінансової системи, фінансового нормування, фінансового планування, фінансового прогнозування, фінансового програмування, оподаткування, фінансування, фінансового контролю, фінансової звітності, фінансового регулювання тощо. При цьому кожен напрям цієї політики повинен враховувати, з одного боку, загальні і спеціальні принципи, а з іншого – базуватись на специфічних (доповнюючих) принципах, які підкреслюють особливі ознаки і виділяють цей напрям із сукупності фінансової політики загалом. Позитивним можна вважати той факт, що в окремих законодавчих та нормативних документах виділяються такі принципи, хоча їхній перелік є дискусійним. Серед зазначених актів – Бюджет-

ний кодекс України, Податковий кодекс України, Митний кодекс України та інші. Однак у більшості базових документів принципи відсутні, внаслідок чого як з теоретичної, так і з методологічної та практичної точок зору, ці документи є неякісними, причому спричиняють виникнення більшої кількості проблем, ніж забезпечують позитивне вирішення питань.

При формуванні фінансової політики інвестиційно-інноваційного розвитку важливою складовою цього процесу є визначення та спрямування її домінант. В економічній літературі ці домінанти визначають залежно від авторських підходів.

Розглядаючи значення фінансової політики, В. Геєць констатує, що вона має бути націлена на зміцнення внутрішнього економічного простору шляхом активізації внутрішніх факторів економічного зростання. Зусилля держави слід спрямовувати на забезпечення економічної та політичної стабільності, створення умов для легалізації неформального сектору економіки, сприяння збільшенню внутрішніх інвестицій, посилення конкуренції, зростання платоспроможного попиту, підвищення ефективності базових функцій держави²¹. Таким чином, найважливішою домінантою фінансової політики В. Геєць вважає зміцнення внутрішнього економічного простору. Позитивним є те, що автор пропозиції розкриває шляхи реалізації відповідних пріоритетів політики.

Фінансова політика інвестиційно-інноваційного розвитку тісно пов'язана з функціонуванням та розвитком держави. З одного боку, держава є організатором і координатором фінансових відносин, а з іншого – активним їхнім учасником. Зважаючи на це, суттєвою передумовою оптимізації моделі цієї політики є всебічне врахування чинників, які впливають на зміст такої політики.

Сучасні реалії свідчать про те, що деякі чинники Українською державою враховуються не у повному обсязі, внаслідок чого фінансова політика інвестиційно-інноваційного розвитку піддається гострій критиці. При формуванні та реалізації такої політики дуже важко врахувати всі її можливі негативні фактори,

²¹ Трансформаційні процеси та економічне зростання в Україні / [за ред. акад. НАН України В. М. Гейця]. – Х. : Вид-во «Форт», 2003. – С. 261.

оскільки саме у цій політиці переплітаються інтереси різних соціальних груп населення, які дуже часто бувають суперечливими або антагоністичними.

Тому дуже важливим є завдання суб'єктів фінансових відносин оптимально врахувати при розробці напрямів фінансової політики інвестиційно-інноваційного розвитку ці інтереси, обрати пріоритети, визначити їхнє місце у черговості проведення, у повному обсязі врахувати можливі відхилення, небажані обставини, які можуть негативно відобразитися на ефективності та якості реалізації фінансової політики.

Формулюючи власні підходи до розробки шляхів підвищення ефективності фінансової політики інвестиційно-інноваційного розвитку, виходимо із змісту поняття ефективності. Беручи за основу визначення авторів «Економічної енциклопедії» та «Економічного енциклопедичного словника», ефективність розуміємо як здатність створювати ефект, результативність процесу, проекту тощо, яка визначається відношенням ефекту (результату) до витрат, що забезпечили цей результат²². Ефективність фінансової політики інвестиційно-інноваційного розвитку має речовий зміст і суспільну форму. Загалом речовий зміст виражається досягненням найвищих результатів за найменших витрат. Суспільна форма цієї політики полягає у зменшенні конфлікту, антагонізму і гострих форм суперечностей між різними соціальними групами у суспільстві.

Враховуючи вищезазначене, ефективність фінансової політики інвестиційно-інноваційного розвитку розуміємо як здатність створювати соціально-економічний ефект у результаті діяльності органів державної влади, державного управління та місцевого самоврядування з визначення стратегічної мети, напрямів, завдань і пріоритетів розвитку фінансових відносин для їхнього досягнення, застосування цих засобів, а також результативність інвестиційно-інноваційних процесів з використанням спеціальних критеріїв та показників.

²² Економічна енциклопедія : у 3 т. Т. 1 / [відп. ред. С. В. Мочерний та ін.]. – К. : Вид. центр «Академія» 2000. – С. 508; Економічний енциклопедичний словник : у 2 т. Т. 1 / [Мочерний С. В., Ларіна Я. С., Устенко О. А., Юрій С. І.] ; за заг. ред. С. В. Мочерного. – Львів : Світ 2005. – С. 217.

Ефективність фінансової політики інвестиційно-інноваційного розвитку доцільно зіставляти з соціально-економічною оптимальністю, яка передбачає проведення такої макроекономічної політики (за допомогою оподаткування, фінансування, у т. ч. соціальних витрат, грошово-кредитної політики тощо), яка б, з одного боку, не гальмувала стимулів до праці, підприємницької діяльності тощо, а з іншого – не зумовлювала б бажання існувати лише за рахунок соціальних витрат. Кінцевою метою фінансової політики інвестиційно-інноваційного розвитку, як і соціально-економічної політики загалом, є задоволення сукупних потреб суспільства, потреб всіх соціальних верств населення, трудових колективів та окремих індивідів. Відповідно за умови ефективної фінансової політики інвестиційно-інноваційного розвитку розподільчі процеси у суспільстві повинні бути організовані оптимально, тобто щоб у результаті розподілу і перерозподілу ВВП за допомогою фінансів були задоволені усі учасники розподільчих відносин (держава, юридичні особи і населення).

Вибір критеріїв різних аспектів ефективності фінансової політики інвестиційно-інноваційного розвитку залежить від її мети і завдань.

Фінансова політика інвестиційно-інноваційного розвитку тісно пов'язана з усіма напрямками фінансової політики, зокрема податковою, бюджетною, грошово-кредитною, інституційною, соціальною та іншими видами політики. Результати фінансової політики інвестиційно-інноваційного розвитку явно відображаються на динаміці соціально-економічного розвитку суспільства.

Залежно від ланок фінансової системи фінансова політика інвестиційно-інноваційного розвитку включає: фінансову політику держави, фінансову політику суб'єктів господарювання та фінансову політику домогосподарств.

Для успішної реалізації фінансової політики інвестиційно-інноваційного розвитку важливе значення має наявність у державі єдності корінних економічних інтересів, що дозволяє всі фінансові заходи підпорядкувати вищій меті розвитку держави.

Упродовж останніх років в економіці України спостерігаються глибока структурна деформація і значне відставання від економіки розвинутих країн світу за продуктивністю виробництва та рівнем добробуту населення. Більшість підприємств залишається технологічно відсталими, енергоємними, мають слабку диверсифікацію продуктів і ринків.

За даними Держкомстату, до 2008 р. обсяг інвестицій в основний капітал щороку збільшувався. У 2008 р. визначилася тенденція до зменшення обсягу зазначених інвестицій, зокрема за підсумками року їхній обсяг становив 97,4% від обсягу за попередній період. У кризовому 2009 р. обсяг інвестицій в основний капітал становив лише 58,5% обсягу за попередній рік. Негативні тенденції спостерігалися у 2010–2014 рр.

Динаміка обсягу залучення прямих іноземних інвестицій також не є сталою. Починаючи з 2007 р., в Україні спостерігається зниження темпів зростання прямих іноземних інвестицій, що призвело до погіршення міжнародної інвестиційної позиції країни. Так, за даними Національного банку, вартість зовнішніх фінансових пасивів України на початок 2008 р. перевищувала вартість активів на 26,7 млрд. дол. США, а за станом на початок 2010 р. зазначений показник становив 39,8 млрд. дол. Аналогічна ситуація була у 2011–2014 рр.

За підрахунками Європейського банку реконструкції та розвитку, кумулятивний показник обсягу прямих іноземних інвестицій в Україні на початок 2010 р. становив 1000 дол. на душу населення, тоді як у Чехії – 7418 дол., Болгарії – 6226, Казахстані – 3706, Польщі – 3155, Румунії – 2350 дол.

Галузева структура інвестицій в основний капітал промисловості також не є оптимальною: обсяг інвестицій в основний капітал промисловості становить усього 38% обсягу всіх інвестицій, тоді як вартість основних фондів промисловості є найбільшою порівняно з іншими галузями економіки. Сільське господарство інвестується незначною мірою – 6% обсягу всіх інвестицій.

Ефективність використання капітальних видатків державного бюджету вкрай низька, що пов'язано з розпорошеністю бю-

джетних коштів, відсутністю єдиних засад формування та функціонування системи державних інвестицій і забезпечення їхнього цільового та ефективного використання. Крім того, бюджетний та інвестиційний процеси не скоординовані у часі, процес формування інвестиційних проектів, що потребують державної підтримки, не інтегрований у загальний бюджетний процес.

Несприятливий бізнес-клімат є одним з основних чинників, що негативно впливають на обсяг надходження інвестицій. За результатами рейтингової оцінки, проведеної Всесвітнім банком, Україна займає 142 позицію із 183 країн світу. У зв'язку з фінансово-економічною кризою істотно зменшилися внутрішні джерела надходження інвестицій, а міжнародні фінансові ресурси стали практично недоступними. Через несприятливий інвестиційний імідж країна менш приваблива для міжнародного капіталу в посткризовий період.

Основними причинами виникнення проблеми низької інвестиційної активності є:

- несприятливі умови дня інвестування, зокрема недосконале законодавство з питань захисту права власності, адміністрування податків, отримання у власність земельних ділянок, провадження підприємницької діяльності та здійснення контролю за нею;
- недостатній рівень державної підтримки інвестиційної діяльності, неналежним чином розвинута система підготовки інвестиційних програм і проектів для надання державних інвестицій;
- нерозвинутість інвестиційного ринку та інфраструктури;
- відсутність дієвих механізмів державно-приватного партнерства в інвестуванні.

Виникнення проблеми пов'язано з недосконалістю фінансової політики інвестиційно-інноваційного розвитку, прогалинами в законодавстві, відсутністю належного інституційного забезпечення розвитку інвестиційного ринку та його інструментів і, як наслідок, недостатнім обсягом внутрішніх та зовнішніх інвестицій.

На низьку інвестиційну активність у 2008–2009 рр. вплинула світова фінансово-економічна криза. Високий інфляційний тиск та низька конкурентоспроможність економіки призвели до зниження інвестиційної привабливості країни.

Темпи розвитку економіки України залежать від обсягу внутрішніх та зовнішніх інвестицій для реалізації інвестиційно-інноваційних проектів розвитку вітчизняного високотехнологічного виробництва і зростання частки високотехнологічного експорту в результаті формування та реалізації ефективної результативної інвестиційної політики, спрямованої на підтримку науково-технічної та інноваційно-технологічної діяльності для прискорення капіталізації суб'єктів економічної діяльності та модернізації виробництва без негативних макроекономічних наслідків, вирішення програмним методом проблеми низької інвестиційної активності.

Для реалізації стратегічних завдань в Україні, на нашу думку, доцільно провести такі заходи: знизити соціальну напругу; оздоровити державні та корпоративні фінанси; відновити нормальне функціонування банківської сфери; збалансувати товарні та грошові потоки; оптимально розширити фінансову самостійність регіонів і суб'єктів господарювання у межах єдиної держави; викоринити фінансові зловживання та корупцію; збалансувати бюджети всіх рівнів і державні цільові фонди; удосконалити податкову систему; оптимізувати структуру державних видатків та розширити сфери інвестиційно-інноваційного фінансування; оптимізувати ставки за банківський кредит; підвищити ефективність використання державної власності; стимулювати інвестиційно-інноваційну діяльність суб'єктів господарювання; удосконалити фінансові відносини із зарубіжними країнами.

Інвестиції відіграють значну роль у стабілізаційних процесах економік, що потребують реформування. Будь-які зміни в інвестиційних потоках впливають на швидкість реструктуризаційних процесів, якість та повноту реалізації споживчих потреб, структуру та обсяги виробництва економічних благ, рівень зайнятості, ефективність використання факторів виробництва, на системні зрушення у соціальній сфері.

На мікрорівні, концентруючи фінансові ресурси, товаровиробники змінюють структуру системи споживання, використовуючи кошти на розвиток, забезпечуючи прийнятний рівень доходів у майбутньому. При цьому процеси інвестування здатні

максимізувати рівень ефективності економічної діяльності: замінюючи застарілі та непродуктивні фактори виробництва на нові, покращуючи результати власної діяльності, збільшуючи рівень ліквідності наявних активів, суб'єкти господарювання підвищують ефективність економічної системи загалом.

З іншого боку, неефективне інвестування спричинює зниження рівня прибутковості, призводить до зростання втрат ресурсів і, як наслідок, до скорочення обсягів виробництва продукції та погіршення її якості. Загалом нарощування вартості інвестицій без максимізації ефективності реалізації даних процесів не стимулює процеси стабілізації економічного зростання. Якщо розглядати ефективність інвестиційних процесів на макrorівні, то можна помітити, що збільшення обсягів фінансових ресурсів, що інвестуються в економіку певної країни, приводить до пожвавлення економіки аж до моменту, коли рівень доходності інвестицій не стане меншим за прийнятний для інвестора.

Економічна сутність інвестицій зумовлена законами розвитку економічних систем і полягає у використанні частини вартості ВВП з метою підвищення ефективності функціонування усєї економіки. Джерелом інвестицій є фонд нагромадження, що спрямовується на модернізацію і розвиток суб'єктів господарювання та використовується на заміщення і накопичення їхніх ресурсів.

Правильно сформована інвестиційна політика повинна сприяти стабілізації економіки та розвитку її складових, підвищувати ефективність процесів відтворення, використовуючи новітні форми та методи управління активами. Як результат, відбувається реструктуризація виробничих відносин, підвищується рівень відповідальності виробників за результати власної діяльності, ринок отримує нові товари та послуги – змінюється інформаційна складова економічної системи, створюються передумови для появи ефективних власників²³.

²³ Формування фінансового потенціалу інвестиційної діяльності в економіці України : моногр. / М. І. Крупка, Д. В. Ванькович, Н. Б. Демчишак, М. І. Кульчицький. – Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2011. – 404 с.

Структура, обсяги інвестиційних ресурсів повинні бути сформовані у такий спосіб, щоб можна було б ефективно відновити, перш за все, виробничу складову економіки України. У даних процесах необхідно спрямовувати власну діяльність на наповнення ринку вітчизняною продукцією високої якості із збереженням принципів економічної та соціальної ефективності.

Таким чином, інвестиційну політику більшість авторів розуміє як комплекс заходів, що здійснює держава у напрямку активізації інвестиційної діяльності суб'єктів господарювання та підвищення ефективності їхнього функціонування. Вона, як інформаційна система регулювання економіки, формує напрямки її розвитку, її складові матеріалізуються через процеси управління підприємницькою діяльністю.

При цьому основними цілями державної інвестиційної політики вважають: формування передумов для появи ефективних власників; інтенсифікація підприємницької активності; удосконалення форм та методів управління фінансовими ресурсами; пришвидшення темпів оборотності грошей в економіці; формування ефекту економічної дифузії; розвиток пріоритетних галузей народного господарства; зростання якості та асортименту вітчизняної продукції; розвиток державних соціальних програм; зростання сукупного попиту та ємності внутрішнього ринку; інформатизація економічної системи; підвищення технологічного рівня виробників продукції та послуг; створення новітніх виробництв за рахунок використання інновацій; збільшення експортних можливостей України; формування ефективної системи захисту інтересів товаровиробників.

Результатом реалізації інвестиційної політики є інвестиційний клімат – сукупність умов, що сприяють процесам оборотності капіталу, їхньої трансформації в інвестиційні ресурси чи стримують їх.

Інвестиційний клімат включає такі складові: макро- і мікро-економічні, соціальні, політичні аспекти розвитку економічної системи; механізм управління підприємницькою активністю; методи державного регулювання економіки; форми управління власністю; принципи інституалізації економічної системи; важелі управління місткістю ринку.

1.2. Розвиток законодавчої та нормативної основи організації фінансової політики інвестиційно-інноваційного розвитку держави

Нормативно-правове регулювання фінансової політики інвестиційно-інноваційного розвитку держави здійснюється за такими державними актами, як Конституція України, Закони України «Про інвестиційну діяльність», «Про інноваційну діяльність», «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні», «Про режим іноземного інвестування», «Про підготовку та реалізацію інвестиційних проектів за принципом «єдиного вікна», «Про державно-приватне партнерство», «Про концесію», «Про загальні засади створення та функціонування спеціальних (вільних) економічних зон», «Про цінні папери та фондовий ринок», «Про інститути спільного інвестування (пайові та корпоративні інвестиційні фонди)», «Про державне регулювання діяльності у сфері трансферу технологій», «Про наукові парки», «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про Кабінет Міністрів України», «Про місцеві державні адміністрації» тощо.

За останній період були внесені істотні зміни до нормативно-правових актів у сфері інвестиційно-інноваційної діяльності, які стосуються вдосконалення системи державної підтримки, ведення державного реєстру інвестиційних проектів, здійснення експертної оцінки ефективності інвестиційних проектів, проведення моніторингу, формування механізмів державно-приватного партнерства, підготовки та реалізації інвестиційних проектів за принципом «єдиного вікна», удосконалення інститутів спільного інвестування. Однак за висновками Національного інституту стратегічних досліджень, говорити про цілісну і взаємоузгоджену систему інвестиційного законодавства передчасно²⁴.

За період незалежності на рівні держави було прийнято ряд стратегій та програм інвестиційно-інноваційної діяльності. Так, у 1996–2002 рр. були ухвалені перші укази Президента,

²⁴ Пріоритети інвестиційної політики у контексті модернізації економіки України : аналіт. доп. [Текст] / Нац. ін-т стратегічних дослідж. / А. П. Павлюк, Д. С. Покришка, Я. В. Белінська, О. О. Молдован [та ін.]. – К. : НІСД, 2013. – С. 30.

затверджена низка державних програм та стратегій. У 2011 р. було розроблено Програму розвитку інвестиційної та інноваційної діяльності в Україні, яка затверджена Постановою Кабінету Міністрів України № 389 від 02.02.2011 р., та Державну програму розвитку внутрішнього виробництва, затверджену Постановою Кабінету Міністрів України № 1130 від 12.09.2011 р.

У програмі розвитку внутрішнього виробництва передбачено розділ «Консолідація зусиль держави, бізнесу, науки і освіти для розвитку внутрішнього виробництва», де зазначено, що для всіх суб'єктів підприємницької діяльності необхідно створити рівні умови, а також запровадити систему партнерських відносин між різними формами бізнесу, яка забезпечить ефективне співробітництво і прибутковість. Крім того, передбачається розвивати систему державних замовлень, зокрема на науково-технологічні розробки і підготовку кадрів, поліпшення їхнього фінансування та підвищення вимог до якості виконання; розроблення та впровадження договорів державно-приватного партнерства, спрямованих на підвищення конкурентоспроможності промисловості та сфери послуг.

Стратегії та програми інвестиційного та інноваційного розвитку передбачені в таких документах, як Програма розвитку інвестиційної та інноваційної дія програма «Інвестиційна реформа», презентована Державним агентством з інвестицій та управління національними проектами; Програма «Інвестиційний імідж України», Концепція Державної цільової економічної програми розвитку інвестиційної діяльності на 2011–2015 роки, Державна цільова економічна програма «Створення в Україні інноваційної інфраструктури» на 2009–2013 роки.

Суб'єктами інвестиційної та інноваційної діяльності є Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України, інші органи державної виконавчої влади, місцевого самоврядування, суб'єкти господарювання. Кожний із цих суб'єктів має право виступити із ініціативою щодо інвестицій та інновацій. Головними органами у системі центральних органів виконавчої влади з формування та забезпечення реалізації інвестиційно-

інноваційної політики є: Міністерство економічного розвитку і торгівлі України; Державне агентство з інвестицій та управління національними проектами.

Серед суб'єктів інвестиційно-інноваційної діяльності можна виділити також державні установи, що функціонують як регіональні центри з інвестицій та розвитку в 27 регіонах України, а також Державну інвестиційну компанію, що входить до сфери управління Державного агентства з інвестицій та управління національними проектами. Регіональні центри з інвестицій та розвитку створені для організації взаємодії установ та організацій, науково-дослідних, інвестиційних підприємств, органів державної влади в частині інвестиційного розвитку, впровадження інвестицій у галузях, сприяння просуванню вітчизняних технологій та винаходів у світі. Координатором мережі регіональних центрів з інвестицій та розвитку визначено Міжрегіональний центр з інвестицій та розвитку, що знаходиться в м. Києві.

Основні засади фінансової політики інвестиційного розвитку України визначені Законом України «Про інвестиційну діяльність»²⁵. Відповідно до цього закону в Україні інвестиціями вважають всі види майнових та інтелектуальних цінностей, що вкладаються в об'єкти підприємницької та інших видів діяльності, в результаті якої створюється прибуток (дохід) або досягається соціальний ефект.

Такими цінностями можуть бути: кошти, цільові банківські вклади, паї, акції та інші цінні папери (крім векселів); рухоме та нерухоме майно (будинки, споруди, устаткування та інші матеріальні цінності); майнові права інтелектуальної власності; сукупність технічних, технологічних, комерційних та інших знань, оформлених у вигляді технічної документації, навичок та виробничого досвіду, необхідних для організації того чи іншого виду виробництва, але не запатентованих («ноу-хау»); права користування землею, водою, ресурсами, будинками, спорудами, обладнанням, а також інші майнові права; інші цінності.

²⁵ Закон України «Про інвестиційну діяльність» № 1560-XII від 18.09.1991 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws>.

Інвестиційну діяльність слід розуміти як сукупність практичних дій громадян, юридичних осіб і держави щодо реалізації інвестицій. Ця діяльність в Україні проводиться на основі:

- інвестування, що здійснюється громадянами, недержавними підприємствами, господарськими асоціаціями, спілками і товариствами, а також громадськими і релігійними організаціями, іншими юридичними особами, заснованими на колективній власності;

- державного інвестування, у тому числі державної підтримки реалізації інвестиційних проектів, що здійснюється органами державної влади та органами влади Автономної Республіки Крим за рахунок коштів бюджетів, позабюджетних фондів і позичкових коштів, а також державними підприємствами й установами за рахунок власних і позичкових коштів;

- інвестування, яке здійснюють органи місцевого самоврядування;

- іноземного інвестування, що здійснюється іноземними громадянами, юридичними особами та державами;

- спільного інвестування, яке здійснюють громадяни та юридичні особи України, іноземних держав.

Відповідно до чинного законодавства інвестиційна діяльність забезпечується шляхом реалізації інвестиційних проектів і проведення операцій з корпоративними правами та іншими видами майнових та інтелектуальних цінностей.

Інноваційною діяльністю є сукупність заходів, спрямованих на створення, впровадження, поширення та реалізацію інновацій відповідно до Закону України «Про інноваційну діяльність»²⁶ з метою отримання комерційного та/або соціального ефекту, які здійснюються шляхом реалізації інвестицій, вкладених в об'єкти інноваційної діяльності.

Об'єктами інвестиційної діяльності можуть бути будь-яке майно, в тому числі основні фонди й оборотні кошти в усіх галузях економіки, цінні папери (крім векселів), цільові грошові вклади, науково-технічна продукція, інтелектуальні цінності,

²⁶ Закон України «Про інноваційну діяльність» № 40-IV від 04.07.2002 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws>.

інші об'єкти власності, а також майнові права. Суб'єктами (інвесторами й учасниками) інвестиційної діяльності можуть бути громадяни й юридичні особи України та іноземних держав, а також держави.

Інвесторами вважають суб'єктів інвестиційної діяльності, які приймають рішення про вкладення власних, позичкових і залучених майнових та інтелектуальних цінностей в об'єкти інвестування. Відповідно до чинного законодавства інвестори можуть виступати в ролі вкладників, кредиторів, покупців, а також виконувати функції будь-якого учасника інвестиційної діяльності.

Інвестиційна діяльність може здійснюватись за рахунок: власних фінансових ресурсів інвестора (прибуток, амортизаційні відрахування, відшкодування збитків від аварій, стихійного лиха, грошові нагромадження і заощадження громадян, юридичних осіб тощо); позичкових фінансових коштів інвестора (облігаційні позики, банківські та бюджетні кредити); залучених фінансових коштів інвестора (кошти, одержані від продажу акцій, пайові та інші внески громадян і юридичних осіб); бюджетних інвестиційних асигнувань; безоплатних і благодійних внесків, пожертвувань організацій, підприємств і громадян.

Державне регулювання інвестиційної діяльності забезпечується з метою реалізації економічної, науково-технічної і соціальної політики відповідно до цілей та показників економічного і соціального розвитку України, державних та регіональних програм розвитку економіки, державного і місцевих бюджетів, зокрема передбачених у них обсягів фінансування інвестиційної діяльності.

При цьому створюються пільгові умови інвесторам, що здійснюють інвестиційну діяльність у найбільш важливих для задоволення суспільних потреб напрямках, насамперед соціальній сфері, технічному і технологічному вдосконаленні виробництва, створенні нових робочих місць для громадян, які потребують соціального захисту, впровадженні відкриттів і винаходів, в агропромисловому комплексі, в реалізації програм ліквідації наслідків Чорнобильської аварії, у виробництві будівельних мате-

ріалів, в галузі освіти, культури, охорони культурної спадщини, охорони навколишнього середовища і здоров'я.

Форми державного регулювання інвестиційної діяльності включають управління державними інвестиціями, а також регулювання умов інвестиційної діяльності та контроль за її здійсненням усіма інвесторами та учасниками інвестиційної діяльності.

Управління державними інвестиціями здійснюється органами державної влади та включає планування, визначення умов і виконання конкретних дій з інвестування бюджетних і позабюджетних коштів. Для регулювання умов інвестиційної діяльності держава використовує такі важелі: подання фінансової допомоги у вигляді дотацій, субсидій, субвенцій, бюджетних позик на розвиток окремих регіонів, галузей, виробництв; державні норми та стандарти; заходи щодо розвитку та захисту економічної конкуренції; роздержавлення і приватизацію власності; визначення умов користування землею, водою та іншими природними ресурсами; політику ціноутворення; проведення державної експертизи інвестиційних проектів тощо.

Напрями інвестиційної діяльності, за якими надається державна підтримка, визначаються програмними документами, затвердженими в установленому законодавством порядку. Ця підтримка передбачає участь держави у розробленні та/або реалізації інвестиційних проектів та реалізується шляхом: фінансування реалізації інвестиційних проектів за рахунок коштів державного або місцевих бюджетів; співфінансування інвестиційних проектів з державного та місцевих бюджетів; надання відповідно до законодавства для реалізації інвестиційних проектів державних і місцевих гарантій з метою забезпечення виконання боргових зобов'язань за запозиченнями суб'єкта господарювання та кредитування за рахунок коштів державного або місцевих бюджетів; повної або часткової компенсації за рахунок коштів державного або місцевих бюджетів відсотків за кредитами суб'єктів господарювання для реалізації інвестиційних проектів; застосування інших форм, передбачених законодавством.

Рішення щодо державних інвестицій приймаються на основі прогнозів економічного і соціального розвитку держави, схем розвитку і розміщення продуктивних сил, державних цільових програм та техніко-економічних обґрунтувань, що визначають доцільність цих інвестицій.

Держава гарантує стабільність умов здійснення інвестиційної діяльності, додержання прав і законних інтересів її суб'єктів.

З метою гарантування прав суб'єктів господарювання держава здійснює захист інвестицій за допомогою комплексу організаційних, технічних та правових заходів, спрямованих на створення умов, які сприяють збереженню інвестицій, досягненню цілі внесення інвестицій, ефективній діяльності об'єктів інвестування та реінвестування, захисту законних прав та інтересів інвесторів, у тому числі права на отримання прибутку (доходу) від інвестицій.

Зупинення або припинення інвестиційної діяльності провадиться за рішенням: інвесторів, при цьому інвестори відшкодовують збитки учасникам інвестиційної діяльності; правочинного державного органу.

З метою стимулювання інвестиційної діяльності в Україні у 1996 р. був прийнятий Закон України «Про режим іноземного інвестування»²⁷, який відповідно до стратегічних засад фінансової політики, її цілей, принципів та засад визначив особливості режиму іноземного інвестування. Відповідно до законодавства України іноземні інвестиції можуть здійснюватися у вигляді: іноземної валюти, що визнається конвертованою Національним банком України; валюти України відповідно до законодавства України; будь-якого рухомого і нерухомого майна та пов'язаних з ним майнових прав; акцій, облігацій, інших цінних паперів, а також корпоративних прав (прав власності на частку (пай) у статутному капіталі юридичної особи, створеної відповідно до законодавства України або законодавства інших країн), виражених у конвертованій валюті; грошових вимог та права на вимоги вико-

²⁷ Закон України «Про режим іноземного інвестування» №93/96 від 19.03.1996 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws>.

нання договірних зобов'язань, які гарантовані першокласними банками і мають вартість у конвертованій валюті, підтверджену згідно з законами (процедурами) країни інвестора або міжнародними торговельними звичаями; будь-яких прав інтелектуальної власності, вартість яких у конвертованій валюті підтверджена згідно з законами (процедурами) країни інвестора або міжнародними торговельними звичаями, а також експертною оцінкою в Україні, включаючи легалізовані на території України авторські права, права на винаходи, корисні моделі, промислові зразки, знаки для товарів і послуг, ноу-хау тощо; прав на здійснення господарської діяльності, включаючи права на користування надрами та використання природних ресурсів, наданих відповідно до законодавства або договорів, вартість яких у конвертованій валюті підтверджена згідно з законами (процедурами) країни інвестора або міжнародними торговельними звичаями; інших цінностей відповідно до законодавства України.

Іноземні інвестиції реалізуються у таких формах: часткової участі у підприємствах, що створюються спільно з українськими юридичними і фізичними особами, або придбання частки діючих підприємств; створення підприємств, що повністю належать іноземним інвесторам, філій та інших відокремлених підрозділів іноземних юридичних осіб або придбання у власність діючих підприємств повністю; придбання не забороненого законами України нерухомого чи рухомого майна, включаючи будинки, квартири, приміщення, обладнання, транспортні засоби та інші об'єкти власності, шляхом прямого одержання майна та майнових комплексів або у вигляді акцій, облігацій та інших цінних паперів; придбання самостійно чи за участю українських юридичних або фізичних осіб прав на користування землею та використання природних ресурсів на території України; придбання інших майнових прав; господарської (підприємницької) діяльності на основі угод про розподіл продукції; в інших формах, які не заборонені законами України, в тому числі без створення юридичної особи на підставі договорів із суб'єктами господарської діяльності України.

Іноземні інвестори мають право на відшкодування збитків, включаючи упущену вигоду і моральну шкоду, завданих їм внаслідок дій, бездіяльності або неналежного виконання державними органами України чи їхніми посадовими особами передбачених законодавством обов'язків щодо іноземного інвестора або підприємства з іноземними інвестиціями, відповідно до законодавства України.

Підприємство з іноземними інвестиціями самостійно визначає умови реалізації продукції (робіт, послуг), включаючи ціну на них, якщо інше не передбачено законодавством України. Продукція підприємств з іноземними інвестиціями не підлягає ліцензуванню і квотуванню за умови її сертифікації як продукції власного виробництва у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України.

Специфіка регулювання іноземних інвестицій у спеціальних (вільних) економічних зонах устанавлюється законодавством України про спеціальні (вільні) економічні зони. Правовий режим іноземних інвестицій, що встановлюється у спеціальних (вільних) економічних зонах, не може створювати умови інвестування та здійснення господарської діяльності менш сприятливі, ніж встановлені законодавством.

Засади інноваційної політики України визначені Законом України «Про інноваційну діяльність»²⁸. Відповідно до чинного законодавства головною метою державної інноваційної політики є створення соціально-економічних, організаційних і правових умов для ефективного відтворення, розвитку й використання науково-технічного потенціалу країни, забезпечення впровадження сучасних екологічно чистих, безпечних, енерго- та ресурсозберігаючих технологій, виробництва та реалізації нових видів конкурентоздатної продукції.

Основними принципами державної інноваційної політики вважають такі: орієнтація на інноваційний шлях розвитку економіки України; визначення державних пріоритетів інноваційного розвитку;

²⁸ Закон України «Про інноваційну діяльність» № 40-IV від 04.07.2002 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws>.

формування нормативно-правової бази у сфері інноваційної діяльності; створення умов для збереження, розвитку і використання вітчизняного науково-технічного та інноваційного потенціалу; забезпечення взаємодії науки, освіти, виробництва, фінансово-кредитної сфери у розвитку інноваційної діяльності; ефективне використання ринкових механізмів для сприяння інноваційній діяльності, підтримка підприємництва у науково-виробничій сфері; здійснення заходів на підтримку міжнародної науково-технологічної кооперації, трансферу технологій, захисту вітчизняної продукції на внутрішньому ринку та її просування на зовнішній ринок; фінансова підтримка, здійснення сприятливої кредитної, податкової і митної політики у сфері інноваційної діяльності; сприяння розвитку інноваційної інфраструктури; інформаційне забезпечення суб'єктів інноваційної діяльності; підготовка кадрів у сфері інноваційної діяльності.

Чинним законодавством визначені такі об'єкти інноваційної діяльності: інноваційні програми і проекти; нові знання та інтелектуальні продукти; виробниче обладнання та процеси; інфраструктура виробництва і підприємництва; організаційно-технічні рішення виробничого, адміністративного, комерційного або іншого характеру, що істотно поліпшують структуру та якість виробництва і (або) соціальної сфери; сировинні ресурси, засоби їх видобування і переробки; товарна продукція; механізми формування споживчого ринку і збуту товарної продукції.

Державне регулювання інноваційної діяльності здійснюється шляхом: визначення і підтримки пріоритетних напрямів інноваційної діяльності; формування і реалізації державних, галузевих, регіональних і місцевих інноваційних програм; створення нормативно-правової бази та економічних механізмів для підтримки і стимулювання інноваційної діяльності; захисту прав та інтересів суб'єктів інноваційної діяльності; фінансової підтримки виконання інноваційних проектів; стимулювання комерційних банків та інших фінансово-кредитних установ, що кредитують виконання інноваційних проектів; встановлення пільгового оподаткування суб'єктів інноваційної діяльності; підтримки функціонування і розвитку сучасної інноваційної інфраструктури.

Інноваційним визнається проект, яким передбачаються розробка, виробництво і реалізація інноваційного продукту і (або) інноваційної продукції. Державна підтримка реалізації інноваційного проекту надається за умови його державної реєстрації.

Інноваційним підприємством визнається підприємство (об'єднання підприємств) будь-якої форми власності, якщо більш ніж 70% від обсягу його продукції (у грошовому вимірі) за звітний податковий період є інноваційні продукти і (або) інноваційна продукція. Інноваційне підприємство може функціонувати у вигляді інноваційного центру, бізнес-інкубатора, технополісу, технопарку тощо.

Суб'єктам інноваційної діяльності для виконання ними інноваційних проектів може бути надана фінансова підтримка шляхом:

- повного безвідсоткового кредитування (на умовах інфляційної індексації) пріоритетних інноваційних проектів за рахунок коштів Державного бюджету України, коштів бюджету Автономної Республіки Крим та коштів місцевих бюджетів;

- часткового (до 50%) безвідсоткового кредитування (на умовах інфляційної індексації) інноваційних проектів за рахунок коштів Державного бюджету України, коштів бюджету Автономної Республіки Крим та коштів місцевих бюджетів за умови залучення до фінансування проекту решти необхідних коштів виконавця проекту і (або) інших суб'єктів інноваційної діяльності;

- повної чи часткової компенсації (за рахунок коштів Державного бюджету України, коштів бюджету Автономної Республіки Крим та коштів місцевих бюджетів) відсотків, що сплачують суб'єкти інноваційної діяльності комерційним банкам та іншим фінансово-кредитним установам за кредитування інноваційних проектів;

- надання державних гарантій комерційним банкам, що здійснюють кредитування пріоритетних інноваційних проектів;

- майнового страхування реалізації інноваційних проектів у страховиків відповідно до Закону України «Про страхування».

Джерелами фінансової підтримки інноваційної діяльності є: кошти Державного бюджету України; кошти місцевих бюджете-

тів і кошти бюджету Автономної Республіки Крим; власні кошти спеціалізованих державних і комунальних інноваційних фінансово-кредитних установ; власні чи запозичені кошти суб'єктів інноваційної діяльності; кошти (інвестиції) будь-яких фізичних і юридичних осіб; інші джерела, не заборонені законодавством України.

Для здійснення фінансової підтримки інноваційної діяльності суб'єктів господарювання різних форм власності Кабінет Міністрів України за поданням центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері інновацій, створює спеціалізовані державні небанківські інноваційні фінансово-кредитні установи.

Кошти Державної інноваційної фінансово-кредитної установи формуються за рахунок коштів Державного бюджету України, визначених законом про Державний бюджет України на відповідний рік, залучених згідно з чинним законодавством вітчизняних та іноземних інвестицій юридичних і фізичних осіб, добровільних внесків юридичних і фізичних осіб, від власної чи спільної фінансово-господарської діяльності та інших джерел, не заборонених законодавством України.

Для здійснення фінансової підтримки місцевих інноваційних програм органи місцевого самоврядування можуть створювати комунальні спеціалізовані небанківські інноваційні фінансово-кредитні установи і підпорядковувати їх виконавчим органам місцевого самоврядування.

Кошти комунальної інноваційної фінансово-кредитної установи формуються за рахунок коштів відповідного місцевого бюджету, залучених вітчизняних та іноземних інвестицій юридичних і фізичних осіб, добровільних внесків юридичних та фізичних осіб, власної чи спільної фінансово-господарської діяльності та інших джерел, не заборонених законодавством України.

Чинним законодавством розподілено повноваження органів державної влади, державного управління та місцевого самоврядування у галузі фінансової політики інноваційного розвитку.

1.3. Стратегічні орієнтири та напрями розвитку інвестиційно-інноваційної політики України в умовах євроінтеграційних процесів

На різних етапах розвитку суспільства держава розробляла і реалізовувала різні стратегічні й тактичні засади, спрямовані на розвиток інвестиційної та інноваційної діяльності в Україні. Одним з рішучих кроків у цьому напрямі є схвалення Кабінетом Міністрів України у 2010 р. Концепції Державної цільової економічної програми розвитку інвестиційної діяльності на 2011–2015 роки²⁹.

Реалізація цієї Концепції з чітким визначенням шляхів, способів та ресурсів для досягнення окресленої мети була необхідною для реалізації державної політики із забезпечення сталого економічного розвитку, поліпшення бізнес-клімату та залучення інвестицій. Її метою є створення умов для активізації інвестиційної діяльності, спрямованої на модернізацію реального сектору економіки та забезпечення сталого економічного розвитку.

Державна концепція передбачала визначення оптимального варіанта вирішення проблеми на основі порівняльного аналізу можливих двох варіантів.

Перший варіант полягав у проведенні пасивної державної політики із забезпечення розвитку інвестиційної діяльності в Україні. При цьому держава відмовлялася від цілеспрямованого впливу на інвестиційний ринок, стимулювання інвестиційної діяльності та надання державних інвестицій, а забезпечувала застосування винятково ринкових механізмів збалансованого розвитку в цій сфері.

Зазначений варіант сприяв би розвитку інвестиційної діяльності у галузях, які мають високу дохідність і швидку окупність, зокрема у фінансовому секторі, торгівлі, під час проведення операцій з нерухомістю, але не стимулював залучення інвестицій у реальний сектор економіки, інфраструктурні та промислові об'єкти.

²⁹ Концепція Державної цільової економічної програми розвитку інвестиційної діяльності на 2011–2015 роки : розпорядж. Кабінету Міністрів України № 1900-р від 29.09.2010 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1900-2010-%D1%80>.

Другий, оптимальний варіант передбачав проведення активної державної політики із стимулювання розвитку інвестиційної діяльності в Україні, зокрема на засадах: розвитку системи державних інвестицій; підвищення ефективності та посилення прозорості функціонування механізмів державно-приватного партнерства; стимулювання залучення приватних інвестицій у реальний сектор економіки.

Реалізація зазначеного варіанта сприяла б збалансованому розвитку державного та приватного сектору, концентрації зусиль на пріоритетах розвитку, підвищенню привабливості об'єктів інвестування, створенню умов як для прямої участі держави в інвестуванні, так і непрямой шляхом стимулювання залучення інвестицій з урахуванням досвіду Європейського Союзу та Росії у цій сфері.

При цьому такий варіант відповідав би сучасним тенденціям інвестиційної політики розвинутих країн у посткризовий період і дав би змогу поліпшити інвестиційний клімат та активізувати інвестиційну діяльність, забезпечити підтримку базових галузей економіки, розвиток імпортозамінного виробництва та диверсифікацію зовнішніх ринків збуту, сприяв би капіталізації заощаджень та їх трансформації в інвестиції, розширював доступ суб'єктів господарювання до інвестиційних ресурсів, створював умови для переходу на інноваційно-інвестиційну модель розвитку та підвищення конкурентоспроможності економіки.

Проблему передбачалося вирішити шляхом:

а) створення умов для переходу до інвестиційно-інноваційної моделі розвитку економіки, стимулювання залучення приватних інвестицій, удосконалення законодавства, що регулює інвестиційну діяльність, зняття перешкод в інвестуванні;

б) розбудови системи державного інвестування за такими напрямками: удосконалення методології розроблення, оцінювання та відбору інвестиційних проектів, а також визначення принципів та механізмів державного інвестування для реалізації проектів, які потребують державної фінансової підтримки; розроблення чітких критеріїв відбору інвестиційних проектів, які потребують державного інвестування або державної фінансової підтримки, з урахуван-

ням особливостей галузей економіки; визначення як пріоритетних для надання державної фінансової підтримки інвестиційних проєктів, спрямованих на розвиток експортоорієнтованого та імпортозамінного виробництва, високотехнологічної конкурентоспроможної продукції, розвиток інфраструктурних і базових секторів економіки, об'єктів електроенергетики, які виробляють електричну енергію з використанням альтернативних джерел енергії; забезпечення розвитку системи прямих державних інвестицій, зокрема на умовах спільного фінансування; забезпечення прозорості процесу державної фінансової підтримки інвестиційних проєктів, спрямованих на вирішення пріоритетних завдань соціально-економічної політики держави, а також запровадження механізму оцінки результатів державного інвестування; здійснення контролю за ефективним використанням бюджетних коштів, наданих для реалізації інвестиційних проєктів; запровадження державного моніторингу інвестиційної діяльності та визначення функцій і встановлення відповідальності державних органів і установ, уповноважених реалізувати державну політику у цій сфері;

в) розвитку інвестиційного ринку та інвестиційної інфраструктури, зокрема: створення умов для ефективного функціонування інноваційних фінансово-кредитних установ та інвестиційних підприємств; становлення і забезпечення розвитку індустрії прямого інвестування та венчурного капіталу; створення умов для залучення інвестицій на міжнародних ринках капіталу (консолідація фондових бірж, забезпечення захисту прав споживачів інвестиційних послуг, створення центрального депозитарію цінних паперів, системи клірингу та розрахунків, які забезпечують мінімізацію ризиків під час виконання угод з цінними паперами);

г) забезпечення розвитку ринку цінних паперів;

д) забезпечення підвищення ефективності та посилення прозорості функціонування механізмів державно-приватного партнерства (концесії, спільна діяльність, угоди про розподіл продукції тощо);

е) налагодження на державних підприємствах (крім казенних) внутрішньогосподарських відносин, які сприятимуть ство-

ренню різноманітних організаційних форм господарювання ринкового типу та залученню недержавних інвестицій.

Виконання заходів, передбачених Концепцією, дало б змогу: покращити основні макроекономічні показники розвитку держави та зміцнити її позиції на світових інвестиційних ринках; посилити позицію України в міжнародних рейтингах; суттєво збільшити обсяг інвестицій в основний капітал; забезпечити постійний приріст прямих іноземних інвестицій.

Кабінет Міністрів України 2.02.2011 р. прийняв постанову, якою затвердив Програму розвитку інвестиційної та інноваційної діяльності в Україні³⁰. Уряд при цьому зазначав, що пріоритетами розвитку економіки на інноваційній основі є провадження освітньої, наукової та науково-технічної діяльності, здійснення заходів з концентрації інвестиційних ресурсів на реалізації інвестиційних та інноваційних проектів.

Проблемами розвитку інвестиційної та інноваційної діяльності було визнано:

- недостатній обсяг заощаджень населення, коштів суб'єктів господарювання і держави для здійснення інвестицій з метою реалізації інвестиційних та інноваційних проектів;
- невизначеність правового інструменту залучення недержавних інвестицій з метою розвитку економіки, у тому числі механізму забезпечення розвитку державно-приватного партнерства;
- низькі темпи впровадження високих технологій;
- високу енергоємність внутрішнього валового продукту;
- зношеність основних фондів;
- недосконалість законодавства щодо розвитку інноваційної діяльності;
- невиконання суб'єктами господарювання вимог законодавства щодо взяття на облік об'єктів права інтелектуальної власності та відсутність механізму заохочення введення таких об'єктів у комерційний обіг;

³⁰ Програма розвитку інвестиційної та інноваційної діяльності в Україні : Постанова Кабінету Міністрів України № 389 від 2.02.2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/389-2011-%D0%BF>.

– нерозвинутість інноваційної інфраструктури, недостатню кількість інноваційних підприємств (інноваційних центрів, технопарків, технополісів, інноваційних бізнес-інкубаторів), наукових парків, центрів трансферу технологій і промислових кластерів;

– недосконалість механізму комерціалізації результатів наукових досліджень та розробок;

– невизначеність пріоритетів розвитку базових галузей економіки та відсутність сприятливих умов для залучення інвестицій з метою забезпечення розвитку високотехнологічного виробництва; незначну кількість вітчизняних виробників високотехнологічної продукції, що беруть участь у міжнародному обміні технологіями, у зв'язку з недосконалістю законодавства щодо трансферу технологій;

– недостатню державну підтримку впровадження інновацій для забезпечення розвитку малого та середнього підприємництва.

Вирішення зазначених проблем потребувало активізації інвестиційної та інноваційної діяльності, спрямованої на забезпечення розвитку базових галузей економіки.

Метою затвердженої Програми є перехід на інноваційну модель розвитку економіки, модернізація виробництва, підвищення конкурентоспроможності вітчизняної продукції на внутрішньому і зовнішньому ринках, запобігання впливу міжнародної фінансової кризи на розвиток економіки.

Виконання Програми передбачено здійснювати шляхом: створення сприятливого регуляторного середовища, зокрема для забезпечення розвитку малого та середнього підприємництва; надання державної підтримки реалізації інвестиційних та інноваційних проектів, зокрема з метою забезпечення розвитку високотехнологічного виробництва; удосконалення механізму комерціалізації результатів наукових досліджень та розробок і впровадження їх у виробництво; забезпечення розвитку державно-приватного партнерства як інструменту залучення інвестицій; реалізації інвестиційних та інноваційних проектів, що пройшли конкурсний відбір і забезпечать розвиток базових галузей економіки.

Програма мала виконуватися двома етапами.

На першому етапі (2011–2012 рр.) передбачалося створити сприятливі умови для залучення інвестицій з метою:

- удосконалення матеріально-технічної бази вищих навчальних закладів;
- утворення малих інноваційних підприємств;
- забезпечення розвитку та оптимізації інноваційної інфраструктури, інноваційних підприємств (інноваційних центрів, технопарків, технополісів, інноваційних бізнес-інкубаторів), наукових парків, центрів трансферу технологій і промислових кластерів;
- формування державного реєстру договорів щодо трансферу технологій;
- створення з урахуванням міжнародного досвіду банків розвитку, фондів підтримки малих і середніх інноваційних підприємств, венчурних фондів тощо.

На другому етапі (2013–2015 рр.) було прогнозовано:

- залучити інвестиції з метою забезпечення розвитку високотехнологічних базових галузей економіки, зокрема аерокосмічної галузі, впровадження інформаційно-комунікаційних технологій, біо- та нанотехнологій, створення сучасних матеріалів, фармацевтичної продукції та медичної техніки;
- зменшити на 20% енергоємність внутрішнього валового продукту;
- залучити інвестиції з метою модернізації та реконструкції енергетичного обладнання, впровадження енергоефективних та енергозберігаючих технологій;
- створити систему фінансової підтримки інвестиційної та інноваційної діяльності, зокрема визначити механізм здешевлення кредитів і заохочення комерційних банків до кредитування інвестиційних та інноваційних проектів;
- створити сприятливі умови для забезпечення розвитку державно-приватного партнерства у сфері наукової, науково-технічної та інноваційної діяльності на паритетних умовах, що дасть можливість зменшити навантаження на бюджети всіх рівнів, збільшити обсяг недержавних інвестицій;

- впровадити техніку нового покоління та високі технології у промислове виробництво;
- провести конкурсний відбір найбільш ефективних інвестиційних та інноваційних проектів, що реалізуються в базових галузях економіки;
- запровадити проведення моніторингу стану реалізації інвестиційних та інноваційних проектів;
- забезпечити належний захист прав інтелектуальної власності вітчизняних вчених, що сприятиме формуванню та забезпеченню розвитку ринку інтелектуальної власності;
- забезпечити розвиток інноваційної інфраструктури, інноваційних підприємств (інноваційних центрів, технопарків, технополісів, інноваційних бізнес-інкубаторів), наукових парків, центрів трансферу технологій і промислових кластерів, що дасть можливість створити нові робочі місця для висококваліфікованих спеціалістів.

Серед найважливіших завдань Програми було виділено створення сприятливих умов для залучення інвестицій з метою забезпечення розвитку базових галузей економіки та інноваційної інфраструктури, підвищення ефективності механізму надання державної підтримки, збільшення обсягу інвестицій, кредитування економіки, державних капітальних вкладень та забезпечення їх концентрації на модернізації виробництва, впровадження високих технологій.

Пріоритетами розвитку базових галузей економіки, в яких реалізуються інвестиційні та інноваційні проекти, визначено:

- забезпечення розвитку енергетичної інфраструктури, зокрема газотранспортної системи, атомного та ракетно-космічного машинобудування, авіа- і суднобудування;
- видобування нафти, газу та вугілля;
- виробництво, перероблення та зберігання сільськогосподарської продукції;
- будівництво і реконструкція автомобільних доріг загальнодержавного значення (в межах міжнародних транспортних коридорів), міжнародних аеропортів та вокзалів, морських портів;

– реконструкція систем тепло- і водопостачання та водо-відведення;

– будівництво житла;

– виробництво альтернативних джерел енергії, сільськогосподарської техніки, обладнання та комплектувальних виробів для неї, вантажно-підіймальної та дорожньої техніки, нафтогазопромислового, гірничошахтного і гірничорудного обладнання та бурового інструменту.

До критеріїв конкурсного відбору інвестиційних та інноваційних проектів для надання державної підтримки віднесено: забезпечення розвитку базових галузей економіки; підвищення технологічного рівня виробництва; економічна ефективність таких проектів; впровадження енергоефективних та ресурсозберігаючих технологій; співфінансування таких проектів за рахунок недержавних джерел фінансування у розмірі не менш як 40%; виробництво в Україні товарів, що імпортуються; зменшення викидів парникових газів та забруднення навколишнього природного середовища; створення нових робочих місць; наявність позитивних висновків державної експертизи інвестиційних та інноваційних проектів.

Виконання Програми дасть змогу:

– забезпечити перехід на інноваційну модель розвитку економіки;

– використовувати капітальні вкладення переважно на придбання високотехнологічного обладнання та устаткування для реконструкції та технічного переоснащення підприємств, оновлення основних фондів;

– забезпечити залучення інвестицій з метою реалізації інвестиційних та інноваційних проектів, що пройшли конкурсний відбір і забезпечать розвиток базових галузей економіки, збільшення обсягу експорту та заміщення товарів критичного імпорту, впровадження високих технологій, забезпечення розвитку ринкової інфраструктури та регіонів;

– творити систему залучення недержавних інвестицій для забезпечення розвитку державно-приватного партнерства;

- підвищити технологічний рівень виробництва;
- підвищити ефективність механізму надання державної підтримки реалізації інвестиційних та інноваційних проектів;
- впровадити енергоефективні та енергозберігаючі технології;
- забезпечити виробництво конкурентоспроможної продукції імпортозамінних та експортоорієнтованих галузей економіки;
- створити нові робочі місця;
- забезпечити розвиток інноваційної та виробничої інфраструктури;
- забезпечити довгостроковий розвиток економіки; підвищити рівень життя населення;
- забезпечити додаткове зростання на 1,5–2,5% внутрішнього валового продукту;
- сконцентрувати та спрямувати інвестиції на модернізацію виробництва;
- підвищити рівень оплати праці;
- залучати щороку додатково інвестиції в обсязі більш як 10 млрд. грн.

Фінансування Програми передбачено здійснювати за рахунок бюджетних коштів, власних коштів підприємств, інвестицій, коштів міжнародних фінансових організацій. Державна підтримка реалізації інвестиційних та інноваційних проектів надається в межах, визначених законом про Державний бюджет України на відповідний рік.

За участю Президента України 6 квітня 2011 р. на основі пропозицій Державного агентства з інвестицій та управління національними проектами України була прийнята Концепція інвестиційної реформи до 2015 року³¹.

Інвестиційну реформу розуміють як сукупність механізмів, проектів та інституцій, синергетично поєднаних між собою та спрямованих на радикальне збільшення обсягу інвестицій у національній економіці. Всі компоненти «ІНВЕСТреформи» системно взаємопов'язані між собою, мають практичну форму реалізації та фіскальну результативність, базуються на міжнародній

³¹ Інвестиційна реформа : концепція від 6 квітня 2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua>.

практиці, але адаптовані до українських умов. Створення всіх нових інстанцій у рамках інвестреформи не передбачає збільшення адміністративного фінансування чи нарощення кількості держслужбовців. Необхідний результат буде досягнутий завдяки адміністративній реформі та оптимізації управління.

Пріоритетними завданнями інвестиційної реформи є:

- радикальне збільшення обсягу залученого капіталу у національній економіці;
- реалізація стратегічно важливих напрямків розвитку економіки та створення нових індустрій – «національні проекти»;
- створення інсталяційних умов для технологічної модернізації та інновацій;
- запровадження нових принципів державного управління – проектний менеджмент і персональна відповідальність;
- модернізація механізму управління бюджетними коштами розвитку: використання бюджетних ресурсів розвитку як засіб залучення інвестицій та їх концентрація лише на стратегічних напрямках розвитку;
- мобілізація активів, що перебувають у державній, комунальній та приватній власності;
- створення інвестиційної інфраструктури – системи інституцій для залучення інвестицій;
- створення ефективного механізму для розробки інвестиційних пропозицій (проектів), що відповідають міжнародним стандартам;
- значиме збільшення інформації та покращення інвестиційного іміджу України в світі;
- ліквідація неефективного і корупційного механізму державних цільових програм;
- здійснення комплексного планування розвитку регіонів на основі інвестиційних планів;
- створення не менше 5 нових індустрій в Україні.

У результаті реалізації інвестиційної реформи очікуються:

1. Збільшення обсягу інвестицій до 80 млрд дол. протягом наступних 3-х років.

2. Покращення суверенних рейтингів України: Doing business Світового Банку до 100-го з 145 місця зараз; Global Competitiveness Report Світового економічного форуму до 50-го з 82 місця зараз.

3. Зменшення щорічного відпливу ВП з 15% до 10%.

Концепція включає 5 складових інвестиційної реформи.

1. ІнвестПРОПОЗИЦІЯ. Завдання цієї складової – сформулювати ефективний механізм участі українських інвестиційних проєктів у міжнародному інвестиційному ринку. Крім того, цей блок «інвестреформи» покликаний вирішити проблему відсутності якісних проєктів, підготовлених за міжнародними стандартами.

До основних компонентів блоку включено «Національні проєкти», «Біржу інвестпроєктів». «Національні проєкти» здійснюються за інноваційними технологіями та фактично формують нові індустрії (ІЖ, сміттєпереробка, очистка води, альтернативна енергетика тощо). На основі їхньої реалізації опрацьовуються нові принципи державного управління, а їх успіх стане основою для трансформації управлінських підходів у всій системі виконавчої влади.

Практично всі «національні проєкти» є прибутковими та використовують бюджетне фінансування на поворотній основі. Як правило, для реалізації «національних проєктів» держава в особі Комітету економічних реформ та Укрнацінвесту формулює проєктну ідею, консолідує необхідні активи, проводить необхідні дозвільні та ліцензійні процедури та здійснює розробку ТЕО (Feasibility study) і бізнес-планів, що закріплюються аудиторським висновком кампаній «великої 4-ки». Пізніше для реалізації «національного проєкту» держава на конкурсній основі здійснює відбір приватних партнерів, передаючи їм повністю чи частково права на їх реалізацію.

Сьогодні Комітетом економічних реформ визначено 11 національних проєктів, серед яких: «LNG-термінал» – морський термінал з приймання скрапленого природного газу; «Повітряний експрес» – залізничне пасажирське сполучення м.

Київ – міжнародний аеропорт «Бориспіль» і будівництво інших інфраструктурних об'єктів Київського регіону; «Відкритий світ» – створення інформаційно-комунікаційної освітньої мережі національного рівня на базі технологій радіозв'язку четвертого покоління; «Чисте місто» – система комплексів з переробки твердих побутових відходів; «Доступне житло» – система проектів комплексного будівництва доступного житла; «Олімпійська надія – 2022» – створення спортивно-туристичної інфраструктури; «Нове життя» – нова якість охорони материнства та дитинства; «Якісна вода» – забезпечення населення України якісною питною водою; «Дунайський коридор» – розвиток транспортного сполучення та судноплавства в Дунайському регіоні; «Енергія природи» – будівництво комплексу вітрових, сонячних та малих гідроелектростанцій, виробництво твердого альтернативного палива; «Місто майбутнього» – формування стратегічного плану та системи проектів розвитку міста.

2. ІНВЕСТИНФРАСТРУКТУРА. Завдання даної складової полягає у реалізації цього напрямку Інвестреформи та передбачає створення системи інституцій і механізмів, що значно полегшує діяльність інвесторів в Україні.

Основними компонентами блоку визначено: «Єдине інвестиційне вікно», «Український банк розвитку (УБР)», «Фонд регіонального розвитку», «Фонд фінансування проектної документації», «Система адміністрування «державних гарантій».

Механізм персональної опіки і супроводу стратегічних інвесторів на ринку має значну міжнародну практику застосування та успішно використовувався у всіх країнах, які здійснювали ефективні економічні реформи в різних куточках світу. Для реалізації ідеї передбачається розгорнути спеціальний підрозділ Укрнацінвесту, що також передбачає підбір персонального менеджера з боку державного органу для супроводу інвестора.

У рамках діяльності «єдиного інвестиційного вікна» Укрнацінвест буде забезпечувати консультації, сприяння у взаємодії з усіма державними і приватними особами в Україні, отримання необхідних дозволів і ліцензій, а також активів, необхідних для

реалізації інвестиції. В окремих випадках можуть розглядатися форми державно-приватного партнерства.

Реалізація цього напрямку здійснюється на виконання Закону України «Про підготовку та реалізацію інвестиційних проєктів за принципом «єдиного інвествікна».

«Український банк розвитку» є ефективним механізмом оптимізації використання бюджетних видатків розвитку, що здійснюються на поворотній основі. Ідея створення спеціалізованої фінансової установи базується на широкому міжнародному досвіді і розумінні того, що це ефективний механізм адміністрування бюджетних видатків розвитку, який може замінити механізм діяльності державних цільових програм (ДЦП).

Фонд регіонального розвитку – постійно діюча інституція, що має забезпечити розробку і координацію здійснення комплексних планів розвитку регіонів та адмініструвати видатки на їх реалізацію у частині державного бюджету.

Основною функцією діяльності ФРР є підтримка створення комплексного бізнес-плану розвитку «інвестиційної моделі» кожного окремого регіону України на основі аналізу економічного потенціалу, природних і трудових ресурсів, географічного розташування тощо.

В основу інвестиційної моделі покладено: довгострокову стратегію розвитку регіону; чітко визначені стратегічні та інвестиційні пріоритети; використання реальних місцевих ресурсів, які є дійсними конкурентними перевагами; фахову команду; співпрацю з Укрнацінвестом та підтримку через Фонд регіонального розвитку.

Такі плани мають готуватися в обов'язковому партнерстві з провідними міжнародним та українськими консалтинговими компаніями і відповідати міжнародним стандартам. За наявності комплексного бізнес-плану уряд прийматиме рішення щодо механізмів його реалізації та умов фінансування. Фінансування реалізації плану здійснюється за допомогою залучених коштів під реалізацію привабливих інвестиційних проєктів у формі державно(комунально)-приватного партнерства, бюджетного та

місцевого фінансування (наприклад, у випадках, якщо це необхідні об'єкти інфраструктури, що не передбачають отримання прибутків).

Фонд фінансування проектної документації – інституція, що на поворотній основі забезпечує фінансування розробки документації для державних, комунальних і приватних інвестиційних проектів.

Ідея Фонду походить з розуміння гострої проблеми відсутності якісних інвестиційних пропозицій на ринку та аналізу причин, основу яких становить низька кваліфікація та відсутність коштів у власників активів.

Передбачено, що з метою підвищення ефективності, прозорості та збільшення капіталу Фонду до участі у його діяльності можуть бути запрошені приватні компанії та міжнародні фінансові організації. Вся проектна документація, підготовлена за кошти Фонду, має в обов'язковому порядку містити аудиторські висновки провідних міжнародних компаній.

Держгарантії є унікальним інструментом, який за умови їх ефективного використання може бути ключовим інструментом залучення інвестицій для реалізації стратегічно важливих проектів.

Ідея покращення адміністрування держгарантій полягає у тому, що на першому етапі вона має здійснюватися на основі нової процедури. Зокрема, процедура повинна передбачати жорсткі умови, згідно з якими держгарантії видаються винятково: на здійснення проектів із пріоритетних напрямів соціально-економічного та культурного розвитку; на поворотній основі; у обсязі, що не перевищує 50% від вартості проекту за наявності бізнес-плану, підтвердженого аудиторськими висновками провідних світових компаній.

На нашу думку, доцільно утворити відповідальний орган, який відповідно до строго визначеної процедури буде контролювати адміністрування видачі держгарантій.

3. ІнвестПАРТНЕРСТВО. Завдання цієї складової – запровадити нові механізми співпраці держави і приватних партнерів, зокрема зовнішніх інвесторів, які допоможуть мобілізувати наяв-

ні державні активи, мультиплікувати державні кошти розвитку та оживити стратегічні підприємства, зокрема ті, що не підлягають приватизації. Інший важливий напрямок роботи Центру ДПП – розробка концесійних проектів, які є одним із напрямків ДПП.

4. ІнвестМАРКЕТИНГ. Завдання даної складової полягає у здійсненні скоординованої системи заходів та розгортанні інформаційно-маркетингової кампанії, що суттєво вплине на покращення інвестиційної привабливості України в світі на основі конкретних дій, проектів та іміджевого позиціонування.

Реалізація цієї частини «ІНВЕСТреформи» передбачає також звернення до UNIDO (підрозділу ООН, що безпосередньо опікується залученням інвестицій у промисловий розвиток та формує стандарти підготовки інвестпроектів) з пропозицією про відкриття регіональною офісу, що буде сприяти інституційному розвитку інвестиційних можливостей України. Активна співпраця з UNIDO суттєво покращить імідж України в очах міжнародної громадськості.

РОЗДІЛ 2

ДИВЕРСИФІКАЦІЯ ФІНАНСОВИХ ІНВЕСТИЦІЙНИХ РЕСУРСІВ ДЛЯ ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

2.1. Проблеми та перспективи консолідації фінансових інвестиційних ресурсів для інноваційного розвитку України

Фінансовий потенціал забезпечення інноваційного процесу ґрунтується на концентрації заощаджень та інвестицій в основних галузях, які на державному рівні визначені пріоритетними. Проте в Україні, за висновками фахівців Національного інституту стратегічних досліджень, спостерігаються значні диспропорції між нагромадженням і споживанням, заощадженнями та інвестиціями³². Крім того, наявні глибокі дисбаланси відтворювального процесу: деформація структури суспільного капіталу й умов його відтворення, асинхронність розвитку та відірваність фінансового сектору від реальної економіки, невідповідність між обсягами споживчих витрат та інвестиційних ресурсів, непропорційність розподілу доходів між інституційними секторами економіки. Тому для подолання зазначених дисбалансів необхідно залучати якомога більше заощаджень. Проте їх обсяги зменшуються. Якщо в 2004 р. чисті заощадження були на рівні 18,3% ВВП, то у 2009–2011 рр. – різко знизилися і вже не досягали 8%.

Варто підкреслити, що такий рівень чистих заощаджень у декілька разів менший, ніж було визнано за норму на початку XXI ст. у Посланні Президента України до Верховної Ради Укра-

³² Структурні перетворення в Україні: передумови модернізації економіки [Текст] / А. П. Павлюк, Д. С. Покришка, Я. В. Белінська [та ін.] ; за ред. Я. А. Жаліла. – К. : НІСД, 2012. – С. 3–5.

їни, де зазначено, що для нормалізації процесу відтворення норма чистих заощаджень повинна зрости не менш як до 20% ВВП. Найвищий рівень валових заощаджень за 10-літній період спостерігався в 2002–2004 рр. Далі норма валових заощаджень почала знижуватися до 16% ВВП у 2011 р. (табл. 2.1). Це означає, що значна частина національного доходу використовується на споживання, призупиняючи інвестиційний процес.

Таблиця 2.1

Динаміка заощаджень в Україні за 2002–2012 рр.*

Показник	Роки										
	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
ВВП у фактичних цінах, млрд. грн.	225,8	267,3	345,1	441,5	544,5	720,7	948,1	913,3	1082,6	1302,1	1411,2
Валові заощадження, млрд. грн.	62,6	74,3	109,8	113,4	126,9	177,2	197,5	151,7	197,6	208,4	**
% до ВВП	27,7	27,8	31,8	26,7	23,3	24,6	20,8	16,6	18,25	16,0	**
Чисті заощадження, млрд. грн. (за винятком амортизації основного капіталу)	26,5	35,4	63,2	62,8	68,7	104,1	109,5	44,5	82,3	82,6	**
% до ВВП	11,7	13,2	18,3	14,2	12,6	14,4	11,5	4,9	7,6	6,3	**

*Складено автором на основі: Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2013 році : Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України. – К. : НІСД, 2013. – С. 330–331; Національні рахунки України за 2011 рік : стат. зб. / Держкомстат. – К., 2013. – С. 84; Національні рахунки України за 2012 рік : стат. зб. / Держкомстат. – К., 2014. – С. 100.

**У 2012 р. Держкомстат змінив методологію формування національних рахунків.

Динаміка валових та чистих заощаджень свідчить, що їх величина щодо ВВП знижується, зменшуючи одночасно фінансову базу для інвестицій в інноваційну сферу. Оскільки на даному етапі не можливо різко знизити норму споживання заради збільшення заощаджень. Для впровадження інновацій на державному рівні необхідно розробити механізми залучення потенційних фінансових ресурсів з усіх можливих джерел. А це означає, що в систему економічних відносин між державою, банками, фондовим ринком, інвестиційними компаніями, суб'єктами підприємництва, домашніми господарствами має бути включений механізм акумуляції та консолідації вільних від поточного споживання ресурсів.

Реальне втілення в матеріально-речові предмети та інтелектуальні форми фінансові ресурси здійснюють через механізми капітального інвестування. Для оцінки інвестицій, які фактично задіяні в економіці, особливо важливим є аналіз капітальних інвестицій у розрізі існуючих джерел фінансування (табл. 2.2). Слід підкреслити, що структура джерел фінансування показує реальних суб'єктів інвестиційного процесу, які фактично включені в систему акумуляції та консолідації ресурсів. Завдання полягає в тому, щоб сконцентрувати кошти на пріоритетних напрямках модернізації та створити ефективне інституційне середовище як для інвесторів, так і для споживачів інвестицій.

Таблиця 2.2

**Капітальні інвестиції
за джерелами фінансування у 2009–2012 рр.***

Показник	2009 р.		2010 р.		2011 р.		2012 р.	
	млн. грн.	%	млн. грн.	%	млн. грн.	%	млн. грн.	%
Кошти державного бюджету	8361	4,3	10952,2	5,8	18394,6	7,1	17141,2	5,8
Кошти місцевих бюджетів	5914	3,1	6367,7	3,4	8801,3	3,4	9149,2	3,1
Власні кошти підприємств і організацій	127435	66,1	114963,6	60,8	152279,1	58,6	175423,9	59,7
– з них амортизаційні відрахування	24076,3	12,7	26175,6	17,2	25799,9	14,7
Кредити банків та інші позики	25587	13,3	23336,2	12,3	42324,4	16,3	50104,9	17,1
– кредити іноземних банків	2991,8	12,8	5002,8	11,8	8263,7	16,5
– іпотечне кредитування	161,2	0,7	149,5	0,4	257,7	0,5
Кошти іноземних інвесторів	8209	4,2	4067,7	2,1	7196,1	2,8	5040,6	1,7
Кошти населення на індивідуальне житлове будівництво	5502	2,8	16176,0	8,6	15102,9	5,8	21975,1	7,5
Кошти населення на будівництво власних квартир	4796	2,5	4654,2	2,5	4470,0	1,7	3650,9	1,2
Інші джерела	7074	3,7	8543,0	4,5	11363,9	4,3	11205,9	3,9
Всього	192878	100	189060,6	100	259932,3	100	293691,7	100

*Складено автором на основі: Капітальні інвестиції в Україні : стат. бюл. Державна служба статистики України. – К., 2010. – С. 6–8; 2011. – С. 6–9; 2012. – С. 7–9; Капітальні інвестиції в Україні у 2007–2011 роках : стат. зб. Державна служба статистики України. – К. 2012. – С. 8; Статистичний щорічник України за 2011 рік / Державна служба статистики України. – К. : ТОВ «Август Трейд», 2013. – С. 199.

Як показують дані таблиці, з усіх джерел капітальних інвестицій близько 60% – це власні кошти підприємств і організацій, близько 10% – бюджетів, 15–17% – кредити банків, 2–4% – іноземних інвесторів, 5–9% – заощадження населення. Водночас А. Вожжов та О. Гринько підкреслюють, що зазначених коштів недостатньо, тому вагомими доповненнями до наявних ресурсів, реальними і значними за обсягами є кошти, які можна одержати в результаті кредитної емісії центрального банку за її цільового спрямування на реалізацію відповідних інноваційних програм із використанням пільгових ставок³³. Тобто вчені пропонують розширити джерела капітальних інвестицій за рахунок цільової емісії, спрямованої на інноваційні проекти.

Власні ресурси суб'єктів господарювання в обсязі капітальних інвестицій становлять близько 60%, при цьому на капітальні інвестиції, як правило, направляється лише 25% від нарахованої амортизації, хоча амортизація (враховуючи її економічну сутність) має, в першу чергу, направлятися на капітальні інвестиції. Проте слід врахувати, що прибуток і амортизація – це не повний перелік фінансових ресурсів, що можуть бути спрямовані на інвестиції. О. Джумов³⁴ для консолідації фінансових ресурсів на конкретні цілі пропонує максимально задіяти ресурси корпоративного сектору в складі:

- власних фінансових джерел за рахунок прибутку та амортизації, раціоналізуючи при цьому витрати виробництва та обігу, а також рівень оподаткування;

- залучення інвестиційних ресурсів на фондовому ринку за допомогою додаткової емісії акцій, розміщення облігацій, а також кредитно-грошових ресурсів, заощаджень населення, портфельних та прямих іноземних інвестицій;

- використання пайових та інвестиційних фондів, у тому числі тих, що входять до складу корпорацій за умов надання законодавчих гарантій інвесторам;

³³ Вожжов А. Про архітектуру фінансового стимулювання економічного зростання [Текст] / А. Вожжов, О. Гринько // Вісник Національного банку України. – 2012. – № 5. – С. 24.

³⁴ Джумов А. М. Консолидация финансовых ресурсов по обеспечению национальных интересов России : автореф. дис. на соискание уч. степени д-ра экон. наук : спец. 08.00.10 – финансы, денежное обращение и кредит / А. М. Джумов ; Российский университет дружбы народов. – М., 2009. – 34 с.

– реалізації спільних інвестиційних проектів на пайовій основі із зацікавленими компаніями і приватними інвесторами, у тому числі за рахунок кредитних ресурсів банків;

– корпоративного злиття та поглинання для концентрації інвестиційного капіталу компаній, зниження ризику за рахунок диверсифікації господарської діяльності, а також формування регіональної інвестиційної корпорації із створенням в її структурі пайових інвестиційних фондів, залучення коштів пенсійних фондів, страхових компаній;

– розширення припливу іноземного капіталу завдяки стимулюванню іноземних інвесторів, забезпечення їх безпеки та зниження ризиків.

Також О. Джумов зробив прогнозні розрахунки потреби підприємств у фінансових ресурсах, які можна консолідувати із різних джерел, де прибуток становить 20,5%; іноземні інвестиції – 21%; банківські кредити – 15,8%; прямі іноземні інвестиції в статутний капітал – 15%; амортизація – 11%, облігації – 7,2%; ресурси бюджетів та позабюджетних фондів – 3,2%; первинне розміщення акцій – 2,6%; обліковані банками векселі корпорацій – 0,9%.

Відомий вчений А. Аганбегян³⁵ пропонує для модернізації та інноваційного розвитку економіки подвоїти норму інвестування та задіяти кошти пенсійних фондів (у тому числі недержавних), ресурси страхових компаній, пайові фонди, кошти банків та інвестиційних компаній, а також здійснювати випуск прибуткових державних цінних паперів для іноземних інвесторів і населення.

Це підтверджує висновок про те, що в Україні можуть бути значно розширені джерела залучення інвестицій на консолідованій основі з метою їх подальшого спрямування на конкретні цілі.

Що стосується ресурсів бюджетів у капітальних інвестиціях в Україні, то на даний час їх частка незначна. Ця тенденція зумовлена тим, що в бюджеті України поточні видатки становлять 83–93%, а капітальні – близько 10%. Кардинально змінити

³⁵ Аганбегян А. Г. Финансы для модернизации / А. Г. Аганбегян // Деньги и кредит. – 2010. – № 3. – С. 3–11 ; Аганбегян А. Г. Инвестиции – основа ускоренного социально-экономического развития / А. Г. Аганбегян // Деньги и кредит. – 2012. – № 5. – С. 10–16.

ці пропорції без зміни структури економіки та пріоритетів державних видатків, які мають переважно соціальне спрямування, неможливо. За висновками експертів, розширення обсягів державного інвестування також може відбуватися за рахунок скорочення необґрунтованих пільг, ревізії діючих програм на предмет відповідності цілям стратегічного розвитку, скорочення витрат на державне управління. Збільшення капітальних видатків має відбутися, з одного боку, в напрямі підтримки конкретних інвестиційних проектів у пріоритетних сферах, а з іншого – у напрямі збільшення фінансування капітальних витрат у тих сферах, які споживатимуть продукцію, вироблену в результаті реалізації цих проектів³⁶. В. Сенчагов вважає, що державні фінанси мають трансформуватися з переважно категорії перерозподільчої в реальну відтворювальну категорію³⁷. Основним напрямом мають стати процеси реалокації фінансових ресурсів у ті сфери діяльності, що спроможні підвищити конкурентоспроможність країни і вивести її на новий технологічний уклад.

Що стосується кредитних джерел капітальних інвестицій, то в Україні вони знаходяться на рівні 13–17% від усіх обсягів інвестицій. Як засвідчили проведені розрахунки, від загальних ресурсів, що знаходяться у розпорядженні банків (власний капітал та зобов'язання банків (залучені кошти фізичних та юридичних осіб)), на капітальні інвестиції спрямовується лише від 2,5 до 7%. Таким чином, кредитні ресурси використовуються обмежено, що свідчить про неврахування банківською системою дійсного попиту суб'єктів економіки на кредити для інноваційного розвитку.

В частині такого важливого джерела інвестицій, як заощадження населення, то через високу частку витрат на придбання товарів і послуг (79–84%) та невисоку частку вкладання вільних ресурсів у приріст фінансових активів (4–10%) та нагромаджен-

³⁶ Кінзерський Ю. В. До засад стратегії та політики розвитку промисловості [Текст] / Ю. В. Кінзерський // Економіка України. – 2013. – № 5. – С. 43.

³⁷ Формирование национальной финансовой стратегии России : путь к подъему и благосостоянию [Текст] / В. К. Сенчагов [и др.] ; ред. В. К. Сенчагов ; Институт экономики РАН ; Центр финансово-банковских исследований ; Академия народного хозяйства при Правительстве РФ. – М. : Дело, 2004. – С. 97, 395.

ня нефінансових активів (до 2%) без суттєвого підвищення доходів, зниження податків та зміни структури споживання кошти населення поки не можуть розглядатися як потужне та основне джерело капітальних інвестицій.

Враховуючи, що на даний час обсяги фінансових ресурсів, які спрямовуються в сферу інноваційної діяльності, є обмеженими, для суттєвого збільшення їх розміру необхідно задіяти новий механізм пошуку і залучення ресурсів, що ґрунтується на принципах консолідації.

У науковій літературі не так багато праць, що присвячені питанням консолідації фінансових ресурсів для реалізації конкретних завдань, а також аналізу діяльності інститутів, які забезпечують рух та перерозподіл фінансових ресурсів. О. Джумов ввів у діловий оборот термін «консолідовані фінансові ресурси» як поняття, що об'єднує фінансову діяльність держави, регіонів, суб'єктів підприємництва, інвестиційних фондів для вирішення соціально значимих завдань. Автор підкреслює, що поняття «консолідовані фінансові ресурси» є елементом усвідомленої та виваженої економічної політики держави, що базується на об'єднанні фінансових ресурсів, які належать різним суб'єктам фінансово-економічної діяльності, і дозволяє інтегрувати їх зусилля на пріоритетних завданнях³⁸.

Разом з тим, процес консолідації фінансових ресурсів вимагає створення ефективної системи державного регулювання, що передбачає задіяння бюджетних ресурсів із одночасним залученням ресурсів банків, інвестиційних фондів, корпоративного сектору, населення тощо. Крім того, процес консолідації фінансових ресурсів передбачає формування відповідної інституційної структури, інституційного середовища та інституційних механізмів. В Україні на даний час функціонують державні та недержавні інституції, які розробляють правові, організаційні та економічні умови інвестиційно-інноваційної діяльності. Про-

³⁸ Джумов А. М. Консолидация финансовых ресурсов по обеспечению национальных интересов России : автореф. дис. на соискание уч. степени д-ра экон. наук : спец. 08.00.10 – финансы, денежное обращение и кредит / А. М. Джумов; Российский университет дружбы народов. – М., 2009. – 34 с.

те, як показали результати нашого дослідження, що стосується конкретних механізмів фінансового забезпечення та консолідації фінансових ресурсів, то вони не отримали належного розвитку. Це, в свою чергу, перешкоджає сконцентрувати ресурси на виконанні пріоритетних завдань інноваційного розвитку національної економіки.

Ключовим є те, що в основі консолідації фінансових ресурсів лежить усвідомлена необхідність з боку держави і бізнесу в тісній та результативній співпраці. Як показало вивчення наукових джерел, склалося декілька точок зору з приводу сутності консолідації ресурсів держави та бізнесу.

Перший підхід передбачає, що основу для консолідації фінансових ресурсів становить система державно-приватного партнерства, що представляє інституціональний та організаційний альянс між державою та бізнесом у цілях реалізації суспільно значимих проєктів.

Другий підхід ширший, оскільки передбачає, що консолідовані фінансові ресурси держави та бізнесу формуються у процесі їх спільної участі в задоволенні потреб суспільства на довгостроковій, законодавчій та взаємовигідній основі за рахунок об'єднання матеріальних і нематеріальних ресурсів при рівноправному розподілі повноважень, відповідальності та ризику.

Разом з тим, з позицій відображення економічної сутності консолідованих фінансових ресурсів, на думку О. Джумова, необхідно враховувати ще й основні тенденції розвитку відносин держави та підприємницьких структур, оскільки вони є самостійними суб'єктами, і кожному властиві свої особливості. Під час консолідації фінансових ресурсів відбувається об'єднання цих різних за своєю сутністю складових, які через взаємодію можуть вирішувати соціально значимі завдання. Саме ці відносини найбільш повно розкривають сутність консолідованих фінансових ресурсів. Можна погодитися із думкою О. Джумова, оскільки таке розуміння відкриває можливості взаємовигідної консолідації фінансових ресурсів держави та бізнесу, які можуть бути залучені для вирішення важливих завдань, до яких належить й інноваційний розвиток

національної економіки. Варто підкреслити, що консолідація не означає механічне об'єднання декількох видів фінансових ресурсів для отримання інформації про їх сукупну величину. Головне – сформувати механізми взаємозв'язку та взаємодії різних власників ресурсів, зорієнтувавши їх на спільні цілі.

Для оцінки стану інноваційної сфери та перспектив її розвитку необхідно враховувати інституційну структуру та інституційне середовище, що сформовано в даний час в Україні в сфері інвестиційно-інноваційної діяльності. Процес консолідації фінансових ресурсів розглядаємо як центральну складову цієї системи, що стосується ресурсного забезпечення інвестиційно-інноваційної діяльності.

Інституційна структура інвестиційно-інноваційної діяльності представлена чинними нормативно-правовими актами, стратегіями та державними програмами.

В Україні сформовано дуже широке організаційне та законодавче поле інвестиційної та інноваційної діяльності. Проте, оцінюючи організаційну складову цієї системи, можна висловити припущення, що в Україні дуже перебільшена кількість органів з функціями керування (державних установ, наукових і громадських інституцій), які беруть участь в інституційному забезпеченні інвестиційної та інноваційної діяльності. Водночас неадекватною щодо такої великої кількості установ, які організують інвестиційний процес, є реально створена інфраструктура. Зокрема, в Україні діє лише 16 технологічних парків, 11 спеціальних економічних зон, запроваджено спеціальний режим інвестиційної діяльності на територіях 9 регіонів, започатковано окремі пілотні проекти, створена незначна кількість промислових парків і кластерів.

На фоні явно перебільшеного переліку установ, які займаються організаційним забезпеченням інноваційного процесу, інституційне середовище, на яке покладено повноваження із фінансово-кредитного забезпечення інвестиційно-інноваційної діяльності, представлено дуже обмежено. Це Державна інноваційна фінансово-кредитна установа, Державна небанківська

фінансово-кредитна установа «Фонд підтримки малого інноваційного бізнесу», ДП «Державна інвестиційна компанія».

Варто звернути увагу, що Державною програмою розвитку внутрішнього виробництва передбачено запровадження механізмів залучення інвестицій для інвестиційних проектів з інноваційною складовою, зокрема: розвиток наукових парків, технопарків, бізнес-інкубаторів і центрів трансферту технологій; задіяння венчурного фінансування; створення системи державної підтримки нових інноваційних компаній на стартовому етапі. Планується поєднання новаторських розробок українських учених, конструкторів з інвестиціями. Для стимулювання і підтримки розвитку високотехнологічних галузей передбачається вжити заходів щодо: державного замовлення на науково-технічну продукцію; субсидування науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт; створення умов для заохочення приватного промислового капіталу до розвитку науки і технологій.

Також програмою передбачається впровадження проектів з фінансового оздоровлення та реабілітації перспективних промислових підприємств; створення нових виробництв; розвиток інфраструктури фондового ринку для залучення громадян; запровадження фінансових механізмів пайової участі держави для розвитку високотехнологічних виробничих потужностей; державної підтримки науково-технічного потенціалу на базі вітчизняних наукових шкіл, галузевих інститутів. Проте для виконання цих завдань, як зазначалося, потрібний значний обсяг фінансових ресурсів.

Слід підкреслити, що в Державній програмі розвитку внутрішнього виробництва наведено орієнтовний перелік 160 інвестиційно-інноваційних проектів на загальну суму 350 млрд. грн., а в презентаційному матеріалі «Інвестиційна реформа» Державного агентства з інвестицій та управління національними проектами зазначено, що в Україну потрібно залучити 80 млрд. дол. інвестицій. На фоні заявленої потреби, капітальні інвестиції, реально вкладені в економіку в 2012 р., становили лише 293 млрд. грн., а приріст прямих іноземних інвестицій за 2012 р. – 5,4 млрд. дол.

США. Таким чином, в Україні наявний значний дефіцит інвестиційних ресурсів. Тому для пошуку джерел додаткових фінансових ресурсів мають бути задіяні ефективні механізми на принципово новій основі. Експерти вважають, що оптимальний шлях – це запуск кредитно-інвестиційної мультиплікації на основі первинних цільових інвестицій, які можуть бути отримані через фондовий ринок шляхом розміщення цільових державних облігацій, пільгового рефінансування, кредитування пріоритетних програм. При цьому інвестиції мають бути точкові та системні³⁹. Фахівці Національного інституту стратегічних досліджень вважають, що необхідно розширити інструментарій центрального банку, координувати дії фінансових регуляторів, створити потужні інвестиційні кредитно-фінансові установи, розвивати систему колективного інвестування, ввести в обіг фінансові інструменти для індивідуальних інвесторів⁴⁰.

Аналіз інституційної структури та інституційного середовища інвестиційно-інноваційної діяльності показав, що в Україні створена і нормативно закріплена велика кількість інституцій організаційно-методологічного спрямування, які з огляду на незадовільний стан інвестиційної сфери предметно не координують свої дії. Водночас інституції з фінансового забезпечення представлені неповно, оскільки на даний час створено лише три організації – Державна інноваційна фінансово-кредитна установа, Державна небанківська фінансово-кредитна установа «Фонд підтримки малого інноваційного бізнесу», Державна інвестиційна компанія. Проте в інституційну структуру фінансового забезпечення офіційно не включені спеціалізовані грошово-кредитні установи (центральный банк, комерційні банки, фінансові, лізингові, венчурні компанії). Тому на даний час інвестиційний процес фактично відокремлений від реального грошово-кредитного та фондового ринку.

³⁹ Вожжов А. Про архітектуру фінансового стимулювання економічного зростання [Текст] / А. Вожжов, О. Гринько // Вісник НБУ. – 2012. – № 5. – С. 27.

⁴⁰ Перспективи економіки України в умовах глобальної макроекономічної нестабільності / Я. А. Жаліло, Д. С. Покришка, Я. В. Белінська [та ін.]. – К. : НІСД, 2013. – С. 63–65.

Для зміни ситуації необхідно запровадити нові підходи у фінансовому забезпеченні інноваційного розвитку економіки, які ґрунтуються на принципах консолідації фінансових ресурсів для конкретних цілей. Забезпечення консолідації ресурсів держави і приватного бізнесу на пріоритетних напрямках є сьогодні найважливішим завданням. Головне мобілізувати ресурси на основі концентрації розпорошених, незадіяних раніше чи задіяних неефективно ресурсів та спрямувати їх на цілі інноваційного розвитку. Таке завдання доцільно покласти на Банк розвитку, який разом з іншими учасниками інвестиційного процесу повинен створити базові основи фінансової взаємодії між різними суб'єктами на принципах консолідації. Це дозволить комплексно ув'язати попит-пропозицію фінансових ресурсів для цілей інноваційного розвитку та узгодити дії всіх учасників інноваційно-інвестиційного процесу.

2.2. Бюджетне інвестування інновацій та перспективи його розвитку в Україні

Бюджетні інвестиції можна визначити як вкладення, інвестором котрих є держава, що виділяє кошти для фінансування інвестиційних проектів, а бюджетне інвестування – це процес вкладення у грошовій та натуральній формах коштів, які спрямовують на розширене відтворення основних фондів, людського капіталу, збільшення державних активів, реалізацію загальнодержавних цілей.

Із погляду інтересів держави переважаючим має бути акцент на бюджетне інвестування та здійснення державою спільного інвестування з приватними підприємствами, оскільки саме бюджетним інвестиціям властивий високий рівень керування та контролю, що зумовлює їх використання для реалізації цілей загальноекономічної політики та підтримання збалансованості структурних зрушень. Відмінністю бюджетних інвестицій є також те, що їх здійснюють передусім для досягнення соціального ефекту. При цьому головною проблемою спрямування бюджет-

них інвестицій є правильний вибір тих пріоритетних галузей, де концентрація ресурсів може протягом порівняно короткого періоду забезпечити успіх та подальший ефект фінансового мультиплікатора. Крім того, держава має більше можливостей для інвестування, оскільки державні інвестиції можна здійснювати за рахунок бюджетних коштів, коштів державних цільових фондів, коштів державних підприємств, коштів спільних підприємств (в обсягах, що належать до вкладень держави), а також опосередковано за рахунок кредитних ресурсів.

У ринкових умовах господарювання участь держави в інвестиційному процесі реалізують за двома основними напрямками. По-перше, держава може виступати безпосереднім суб'єктом інвестиційної діяльності – інвестором, а по-друге, інститутом, що забезпечує нормативно-правове, інституційне та економічне середовище для всіх учасників інвестиційного процесу.

Пріоритетною в ринкових умовах вважають діяльність держави, пов'язану здебільшого зі створенням сприятливого середовища для активізації приватного інвестування. Разом з тим, для багатьох галузей (наприклад, для соціальної сфери) держава відіграє важливу роль як безпосередній учасник інвестиційної діяльності, у процесі якої реалізують бюджетні інвестиції.

Бюджетні інвестиції можна здійснювати в об'єкти як державної, так і недержавної форми власності. Бюджетні інвестиції в статутний капітал діючих юридичних осіб або юридичних осіб, що створюються, треба здійснювати з відповідного бюджету за умови внесення їх до державної цільової програми або згідно з рішенням органів виконавчої влади чи органів місцевого самоврядування. Надання бюджетних інвестицій юридичним особам, що не є державними підприємствами, зумовлює виникнення права державної власності на частину в статутному фонді таких юридичних осіб.

Нині, крім звичних видів бюджетного інвестування, виділяють інвестиції в людський капітал. Це важливе соціально-економічне поняття, що походить від таких понять, як «трудові ресурси», «людський фактор», «робоча сила». Загалом воно характеризує

певну сукупність сформованих і в результаті здійснення інвестицій розвинутих здібностей, рис, мотивацій, якими індивіди володіють, використовують їх в економічній діяльності для зростання продуктивності праці та відповідно доходів. У зв'язку з обмеженістю державних коштів важливим є визначення пріоритетних напрямів бюджетного інвестування і шляхів зростання ефективності їх використання. На нашу думку, саме інвестування в людський капітал дасть змогу вирішити це питання.

Неможливо не погодитись із тими факторами підвищення результативності бюджетних видатків, які запропонувала Т. Затоначька: «...стимулювання до підвищення якості надання освітніх послуг, розвиток науково-технічного потенціалу, підвищення якості та доступності медичного обслуговування населення; пріоритетна підтримка реального сектору економіки»⁴¹. Отже, виділимо два інструменти впливу на соціально-економічний розвиток суспільства: бюджетне інвестування у реальний та в людський капітал.

В Україні впродовж 2006–2013 рр. процес фінансування інвестицій у реальний сектор економіки за рахунок бюджетних коштів, з одного боку, мав суперечливий характер, а з іншого – відіграв важливу роль у соціально-економічному розвитку держави, враховуючи українську економічну ситуацію. На це впливали такі фактори: незавершений процес упровадження в більшості сфер суспільного життя, де це з економічного погляду доцільно і виправдано, ринкової моделі відносин; необхідність масштабної структурної перебудови господарського комплексу, його модернізації та оновлення; слабка ринкова орієнтованість представників приватного сектору; відсутність можливості акумулювати достатню кількість власних інвестиційних ресурсів та відсутність у приватного сектору доступу до так званих дешевих позичкових ресурсів інвестиційного призначення.

Аналіз практики бюджетних інвестицій за рахунок коштів державного бюджету свідчить про відсутність узгодженої, про-

⁴¹ Затоначька Т. Г. Бюджетні інвестиції в реальний та людський капітал як інструмент впливу на соціально-економічний розвиток країни / Т. Г. Затоначька // Наукові праці НДФІ. – 2008. – № 1 (42). – С. 86–100.

зорої та обґрунтованої програми розподілу видатків інвестиційного спрямування з метою прискорення структурної перебудови економіки, забезпечення економічної стабільності та зростання. Заходи, здійснені у країні, були вузькосфокусованими і обмеженими, оскільки бюджетні інвестиції сконцентровували переважно на розвитку паливно-енергетичного комплексу держави. Таким чином, держава продовжувала накопичення проблем модернізації та реструктуризації інших галузей економіки, погіршуючи своє соціально-економічне становище.

На сучасному етапі одним із чинників стимулювання розвитку економіки є збільшення припливу інвестицій в основний капітал. Протягом 2006–2012 рр. через незавершеність процесу становлення українського фінансового ринку єдиними джерелами фінансування були кошти інвестиційного призначення бюджетів усіх рівнів і банківські кредити. Однак суттєве розширення фінансування інвестицій за рахунок даних джерел залишалося проблематичним. Одними з головних стримуючих факторів були великі інфляційні очікування, викликані нестачею фінансування, що призвело до збільшення облікової ставки НБУ та високих кредитних ставок у комерційних банках; як наслідок, підприємства майже неспроможні забезпечити себе інвестиційними коштами.

Для економічного зростання держави необхідне функціонування такого ресурсу, як людський капітал. Одним із головних завдань державного бюджету України є фінансування суспільних послуг і насамперед соціального спрямування, оскільки високоякісні соціальні послуги (освіта, охорона здоров'я, фізичний і духовний розвиток, соціальний захист та соціальне забезпечення) є передумовою забезпечення ефективного розвитку людського капіталу, що й створює інноваційну складову економіки держави.

Аналіз показав суттєве зростання обсягу бюджетних інвестицій в людський капітал протягом досліджуваного періоду, а саме у 2013 р. їх сума в 3 рази перевищувала показники 2006 р. У структурі таких інвестицій переважають кошти, що їх виділяють за функцією «соціальний захист та соціальне забезпечен-

ня». Таким чином, зазначимо щорічне поступове зростання обсягу бюджетних інвестицій в людський капітал. Такі вкладення є потужним джерелом економічного зростання у державі, а також основою для реалізації людського потенціалу, належних умов життя, праці й т. ін.

З метою розроблення концептуальної моделі інвестиційної політики, яка складається з окремих елементів – підсистем та механізмів із зворотним зв'язком, необхідно сформулювати певні обмеження, тобто умови, за яких вона функціонуватиме:

1) функції планування та реалізації бюджетної інвестиційної програми повинні бути централізовані в єдиному спеціально створеному для цього органі;

2) формується попередня модель інвестиційної програми на основі складання бюджету;

3) проводять аудит раціональності, адекватності та ефективності інвестиційних проектів, що належать до національної інвестиційної програми.

Основний ефект від реалізації бюджетних інвестицій пов'язаний із забезпеченням підвищення результативності інвестиційних витрат на макrorівні, ефективності управління витратами бюджету під час реалізації державних програм та відповідальності за результати на всіх рівнях управління.

На нашу думку, головними підсистемами та механізмами моделі інвестиційної політики мають бути:

1) організаційно-управлінська підсистема забезпечення інвестиційної політики;

2) інституційна підсистема в особі уповноваженого державного органу, який відповідає за інвестиційне планування та бюджетування;

3) механізм формування державної інвестиційної програми;

4) підсистема фінансового контролю;

5) підсистема підтримки інвестиційних програм та проектів (рис. 2.1).

Організаційно-управлінську підсистему забезпечення інвестиційної політики слід розуміти як взаємопов'язану систему

управлінських дій та організаційних механізмів на основі формування нової концепції поділу категорій бюджетних інвестицій і капітальних вкладень з оцінкою ефективності державних витрат та управлінських рішень.

На макроекономічному рівні дія такого механізму має бути спрямована на ефективне використання коштів державного бюджету та вдосконалення методології формування бюджетних видатків. Держава може реалізувати організаційно-економічні функції через системи планування, фінансування, організації, стимулювання та оцінки результативності, контролю. Для виконання зазначених функцій існує система управління в особі державного уповноваженого органу виконавчої влади, який відповідає за інвестиційне планування та бюджетування.

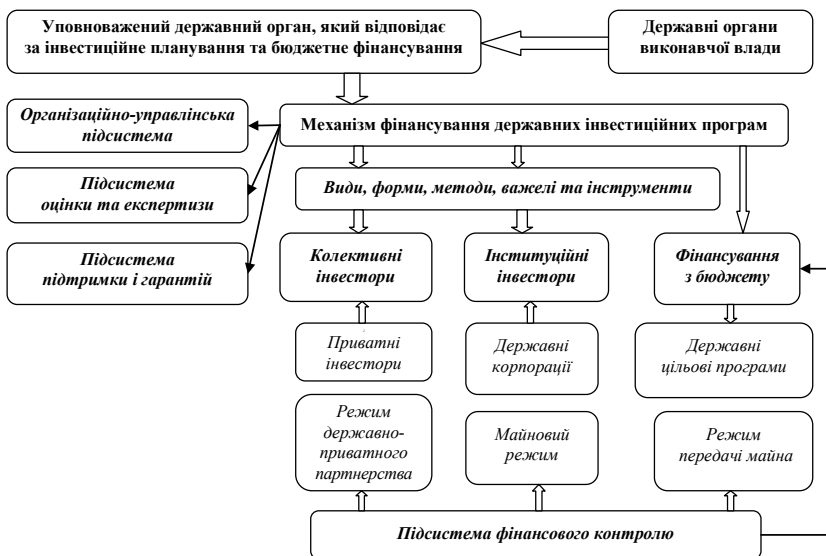

Рис. 2.1. Структурно-логічна модель бюджетного інвестування: організаційно-управлінський аспект*

*Складено автором.

Оцінка результативності проекту, який претендує на отримання бюджетного фінансування, має охоплювати оцінку технічної, соціальної, фінансової результативності. Цей етап передбачає допомогу кваліфікованих експертів, які спроможні оцінити бізнес та можливості учасників конкурсу. На нашу думку, система оцінки результативності має бути доповнена методикою оцінки бюджетної та соціальної ефективності інвестиційного проекту.

Для держави надзвичайно важливим є соціальний ефект. Тому систему оцінки пропонуємо доповнити показником соціально-економічної ефективності. Соціально-економічну ефективність слід розуміти як дисконтовані податкові та інші надходження (дивіденди, відсотки), які перевищуватимуть розмір грошових коштів, спрямованих на надання державної підтримки. При цьому важливо, що зростання доходів має бути результатом даного проекту, а не бізнесу загалом, який існував раніше. Соціальними вигодами вважаємо дисконтовані вигоди, які отримує суспільство загалом від реалізації окремого проекту.

Бюджетні інвестиції та приватні капіталовкладення функціонально взаємопов'язані. Оскільки метою всіх видів інвестування є економічне зростання та забезпечення необхідного ВВП, проаналізовано взаємозв'язок між даними показниками, для чого використано математичний апарат економетричного моделювання. Встановлено, що обсяги бюджетних інвестицій змінюються залежно від множини суб'єктивних та об'єктивних чинників, тому їх трактовано як випадкові величини, динаміка яких має певну закономірність. Для дослідження можливостей застосування економіко-математичних моделей у процесі планування та прогнозування обсягів інвестицій та ВВП використано статистичну інформацію про їхні фактичні обсяги.

На основі побудованих економіко-математичних моделей складено прогноз показників на 4 роки (до 2017 р.), що показано в табл. 2.3. Проведені розрахунки свідчать про те, що результати практично всіх трендових моделей виявились близькими за точністю.

Таблиця 2.3

**Прогнозні обсяги бюджетних інвестицій,
приватних інвестицій і ВВП в Україні на 2014–2017 рр.***

Показник	Вид залежності та статистичні оцінки, t – часовий інтервал, рік	Прогнозні значення, млрд. грн.	
Бюджетні інвестиції	$y = -2092 + 1,05t, R = 0,7521$	2014 р. 2017 р.	26,52 29,68
Приватні інвестиції	$y = -26929 + 13,5t, R = 0,8717$	2014 р. 2017 р.	264,02 304,53
ВВП	$y = -233933 + 117t, R = 0,9811$	2014 р. 2017 р.	1583,23 1934,04

*Складено автором.

Наведені у табл. 2.3 дані свідчать про більш тісний кореляційний зв'язок, отриманий у результаті використання експоненціальної моделі ($R = 0,6597$), за якою обсяг бюджетних інвестицій у 2017 р. міг би досягти максимальної величини – 32,55 млрд. грн. Водночас лінійна модель показує мінімальне значення кореляційного зв'язку ($R = 0,6521$), через що отриманий прогнозний обсяг бюджетних інвестицій у 2017 р. може становити 26,52 млрд. грн. Зроблено висновок, що за умов сталого економічного зростання бюджетні інвестиції у 2017 р. могли б досягти максимальної величини, проте економічна криза негативно впливає на динаміку проаналізованих показників.

Також наголосимо на тому, що в інвестиційній сфері держави доцільно було б врахувати закон синергії. Він полягає в тому, що потенціал кожної складової системи окремо є меншим за сукупну дію її елементів. Ефективність бюджетних інвестицій при цьому проявиться в тому випадку, коли буде досягнуто економічний ефект у результаті взаємодії всіх зовнішніх та внутрішніх факторів. Державна політика має сприяти тому, щоб за наявного обсягу бюджетних ресурсів, які можуть бути спрямовані на потреби інвестування, та при оптимальній організаційній структурі економічна система тривалий час залишалась у стані ефективності.

Синергетичний ефект, як зазначалось, залежить від внутрішніх сталих та зовнішніх змінних факторів. До внутрішніх факторів можна віднести, наприклад, залежність обсягу бюджетних інвестицій від стадії економічного циклу, а також обмеженість можливостей держави здійснювати інвестиційні вкладення. Тому необхідно зважати на необхідність оптимального розподілу бюджетних коштів, чому сприятиме інституційне середовище.

До зовнішніх факторів можемо віднести дію світового ринку на економіку держави, оскільки зміни у світогосподарських зв'язках можуть суттєво впливати на зниження інвестиційної активності та зменшення бюджетних інвестицій. Таким чином, врахування всіх внутрішніх та зовнішніх факторів, які впливають на бюджетне інвестування, дасть можливість досягти якісно нового рівня в даному процесі.

Для поліпшення ситуації і максимізації економічного ефекту від державних інвестицій, на нашу думку, доцільно:

1) оптимально розподіляти фінансові зобов'язання між центральною, місцевою владою та приватними інвесторами, які отримують вигоду від реалізації інвестиційних проектів, впровадивши принцип співфінансування;

2) закріпити на законодавчому рівні надання державних гарантій тільки під кредитування інвестиційних проектів, що мають загальнодержавне значення;

3) запровадити регулярний моніторинг стану реалізації з публічною репрезентацією результатів інвестиційних проектів, що їх фінансують за рахунок бюджетних коштів;

4) затвердити чітку методику визначення пріоритетних проектів розвитку, що фінансуватимуться за рахунок бюджетних коштів, оскільки їх доцільно витратити на ті проекти та програми, які дадуть найбільший економічний чи соціальний ефект для держави;

5) впорядкувати сферу державних закупівель, оскільки інвестиційні видатки бюджету можуть відчутно розширити внутрішній попит, сприяючи зростанню виробництва, лише якщо процедури державних закупівель будуть прозорими та конкурентними, а участь у них – доступною для всіх бажаючих.

Підсумовуючи, зазначимо, що за допомогою окреслених механізмів можна зменшити ризик, пов'язаний із бюджетним інвестуванням, та визначити ефективність реалізації інвестиційних проектів. Також це дасть змогу створити підґрунтя для формування сприятливого інвестиційного клімату, що допоможе, крім бюджетного інвестування, додатково залучати кошти внутрішніх та зовнішніх інвесторів, стабілізувати макроекономічні показники, створити інформаційне середовище для планування інвестиційної діяльності.

2.3. Удосконалення бюджетних інвестицій як необхідна умова забезпечення сталого розвитку України

Роль ефективного управління бюджетними інвестиціями збільшується, зважаючи на значні обсяги бюджетних ресурсів, що направляються на зазначені цілі. Аналіз динаміки обсягу бюджетних коштів, які спрямовуються на інвестиції, свідчить про високу нестабільність як абсолютних обсягів таких ресурсів, так і їхнього співвідношення до ВВП. На період 2003–2008 рр. припало суттєве зростання обсягів інвестицій зведеного бюджету з 11,0 млрд. грн. до 41,2 млрд. грн. Упродовж цього часу співвідношення бюджетних інвестицій до ВВП коливалося від 4,1% до 5,9%. Період гострої фінансово-економічної кризи у 2009 р. супроводжувався різким зменшенням обсягів інвестицій зведеного бюджету більш ніж у два рази – до 20,0 млрд. грн., а їхнього співвідношення до ВВП – до 2,2%. В наступні роки, зважаючи зокрема на певну стабілізацію стану державних фінансів та необхідність підготовки до проведення фінальної частини чемпіонату Європи з футболу, в 2012 р. відбулося значне зростання обсягів бюджетних інвестицій. Так, у 2011 р. обсяг капітальних видатків зведеного бюджету становив 41,9 млрд грн., у 2012 р. він децю зменшився до 40,7 млрд. грн. У цей період співвідношення бюджетних інвестицій до ВВП становило відповідно 3,2% та 2,9%. Зважаючи на початок чергового загострення економічної та суспільно-політичної кризи в Україні, який

припав на 2013 р., відбулося помітне зменшення обсягів капітальних видатків Зведеного бюджету України до 29,4 млрд. грн., а їхнє співвідношення до ВВП – до 2,0% (рис. 2.2). Висока нестабільність обсягів інвестиційної складової бюджету негативно позначається як на можливості ефективного управління капіталовкладеннями, так і спроможності адекватного реагування економічних суб'єктів на зміну інвестиційного попиту.

Порівняння рівня бюджетних інвестицій в Україні з аналогічними показниками країн Європейського Союзу свідчить про суттєве переважання цього показника у період 2004–2008 рр. Це свідчило про обмежені можливості подальшого розширення інвестиційної складової в бюджеті України, тому резерви посилення впливу інвестиційної складової бюджету доцільно було відшукувати у покращенні її планування та реалізації. Проте це важливе завдання виконане не було.

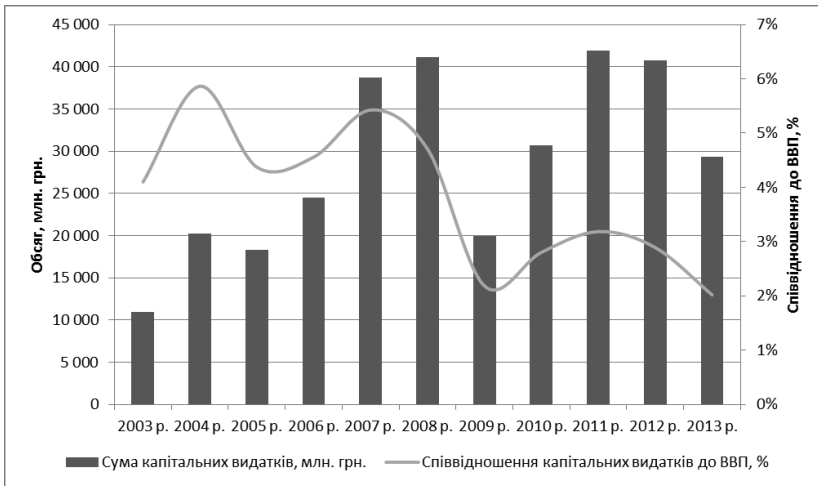

Рис. 2.2. Динаміка капітальних видатків Зведеного бюджету України в 2003–2013 рр.*

*Складено автором на основі даних Державної казначейської служби України.

В наступних роках досліджуваного період величина співвідношення капітальних видатків Зведеного бюджету України

до ВВП знаходиться на рівні середнього значення цього показника для європейських країн. Співвідношення інвестицій зведеного бюджету до ВВП в Україні в 2012 р. становило 2,9% і було дещо більшим, ніж у Франції (2,8%), Фінляндії (2,6%), однак меншим, ніж у Норвегії (3,1%), Чехії (3,2%). Відповідно до даних рис. 2.3, найменше значення співвідношення капітальних видатків зведених бюджетів характерне для високорозвинутих країн Європейського Союзу, які вже тривалий період перебувають на високому рівні розвитку. Прикладом таких країн є Австрія, Німеччина, Іспанія та ін. Найбільший рівень співвідношення бюджетних інвестицій до ВВП характерний переважно для тих держав, які нещодавно стали членами Європейського Союзу і реалізують амбітні цілі розвитку національної економіки та соціальної інфраструктури. Такими країнами є Естонія, Румунія, Польща та ін.

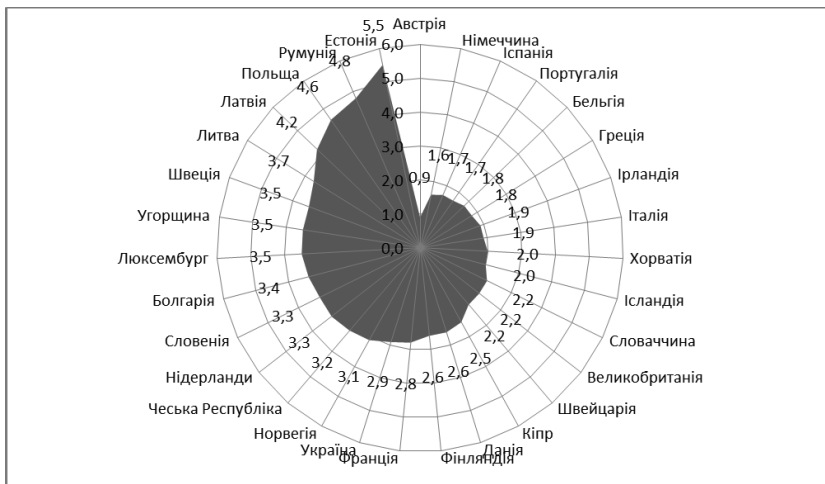

Рис. 2.3. Співвідношення капітальних видатків зведеного бюджету до ВВП в країнах Європейського Союзу та в Україні в 2012 р., %*

*Складено автором на основі даних Комітету статистики ЄС ([Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=gov_a_main&lang=en).

Підбиваючи підсумки за результатами аналізу обсягів інвестицій Зведеного бюджету України, варто відзначити, що впродовж досліджуваного періоду співвідношення бюджетних інвестицій до ВВП було на рівні, який є характерний для країн Європейського Союзу. Проте спрямування великих обсягів ресурсів бюджету на інвестиційні цілі не привело в подальшому ні до економічного піднесення, ні до соціальної справедливості. Водночас кошти, що спрямовувалися на бюджетні інвестиції, не рідко ставали джерелом збагачення наближених до влади осіб. З огляду на це сьогодні необхідно вживати дієвих заходів з метою радикального підвищення якості управління інвестиціями бюджету, що дасть змогу не лише забезпечити цільове спрямування бюджетних ресурсів на інвестиційні цілі та унеможливити їх розкрадання та привласнення, а й суттєво підвищити ефективність їхнього використання.

Удосконалення формування інвестиційної складової бюджету має базуватись на наближенні пріоритетів бюджетних інвестицій до ролі держави, яку вона повинна відігравати в сучасних умовах у соціально-економічному розвитку країни. Відповідно до функцій держави у ринковій економіці, а також зобов'язань, визначених Конституцією України та законодавчими актами, основними об'єктами бюджетного інвестування повинні стати ті сектори та галузі економіки, які генерують суспільні блага, крім того, згадані інвестиції можуть направлятися на вирішення інших невідкладних проблем соціального характеру. Необхідність спрямування бюджетних ресурсів для інвестування реального сектору економіки має обґрунтовуватися наявністю загальнодержавного чи регіонального (в разі застосування коштів місцевих бюджетів) ефекту.

Зважаючи на величину співвідношення бюджетних інвестицій до ВВП у ринкових країнах, наявні обсяги бюджетних інвестицій неспроможні забезпечити вирішення гострих проблем. Існуючий стан основних засобів установ не дає змоги забезпечувати суспільство доступними та якісними суспільними послугами. Крім цього, з кожним роком можна спостерігати погіршення стану автомобільних доріг та інших об'єктів інфраструктури.

Передумовою спрямування великих обсягів суспільних ресурсів на інвестиційні цілі є вжиття комплексу заходів та ство-

рення середовища, яке мінімізуватиме ризики розкрадання та привласнення бюджетних ресурсів. Актуальність цих заходів зростає в сучасних умовах, коли громадяни країни героїчно борються з терористичними угрупованнями та зовнішньою агресією, ризикуючи при цьому власним здоров'ям і життям.

Серед основних заходів, які доцільно здійснити з метою забезпечення законності планування та здійснення бюджетних інвестицій, є такі:

- налагодити ефективний механізм державних закупівель, який гарантуватиме придбання товарів, робіт і послуг за реальними ринковими цінами;

- запровадити контроль за обсягами робіт, які фінансуються за рахунок бюджетних коштів насамперед шляхом залучення до контролю неурядових організацій;

- реалізовувати заходи щодо економії бюджетних ресурсів та скорочення нераціональних програм, що передбачають залучення бюджетних інвестицій;

- забезпечити високий рівень прозорості та публічності бюджетних інвестицій;

- підвищити дієвість державного фінансового контролю за плануванням та здійсненням бюджетних інвестицій;

- налагодити ефективний громадський контроль із залученням фахових експертів та активних громадських діячів за процесом інвестування бюджетних коштів.

На нашу думку, лише реалізація перелічених заходів сприятиме відновленню довіри між владою та суспільством, а також дасть змогу створити передумови для ефективного використання бюджетних інвестицій.

Враховуючи важливу особливість капітальних видатків бюджету – наявність довгострокового впливу на соціально-економічний розвиток, який зумовлений тривалим терміном використання основних засобів, доцільно розробити довгострокову стратегію формування інвестиційної складової бюджету. Вона повинна визначати пріоритети спрямування бюджетних інвестицій і джерела їх фінансового забезпечення на тривалу перспективу.

На нашу думку, відповідно до сучасної ролі державного сектору в соціально-економічній системі, пріоритетними напрямками бюджетних інвестицій в Україні повинні стати:

1) формування основних засобів для виробництва послуг, передбачених Конституцією та законами України (насамперед у сфері державного управління, оборони, громадського порядку, правосуддя та безпеки, освіти, охорони здоров'я, а також духовного та фізичного розвитку);

2) створення належної інфраструктури економічного та соціального призначення (в разі, коли це неможливо зробити без залучення бюджетних ресурсів);

3) сприяння соціальному захисту населення шляхом забезпечення його членів необхідними основними засобами або через надання трансфертів інвестиційного характеру;

4) вирішення наявних проблем у реальному секторі економіки, а також забезпечення пріоритетних напрямків його розвитку за умови, що залучення бюджетних коштів дозволяє це здійснити найбільш раціональним способом, а також позитивно впливаючи на соціально-економічний розвиток країни чи регіону загалом;

5) реалізація інших важливих заходів, які неможливо здійснити без залучення коштів бюджету, що справляє позитивний ефект на соціально-економічну систему країни чи регіону.

Необхідною умовою планування інвестиційної складової державного бюджету є узгодження обсягів і структури інвестицій з планом соціально-економічного розвитку країни. Значною мірою досягненню вказаної умови може сприяти надання бюджетних асигнувань на інвестиційні потреби в межах реалізації державних цільових програм.

Основою покращення планування капітальних видатків з державного та місцевих бюджетів України повинно стати запровадження прозорих і формалізованих підходів до розробки пропозицій щодо спрямування асигнувань на інвестиційні цілі, проведення оцінки та конкурсного відбору інвестицій, які чітко визначали б коло учасників і послідовність дій, а також їхні права й обов'язки. Розвиток демократичних процесів в Україні має передбачати розширення участі громадськості у процесах формування та реалізації інвестиційної складової бюджету.

Логіка проведення ефективних бюджетних реформ передбачає реалізацію комплексу заходів у два етапи: 1) побудова прозорої та зрозумілої фінансової системи управління бюджетом; 2) формування програмного бюджету, який складається з бюджетних програм, структурованих за певним принципом⁴². Саме тому передувати модернізації системи управління бюджетними інвестиціями та запровадженню ефективних технологій має описаний вище комплекс заходів, спрямованих на забезпечення цілковитої підконтрольності цього процесу громадянському суспільству, який неможливий без радикального підвищення прозорості бюджетного процесу, в тому числі державних закупівель.

Після реалізації заходів щодо створення необхідних умов для законного та прозорого використання бюджетних інвестицій виникає можливість подальшого реформування цих видатків бюджету, яке передбачає запровадження сучасних технологій бюджетного менеджменту, спрямоване на забезпечення високої ефективності капітальних видатків бюджету. До основних напрямків реформування бюджетного процесу, що сприятиме вирішенню зазначеного завдання, на нашу думку, належать заходи, що спроможні справити позитивний ефект на рівень життя населення, в тому числі в довгостроковій перспективі. Ці заходи потребують глибокого розуміння суспільством їхньої необхідності, готовності чиновників їх реалізувати та дієвої підтримки Європейського Союзу та США. До цих заходів належать:

- повноцінне запровадження програмно-цільового методу складання і виконання бюджету;
- активне поширення механізму співфінансування із залученням ресурсів державного і місцевих бюджетів, а також населення до реалізації інвестиційних проєктів;
- розвиток державно-приватного партнерства;
- оптимізація мережі та організаційно-правових форм бюджетних закладів;
- реформування практики надання цільових трансфертів місцевим бюджетам.

⁴² Афанасьев М. Модернизация государственных финансов / Мстислав Афанасьев, Илья Кривоногов. – М. : Изд. дом ГУ ВШЭ, 2007. – С. 19–20.

У контексті концепції програмно-цільового бюджетування важливе значення для удосконалення планування інвестиційної складової бюджету має запровадження середньострокового бюджетного планування, яке сприятиме зниженню ризиків припинення бюджетного фінансування в наступних роках, а також дасть змогу враховувати обсяги поточних видатків на утримання споруджених об'єктів. Повноцінна реалізація концепції програмно-цільового бюджетування сприятиме також вирішенню проблеми розриву в прийнятті рішень щодо бюджетного інвестування та ухваленні рішень щодо подальшого утримання та експлуатації створюваних об'єктів. Такі умови появляються у разі застосування проектного підходу як невід'ємного елемента програмно-цільового методу. Саме використання проектного підходу передбачає максимально можливу регламентацію процедур ухвалення інвестиційних рішень і відмову від практики їх погодження на політичному рівні⁴³. При цьому зона політичних рішень має бути обмежена питаннями визначення довгострокових пріоритетів соціально-економічного розвитку країни та розподілом бюджетних асигнувань за цими напрямками. В межах програми розробляються інвестиційні проекти, котрі є результатом зваженого і обґрунтованого вибору найбільш оптимальної технології вирішення завдань. При цьому важливо, щоб інвестиційний проект передбачав облік витрат всіх витрат уподовж усього періоду реалізації об'єкта.

Застосування описаного вище підходу до управління бюджетними інвестиціями дасть змогу запровадити ефективну систему їх оцінювання. Розробка конкретних методик оцінювання бюджетних інвестицій може відрізнятись для окремих бюджетних програм. Проте загальні підходи до побудови системи оцінювання бюджетних інвестицій мають передбачати відбір тих інвестиційних проектів, які мають найвищі показники ефективності. Далі розроблено алгоритм дослідження пропозицій щодо надання бюджетних асигнувань капітального характеру, що складається із кількох етапів, послідовність яких має чітко визначений порядок (рис. 2.4).

⁴³ Соколов И. Программно-целевое управление бюджетом. Опыт и перспективы в России : моногр. / И. Соколов, Т. Тищенко, А. Хрусталев. – М. : Изд. дом «Дело» РАНХиГС, 2013. – С. 211.

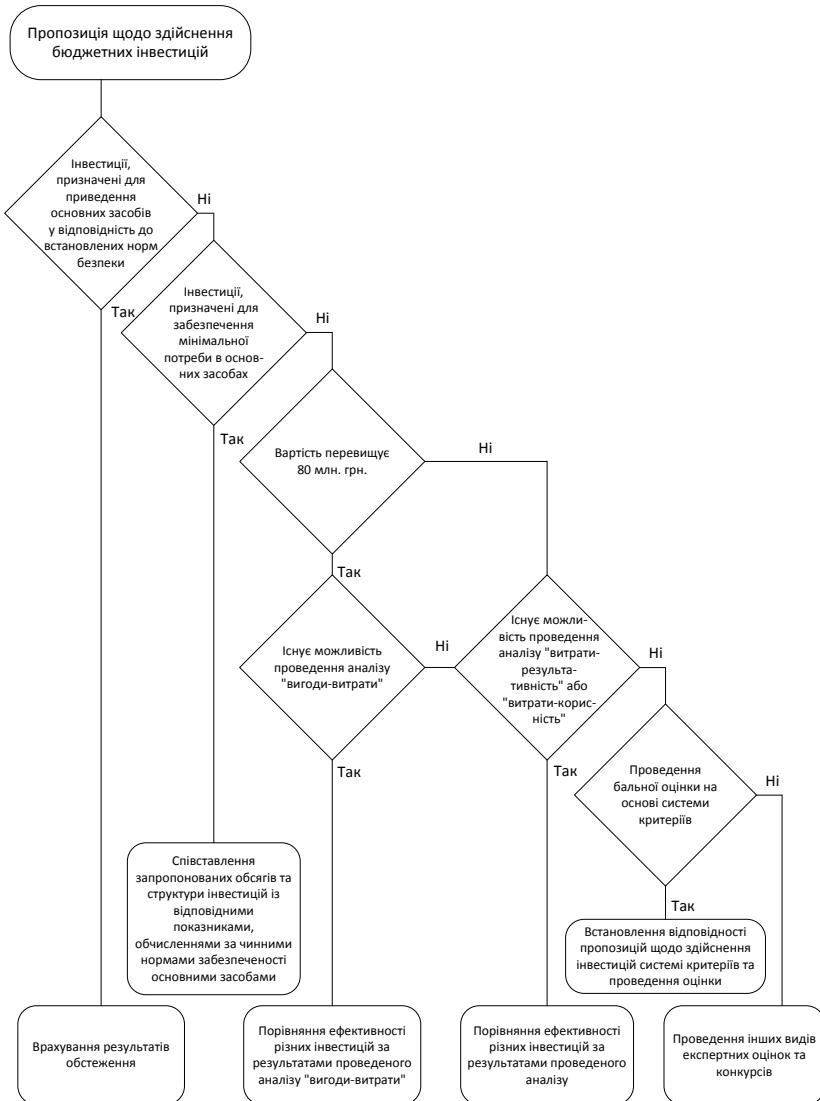

Рис. 2.4. Універсальний алгоритм дослідження доцільності бюджетних інвестицій*

*Складено автором.

В основу алгоритму дослідження на предмет доцільності бюджетних інвестицій закладено принцип пріоритетного здійснення бюджетних видатків на виробництво бюджетних послуг, гарантованих Конституцією та законами України.

У зв'язку з цим для позитивного висновку про схвалення таких інвестицій достатньо встановити наявність відхилення від стандартів безпеки експлуатації основних засобів або відхилення від норм мінімальної забезпеченості основними фондами, що використовуються для виробництва законодавчо визначених бюджетних послуг. Таким чином, необхідний обсяг інвестицій у такому разі дорівнюватиме вартості придбання або створення необоротних активів, що дозволяють усунути виявлені розбіжності.

Можливість проведення об'єктивного дослідження доцільності бюджетних інвестицій залежить від наявності повної та достовірної інформації про обсяг і стан основних засобів, що використовуються для виробництва бюджетних послуг. Однак касовий метод бухгалтерського обліку виконання державного та місцевих бюджетів, що сьогодні застосовується в Україні, не дає змоги отримувати необхідні відомості про нефінансові активи на регулярній основі. Зважаючи на це, вважаємо, що передумовою запровадження прозорих правил формування інвестиційної складової бюджету повинно стати проведення суцільної інвентаризації наявних основних засобів, що використовуються на вищевказані цілі.

Зважаючи на важливість результатів обстеження наявного стану основних засобів для прийняття рішення про розподіл бюджетних коштів, потрібно забезпечити об'єктивність його проведення.

У разі неможливості обґрунтувати доцільність бюджетних інвестицій потребою приведення основних засобів до безпечно-го стану експлуатації або забезпечення мінімальної потреби в них для виробництва обов'язкового переліку бюджетних послуг, потрібно застосовувати можливі способи оцінки ефективності капіталовкладень. Використання відомого методу оцінки ефективності суспільних інвестицій аналізу «вигоди-витрати» зале-

жить від результативності проведення останнього (сукупні вигоди від нього повинні перевищувати сукупні витрати), а також від наявності детальних рекомендацій щодо застосування цього методу та наявності фахівців відповідної кваліфікації.

Враховуючи складність застосування аналізу інвестиційних проектів «вигоди-витрати» та відсутність практичного досвіду, в перші роки використання методу буде значно обмеженим. На нашу думку, існують підстави для встановлення граничної мінімальної вартості інвестиційних проектів, щодо яких доцільно застосовувати цей метод оцінки на рівні, який визначений в країнах Європейського Союзу, – 5 млн. євро. Цю пропозицію зроблено, незважаючи на те, що існують певні аргументи для встановлення вказаної межі у меншому розмірі, відповідно до значно нижчих абсолютних обсягів бюджетних інвестицій у розрахунку на одну особу наявного населення в Україні порівняно з європейськими країнами.

На перших етапах запровадження формалізованих способів оцінки, особливо методу «вигоди-витрати», їхнє практичне застосування буде обмежене певними видами бюджетних інвестицій або окремими проектами. Тому важливим способом, що підвищить прозорість оцінки доцільності спрямування бюджетних коштів на інвестиційні потреби в сучасних умовах, є застосування бальної оцінки на основі системи критеріїв.

Система конкурсного відбору проектів повинна забезпечити вкладення коштів бюджетів розвитку в ті з них, які характеризуються найвищими показниками соціально-економічної ефективності. Конкурсну оцінку пропозицій щодо бюджетних асигнувань капітального характеру доцільно проводити як у межах підготовки бюджетного запиту головним розпорядником коштів, так і в процесі аналізу поданих запитів фінансовими органами. В першому випадку головні розпорядники коштів можуть самостійно розробляти критерії оцінки та встановлювати відповідні бали, що присвоюються тому чи іншому критерію. В другому випадку процедура оцінки повинна бути уніфікована для всіх поданих пропозицій щодо здійснення бюджетних інвестицій і належати до єдиного алгоритму такої оцінки.

Система відбору повинна передбачати можливість висування пропозицій щодо здійснення бюджетних інвестицій широким колом учасників, зокрема громадськими інститутами. Наявність альтернативних пропозицій створює необхідні передумови для відбору найкращих із запропонованих інвестиційних проєктів та звужує можливості для фінансування капітальних вкладень, орієнтованих на вирішення другорядних завдань.

Значні перспективи підвищення ефективності бюджетних інвестицій відкриває залучення до реалізації проєкту членів територіальних громад на умовах співфінансування. Сьогодні досвід залучення фінансових ресурсів територіальних громад до реалізації інвестиційних проєктів, основна частка у фінансуванні яких належить коштам бюджету та міжнародних кредиторів, накопичено Українським фондом соціальних інвестицій. Інвестиційні ресурси Фонду спрямовуються, зокрема, на реалізацію мікропроєктів у двох районах кожної з 24 областей, відібраних за критеріями бідності. Відбір інвестиційних проєктів здійснюється із врахуванням інтересів мешканців відповідних населених пунктів. На нашу думку, показники вартості інвестиційних проєктів Фонду, здійснення яких передбачає наявність згоди громади брати участь у їх співфінансуванні, найбільш реально відображають цінність основних засобів суспільного призначення.

Ще одним потенційно перспективним напрямком удосконалення бюджетних інвестицій є реалізація інвестиційних проєктів державно-приватними партнерствами. Перевагами цієї форми реалізації інвестиційних проєктів є, перш за все, забезпечення більшої ефективності бюджетних інвестицій завдяки кращій адаптації процесу інвестування до ринкових умов, передачі від держави ризиків, пов'язаних із реалізацією інвестиційних проєктів, до структур, які спеціалізуються на управлінні ними. Ще однією очевидною перевагою державно-приватних партнерств є здатність додатково залучати із приватного сектору значні фінансові ресурси, необхідні для забезпечення суспільно важливих цілей.

Створення державно-приватних партнерств для досягнення згаданих інвестиційних цілей зумовлює додаткові ризики для

бюджету. Насамперед це поява на тривалий період додаткових зобов'язань перед приватним інвестором, що зменшує гнучкість бюджету. Крім того, за відсутності прозорості бюджетного процесу можуть виникати підстави для прояву корупційних явищ як на стадії укладання угоди про партнерство, так і на стадії її реалізації. Певні негативні риси створення партнерств пов'язані також зі зменшенням інвестиційних ресурсів у реальному секторі економіки у зв'язку із їх залученням до фінансування суспільних інвестицій.

У сучасних умовах функціонування змішаної економіки приватно-державні партнерства набули значного поширення в багатьох розвинутих країнах світу. Незважаючи на те, що така організаційна форма співпраці використовується практично в усіх напрямках діяльності держави, найбільшого поширення вона набула в галузі дорожнього господарства, будівництва залізниць, водопостачання, охорони здоров'я, освіти та у прибиранні сміття. На нашу думку, умовами успішного застосування державно-приватних партнерств в Україні є, перш за все, наявність стабільної політичної та економічної ситуації в країні, від якої здебільшого залежить прогнозування умов угоди на тривалу перспективу (період функціонування основних фондів), а також відповідного інституційного забезпечення. Крім цього, перевагами такого способу створення основних фондів можна буде скористатись лише за наявності попиту на такі угоди з боку приватного сектору і забезпечення належної конкуренції за право їх укладання.

Реформування структури інвестицій як державного, так і місцевих бюджетів України, на нашу думку, повинно передбачати розширення участі держави у виробництві, перш за все, суспільних благ. Проте економічна діяльність держави, що передбачає конкуренцію з приватним сектором, повинна поступово обмежуватися, тому збільшення обсягів інвестиційної складової бюджету має відбутися насамперед за рахунок нарощування інвестицій у бюджетний сектор та інфраструктуру. Водночас варто звернути увагу на необхідність реформування самого бюджет-

ного сектору, яке передбачає зміцнення інституційних можливостей розпорядників бюджетних коштів щодо ефективного використання бюджетних інвестицій.

Спрямовуючи інвестиції в бюджетний сектор, необхідно вирішувати проблему значної диференціації капітальних видатків установ, що здійснюють різні функції та підпорядковуються різним головним розпорядникам коштів. Причиною такої диференціації переважно є неоднакові можливості бюджетних закладів отримувати власні надходження, за рахунок яких фінансується значна частка інвестицій бюджетного сектору. Визначаючи джерела забезпечення інвестиційних видатків бюджетних установ, слід враховувати фіскальну обмеженість загального фонду бюджету та можливість залучення власних надходжень без негативних наслідків для споживачів бюджетних послуг. З метою уникнення непередбаченого законодавством фіскального тиску на реальний сектор економіки бюджетні установи не повинні залучати власні надходження за виконання обов'язкових процедур, передбачених законодавством, або без надання певних послуг платникам коштів. До цих установ належать насамперед ті, що виконують загальнодержавні функції, а також функції із забезпечення громадського порядку, правосуддя та безпеки. Їхні інвестиційні потреби повинні забезпечуватися винятково за рахунок коштів загального фонду бюджету.

Складні завдання соціально-економічного розвитку регіонів в умовах централізованої бюджетної системи України неможливо вирішити без активного застосування інвестиційних субвенцій. Загалом механізму планування інвестиційних субвенцій властиві значні недоліки. Як наслідок, склад і обсяги таких субвенцій, що спрямовуються конкретним бюджетам, формуються абсолютно не прогнозовано для органів місцевого самоврядування, з порушенням принципів справедливого та неупередженого розподілу коштів, економічної ефективності та соціальної справедливості. При цьому від процесу планування практично відсторонено громадські інституції, що створює сприятливе середовище для лобювання політичних, корпоративних та особистих інтересів учасниками бюджетного процесу. В таких умовах реальні потреби

людей залишаються незадоволеними, наслідком чого є низький рівень загальної результативності бюджетних видатків.

Заходи щодо вирішення описаних проблем та удосконалення інституційного забезпечення процесу формування і використання субвенцій, на наш погляд, мають передбачати:

- розробку та ухвалення законодавчої бази, яка б чітко визначала повноваження органів місцевого самоврядування щодо формування і використання субвенцій з державного бюджету місцевим бюджетам;

- закріплення на стабільній основі оптимального кількісного складу субвенцій;

- удосконалення бюджетної класифікації, яке дасть змогу виокремити окремі групи субвенцій, передбачені Бюджетним кодексом України;

- законодавче визначення участі громадськості у процесі формування і використання субвенцій;

- розробку та ухвалення закону, який визначатиме основні засади надання інвестиційних субвенцій з державного бюджету місцевим бюджетам;

- розмежування інвестиційних субвенцій на два типи – субвенції для забезпечення органів місцевого самоврядування інфраструктурними об'єктами, необхідними для виконання делегованих повноважень, і субвенції на соціально-економічний розвиток регіонів;

- визначення необхідності застосування формалізованих методик розподілу інвестиційних субвенцій;

- регламентацію необхідними правовими актами механізму співфінансування проектів за рахунок коштів інвестиційних субвенцій з державного бюджету, ресурсів місцевих бюджетів, а також небюджетних коштів, та розвиток цього способу фінансування проектів;

- поширення практики залучення громадськості до процесу формування субвенцій;

- активізацію уваги неурядових громадських організацій, а також засобів масової інформації до проблеми використання субвенцій.

Чи не найбільшого реформування сьогодні потребують бюджетні інвестиції, що направляються в реальний сектор економіки. На думку А. Гальчинського, основними завданнями, які постали перед національною економікою, є: проведення політики реіндустріалізації базових галузей; здійснення дуже жорсткої, що базується на максимально можливих фіскальних стимулах, комплексної програми енергозбереження; технологічне переозброєння агропромислового комплексу; реалізація інфраструктурних проектів і проектів ЖКГ⁴⁴. Зважаючи на масштаб і складність завдань, які стоять перед економікою, можна стверджувати, що реалізувати їх без дієвої підтримки держави буде дуже складно, а подекуди – неможливо. У цьому контексті унікальна роль належить бюджетним інвестиціям, які можуть слугувати джерелом переобладнання підприємств та створення необхідних потужностей для виробництва конкурентоспроможної продукції.

Сприяти зростанню дієвості інвестицій повинно зміщення акцентів зі спрямування трансфертів збитковим галузям народного господарства до надання інвестиційних кредитів з метою формування конкурентоспроможної економіки інноваційного типу. Беручи до уваги масштаби необхідної трансформації економіки України та значний потенціал вирішення наявних проблем за рахунок кредитування інвестиційних проектів, можна стверджувати, що сучасна вітчизняна банківська система не володіє фінансовими ресурсами, достатніми для задоволення попиту на інвестиційні кредити. Причиною цього є насамперед низький рівень капіталізації та недостатність довгострокових ресурсів банківських установ, що призводить до зростання розриву між строковістю їхніх активів і пасивів.

Частково вирішити завдання насичення реальної економіки довгостроковими фінансовими ресурсами, зниження їх вартості для позичальників, створення можливостей для реалізації масштабних інвестиційних проектів можна шляхом спрямування бюджетних коштів у формі інвестиційних кредитів суб'єктам підприємницької діяльності. При цьому з метою забезпечення належного рівня управління інвестиційними кредитами, на нашу думку, до-

⁴⁴ Гальчинский А. «Украина прошла точку невозврата» / Анатолий Гальчинский // Зеркало недели. – 2014. – 27 июня. – С. 7.

цільним є делегування відповідних функцій фінансово-кредитній установі, що функціонує як самоврядна підприємницька структура. Функціонування банків розвитку дає змогу спрямовувати на реалізацію пріоритетних проектів не лише бюджетні асигнування, а й ресурси, які залучаються на міжнародних фінансових ринках під гарантії уряду. Крім того, застосування специфічних умов надання інвестиційних кредитів дозволяє залучати ресурси суб'єктів підприємницької діяльності для співфінансування важливих інвестиційних проектів. Так, практика функціонування Банку розвитку Казахстану свідчить про те, що на один долар інвестицій цього банку відбувається залучення одного долара інших інвесторів-учасників співфінансування схвалених банком проектів⁴⁵. Зарубіжний досвід країн з економікою трансформаційного типу, а також розвинених країн світу, свідчить про важливу роль державних інститутів розвитку в механізмі фінансування бюджетних інвестицій⁴⁶.

Реалізація перелічених вище заходів щодо запровадження сучасних технологій управління бюджетними інвестиціями безпосередньо залежить від трьох чинників: 1) наявності жорстких умов для дотримання чинного законодавства, в тому числі управління фінансами та невідворотності дієвого покарання за допущені зловживання в управлінні бюджетними коштами; 2) зростання рівня кваліфікації службовців, наділених повноваженнями щодо управління бюджетом, розвиток їхньої ініціативності, креативності щодо вирішення поставлених завдань; 3) активної участі громадянського суспільства у бюджетному процесі.

Отже, удосконалення інвестиційної складової бюджету є доволі складним процесом, який потребує вжиття дуже інтенсивних заходів, спрямованих на радикальне підвищення фінансової дисципліни. Лише це відкриває перспективи для успішної реалізації реформ бюджетного процесу, що передбачають впровадження сучасних технологій бюджетного менеджменту, застосування яких дасть змогу значно підвищити ефективність бюджетних інвестицій.

⁴⁵ АО «Банк Развития Казахстана». Годовой отчет за 2004 год [Електронний ресурс]. – С. 85. – Режим доступу : //http://www.kdb.kz.

⁴⁶ Игонина Л. Л. О механизме обеспечения эффективности государственных инвестиций / Л. Л. Игонина // Финансы и кредит. – 2005. – № 24. – С. 12.

2.4. Державно-приватне партнерство як ефективний інструмент реалізації інвестиційно-інноваційної політики

В умовах глобалізації інноваційна модель розвитку сприяє забезпеченню конкурентоспроможності національної економіки, а отже, підвищенню добробуту населення. Ефективним інструментом реалізації інвестиційно-інноваційної політики сьогодні є державно-приватне партнерство (ДПП). Саме державно-приватне партнерство дозволяє впровадити у виробництво, соціальну сферу нові досягнення науки і техніки. Об'єднання зусиль держави і бізнесу щодо реалізації інвестиційно-інноваційної політики допоможе вийти з кризи, в якій опинилася економіка країни.

Роль ДПП як ефективного інноваційного механізму фінансування в системі економічних відносин держави зводиться до: формування спільних інвестиційних ресурсів державного та приватного секторів для досягнення суспільно значущих результатів; підвищення ефективності використання об'єктів державної власності на основі підприємницької мотивації; створення нових методів управління; створення доданої вартості для споживачів і суспільства загалом; оптимального використання ресурсів⁴⁷.

Особливістю ДПП є обов'язкове внесення інвестицій приватного партнера в об'єкти партнерства, до яких Законом України «Про державно-приватне партнерство» віднесено об'єкти, що перебувають у державній або комунальній власності чи належать Автономній Республіці Крим, а також вибір приватного партнера на конкурсних засадах. Відповідно ДПП сприяє розвитку конкуренції за входження на ринок, зокрема у такій історично монопольній сфері, як житлово-комунальне господарство, та реалізації високорентабельних інвестиційно-інноваційних проектів.

Хоча в Україні і створена необхідна нормативно-правова база для розвитку ДПП, її складність, неузгодженість окре-

⁴⁷ Державно-приватне партнерство в системі регулювання економіки : моногр. / Т. І. Єфименко, Є. Л. Черевиков, К. В. Павлюк [та ін.] ; за заг. ред. чл.-кор. НАНУ Т. І. Єфименко ; НАН України ; Ін-т екон. та прогноз. – К., 2012. – С. 70.

мих нормативних актів стримують залучення вітчизняного та іноземного інвестиційного капіталу. У Законі України «Про державно-приватне партнерство» не регламентовано повний перелік форм ДПП; наведене визначення державно-приватного партнерства як співробітництва державного і приватного партнерів на основі договорів дозволяє будь-які договірні відносини з державою віднести до ДПП, що викривляє сутність цього поняття; зазначений термін договорів ДПП 5–50 років та терміни договорів оренди і концесії, наведені у спеціальних законодавчих актах, а також інші умови їх реалізації, не усі договори оренди чи концесії дозволяють віднести до прикладів ДПП. Усе зазначене ускладнює практичне впровадження проектів ДПП.

Розроблення єдиного підходу до розвитку ДПП та визначення пріоритетних сфер його застосування є одним із завдань Концепції розвитку державно-приватного партнерства в Україні на 2013–2018 роки⁴⁸.

Пріоритетними сферами застосування державно-приватного партнерства є⁴⁹:

– виробнича інфраструктура і високотехнологічне виробництво (транспорт і зв'язок, транспортна інфраструктура, енергетичний сектор, машинобудування);

– агропромисловий комплекс (ринкова та виробнича інфраструктура);

– будівництво і житлово-комунальне господарство (реалізація соціально значущих інфраструктурних проектів, будівництво, реконструкція та технічне переоснащення у сферах теплопостачання, централізованого водопостачання і водовідведення, підвищення ресурсо- та енергоефективності, поводження з побутовими відходами, упорядження територій тощо);

⁴⁸ Про схвалення Концепції розвитку державно-приватного партнерства в Україні на 2013–2018 роки [Електронний ресурс] : розпорядження : [схвалено Кабінетом Міністрів України 14.08.2013 р. № 739-р]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/>.

⁴⁹ Про схвалення Концепції розвитку державно-приватного партнерства в Україні на 2013–2018 роки [Електронний ресурс] : розпорядження : [схвалено Кабінетом Міністрів України 14.08.2013 р. № 739-р]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/>.

- соціальний захист населення (охорона здоров'я, освіта, культура, туризм і спорт);
- наукова, науково-технічна, інноваційна та інформаційна;
- розвиток природно-заповідного фонду.

Кризовий стан, в якому сьогодні перебуває житлово-комунальне господарство України, нестача бюджетних та власних коштів для проведення заходів з модернізації та енергозбереження роблять цей сектор економіки найбільш привабливим для залучення ресурсів приватного інвестора шляхом застосування механізму державно-приватного партнерства.

У вітчизняній практиці ЖКГ реалізуються проекти в таких формах ДПП, як: концесія (19 проектів); договори спільної діяльності (10 проектів); оренда (14 проектів); технічне обслуговування (1 проект).

Загалом у ЖКГ України на засадах ДПП використовується 44 об'єкти державної та комунальної власності, найбільша кількість яких припадає на Запорізьку (6 об'єктів), Закарпатську (5 об'єктів), Донецьку (3 об'єкти) і Кіровоградську області (3 об'єкти). В одинадцяти регіонах країни така практика відсутня (рис. 2.5).

Як бачимо з рис. 2.5, реалізація інвестиційних проектів на засадах ДПП характеризується територіальною нерівномірністю. Щодо галузевого розподілу, то найбільше об'єктів житлово-комунального господарства на засадах ДПП функціонує у сфері збору, очищення та розподілення води (22 об'єкти), переважною формою ДПП є концесія (16 договорів), тоді як у сфері виробництва, транспортування і постачання тепла 13 об'єктів ДПП використовуються здебільшого на основі договорів оренди (10 договорів). У сфері оброблення відходів з 9 об'єктів ЖКГ, що використовуються на засадах ДПП, 7 – у формі договорів про спільну діяльність. Не використовуються механізми ДПП у сфері управління житловим фондом, яка може стати одним із пріоритетних напрямків розвитку ДПП.

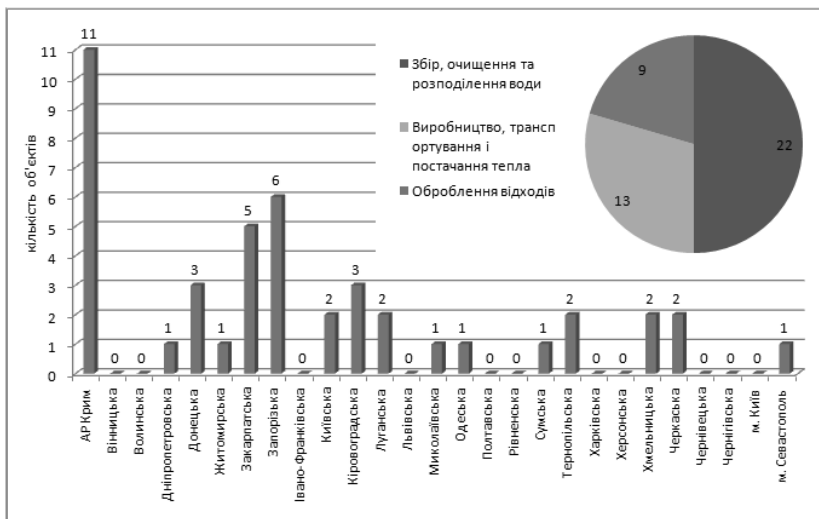

Рис. 2.5. Кількість об'єктів державної та комунальної власності, що використовуються на засадах державно-приватного партнерства у розрізі регіонів України у 2013 р.*

*Складено автором на основі даних Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України.

Такий вибір форм ДПП зумовлений вкрай незадовільним станом сфери тепlopостачання України, яка характеризується застарілістю обладнання, терміни експлуатації якого давно вичерпані, невідповідністю вимогам технічної експлуатації теплових мереж, а також сезонністю робіт. Підприємства комунальної теплоенергетики є найбільш збитковими (у 2013 р. отримали збитки у сумі 3595,6 млн. грн., або 71,6% від загальної суми збитків ЖКГ). На цю сферу припадають найбільші обсяги дебіторської і кредиторської заборгованості, які на 1.01.2014 р. становили 7670,2 млн. грн. і 17234,4 млн. грн. відповідно (13623,1 млн. грн. і 24220,9 млн. грн. загалом по ЖКГ). Така ситуація вимагає великих капітальних вкладень не лише для модернізації галузі, а й її підтримки в належному технічному стані. Як відомо, договори концесії передбачають обов'язкове залучення приватним партнером коштів для проведення модернізації об'єктів,

отримуючи платежі споживачів за послуги/товари, вироблені з використанням цих об'єктів. Тоді як на умовах договорів оренди приватний бізнес залучається здебільшого з метою ефективного управління об'єктом без зобов'язання проведення його модернізації⁵⁰. Таким чином, оренда для приватного інвестора у сфері теплопостачання супроводжується меншими ризиками, ніж ДПП у формі концесії.

Прикладами ефективного ДПП у сфері теплопостачання є: ТОВ «Шепетівка Енергоінвест» (Хмельницька обл.), що функціонує на умовах концесії, в результаті чого зекономлено 651,8 тис. грн./рік видатків місцевого бюджету, інвестовано в модернізацію виробництва 4051,2 тис. грн., що дало змогу чого зменшити споживання енергоресурсів на 1267,9 тис. грн.; ДП «Кіровоградтепло» (Кіровоградська обл.), що працює на умовах оренди, яке сплатило до місцевого бюджету 2605,1 тис. грн./рік, інвестувало в модернізацію виробництва 9350,0 тис. грн., у результаті чого зменшено споживання енергоресурсів на 2965 тис. грн.; ТОВ «ХАЕР» (Сумська обл.), яке працює на умовах оренди і сплатило до місцевого бюджету 1959,8 тис. грн./рік, інвестувало в модернізацію виробництва 61,6 тис. грн.

У сферах водопостачання та водовідведення ефективними є практики ДПП ТОВ «ТАУН СЕРВІС» (Луганська обл.), що здійснює діяльність на умовах концесії та сплатило до місцевого бюджету більше 2,0 млн. грн. та 4,5 млн. грн. як одноразовий внесок концесіонера на користь територіальної громади, інвестувало у виробництво 1172,0 тис. грн. за перший рік інвестпрограми; ТОВ «Єдині комунальні системи» (Миколаївська обл.), що працює на умовах оренди, де зекономлено 1616,5 тис. грн. видатків місцевого бюджету, а модернізація теплових мереж здійснювалась за рахунок орендних платежів.

⁵⁰ Запатріна І. У світі публічно-приватне партнерство є ширшим поняттям, ніж концесія, оренда чи управління : інтерв'ю [Електронний ресурс] / І. Запатріна // Юридична газета. – 2012. – № 46. – С. 32–33. – Режим доступу : <http://www.yur-gazeta.com/>.

На сьогодні є і невдалий досвід застосування механізмів ДПП у житлово-комунальному господарстві України. Через неефективну роботу ТОВ «Артемівськводоканал» і ТОВ «Краматорськводоканал» було повернуто у комунальну власність міст⁵¹.

Отже, найбільш ефективною формою залучення приватних інвестицій у житлово-комунальний комплекс сьогодні вважають концесію, яка, на відміну від оренди, передбачає обов'язкову модернізацію об'єктів. Оренда як найпоширеніша форма ДПП у сфері теплопостачання спрямована переважно на задоволення інтересів приватного сектору. Позитивним зрушенням можна вважати прийняття 17.10.2013 р. Постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Програми модернізації систем теплопостачання на 2014–2015 роки», виконання якої передбачається, зокрема, шляхом забезпечення розвитку ДПП, реалізації інвестиційних та інноваційних проєктів, спрямованих на модернізацію технологічного обладнання та здійснення заходів із заміщення природного газу альтернативними видами палива⁵². Поширеною формою ДПП у світовій практиці також є лізинг, проте в Україні немає жодного проєкту ЖКГ, реалізованого на умовах лізингу.

Незважаючи на епізодичний характер використання ДПП у практиці фінансування ЖКГ України, сьогодні – це найбільш ефективний інструмент залучення інвестиційного капіталу в пріоритетні сектори економіки та формування конкурентного середовища.

Державно-приватне партнерство є альтернативою приватизації соціально значущих сфер економіки, в тому числі ЖКГ, та сприяє залученню приватних інвестицій з одночасним збереженням державної/комунальної власності. В результаті задовольняються інтереси всіх сторін партнерства: територіальних

⁵¹ Паспорт житлово-комунального господарства України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://minregion.gov.ua/attachments/content-attachments/1215/Ukrein.pdf>.

⁵² Про затвердження Програми модернізації систем теплопостачання на 2014–2015 роки [Електронний ресурс] : постанова : [затверджено Кабінетом Міністрів України 17.10.2013 р. № 948]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/>.

громад щодо отримання достатніх і якісних послуг, приватного партнера як суб'єкта підприємницької діяльності щодо отримання стабільних прибутків, зменшується навантаження на державний та місцеві бюджети.

Приватний партнер забезпечує надання суспільних послуг за рахунок внесених інвестицій в об'єкти партнерства, що залишаються у державній (комунальній) власності. При цьому державний партнер повинен керуватися не максимізацією приватних інвестицій, а оптимізацією результатів операційної діяльності об'єкта ЖКГ, отриманих за рахунок них, що сприятиме підвищенню надійності та ефективності роботи об'єкта партнерства, покращенню якості житлово-комунальних послуг⁵³, збільшенню надходжень до бюджету.

Привабливою для приватного інвестора є довготривалість партнерських відносин (5–50 років) при постійному попиті на житлово-комунальні послуги, що гарантує йому довгострокові прибутки та мінімізацію підприємницьких ризиків. Саме завдяки ДПП приватний партнер зменшує ризики втрати вкладених коштів. Проте якщо в зарубіжній практиці добре розвинуті принципи та критерії розподілу ризиків між партнерами, то в Україні це одна із суттєвих перешкод практичного впровадження ДПП. Світовий досвід засвідчує, що повинна зберігатися прямо пропорційна залежність між рівнем ризику та доходу, що повертаються інвестору.

Таким чином, необхідно посилити роль держави у гарантуванні приватному інвестору захисту від ризиків, що виникають при реалізації проектів ДПП, насамперед зумовлених неефективною тарифною політикою, невиконанням державним партнером своїх зобов'язань, високим рівнем корупції.

У Концепції розвитку державно-приватного партнерства в Україні на 2013–2018 роки зазначено, що державна фінансова підтримка ДПП повинна включати:

– надання прямої фінансової підтримки;

⁵³ Сиваев С. Б. Выбор критериев конкурсов на заключение договоров государственно-частного партнёрства в коммунальном секторе / Сиваев С. Б. Шакиров Т. А. // Демографія та соціальна економіка – № 1 (17) – С. 163.

– відшкодування з державного бюджету витрат приватного партнера за надані споживачам послуги в порядку, встановленому законодавством;

– надання державних гарантій з метою забезпечення виконання боргових зобов'язань суб'єктів господарювання та кредитування за рахунок державного і місцевих бюджетів⁵⁴.

Позитивним для залучення приватного інвестора в житлово-комунальну сферу України є запровадження стимулюючого регулювання тарифів на послуги природних монополій, що передбачає прогнозованість тарифної політики на довготривалий період і визначення доходу на інвестований капітал на весь регуляторний період (5 років). При цьому формування тарифів здійснюється на рівні економічно обґрунтованих витрат і в рівних розмірах для усіх категорій споживачів, забезпечується постійне підвищення якості вироблених (наданих) послуг, щорічне скорочення неефективних витрат та енергозбереження, залучення інвестицій. Отже, дотримується передбачена Законом України «Про державно-приватне партнерство» ознака ДПП щодо забезпечення вищих техніко-економічних показників ефективності діяльності, ніж у разі здійснення її державним партнером без залучення приватного партнера.

Незважаючи на відсутність єдиного підходу до формування правового середовища, в Україні створені необхідні умови для реалізації інвестиційно-інноваційних проектів на засадах державно-приватного партнерства. Зокрема, зазначені переваги використання механізмів ДПП при фінансуванні ЖКГ роблять його ефективним інструментом залучення інвестиційного капіталу в цю сферу.

⁵⁴ Про схвалення Концепції розвитку державно-приватного партнерства в Україні на 2013–2018 роки [Електронний ресурс] : розпорядження : [схвалено Кабінетом Міністрів України 14.08.2013 р. № 739-р]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/>.

2.5. Роль кредиту в інвестиційно-інноваційному розвитку України

Перехід української економіки на новий етап розвитку вимагає покращення механізму розміщення кредитних ресурсів, що супроводжується подальшим реформуванням кредитної системи, котра змогла б повною мірою задіяти кредит для інвестиційно-інноваційного розвитку країни. На початковому етапі перехідного періоду трансформована кредитна система почала виконувати деякі доволі важливі функції, які раніше виконував командний механізм: трансформація валових заощаджень в інвестиції, забезпечення структурних зрушень за рахунок міжгалузевого переливу капіталу. Однак її нерозвиненість як стимулятора інвестиційних процесів, що збільшилася недостатністю мінімального набору інших ринкових інститутів (захист прав кредиторів та приватної власності) і відсутністю макроекономічної стабільності, призвели до невідповідності цих функцій кредитній системі. Це насамперед виразилося в різкому зниженні реального обсягу позик підприємствам, стійкому відриві відсоткових ставок від рентабельності виробництва, замиканні банківських операцій на звороті спекулятивного фінансового капіталу. Тому дослідження ролі і функціонування кредитної системи в інвестиційно-інноваційному розвитку нашої країни набуває особливої актуальності.

Для виконання поставлених перед Україною завдань доцільно сформулювати ефективну інвестиційно-інноваційну політику, основним джерелом проведення якої, як зазначає Б. Дадашев, є «...позичені кошти у вигляді кредитів, наданих державою, кредитів банків, інших інвесторів (інвестиційних фондів, страхових товариств, товариств взаємного кредиту тощо)»⁵⁵. Кожна країна має свою специфіку проведення інвестиційно-інноваційної діяльності. Залежно від її особливостей держава бере на себе або використання більшої частини функцій інвестора, або

⁵⁵ Дадашев Б. А. Теоретико-методологічні засади інвестиційно-інноваційного зростання і розвитку економіки [Текст] / Б. А. Дадашев // Економіка АПК. – 2013. – № 8. – С. 68–74.

надає інвесторам максимальну свободу і регулює їх діяльність через податкову, амортизаційну, кредитну політику⁵⁶.

Враховуючи те, що кредитна система постійно розвивається, у науково-практичній діяльності важливими є розробки методологічного і прикладного характеру щодо майбутнього вдосконалення цієї системи. З огляду на це недостатньо уваги приділено пошуку універсальної моделі розвитку кредитних відносин та нових інвестиційних джерел для інноваційного зростання.

А. Поддєрьогін стверджує, що одним із основних джерел фінансування інноваційної діяльності є позики, до яких він відносить банківські кредити, державні позики, кредити міжнародних фінансових організацій, комерційні кредити⁵⁷. Хоча такі кредити в інноваційну діяльність у теперішній час є доволі незначними, в майбутньому для розвитку економіки їх доцільно збільшувати. Так, за станом на 2010 р. загальна сума витрат на інноваційну діяльність становила 8045,5 тис. грн.; з них власних коштів підприємств – 4775,2 тис. грн., коштів державного бюджету – 87,0 млн. грн., вклад іноземних інвесторів – 2411,4 млн. грн. та інші джерела – 771,9 млн. грн.⁵⁸

В умовах розвитку економіки України актуалізується проблема забезпечення інвестиційної направленості кредитних відносин, тобто використання кредиту як ринкової форми трансформації заощаджень в інвестиції. Це зумовлюється потребою реального сектору економіки в капіталовкладеннях для подолання кризового спаду, виходу на траєкторію сталого економічного зростання і реструктуризації всієї економіки на сучасній технологічній основі. Сучасний

⁵⁶ Банєва І. О. Регулювання інноваційно-інвестиційного розвитку підприємств аграрної сфери регіону [Електронний ресурс] / І. О. Банєва // Вісник Харківського національного аграрного університету ім. В. В. Докучаєва. – 2013. – № 3. – С. 15–21. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Vkhnaeu_ekon_2013_3_4.pdf.

⁵⁷ Поддєрьогін А. М. Інновації та їх фінансове забезпечення у харчовій промисловості України [Електронний ресурс] / А. М. Поддєрьогін // Фінанси України. – Режим доступу : nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/ekhp/2011_4/st11.pdf.

⁵⁸ Інвестиції та інноваційний розвиток : матеріали Державного агентства України з інвестицій та інновацій до парламентських слухань «Стратегія інноваційного розвитку України на 2010–2020 роки в умовах глобалізаційних викликів» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://kno/rada/gov/ua/doccatalog/dokument?id=48726>.

стан кредитних відносин свідчить про те, що вони поки не забезпечують поступового подолання інвестиційної кризи в реальному секторі економіки, не стимулюють внутрішні виробничі інвестиції.

Так, на думку О. Лаврушина, «...інвестиційний кредит – це кредит, наданий позичальнику для здійснення ним інвестиційних вкладень. Прикладом цього є кредити на освоєння землі та будівництво, купівлю завершених будівель, устаткування, фінансовий лізинг тощо»⁵⁹.

Хоча наведене визначення звужене певною мірою (інвестиційні кредити також надаються і на приватизацію, купівлю інвестиційних цінних паперів), з нього можна зробити такий висновок: інвестиційні кредити – це кредити в основний капітал підприємства, метою якого є його збільшення та розширення виробництва за рахунок таких вкладень⁶⁰. У табл. 2.4 відображено зміни обсягів капітальних інвестицій протягом 2002–2013 рр.

Варто зазначити, що кошти населення на будівництво власних квартир до 2006 р. входили до складу інших джерел. Капітальні інвестиції у період із 2002 р. до 2013 р. збільшилися на 243236 млн. грн., що свідчить про позитивні тенденції в інвестиційному розвитку економіки. У відсотковому співвідношенні найбільшу частку в структурі капітальних інвестицій становлять власні кошти підприємств та організацій. У IV кварталі 2013 р. вона дорівнювала 63,4%, що є найвищим значенням порівняно з іншими роками. Найбільша частка банківських кредитів та інших позик становить 25,0% у I кварталі 2013 р. Інші джерела капітальних інвестицій становлять від 2 до 7,5%. Динаміку цих джерел у відсотковому співвідношенні зобразимо на рис. 2.6.

⁵⁹ Лаврушин О. И. Деньги, кредит, банки : учеб. / О. И. Лаврушин. – [6-е изд.]. – М. : КНО-РУС, 2007. – 560 с.

⁶⁰ Перзеке М. Б. Вплив банківського інвестиційного кредитування на розвиток галузей національної економіки [Текст] / М. Б. Перзеке // Вісник Української академії банківської справи. – 2013. – № 1 (34). – С. 94–100.

Таблиця 2.4

**Динаміка капітальних інвестицій
за джерелами фінансування у 2002–2013 рр. (млрд. грн.)***

Джерела	2002 р.	2003 р.	2004 р.	2005 р.	2006 р.	2007 р.	2008 р.	2009 р.	2010 р.	2011 р.	2012 р.	2013 р.
Кошти державного бюджету	2,1	4,2	10,0	6,8	9,6	15,1	15,4	8,4	110,0	18,4	17,1	6,2
Кошти місцевих бюджетів	1,6	2,6	4,2	4,7	6,7	9,4	12,5	5,9	6,4	8,8	9,1	7,0
Власні кошти підприємств та організацій	33,0	38,3	56,5	66,1	89,1	130,5	161,3	127,4	115,0	152,3	175,4	157,1
Кредити банків та інших позик	2,1	5,0	6,4	15,6	21,3	33,9	43,0	25,6	23,3	42,3	50,1	36,7
Кошти іноземних інвесторів	2,2	3,0	2,8	5,4	5,1	7,3	8,1	8,2	4,1	7,2	5,0	4,0
Кошти інвестиційних фондів	–	–	–	–	2,3	4,2	5,7	2,7	–	–	–	–
Кошти населення на будівництво власних квартир	–	–	–	–	7,1	9,9	9,5	4,8	4,7	4,5	3,7	5,9
Кошти населення на індивідуальне житлове будівництво	1,6	1,8	2,6	3,1	5,1	8,5	11,6	5,5	17,2	15,1	22,0	21,8
Інші джерела фінансування	4,0	5,4	6,8	9,4	9,8	3,9	5,0	4,4	8,5	1,1	1,1	9,1
Усього	46,6	59,9	89,3	111,2	149,0	222,7	272,1	192,9	189,1	259,9	293,7	247,9

*Складено автором на основі даних Держкомстату України.

Згідно з даними рис. 2.6, динаміка інвестицій за період з 2002 до 2013 р., залучених за рахунок банківських кредитів та інших позичкових коштів, має тенденцію до збільшення. Незважаючи на позитивне зростання кредитів банків та інших позик, цей показник є недостатнім.

Українськими банківськими установами надаються кредити для інвестиційних проектів на довготривалий термін. Вкладнику коштів доцільно зважати на особливості інвестиційного кредиту. О. Семенюта вважає, що специфічною рисою є те, що він не може бути використаний як додатковий ресурс, якого не вистачає. Це є причиною того, що його погашення може відхилитися від терміну окупності тільки за умови, якщо грошовий потік від

даних інвестицій виявиться вищим, ніж передбачений у проєкті. В іншому випадку кредит буде використовуватися як ресурс, якого не вистачає, і втратить властивості інвестиційного, тобто такого, який стимулює економічне зростання на мікро- та макрорівні⁶¹.

Рис. 2.6. Порівняльна характеристика обсягів джерел капітальних інвестицій за 2002–2013 рр.*

*Складено автором на основі даних Держкомстату України.

Метою інвестиційної діяльності сучасних банків є забезпечення оптимальних обсягів та структури активів, збільшення прибутку за рахунок надання інвестиційних кредитів банків за доступного рівня ризику⁶². Банківські установи надають такі кредити на довгостроковий термін на умовах строковості, платності, поворотності. Проте цей вид кредитування є одним з найбільш ризикованих, тому ці установи повинні більш детально розглядати кредитоспроможність позичальника, аналізувати його становище на ринку, щоб бути впевненими у ньому і не завдати собі шкоди у вигляді зменшення очікуваного прибутку.

⁶¹ Основы банковского дела в Российской Федерации : уч. пособ. / под ред. О. Г. Семенюты. – Ростов н/Д : Феникс, 2001. – 368 с.

⁶² Папаїка О. О. Аналіз інвестиційної діяльності банків України та шляхи підвищення її ефективності [Електронний ресурс] / О. О. Папаїка, В. О. Мелентьєва. – Режим доступу : <http://trade.donduet.edu.ua/download/2013/35/Papaika.pdf>.

Для мінімізації інвестиційних ризиків банки висувають додаткові вимоги до позичальника⁶³. Інвестиційне кредитування є головним джерелом фінансування інноваційних проєктів. Воно може бути успішно реалізовано шляхом використання різноманітних форм залучення банківських кредитів, у т. ч. кредитів Національного банку України, банків, інвестиційних фінансових організацій тощо. В даному випадку використовують довготерміновий банківський кредит, який має певні особливості: складність залучення та оформлення; необхідність надання відповідних гарантій чи застави майна; підвищений ризик банкрутства через неможливість своєчасного погашення отриманих позик; втрата частки прибутку від інноваційної діяльності у зв'язку з необхідністю сплати відсотків за кредит тощо⁶⁴.

Значення банківських установ для зростання інвестицій дуже велике. Спроби підключити до цього процесу інші фінансові інститути затягують вирішення даної проблеми. Їх ще треба створювати, до того ж вони не мають розгалуженої філіальної мережі, що так важливо для України. Інвестиційні компанії потрібні, але зараз необхідно виграти час, а отже, ставку потрібно робити на банківські установи.

Банки України, надаючи інвестиційні кредити, покращують свою діяльність шляхом:

- вкладання коштів в цінні папери, що значно диверсифікує його активи, підвищує стабільність банківського сектору та забезпечує надійність збереження коштів вкладників;

- поширення конкуренції між суб'єктами інвестиційних відносин на фондовому ринку, що сприяє зменшенню витрат інвесторів та емітентів;

- формування банківського та промислового капіталу ефективно впливає на діяльність банку, оскільки посилює конкурентоспроможність установи⁶⁵.

⁶³ Довганюк Л. В. Інвестиційна діяльність в Україні та напрями її активізації [Текст] / Л. В. Довганюк // Формування ринкових відносин в Україні. – 2009. – № 11. – С. 102–106.

⁶⁴ Літньовський Г. Г. Банківське кредитування як основний фактор фінансування інвестиційної діяльності [Текст] / Г. Г. Літньовський // Труды Одесского политехнического университета. – 2007. – Вип. 1(27). – С. 306–309.

⁶⁵ Фролова І. Г. Передумови розвитку інвестиційно-інноваційних процесів в економіці України [Текст] / І. Г. Фролова // Вісник Бердянського університету менеджменту і бізнесу. – 2012. – № 4 (20). – С. 64–68.

Незважаючи на те, що інвестиційна діяльність підвищує роль банку та взагалі банківської системи, разом з тим, вона може і негативно впливати на його роботу:

– операції з цінними паперами є одними з найбільш ризикових, що впливає на прибутковість банку;

– банк за зміни курсової вартості цінних паперів зазнає збитків, а це може зашкодити його інтересам⁶⁶.

Аналіз структури кредитно-інвестиційного портфеля провідних банків в Україні за 2001–2014 рр. представлено в табл. 2.5.

Таблиця 2.5

Кредитно-інвестиційний портфель банків України*

№ з/п	Назва банку	Кредитно-інвестиційний портфель (КІП), млн. грн.													
		01.01.2001 р.	01.01.2002 р.	01.01.2003 р.	01.01.2004 р.	01.01.2005 р.	01.01.2006 р.	01.01.2007 р.	01.01.2008 р.	01.01.2009 р.	01.01.2010 р.	01.01.2011 р.	01.01.2012 р.	01.01.2013 р.	01.02.2014 р.
1.	Альфа-Банк	0,1	0,1	0,3	0,4	0,7	1,7	5,4	14,0	28,8	21,5	18,6	19,6	17,9	21,5
2.	ВТБ-банк	0,2	0,3	0,3	0,7	0,7	1,5	2,1	9,6	25,1	23,0	26,8	28,6	24,9	17,5
3.	Кредо-банк	0,2	0,4	0,7	0,9	1,0	1,6	2,6	3,8	5,1	3,4	2,8	2,4	2,8	3,0
4.	ОТП-Банк	0,4	0,8	1,2	2,3	3,4	6,0	9,7	15,6	29,9	25,2	21,1	19,5	16,7	14,6
5.	Приват-банк	2,1	3,4	4,4	7,5	11,1	16,8	27,5	46,0	71,6	67,4	93,2	101,0	112,2	140,2
6.	Правекс-банк	0,4	0,5	0,7	1,0	1,1	1,4	2,7	4,4	5,7	4,3	3,9	4,0	3,2	2,3
7.	ПУМБ	0,9	0,8	0,9	1,0	1,4	2,7	4,8	12,0	17,3	12,6	12,7	23,4	19,1	22,9
8.	Всього	4,2	6,3	8,5	13,8	19,5	31,8	54,8	105,4	183,7	157,4	179,0	198,5	196,8	222,1

*Складено автором на основі: Показники діяльності банків [Електронний ресурс] / Асоціація українських банків. – Режим доступу : http://aub.org.ua/index.php?option=com_arhive_docs&show=1&menu=104&Itemid=112.

У результаті аналізу даних табл. 2.5 можна зробити висновки, що загалом банківські установи, починаючи з 2001 р., поступово збільшували свої кредитно-інвестиційні портфелі.

⁶⁶ Івахненко І. С. Інвестиційна діяльність в Україні: сучасний стан та можливості її активізації [Текст] / І. С. Івахненко // Інвестиції: практика та досвід. – 2010. – № 2. – С. 7–9.

Найвищий показник КІП у всіх установах, окрім «Приватбанку», був у 2009 р. У подальший період він почав знижуватись. «Приватбанк» тримав лідируючу позицію, тільки у 2010 р. його КІП незначно знизився, але потім знову почав зростати. За період з 01.01.2001 до 01.02.2014 р. кредитно-інвестиційний портфель проаналізованих банків України збільшився з 4,2 до 222,1 млрд. грн. Ці дані свідчать про позитивні тенденції інвестиційної діяльності банківських установ.

Приріст кредитно-інвестиційного портфеля банківських установ за станом на 01.02.2014 р. подано на рис. 2.7.

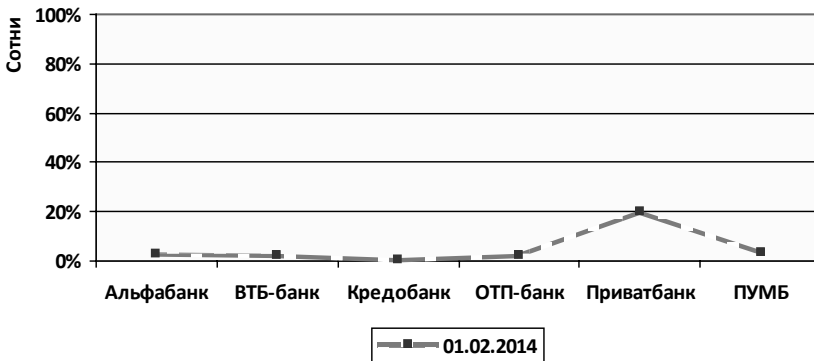

Рис. 2.7. Приріст кредитно-інвестиційного портфеля банківських установ за станом на 01.02.2014 р.*

*Складено автором на основі: Показники діяльності банків [Електронний ресурс] / Асоціація українських банків. – Режим доступу : http://aub.org.ua/index.php?option=com_archive_docs&show=1&menu=104&Itemid=112.

Наша держава значно поступається рівнем інноваційного розвитку розвинутих країн світу. Темпи приросту кредитно-інвестиційного портфеля за аналізований період є доволі низькими порівняно з європейськими державами. Для того, щоб вийти на міжнародний рівень інвестиційно-інноваційного розвитку, доцільно збільшувати КІП.

С. Пашова вбачає доцільним здійснювати такі заходи для збільшення інноваційно-інвестиційної частки в кредитному портфелі банку:

– банки, власний капітал яких становить більше 1000 млн. грн., повинні підтримувати інноваційний розвиток в Україні та кредитувати інноваційно активні підприємства в межах розрахованого розміру інноваційно-інвестиційної частки;

– першочерговим значенням при виборі інноваційних проєктів є їх пріоритетність, оскільки банківське інвестиційне кредитування інноваційного розвитку не повинно йти в розріз із державною економічною політикою;

– запровадити гарантії держави щодо повернення банку 70–85% кредитної суми за рахунок розміщення міжбанківського депозиту Національного банку (досвід Великобританії);

– упровадити компенсацію частки вартості інноваційних кредитів за рахунок клірингу за ставками за кредит і депозит (досвід Німеччини);

– запровадити штрафні санкції у розмірі 5% від вартості власного капіталу за неналежне виконання банком умов кредитування (досвід країн Азії)⁶⁷.

Вважаємо, що запровадження таких заходів сприятиме припливу інвестиційних ресурсів банківських установ в інноваційні проєкти. Це дасть змогу вітчизняній економіці вийти на новий рівень інвестиційно-інноваційного розвитку та конкурувати на світових фінансових ринках.

Для реалізації економічного й інноваційного потенціалу нашої держави необхідно запустити в дію ефективну модель інноваційно-інвестиційного кредитування, котра буде відповідати європейським стандартам і максимально наблизить Україну до середньоєвропейського показника. Відповідно до закордонного досвіду, раціональним є залучення всіх українських банків до фінансування інноваційно активних підприємств⁶⁸.

⁶⁷ Пашова С. М. Формування інноваційно-інвестиційної частки як напрям оптимізації кредитного портфеля банку [Текст] / С. М. Пашова // Бізнес-Інформ. – 2012. – № 7. – С. 145–148.

⁶⁸ Там само.

Доволі активно така діяльність у країні почала розвиватися з 2000 р. Суттєво збільшилися витрати за напрямами інноваційної продукції – з 1760,1 млн. грн. у 2000 р. до 10821 у 2007 р. (у фактичних цінах). З них на придбання нових технологій витрачено тільки від 4,1–4,2% у 2000 і 2005 р. і до 2,–3,0% у 2006–2007 рр. Основну частку витрат з упровадження інновацій становило до придбання машин, обладнання, установок та капітальні витрати з упровадження інновацій – від 54% у 2005 р. до 68,9% у 2007 р.⁶⁹ Така ситуація свідчить про те, що інноваційний розвиток відбувся лише в окремих підприємствах, а це є недостатнім для економічного зростання країни. На нашу думку, основними проблемами на шляху інвестиційно-інноваційного розвитку економіки є дефіцит інвестиційних коштів, незначна частка фінансування з боку держави, а запровадження інновацій – це доволі дорогий процес. Тому для його прискорення необхідним є збільшення частки надання кредитів банками та істотне розширення фінансування з боку держави, що буде стимулювати розробку і запровадження інноваційних проєктів⁷⁰.

До фінансової нестабільності в країні доволі поширеним було залучення закордонних інвесторів, котрі зацікавлені в дешевих та короткострокових проєктах. Іноземні інвестиції в Україні становили на 01.04.2006 р. 40 млрд. дол. США, у тому числі корпоративного сектору, включаючи систему банків, – 27 млрд., з них і під гарантії держави⁷¹. За даними Державної служби статистики України, зниження показника іноземних інвестицій розпочалося з 2009 р. Після подолання наслідків фінансово-економічної кризи спостерігається повільне покращення інвестиційного клімату. Кошти іноземних інвесторів за станом на січень-грудень 2013 р. становили 4009,5 млн. грн., що значно менше від показника 2012 р. (5040,6 млн. грн.). За такий невеликий період іноземні інвести-

⁶⁹ Левіна О. В. Інвестиційні ресурси інноватизації промисловості [Текст] / О. В. Левіна, В. О. Михальська, Л. С. Михальська // Економіка промисловості. – 2009. – № 2. – С. 113–120.

⁷⁰ Фролова І. Г. Передумови розвитку інвестиційно-інноваційних процесів в економіці України [Текст] / І. Г. Фролова // Вісник Бердянського університету менеджменту і бізнесу. – 2012. – № 4 (20). – С. 64–68.

⁷¹ Левіна О. В. Інвестиційні ресурси інноватизації промисловості [Текст] / О. В. Левіна, В. О. Михальська, Л. С. Михальська // Економіка промисловості. – 2009. – № 2. – С. 113–120.

ції зменшилися на 1031,1 млн. грн. Причиною такої ситуації є повільні темпи розвитку економіки країни. Таким чином, банки ведуть зважену політику інвестиційного кредитування. Необхідною умовою отримання кредиту на реконструкцію, модернізацію, оновлення чи придбання основних засобів є стабільний прибуток від операційної діяльності, який виступає основним джерелом погашення відсотків та вагомим джерелом погашення кредиту. В деяких випадках інвестиційне кредитування взагалі не створює додаткового потоку доходів та не є джерелом повернення кредиту (придбання юридичною особою цілісного майнового комплексу для влаштування бази відпочинку для співробітників, оновлення парку автотранспорту)⁷².

Неконтрольоване урядом зовнішнє великомасштабне запозичення посилює залежність держави від зарубіжжя. В умовах зниження рентабельності підприємств збільшуються ризики в економіці, що викликає небажання закордонних інвесторів вкладати капітал у довгострокові, проте необхідні для країни проекти. Відповідно, іноземні кредити не забезпечують позитивних зрушень в інноваційному оновленні основного капіталу в промисловості та інших секторах економіки⁷³.

На наш погляд, недоцільно залучати кредити з міжнародних організацій, адже такі позики збільшують зовнішній борг країни, який не є безкоштовним. Тому науковці та практики щораз більше уваги зосереджують на проблемах інвестиційного кредитування в державі за рахунок внутрішніх джерел.

У провідних країнах світу головним джерелом інвестиційно-інноваційного розвитку є інвестиційні банківські установи, котрі налагодили ефективну практичну діяльність, пов'язану з кредитуванням інноваційних проектів. В Україні доцільно розширити мережу таких банків для кредитування інноваційних перетворень, а також розвивати мережу інших інвестиційних установ.

⁷² Пантелєєв В. П. Теоретичні засади банківського інвестиційного кредитування юридичних осіб [Електронний ресурс] / В. П. Пантелєєв, М. С. Микова – Режим доступу : <http://www.economy.nayka.com.ua/index.php?operation=1&iid=207>.

⁷³ Левіна О. В. Інвестиційні ресурси інновацізації промисловості [Текст] / О. В. Левіна, В. О. Михальська, Л. С. Михальська // Економіка промисловості. – 2009. – № 2. – С. 113–120.

Спеціалізованими інноваційно-інвестиційними банками С. Козьменко пропонує вважати банки, які спеціалізуються на здійсненні портфельних і реальних інвестицій в інноваційний сектор економіки на комісійній основі або за власний кошт шляхом проведення операцій із цінними паперами (випуск, розміщення, придбання), довгострокового кредитування окремих інноваційних проєктів, емісійно-засновницької діяльності підприємств-інноваторів, а також надання своїм клієнтам ряду супутніх інвестиційних послуг⁷⁴. У вітчизняній економіці в сучасних умовах існує проблема ефективного кредитування інвестиційно-інноваційної діяльності. Проте слабо розвинені форми державної підтримки таких проєктів. Особливості інвестиційно-інноваційних процесів та перспективи їх розвитку зумовлені специфікою сучасного економічного стану вітчизняного суспільства. Складність і суперечливість реформування національної економіки, помилки і непослідовність їх проведення, особливо в податковій, кредитно-фінансовій, приватизаційній та інших галузях, не могли не відобразитися і на досліджуваних процесах. У першу чергу, це пов'язано із стимулюванням залучення та накопичення достатніх коштів та їх інвестуванням в українську економіку. Також наявні специфічні умови реалізації інноваційної модернізації виробництва, держава майже відсторонилася від підтримки вітчизняних товаровиробників у цьому складному процесі.

Інноваційна сфера економіки потребує значних вкладень. Розширення банківського інвестування супроводжується чималими ризиками втрати коштів. Тому першочерговим завданням на шляху до інвестиційно-інноваційного розвитку вітчизняної економіки є вдосконалення системи управління ризиками та їх мінімізація. Таким чином, пріоритетним на сьогодні є збільшення обсягів кредитування реального сектору економіки.

Основними факторами, що впливають на розширення діяльності банківських установ у сфері інвестиційно-інноваційного розвитку в країні є такі: рівень інфляції; норма прибутковості; процентна ставка.

⁷⁴Козьменко С. М. Спеціалізовані інноваційно-інвестиційні банки в Україні [Текст] / С. М. Козьменко, Т. А. Васильєва // Банки та банківські системи країн світу. – 2008. – № 1, т. 1. – С. 49–59.

Показник інфляції має велике значення для вирішення важливих інвестиційних питань, адже прогнозована величина прибутку має перевищувати очікуваний рівень інфляції, оскільки за інших обставин інвестиційний проект не матиме економічної вигоди. У такому випадку доцільно прагнути до того, щоб показник норми прибутку був високим, а ризик інвестиційного проекту знижувався, що в свою чергу приваблюватиме інвесторів.

Вважаємо, що на шляху створення сприятливого середовища для розвитку інвестиційно-інноваційної сфери економіки існує низка проблем: недостатність на фінансовому ринку таких установ, як спеціалізовані інвестиційно-інноваційні банки; діяльність банківських установ в інвестиційній сфері є малорозвинутою; питома вага банківських кредитів та інших позик є низькою порівняно з іншими джерелами фінансування; інноваційно-інвестиційні проекти мало фінансуються як з боку держави, так і з боку інших фінансових установ; повільні темпи стабілізації інвестиційного клімату в національній економіці; чимало банківських установ мають кадрові проблеми у цій сфері; більшість банків кредитує короткострокові проекти споживчого характеру та недостатньо уваги приділяє наданню довгострокових позик на розвиток інвестиційно-інноваційної діяльності; кредитно-інвестиційна діяльність супроводжується високим рівнем ризику; неефективність політики стосовно мінімізації рівня ризиковості; збільшення показника зовнішньоекономічного державного боргу; недосконалість законодавчої та нормативно-правової бази у сфері регулювання інвестиційно-інноваційної діяльності тощо.

Для вирішення цих та інших проблем уряд нашої держави прийняв Програму розвитку інвестиційної та інноваційної діяльності в Україні у 2011 році. Заходи щодо покращення інвестиційно-інноваційного клімату проводяться у два етапи⁷⁵:

– на першому етапі (2011–2012 рр.) передбачалося удосконалення матеріально-технічної бази вищих навчальних закладів,

⁷⁵ Про затвердження Програми розвитку інвестиційної та інноваційної діяльності в Україні : Постанова Кабінету Міністрів України № 389 від 02 лют. 2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : // <http://zakon.rada.gov.ua>.

утворення малих інноваційних підприємств, забезпечення розвитку та оптимізації інноваційної інфраструктури, формування державного реєстру договорів щодо трансферу технологій, створення з урахуванням міжнародного досвіду банків розвитку, фондів підтримки малих і середніх інноваційних підприємств, венчурних фондів тощо;

– на другому етапі (2013–2015 рр.), на наш погляд, найважливішими заходами є залучення інвестицій з метою забезпечення розвитку високотехнологічних базових галузей економіки, створення системи фінансової підтримки інвестиційної та інноваційної діяльності. Зокрема, передбачено визначення механізму здешевлення кредитів і заохочення банків до кредитування інвестиційних та інноваційних проектів, запровадження проведення моніторингу стану реалізації інвестиційних та інноваційних проектів, забезпечення належного захисту прав інтелектуальної власності та розвитку інноваційної інфраструктури.

В Україні досі немає цілеспрямованої та упорядкованої підтримки банків на інвестиційному шляху розвитку з боку органів державної влади. З метою розвитку інвестиційних операцій потрібна мотивація, тобто запровадження пільг з оподаткування й резервування залежно від складу портфеля цінних паперів, який включає спекулятивний портфель та інвестиційний і відповідно отримує спекулятивний прибуток та прибуток від інвестицій⁷⁶. Особливі вимоги ставляться до нормативно-правового регулювання кредитування в інвестиційно-інноваційній сфері, котрі мають бути зрозумілими для учасників кредитних відносин, мати системний виклад.

Роль банків як основних акумуляторів інвестиційних ресурсів посилюється. Організовані заощадження населення, а це насамперед банківські депозити, відіграють першорядне значення в інвестиційних процесах вітчизняної економіки. Тому є підстави стверджувати, що саме розвиток і вдосконалення банківського кредитування стане в Україні одним з істотних факторів зростання інвестицій і економічного підйому. Саме кредитування інвестиційно-інноваційної ді-

⁷⁶ Болдова А. А. Інвестиційна діяльність банків України [Текст] / А. А. Болдова, Г. І. Романова // Збірник наукових праць Національного університету державної податкової служби України. – 2013. – № 1. – С. 6–13.

яльності багато в чому здатне пожавити економіку, забезпечити її конкурентоспроможність, залучаючи в інвестиційний процес велике коло учасників, а саме державу, підприємства і населення.

На нашу думку, визначення якості кредиту особливо важливе при кредитуванні інвестиційних проектів, для яких характерні складна технологія кредитного процесу і більш високі ризики порівняно, наприклад, з короткостроковим кредитом на поточні потреби. Ця якість відображає ймовірність успішного для банку завершення кредитної угоди, ступінь ризику кредитів. Переважно це визначається на основі єдиної методики, що дозволяє одноманітно підходити до оцінки кожного з кредитів. Розробниками методики враховуються всі кращі ідеї і технології їх оцінки, вона виражає досвід кредитування, є одночасно стислою і всеосяжною. Банківські установи, як правило, створюють свої власні методи і системи рейтингу кредиту за якістю, причому одні банки використовують доволі прості схеми, а інші – більш складні й деталізовані. Неодмінною умовою об'єктивності оцінки кредиту є базування його розрахунку на чіткій і однакової інформації. Для цього в методичних розробках якості відображаються не тільки сутність і взаємозв'язок оцінних параметрів, але також наводяться чіткі вказівки на формати інформаційних джерел і позиції в них оцінних параметрів. На нашу думку, це є інформаційним джерелом для більшості інвестиційних або управлінських рішень.

2.6. Державні запозичення у забезпеченні інвестиційно-інноваційного розвитку України

Більше двох століть ведуться суперечки між представниками різних економічних шкіл щодо доцільності використання державних запозичень з метою реалізації інвестиційних проектів, забезпечення інноваційного розвитку країни. Так, у межах кейнсіанських моделей економічного зростання державні запозичення розглядаються як важливе джерело інвестиційних ресурсів, без якого країни не можуть ефективно здійснювати економічну модернізацію через наявність торговельного дефіциту

та відсутність внутрішніх фінансових ресурсів. З іншого боку, у довгостроковій перспективі значне залучення позикових коштів призводить до збільшення податкового навантаження, зростання відсоткової ставки та витіснення приватних інвестицій.

У неокласичних теоріях увага акцентується не так на самому фактові запозичень, як на використанні отриманих за їх допомогою коштів – їх спрямування на поточне споживання є неефективним, оскільки перекладає розплату за нинішній добробут на майбутні покоління. Проте використання позичених державою фінансових ресурсів як інвестиційних вкладень є раціональним, оскільки нащадки отримають пряму вигоду від цих інвестицій.

Питання зниження рівня інвестиційного розвитку внаслідок зростання обсягу державних запозичень досліджували науковці Ф. Модільяні та Р. Масгрейв, вчення яких отримало назву сукупного інвестиційного підходу. Його суть полягає в тому, що тягар державного боргу призводить до зменшення запасу капіталу і зниження економічного потенціалу країни⁷⁷.

Аналізуючи роль і місце державних запозичень у макро-економічному регулюванні представники школи раціональних очікувань доводять, що зростання державних запозичень уповільнює інвестиційний процес та сприяє виникненню ефекту витіснення. Так, залучаючи вільні позикові кошти для фінансування бюджетного дефіциту, держава позбавляє підприємства ресурсів, які могли б бути інвестовані у виробництво. Водночас розширення державного запозичення призводить до зростання процентних ставок на фінансовому та кредитному ринках. Як наслідок, кредитні ресурси стають доступнішими для позичальників, а рівень інвестиційної активності знижується. Зазначену позицію підтримали й інші вчені, зокрема В. Вікрі, Дж. Стігліц, В. Бюїтер. Вони підкреслюють, що додаткові державні інвестиції зумовлюють зниження віддачі у приватних капіталовкладеннях, водночас поточні позикові кошти перекладають по-

⁷⁷ Musgrave R. A. Public Finance in Theory and Practice / R. A. Musgrave, P. B. Musgrave. – New York : McGraw – Hill Book Company, 1973. – XV. – P. 141.

даткове навантаження на майбутні покоління⁷⁸. У зв'язку з цим Дж. Б'юкенен стверджує, що «...урядові не можна дозволяти віддавати під заставу майбутнє, витратити більше, ніж він отримує, і таким чином перекладати тягар на людей»⁷⁹.

Російські економісти А. Астанович, Л. Григорьев та Е. Кириченко також констатують наявність ефекту витіснення, наводячи такі розрахунки: «Кожний долар дефіциту скорочує інвестиції на 60 центів. Три компоненти приватних інвестицій – в будівлю та споруди, в машини та обладнання та зміну запасів – зменшуються в однакових розмірах – приблизно по 20 центів кожний»⁸⁰.

Німецький вчений А. Кьотц, оцінюючи вплив запозичень на інвестиційний розвиток, зазначає, що зростання державного боргу негативно впливає на економіку країни, спричиняє розширення повноважень державних органів влади. Наслідками реалізації цих повноважень є збільшення обсягів державних витрат та витіснення приватних інвестицій державними фінансовими ресурсами⁸¹.

Зазначену позицію підтримують і вітчизняні фахівці, стверджуючи, що в період значного зростання державних запозичень проведення інтервенції Національним банком України призводить до зростання грошової маси, підвищення відсоткових ставок та негативно впливає на інвестиційну активність у країні⁸². Такий ефект державних запозичень на сьогодні є доволі актуальним для України, оскільки можливий лише за наявності профіциту платіжного балансу (платіжний баланс України у 2013 р. зведений з профіцитом 2 млрд. дол. США). В умовах позитивного

⁷⁸ Стігліц Джозеф Е. Економіка державного сектора / Стігліц Джозеф Е. ; пер. з англ. А. Олійник, Р. Сільський. – К.: Основи, 1998. – С. 236.

⁷⁹ Б'юкенен Дж. Политическая экономия государства благосостояния / Дж. Б'юкенен // МЭМО. – 1996. – №5. – С. 47.

⁸⁰ США: экономика, дефициты, задолженность / А. З. Астанович, Л. М. Григорьев, Э. В. Кириченко [и др.]. – М.: Наука, 1991. – С. 24.

⁸¹ Цвайгерт К. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права : в 2 т. Т. 2 / К. Цвайгерт, Х. Кетц. М. : Междунар. От нош., 2000. – С. 127.

⁸² Особливості та пріоритети боргової політики України [Електронний ресурс] / А. С. Гальчинський, З. С. Варналії, В. Я. Майстришин [та ін.]. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua>.

сальдо платіжного балансу витрати на обслуговування боргових зобов'язань матимуть ревальваційний вплив на грошову одиницю, що сприятиме нагромадженню основного капіталу при зменшенні вартості обслуговування боргу в національній валюті.

Зокрема, згідно з дослідженнями О. Царука державний борг позитивно впливає на нагромадження основного капіталу: «...зі збільшенням державного боргу на 1 млрд. грн. інвестиції в основний капітал зростуть на 636 млн. грн.»⁸³.

Я. Жаліло зазначає, що ефект витіснення не загрожує Україні, оскільки «...стабільна наявність певної величини надлишкової ліквідності комерційних банків свідчить про принципову можливість одночасного розширення державних та корпоративних запозичень. Тобто державні запозичення на внутрішньому ринку акумулюють вільні кошти, які за інших рівних умов не були б спрямовані на інвестиційні потреби»⁸⁴.

У дослідженні Б. Мізюка та В. Шевчука зовнішні запозичення одночасно мають пригнічуючий вплив на заощадження через зниження відсоткової ставки та стимулюючий – на приватні інвестиції. Зростання інвестицій за рахунок позикових коштів дозволяє компенсувати нестачу заощаджень як джерела вкладень. Однак проблема полягає в наявності різних обсягів збільшення інвестицій та зменшення заощаджень через коливання відсоткової ставки⁸⁵.

Стабільні державні фінанси – це одна зі складових макроекономічної рівноваги, яка, у свою чергу, є елементом сприятливого інвестиційного клімату. Тому боргова політика повинна забезпечувати стабільність фінансової системи. Це вимагає застосування державних запозичень як інструменту згладжування коливань бюджетних доходів, яких неможливо уникнути через наявність циклів ділової активності.

⁸³ Царук О. В. Макроекономічні ефекти державного боргу як об'єкт статистичного вивчення / О. В. Царук // Статистика України. – 2006. – №2. – С. 21.

⁸⁴ Жаліло Я. А. Теорія та практика формування ефективною економічної стратегії держави : моногр. / Я. А. Жаліло. – К. : НІСД, 2009. – С. 34.

⁸⁵ Мізюк Б. М. Зовнішні запозичення: вплив на економічну політику / Б. М. Мізюк, В. О. Шевчук // Фінанси України. – 1998. – № 9. – С. 84.

Державні запозичення є одними із основних інструментів у системі бюджетних важелів впливу на економічні процеси як додатковий ресурс, що держава мобілізує для вирішення пріоритетних завдань, так і з позиції наслідків дефіцитного фінансування на поведінку економічних агентів та економіки загалом.

Основними чинниками, що зумовлюють залучення державних запозичень для фінансування інвестиційних проектів в Україні, є такі:

- значна потреба в залученні інвестицій у стратегічно важливих сектори фізичної та соціальної інфраструктури;
- низька якість та неефективність діючої системи відбору інвестиційних проектів для державного інвестування;
- нестабільність фінансування інвестиційних програм за рахунок коштів державного бюджету через перевантаженість соціальними видатками та впливу політичних бізнес-циклів;
- потреба вітчизняної економіки в інвестиціях, що зумовлено наслідками світової фінансової кризи;
- відсутність власних інвестиційних ресурсів підприємств, які неспівмірні з потребами національної економіки;
- неефективне спрямування банківських кредитних ресурсів на потреби споживання.

Усі інвестиційні проекти, що реалізуються за допомогою державних запозичень, можна поділити на декілька груп залежно від цільового спрямування:

- комерційні – це проекти, що генерують прямі зовнішні доходи (платежі за комунальні послуги, плата за транспортні перевезення, орендні платежі), яких буде достатньо для обслуговування видатків і капітальних витрат на їх реалізацію, та передбачають обов'язкове залучення третіх сторін;
- економічні – проекти, які забезпечують внутрішні заощадження та генерують непрямі доходи, що дозволяє покрити частину капітальних витрат з урахуванням факторів часу та ризику. Дані проекти передбачають покращення інфраструктури, розвиток промисловості, що сприятиме розширенню податкової бази. Реалізація даних проектів потребує обґрунтованої оцін-

ки органами державного управління потенційних інвестиційних проєктів, щоб уникнути невиправданих витрат позикових коштів;

– соціальні – проєкти, які вимірюються соціальними перевагами для населення та не генерують прямих чи опосередкованих доходів (зростання ефективності функціонування системи освіти, охорони здоров'я, транспортних магістралей). Використання державних запозичень для їх фінансування визначається насамперед часовим фактором⁸⁶.

Приймаючи рішення про обсяги та доцільність залучення державою позик для фінансування інвестиційних проєктів, уряд повинен розраховувати їх окупність та дотримуватись основних принципів кредитування, таких як платність та цільове використання.

Реалізація інвестиційно-інноваційних проєктів, що фінансуються за рахунок позикових ресурсів держави, розпочинається з фінансового планування бюджетних показників: максимально можливий обсяг інвестицій, параметри вартості запозичень. Наступним етапом є розробка загальної стратегії інвестиційно-інноваційного розвитку та оцінка ефективності реалізації конкретних проєктів. Важливе значення відводиться відбору проєктів та їх впровадженню, тобто здійснюється їх послідовна реалізація у межах затверджених витрат, відповідно до встановлених стандартів. Заключним етапом є проведення державного незалежного експертного контролю ефективності використання державних запозичень на реалізацію відповідних проєктів.

Слід зазначити, що залучення державою позик в Україні відбувається поза інвестиційним контекстом та спрямоване здебільшого на фінансування поточного споживання й обслуговування боргу. Політика державних запозичень впродовж останніх років пов'язана з уразливістю національної економіки до дії зовнішніх шоків. Подальше залучення позик може призвести до втрати платоспроможності. Динаміка обсягів державних запозичень та витрат на погашення і обслуговування державного боргу України за 2008–2013 рр. представлена у табл. 2.6.

⁸⁶ Рожко О. Д. Проблеми вибору боргової політики в контексті інвестиційної стратегії держави / О. Д. Рожко, Ю. В. Драчук // Підприємництво, господарство і право. – 2007. – №2 (134). – С. 92.

Таблиця 2.6

**Динаміка обсягів державних запозичень
та витрат на погашення і обслуговування державного боргу
України (млрд. грн.)***

Показники	2008 р.	2009 р.	2010 р.	2011 р.	2012 р.	2013 р.
Обсяги державних запозичень	9,8	18,8	40,4	80,6	109,8	129,1
Витрати на погашення та обслуговування державного боргу	44,0	22,4	30,7	53,2	95,5	116,9
Сальдо залучень – витрат	-34,2	-3,6	+9,7	+27,4	+14,3	+13,0

*Складено автором на основі даних Національного банку України.

Незважаючи не те, що впродовж останніх років сформувалось позитивне сальдо залучень-витрат, значний обсяг позикових ресурсів використовується на погашення наявного боргу, а не на інвестиційні цілі. Це зумовлено тим, що в Україні немає досвіду системного інвестиційно-бюджетного планування.

Відсутність реального впливу державних запозичень на інвестиційний та економічний розвиток підтверджується і порівнянням темпів зростання ВВП та обсягів запозичень. Так, у 2013 р. темпи зростання запозичень перевищили темпи зростання ВВП у 17 разів. Причиною цього є використання державних запозичень для рефінансування боргу, фінансування поточних, а не капітальних витрат.

Визначити реальний обсяг державних запозичень, що спрямовуються на цілі інвестування економіки України, вважаємо неможливим. Державна програма запозичень, яка затверджується разом із законом про Державний бюджет на відповідний рік, не містить детальних напрямів використання залучених ресурсів. Вибір об'єктів державного інвестування здійснюється без належного технічного та економічного об'рунтування.

В європейських країнах державні запозичення здійснюються переважно спеціальними агенціями та спрямовуються не лише на покриття поточних потреб, а й через фонди загальнодержавного, галузевого та регіонального рівнів для забезпечення соціально-економічного розвитку на інноваційній основі.

В умовах значного зростання обсягу державного боргу та дефіциту бюджету ринок зовнішніх капіталів для України став менш доступним, що негативно впливає на обсяг іноземних інвестицій та кредитний рейтинг держави. Внутрішні державні запозичення, особливо довгострокові, зменшують ризики боргу та є більш стабільним джерелом фінансування потреб уряду, а за умов їх продуктивного використання сприятимуть залученню додаткових інвестицій, збільшенню виробничого потенціалу економіки. А це, в свою чергу, дозволить збільшити в майбутньому витрати на соціальні програми, фінансовані з бюджету. Ефективно функціонуючий ринок внутрішніх запозичень повинен стати альтернативою підвищення ставок податків та полегшити тягар оподаткування.

Вітчизняні фахівці щораз частіше відмічають в Україні вияв «ефекту витіснення», який виникає шляхом скорочення фізичного обсягу доступних кредитних ресурсів унаслідок розширення державних позик та призводить до витіснення приватних інвестицій. Збільшення державного внутрішнього боргу скорочує темпи приросту обсягів кредитування. Впродовж останніх років обсяг залучення позик в економіку значно скоротився під впливом розміщення внутрішніх боргових зобов'язань. Якщо раніше це помічалось тоді, коли економіка перебувала у стані активно зростання, а обсяги державних запозичень були значно меншими, то нині цей ефект багаторазово посилюється.

Аналізуючи динаміку державного боргу, варто зазначити, що інструменти державних запозичень набули в Україні значного поширення. Боргове фінансування, яке спрямоване на формування потенціалу майбутнього розвитку, не містить у собі загроз для країни. Комерційні інвестиційні проекти, що фінансуються за рахунок державних запозичень, повинні бути складовою пріоритетних загальнодержавних програм, які визначають розвиток економіки на інноваційній основі. Використовувати кошти, залучені на ринку позикових капіталів, для фінансування інвестиційно-інноваційних проектів необхідно, вдосконаливши механізм капітального бюджетування за рахунок оптимізації процесів планування, розподілу і контролю за видатками.

Багато фахівців країн Заходу констатують, що залучення державою позик на комерційні проекти часто є невиправданим марнотратством обмежених інвестиційних ресурсів, яке шкодить цілісності бюджету. Тому державні інвестиції повинні спрямовуватися лише на економічні цілі, зокрема поліпшення виробничої, транспортної, енергетичної, інформаційної інфраструктури, та соціальні – у розвиток людського капіталу, підвищення його якості, рівня освіченості населення, підготовку та перепідготовку працівників згідно з вимогами ринку праці.

На думку Р. Масгрейва, упереджене ставлення до боргового фінансування видатків соціального характеру применшує фінансові можливості країн, що переживають економічні труднощі, населення яких, у першу, чергу потребує задоволення нагальних соціальних і побутових потреб як умови подальшого розвитку. Певні державні видатки соціальної спрямованості, що фінансуються за рахунок державних позик, мають високий соціально-психологічний ефект інтерпретації, тобто уряд може інвестувати невелику суму, а соціальний ефект буде доволі значним. На сучасному етапі розвитку країни фінансування соціальних проектів за рахунок позик доцільно проводити у незначних обсягах.

Як стверджують В. Істерлі та Л. Сервен, недостатні інвестиції в інфраструктуру доволі часто створюють ілюзію стійкої бюджетної політики. Хоча це сприяє зменшенню поточного бюджетного дефіциту, однак може мати певні наслідки у вигляді сповільнення темпів зростання економіки в майбутньому, що, в свою чергу, негативно впливає на довгострокову фінансову стійкість⁸⁷. Є доволі багато переконливих доказів того, що успішні інвестиції в інфраструктуру дають значну віддачу, яка перевищує стандартну вартість запозичень у країнах із середнім рівнем доходів. Тому підтримка певного рівня фінансування інфраструктурних інвестицій за рахунок державних позик є виправданою, оскільки сприяє стійкості фінансової системи в довгостроковій перспективі. В Україні необхідно інвестувати у людський капітал

⁸⁷ Easterly W. The Limits of Stabilization. Infrastructure, Public Deficits, and Growth in Latin America / W. Easterly, L. Serven – Eds. Washington, DC, The World Bank, 2003. – P. 54.

з метою вдосконалення підготовки робочої сили, підвищення рівня знань та досягнення вищої продуктивності праці. Вкладення у людський капітал збільшують потенціал для виробництва товарів та послуг, забезпечуючи стабільне економічне зростання. Н. Манків зазначає, що ефект від інвестицій у людський капітал не виявляється у короткотерміновому періоді, тому при кредитному методі мобілізації коштів для таких інвестицій це слід враховувати⁸⁸.

За ринкової системи господарювання позитивний вплив державних запозичень на інвестиційні процеси може виявитися за таких умов:

- підготовки інтегрованого багаторічного фінансового плану з урахуванням усіх доходів і витрат, пов'язаних з державними запозиченнями та інвестиціями;

- обслуговування державних запозичень повинно забезпечуватися за рахунок поточних доходів і продажу активів держави;

- створення сприятливих умов для залучення приватного капіталу, які необхідні для реалізації інвестиційних проектів;

- розробки методики надання позик, яка має передбачати технології експертної оцінки інвестиційних проектів, та її незалежного контролю, визначення уповноважених для цього організацій;

- спрямування державних запозичень на інноваційно-інвестиційні цілі, що сприятиме забезпеченню економічного зростання та фінансуванню новітніх пріоритетних проектів;

- розподілу інвестицій відповідно до комерційних, економічних і соціальних цілей, що має бути політично обґрунтованим і проводитись на основі об'єктивних критеріїв;

- використання державних запозичень для фінансування соціальних інвестиційних проектів у короткостроковому періоді, що дасть можливість управляти макроекономічною ситуацією за рахунок збільшення попиту на товари і послуги в країні;

- щонайшвидшого отримання міжнародного кредитного рейтингу інвестиційної категорії, що дозволить не лише отри-

⁸⁸ Манків Ґреґорі Н. Макроекономіка / Ґреґорі Н. Манків; наук. ред. пер. С. Панчишина. – К. : Основи, 2000. – С. 227.

мувати доволі дешеві фінансові ресурси для фінансування перспективних напрямів, а й сприятиме підвищенню кредитних рейтингів вітчизняних суб'єктів господарювання, збільшенню інвестицій у національну економіку;

- розробки комплексу засобів контролю та механізмів відповідальності за ефективність і цільовий характер інвестиційних проектів, які фінансуються за рахунок державних запозичень;

- поширення державно-приватного партнерства в діяльності інвестиційних фондів шляхом надання державних гарантій на вкладення в інвестиційні та інноваційні проекти;

- управління державними запозиченнями в контексті інвестиційної стратегії, що потрібно здійснювати централізовано та на портфельній основі, а не за окремими операціями.

Головним завданням, пов'язаним із використанням державних запозичень як інструменту формування інноваційного розвитку національної економіки, є наукове обґрунтування і методологічно правильне визначення напрямів використання позикових коштів. Державні запозичення як внутрішні, так і зовнішні, здатні позитивно вплинути на економіку країни, якщо вони будуть спрямовані на вирішення стратегічних завдань підвищення ефективності формування якісно нового науково-технічного потенціалу, максимального його використання для переведення вітчизняної економіки на інноваційний шлях розвитку.

Стратегічними напрямками використання державних запозичень з метою формування інноваційного розвитку національної економіки повинні стати:

- фінансування комплексу економічних, правових та організаційних заходів щодо відновлення запасів корисних копалин;

- розвиток енергоефективних і ресурсозберігаючих технологій, перетворення та використання енергії;

- розвиток системи технічного регулювання та забезпечення відповідності продукції українського виробництва світовим стандартам якості;

- створення умов для формування на території України єдиного інформаційного простору;

- реалізація програм розвитку систем профільної і вищої спеціальної освіти;
- стимулювання розвитку системи технопарків, регулювання сектору телекомунікацій;
- розвиток нових технологій і засобів діагностики й лікування найбільш поширених захворювань;
- розвиток нових функціональних та інтелектуальних матеріалів;
- розвиток людського капіталу;
- підвищення конкурентоспроможності транспортної системи України і реалізація її транспортного потенціалу.

Державні запозичення повинні перетворитися на потужне джерело фінансування інноваційного розвитку країни шляхом надання підприємствам кредитів з державного бюджету. При цьому особливо важливо забезпечити контроль за цільовим (інвестиційним) використанням позикових коштів. Про наявність проблем у цій сфері свідчить той факт, що рівень повернення позикових коштів за гарантованими кредитами становить 15% від їх загального обсягу. Крім того, значна кількість підприємств-боржників не тільки не забезпечує ефективного використання залучених коштів для інноваційного розвитку, а знаходиться у стані ліквідації або санації. Це свідчить про наявність прорахунків із фінансуванням інвестиційних проектів за рахунок запозичених ресурсів та низький рівень контролю за цільовим характером використання і загальним станом їх реалізації.

У сучасних умовах формування інноваційної стратегії повинно базуватись на максимально ефективному використанні фінансово-кредитних важелів, одним з яких є державні запозичення. Проте реалізація інвестиційних та інноваційних проектів повинна передбачати не лише позикове фінансування, а пошук інших довгострокових джерел, альтернативних державним запозиченням.

В умовах економічної стабільності залучені державою кошти повинні використовуватись для вирішення довгострокових стратегічних завдань, спрямованих на реструктуризацію еконо-

міки, окремих галузей і виробництв. При цьому таке фінансування має забезпечувати реалізацію стратегії інноваційного розвитку економіки України і виходу її продукції на світовий ринок.

Використання залучених державою позик доцільно здійснювати у таких напрямках:

- фінансування інвестиційних проектів, які сприятимуть зростанню доходів;

- проведення структурних реформ, оскільки фінансування інфраструктурних інвестицій сприятиме фінансовій стійкості у довготривалій перспективі;

- фінансування соціальних проектів, що зумовить підвищення суспільного добробуту.

З цієї метою доцільно забезпечити ефективний механізм залучення державних позик, їхнього розміщення і цільового використання. Даний механізм має охоплювати державні структури, які б здійснювали аналіз фондового ринку, прогнозування макроекономічних процесів в Україні, розробку стратегії державних заборозичень. Важливо створити державний інститут, функціями якого б були аналіз перспективних інвестиційно-інноваційних проектів з позицій загальнонаціональних інтересів і контроль за ефективністю та цільовим використанням залучених коштів.

Стратегічною метою державної боргової політики має стати залучення позикових коштів для розбудови економіки на ринкових засадах та забезпечення безпосередньої підтримки інвестиційно-інноваційного процесу. У цьому контексті, орієнтуючись на досвід розвинутих країн, необхідно законодавчо визначити пріоритетне використання позик для інвестиційних проектів та інституційних програм з метою забезпечення майбутнього зростання економіки та доходів бюджету. Перевагу при інвестуванні необхідно надавати розвитку виробничої інфраструктури, наукомістким та трудомістким проектам, які забезпечать високий приріст доданої вартості та економічне зростання. Також проекти, які фінансуватимуться за рахунок державних заборозичень, повинні бути обґрунтовані за допомогою процедур боргового менеджменту та підлягати чіткому контролю.

2.7. Розвиток інституту державних запозичень в умовах побудови в Україні інноваційної моделі економічного розвитку

Урядові запозичення, як і податки, обслуговують ті самі економічні інтереси держави. Проте, на відміну від податкового методу формування бюджетних доходів, вони забезпечують швидку мобілізацію коштів на довгостроковий період. Зростання в арифметичній прогресії видатків на забезпечення економічної функції держави активізує залучення позикових ресурсів, що стають значним тягарем у майбутньому. Тому сьогодні особливої ваги набувають питання побудови в Україні такої системи фінансово-кредитних відносин, яка посилила б роль інституту державних запозичень у забезпеченні економічного добробуту.

За економічною сутністю урядові запозичення є витрачанням коштів майбутніх поколінь. До них потрібно ставитись обачно, щоб не зашкодити першоосновам побудови інноваційної моделі економічного розвитку. Залучення позикових ресурсів та їх використання не за інвестиційним (капітальним) призначенням, а на поточне споживання, може підірвати економічні основи життя держави. З метою недопущення порушення цього імперативного правила необхідно провести аналіз практичних аспектів функціонування інституту державних запозичень (табл. 2.7).

Таблиця 2.7

Обсяг державних внутрішніх і зовнішніх запозичень, витрати на погашення та обслуговування державного боргу України за 2011–2013 рр. (млн. грн.)*

Показники	2011 р.	2012 р.	2013 р.
Державні запозичення	80654,6	109799,0	160875,8
Державні внутрішні запозичення	53403,7	66832,4	108979,7
Державні зовнішні запозичення	27250,9	42966,6	51896,1
Погашення державного боргу	-45627,5	-68082,7	-79837,0
Погашення державного внутрішнього боргу	-32081,4	-37950,3	-41870,6
Погашення державного зовнішнього боргу	-13546,1	-30132,4	-37966,4
Обслуговування державного боргу	23134,4	24196,6	31677,1

*Складено автором на основі даних Державної казначейської служби України.

У досліджуваній період практика залучення позикових ресурсів в Україні демонструє їх збільшення із 80654,6 млн. грн. у 2011 р. до 160875,8 млн. грн. у 2013 р. Причому в структурі державного внутрішнього боргу високу питому вагу мала заборгованість перед юридичними особами, а державного зовнішнього боргу – за позиками, наданими міжнародними фінансовими організаціями. Ця тенденція має насторожити, оскільки характеризує зниження можливості економіки щодо продуктивного функціонування. Тим більше, що динаміка урядових запозичень була асиметричною до нарощування темпів економічного розвитку, які дещо уповільнилися.

Одним з показників, що характеризує вплив інституту державних запозичень на зростання економіки, є баланс позикових ресурсів і витрат на обслуговування та погашення державного боргу⁸⁹. Незважаючи на те, що такі витрати поки не перевищують обсяг урядових запозичень, їх співвідношення залишається доволі високим. Зокрема, в 2013 р. витрати на виконання боргових зобов'язань становили 111,5 млрд. грн., тоді як сума позикових ресурсів дорівнювала 160,9 млрд. грн. (відповідно у 2011 р. – 68,8 млрд. грн. і 92,3 млрд. грн., у 2012 р. – 92,3 млрд. грн. та 109,8 млрд. грн.).

Надмірне відтермінування коштів на погашення та обслуговування державного боргу аж ніяк не сприяє побудові інноваційної моделі економічного розвитку і це потребує перегляду системи фінансово-кредитних відносин. Так, за останні роки зі взятих державою позик на це витрачалося понад 80%, що є непрямом ознакою неефективності функціонування інституту державних запозичень. У зарубіжних країнах, навіть тих, де спостерігається надмірне боргове навантаження на економіку, про ефективність залучення позикових ресурсів ідеться у разі їх позитивного впливу на базові макроекономічні індикатори, як наприклад, вартість виробленого ВВП.

⁸⁹ Могилко Л. В. Аналіз ефективності здійснення внутрішніх та зовнішніх облігаційних запозичень України / Л. В. Могилко // Економічний форум. – 2013. – № 1. – С. 340.

Загалом ВВП є тим показником, що характеризує кінцевий результат виробничої діяльності економічних одиниць-резидентів у сфері матеріального та нематеріального виробництва. Він відображає ринкову вартість кінцевих товарів і послуг, вироблених за рік у всіх галузях економіки для споживання, експорту та накопичення, незалежно від національної приналежності використаних факторів виробництва. Незважаючи на збільшення за досліджуваний період його обсягу на 138,3 млрд. грн., відносний показник становив 10,5% при тому, що темп зростання урядових запозичень виріс удвічі.

На прагматичному рівні збереження високої динаміки ВВП дає змогу уряду відмовитися від використання дефіцитних інструментів фінансування⁹⁰, зокрема здійснення державних внутрішніх і зовнішніх запозичень. Відповідно фінансово-кредитні відносини, що виникають при цьому, закономірно призводять до нагромадження державного боргу, витрат на його погашення та обслуговування. Якщо за січень-грудень 2013 р. питома вага державних запозичень у ВВП становила 11,1%, то порівняно з 2012 р. зросла на 3,3 в. п., натомість витрати на погашення державного боргу дорівнювали 5,5% ВВП, а витрати на його обслуговування – 2,2% ВВП. Динаміку обсягу державного боргу та його питомої ваги у ВВП в європейських країнах за 2009–2012 рр. характеризують дані табл. 2.8.

У практиці деяких європейських країн боргове навантаження превалювало. Так, у 2012 р. обсяг державного боргу становив понад 100% ВВП у Греції (160,7%, або 311,4 млрд. євро), Ірландії (117,0%, або 191,8 млрд. євро), Італії (120,1%, або 1882,3 млрд. євро), Португалії (123,7%, або 204,2 млрд. євро), на Кіпрі (130,0%, або 23,0 млрд. євро) чи був близьким до цього показника (у Бельгії, Великобританії та Ісландії). Причому в деяких країнах значення урядової заборгованості зростали надто високими темпами, хоча негативним моментом є не залучення нових позик, а їх безконтрольне витрачання.

⁹⁰ Башко В. Й. Державні запозичення в Україні: оцінка потреб і пропозицій щодо структури / В. Й. Башко // Економіка і прогнозування. – 2007. – № 2. – С. 76.

Таблиця 2.8

**Обсяг державного боргу та його питома вага
у ВВП в європейських країнах за 2009–2012 рр.***

Країни	2009 р.		2010 р.		2011 р.		2012 р.	
	млрд. євро	% у ВВП	млрд. євро	% у ВВП	млрд. євро	% у ВВП	млрд. євро	% у ВВП
Австрія	178,6	64,7	189,4	66,4	198,5	66,3	208,9	68,0
Бельгія	299,3	87,9	310,9	87,4	331,7	89,8	342,0	91,0
Болгарія	4,9	14,2	5,6	15,6	6,1	15,7	7,2	18,1
Великобританія	1056,0	66,2	1336,5	77,4	1533,1	83,3	1680,3	87,6
Греція	323,2	139,9	353,8	159,3	377,9	181,2	311,4	160,7
Данія	74,9	33,5	84,4	35,7	94,8	39,3	93,8	38,4
Естонія	0,5	3,5	0,5	3,3	0,5	3,1	1,2	7,1
Ірландія	103,8	63,9	143,4	90,7	168,4	103,6	191,8	117,0
Ісландія	6,5	78,5	8,4	84,0	9,3	90,2	8,9	88,1
Іспанія	485,5	46,4	549,7	52,6	622,3	59,5	760,2	73,9
Італія	1660,4	109,3	1741,5	112,2	1798,7	113,8	1882,3	120,1
Кіпр	16,5	97,6	17,8	102,3	20,2	113,2	23,0	130,0
Латвія	7,4	40,3	8,2	45,3	8,5	41,6	8,9	39,9
Литва	7,4	27,8	9,7	35,2	10,9	35,1	12,3	37,4
Люксембург	5,0	13,9	7,0	17,8	7,1	17,0	8,6	20,0
Нідерланди	318,1	55,5	337,0	57,4	352,8	58,9	387,0	64,6
Німеччина	1075,9	45,3	1313,6	52,7	1323,6	50,7	1368,8	51,3
Норвегія	90,2	31,3	101,4	30,7	59,0	16,5	69,4	17,2
Польща	158,0	48,2	184,4	51,7	182,8	53,3	207,2	52,9
Португалія	137,3	81,5	158,9	91,9	182,0	106,3	204,2	123,7
Словаччина	22,0	35,0	26,4	40,1	29,6	42,9	37,1	52,2
Словенія	12,1	34,2	13,2	37,2	16,4	45,4	18,6	52,7
Угорщина	72,1	76,1	74,0	77,6	68,5	77,9	73,1	76,2
Фінляндія	67,8	39,4	79,1	44,3	85,8	45,5	93,9	48,8
Франція	1234,2	65,4	1309,1	67,6	1404,2	70,2	1518,0	74,7
Чехія	45,4	32,0	54,2	35,8	57,5	38,8	66,3	43,4
Швеція	115,5	38,1	128,9	34,6	127,0	32,5	130,4	31,5

*Складено автором на основі даних статистичної служби Європейського Союзу.

Активне функціонування інституту державних запозичень може бути виправдане лише у разі вкладення в економічну діяльність держави. Відповідно основні зусилля уряд повинен сконцентрувати на стабілізації економічного зростання, створенні прозорого ринкового середовища та впровадженні наукомістких технологій. В узагальненому вигляді пріоритетними галузями, яким сьогодні в Україні надається позачергова підтримка за рахунок позикових ресурсів, є енергетика, сільське господарство і дорожнє господарство. Саме вони визначають її економічний поступ в європейське співтовариство, поліпшуючи зовнішньоекономічний імідж.

Зокрема, в 2013 р. на реалізацію інвестиційно-інноваційних програм урядом було залучено 2,4 млрд. грн., з яких 0,9 млрд. грн. – на реконструкцію гідроелектростанцій ПАТ «Укргідроенерго», будівництво ПЛ 750 кВ Рівненської АЕС та підвищення надійності постачання електроенергії в Україні; 6,4 млн. грн. – на надання кредитів фермерським господарствам; 2,7 млрд. грн. – на розвиток автомагістралей і реформування дорожнього сектору. Будучи важливим засобом підтримки економічних основ життя держави, даний інструмент фінансування важко зіставити з бюджетними асигнуваннями.

Поряд з традиційними формами фінансування видатків бюджету, залучення в економіку внутрішніх і зовнішніх позик має ряд суттєвих переваг. З одного боку, це дає змогу ефективно використовувати тимчасово вільні кошти, вкладаючи їх у важливі напрями реалізації економічної політики держави. З іншого боку, на відміну від практики «проїдання», кредитування сприяє наближенню фінансових ресурсів до безпосереднього споживача, забезпечуючи раціональне використання. Зважаючи на відносну дешевизну та надійність цього інструменту фінансування суспільних потреб, він потребує подальшого поширення.

Перешкоджає функціонуванню в Україні інституту державних запозичень використання позикових ресурсів не на капіталомісткі проекти, а на рефінансування державного боргу. Це, на наш погляд, найбільший недолік вітчизняної системи фінан-

сово-кредитних відносин. Нераціональне розпорядження урядовими запозиченнями призводить до збільшення бюджетного дефіциту, підвищує залежність державних фінансів від надходжень, не пов'язаних з економічною діяльністю⁹¹. Таким чином, виникає «замкнуте коло», за якого позикові ресурси беруться не для забезпечення сталого розвитку, а з метою виживання в умовах обмеженості бюджетних коштів.

За прикладом зарубіжного досвіду для нашої держави імперативним має стати правило, згідно з яким капітальні видатки повинні фінансуватися за рахунок урядових запозичень, що сприятиме накопиченню капіталу із довгостроковими економічними вигодами⁹². При цьому природне зростання державного боргу не має перетнути законодавчо встановлених меж ВВП. Це означає, що уряд справляється зі сучасними викликами інноваційної моделі економічного розвитку, а система фінансово-кредитних відносин функціонує ефективно: позикові ресурси забезпечують дохід і ще неодноразово зможуть влитися у фінансову систему.

Крім того, держава як суб'єкт позикових відносин на першому плані не ставить меркантильну мету отримати фінансову вигоду від використання кредитів. Здебільшого взяті у борг кошти повинні спрямовуватися на вирішення стратегічних завдань уряду, що мають надзвичайне господарське значення. Зокрема, за рахунок внутрішніх і зовнішніх державних запозичень необхідно кредитувати фермерські господарства, реалізовувати інвестиційні проекти на промислових підприємствах, здійснювати структурну реформу дорожнього сектору, надавати пільгові кредити на будівництво соціального житла тощо.

Побудова в Україні інноваційної моделі економічного розвитку потребує концентрації взятих у борг коштів на науково-технічному оновленні виробництва (рис. 2.8). Додаткового фінансування потребують впровадження енергоефективних і ресурсозберігаючих технологій, освоєння нових технологій ракет-

⁹¹ Могилко Л. В. Аналіз ефективності здійснення внутрішніх та зовнішніх облігаційних запозичень України / Л. В. Могилко // Економічний форум. – 2013. – № 1. – С. 342.

⁹² Economics of Government Borrowing [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.tutor2u.net/blog/files/Revision_Government_Borrowing.pdf.

но-космічної галузі та авіабудування, технологічне оновлення й розвиток агропромислового комплексу, застосування технологій більш чистого виробництва та охорони навколишнього природного середовища, створення індустрії наноматеріалів і нанотехнологій, розвиток інформаційних та комунікаційних технологій.

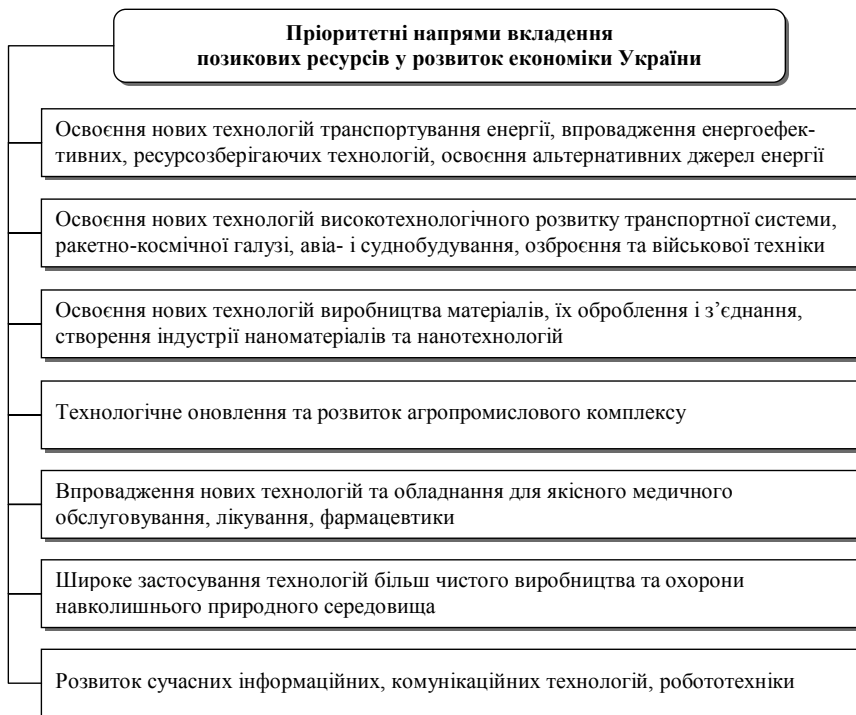

Рис. 2.8. Пріоритетні напрями вкладення позикових ресурсів у розвиток економіки України*

*Складено автором на основі Закону України «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні».

Подані на рис. 2.8 пріоритетні напрями вкладення позикових ресурсів асоціюються з інноваційним напрямом розвитку економіки. Навіть тоді, коли держава позичає кошти для фінансування інновацій, можуть виникнути проблеми, оскільки це негативно впливає на ділову впевненість та капітальні вкладення приватно-

го сектору економіки, призводить до впровадження так званого «оподаткування підлітків» (нинішнє молоде покоління буде сплачувати вищі податки в майбутньому), значно посилює інфляційні процеси всередині країни та спричинює розвиток відповідно негативних наслідків для суспільства.

Сьогодні в Україні важливо сформувати привабливе економічне середовище, щоб різні галузі господарства були відкриті для потоків капіталу резидентів із-за кордону. Лише в такому випадку урядові запозичення матимуть сенс, забезпечуючи зростання економічної активності, обсягу виробленого ВВП, сукупного попиту, рівня зайнятості й відповідно нарощування дохідної бази державного бюджету. На прагматичному рівні це яскраво ілюструє функціонування інституту державних запозичень в умовах інноваційної моделі економічного розвитку, яку уряд намагається побудувати в контексті європейського співробітництва.

Наша держава отримує різносторонню підтримку для фінансування програми стабілізації та реформ. У квітні 2014 р. Рада Європейського Союзу прийняла рішення про надання макророзуміння допомоги в розмірі 1 млрд. євро у вигляді кредиту⁹³, що мало б зменшити зовнішній фінансовий тиск, поліпшити платіжний баланс і посилити позиції України за валютними резервами. Як зазначено в Меморандумі, допомога надаватиметься двома частинами по 500 млн. євро кожна, а виплати будуть здійснені у разі проведення заходів з реалізації домовленостей за програмою «Стенд-бай» (програма СБА)⁹⁴.

Перший платіж цієї допомоги планувалося здійснити після набуття чинності Меморандуму і Кредитної угоди. Водночас перед прийняттям рішення про подання другого траншу кредиту органи влади зобов'язані завершити виконання ряду умов, що стосуються управління державними фінансами, торгівлі й опо-

⁹³ Кредитна угода між Україною як Позичальником, Національним банком України як Агентом Позичальника та Європейським Союзом як Кредитором (Переклад) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/984_005/paran2#n2.

⁹⁴ Меморандум про взаєморозуміння між Україною як Позичальником та Європейським Союзом як Кредитором (Переклад) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/984_004/paran81#n81.

даткування, енергетики, фінансового сектору (табл. 2.9). Для запобігання порушенням і шахрайству, пов'язаним з використанням макрофінансової допомоги, основний акцент Комісією та Європейським судом аудиторів буде зроблено на проведенні регулярних перевірок й аудиту взятих у борг коштів.

Таблиця 2.9

Умови надання другого траншу кредиту відповідно до Меморандуму про взаєморозуміння між Україною та Європейським Союзом*

Умови	Характеристика
Управління державними фінансами	<ul style="list-style-type: none"> – Підготовка й оприлюднення проектів річних планів державних закупівель на 2015 р. кожним суб'єктом, що здійснює закупівлі, чи державним замовником, що фінансується з державного бюджету, до 15 вересня 2014 р.; – подання урядом на розгляд Верховної Ради України й оприлюднення першого Проекту Закону України «Про Державний бюджет України на 2015 р.» не пізніше 15 вересня 2014 р.; – здійснення щомісячного оприлюднення інформації про виконання державного бюджету; – забезпечення виконання Закону України «Про засади запобігання і протидії корупції», зокрема положень ст. 12, яка передбачає щорічне подання декларації про активи особами, визначеними законодавством як суб'єкти декларування; – внесення на розгляд Верховної Ради України законопроекту, спрямованого на оновлення чинного законодавства про Рахункову палату України та розширення її повноважень.
Торгівля і оподаткування	<ul style="list-style-type: none"> – Проведення Україною консультації з ЄС й іншими членами СОТ для перегляду своїх зобов'язань у рамках СОТ відповідно до ст. XXVIII ГАТТ; – забезпечення вчасних грошових виплат за всіма легітимними вимогами щодо відшкодування ПДВ або здійснення компенсації відповідним платникам податків ПДВ-облігаціями.
Енергетика	<ul style="list-style-type: none"> – Посилення прозорості діяльності НАК «Нафтогаз України» за рахунок підготовки щорічного фінансового звіту компанії та її дочірніх підприємств.
Фінансовий сектор	<ul style="list-style-type: none"> – Підготовка Національним банком України норм і правил регулювання, що стосуються системних банків для їх подальшого прийняття; – покращення виконання законодавства про оприлюднення кінцевих власників банків; – внесення урядом на розгляд Верховної Ради України Проекту Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг».

*Складено автором на основі Меморандуму про взаєморозуміння між Україною як Позичальником та Європейським Союзом як Кредитором.

Значні суспільні потреби, що постали перед нашою державою, потребують зміни ідеології використання надходжень від державних запозичень для впровадження інноваційної складової в її економічну діяльність. При цьому уряд має забезпечити своєчасне й у повному обсязі виконання фінансових зобов'язань, що впливають з умов макрофінансової допомоги Європейського Союзу. Комісія ж на постійній основі здійснюватиме перевірку фінансових потреб України і може зменшити, призупинити або навіть скасувати її надання у випадку, якщо реальні потреби у фінансуванні в період виплат зменшаться порівняно з початковими прогнозами⁹⁵.

Цей кредит є лише частиною залучених позикових ресурсів у межах співпраці із зарубіжними країнами та міжнародними фінансовими організаціями. Його використання необхідно унормувати з цілями Середньострокової стратегії управління державним боргом на 2013–2015 рр., що полягають у: задоволенні потреб держави у позикових ресурсах шляхом фінансування державного бюджету за мінімально можливою вартості обслуговування державного боргу з урахуванням ризиків; утриманні обсягу державного боргу на економічно безпечному рівні; забезпеченні ефективного функціонування внутрішнього ринку державних цінних паперів та розширенні доступу до міжнародного ринку капіталу; проведенні реформи у сфері міжнародної інтеграції та співпраці, спрямованої на вироблення цілісної і збалансованої зовнішньоекономічної політики, підвищення конкурентоспроможності й інвестиційної привабливості національної економіки⁹⁶.

Зважаючи на комплекс проблем, характерних для розвитку цього інституту в Україні, подальші наукові пошуки варто спрямувати на аналіз ефективності здійснення державних запозичень у частині дотримання балансу на внутрішньому та зовнішньому ринках. Головна дилема полягає в тому, що для збільшення

⁹⁵ Меморандум про взаєморозуміння між Україною як Позичальником та Європейським Союзом як Кредитором (Переклад) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/984_004/para81#n81.

⁹⁶ Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Середньострокової стратегії управління державним боргом на 2013–2015 рр.» № 320 від 29 квітня 2013 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/320-2013-%D0%BF>.

припливу іноземного капіталу, особливо в умовах нестабільного економічного середовища та кризи неплатежів, Україні потрібно якнайбільше нарощувати внутрішні джерела позикових ресурсів. Натомість зовнішні позики матимуть перевагу в разі їх нижчої вартості, кращих умов здійснення та дефіциту іноземної валюти.

2.8. Модернізація державного регулювання страхового ринку в умовах глобальних структурних зрушень

Нове соціально-економічне середовище потребує розроблення і впровадження дієвих і виважених механізмів державного втручання у страховий сектор економіки, інституції якого спрямовані на забезпечення фінансової стабільності держави, її сталого економічного інноваційного розвитку та підвищення добробуту людства. В перехідній економіці в сучасних реаліях функціонування ринкових відносин основного тягаря зазнають державні органи нагляду за страховою діяльністю, оскільки в умовах нестабільного ринкового середовища, відсутності чітко визначеної стратегії розвитку і макроекономічної стабільності ринкове саморегулювання не може забезпечити потреби страхового захисту від ризиків⁹⁷.

Надмірне втручання держави у страхову діяльність може призвести до зростання вартості страхових послуг, зменшення обсягів страхування. А недосконале державне регулювання сприяє послабленню державного контролю за діяльністю учасників ринку, що створює умови для поширення «схемного» страхування. Отже, інтереси держави мають бути спрямовані на збалансування інтересів страхувальників і страховиків; разом із тим, необхідно «...шукати економічні механізми їх узгодження і на цій основі визначати розмежування функцій держави і ринку в страховій політиці держави»⁹⁸.

⁹⁷ Добош Н. М. Державне регулювання фінансової стійкості страховиків в Україні / Н. М. Добош // Науковий вісник НЛТУ України. – 2010. – Вип. 20.2. – С. 163.

⁹⁸ Базилевич В. Д. Сучасна парадигма страхування: суть та протиріччя / В. Д. Базилевич // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2006. – Вип. 81–82. – С. 7. – (Серія «Економіка»).

Фундаментальна передумова збалансування страхових інтересів – створення державними і ринковими інституціями організаційно-правових та інституціональних підвалин для розвитку страхового ринку. «Держава має виступати гарантом ринкової економіки, творцем формальних обмежень, органічно вписуватися у правила ринкової поведінки і не заважати дії ринковим механізмам»⁹⁹. Таким чином, державне регулювання страхового ринку передбачає оптимальне поєднання впливу внутрішніх сил ринкового регулювання та безпосереднього впливу державних інституцій. «Розумне поєднання ринкових і державних регуляторів дає змогу реалізувати цілі розвитку страхового ринку України, недостатній розвиток якого гальмує інвестиційні процеси, стримує структурну перебудову вітчизняної економіки, що унеможлиблює підвищення її конкурентоспроможності»¹⁰⁰.

У контексті державного втручання у страхові процеси вагомим ніша належить податковому регулюванню страхового бізнесу, від якого значною мірою залежить формування цивілізованого та дієздатного страхового ринку. Відповідно держава має здійснювати постійний контроль та вживати заходів для запобігання порушенням на ринку страхування, зокрема пов'язаним із використанням схемного страхування для оптимізації оподаткування суб'єктів господарювання.

Із введенням у дію Податкового кодексу України від 02.12.2010 р. відбулися суттєві зміни у фінансово-господарській діяльності страховиків. Чинна система оподаткування, яка передбачала ставку податку 3% від результатів страхових операцій, маючи певні недоліки, позитивно вплинула на розвиток страхової системи України: сприяла фінансовій стабільності страховиків, спростила механізм перевірок податковими органами страхової діяльності. За такої системи справляння податків оподатковуваний дохід від страхової діяльності мав позитив-

⁹⁹ Яворська Т. В. Понятійно-категоріальний апарат теорії державного регулювання страхового підприємництва / Т. В. Яворська // Науковий вісник Ужгородського університету. – 2010. – Спецвип. 29 (ч. 2). – С. 305–309. – (Серія: «Економіка»).

¹⁰⁰ Плиса В. Й. Модель державного регулювання страхового ринку в Україні / В. Й. Плиса, З. П. Плиса // Науковий вісник НЛТУ України. – 2010. – Вип. 20.10. – С. 210.

не значення, тому завжди сплачувався податок у бюджет. Проте частина страхових платежів, яка надходить у перестраховання й уникає оподаткування у страховика, підлягала оподаткуванню в перестраховика (у перестраховика-нерезидента за ставкою 0% або 12% залежно від його рейтингу).

Водночас Перехідні положення Податкового кодексу України (01.04.2011 р. – 01.01.2013 р.) мали свої похибки у регулюванні страхової та перестраховальної діяльності, що негативно позначаються на її розвитку. Це стосується, зокрема, оподаткування доходів страховиків, відповідно до якого об'єктом оподаткування є страхові платежі (страхові внески, страхові премії), отримані (нараховані) страховикам-резидентам упродовж звітного періоду за договорами страхування, співстрахування та перестраховання ризиків на території України або за її межами¹⁰¹. Відповідно страхові (перестраховальні) премії є об'єктом оподаткування одночасно у страховиків та перестраховиків, що зумовлює їх подвійне оподаткування.

Такий порядок оподаткування задовольняє інтереси держави стосовно використання страхування і перестраховання як джерела поповнення бюджетних коштів, однак суперечить інтересам страховиків і перестраховиків, збільшуючи їх податкове навантаження. За таких умов страховики вдаються до схемного страхування з метою уникнення кількаразового оподаткування страхових премій. Це свідчить про те, що з часом схемне страхування (перестраховання) переорієнтовується, однак його обсяги суттєво не змінюються.

Макроекономічні показники розвитку вітчизняного ринку перестраховання засвідчують (табл. 2.10), що в 2012 р. відбувалося незначне зниження частки страхових премій, переданих у перестраховання, через зменшення обсягів страхових премій у внутрішньому перестрахованні майже у два рази внаслідок утримання значних ризиків на власній відповідальності страховиків за відсутності реальних і потенційних напрямів їх розміщення у

¹⁰¹ Податковий кодекс України № 2755-VI від 02.12.2010 (із змінами і доповненнями) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2755-17>.

перестрахованні; ускладнення процедури реєстрації перестраховальних договорів, запровадженої нормативними нововведеннями; подвійного (кількаразового) оподаткування премій, передбаченого перехідними положеннями Податкового кодексу України.

Таблиця 2.10

**Динаміка розвитку ринку
перестраховання в Україні у 2011–2013 рр., млн. грн.***

№ з/п	Показники	Роки			Темпи зростання, %	
		2011	2012	2013	12/11	13/12
1.	Валові страхові премії	22693,5	21508,2	28661,9	-5,2	33,3
2.	Обсяг страхових премій, переданих у перестраховання, в т. ч.	5906,2	2522,8	8744,8	-57,3	246,6
	– перестраховикам-резидентам	4723,5	1230,8	7110,4	-73,9	477,7
	– перестраховикам-нерезидентам	1182,7	1292,0	1634,7	9,2	26,5
3.	Частка страхових премій, переданих у перестраховання, в т. ч.	26,0	11,7	30,5	-55,0	160,7
	– перестраховикам-резидентам, %	20,8	5,7	24,8	-72,6	335,1
	– перестраховикам-нерезидентам, %	5,2	6,0	5,7	15,3	-5,0

*Складено автором за даними Нацкомфінпослуг.

Зазначимо, що з 01.01.2013 р. відбулися позитивні зміни, відповідно до яких при визначенні бази такого оподаткування із суми зібраних страхових платежів виводяться страхові платежі, передані у перестраховання, що дозволило сформуванню збалансованої системи оподаткування страхового бізнесу, спроможну оптимізувати інтереси держави і страховиків. Такі зміни посприяли уникненню подвійного оподаткування, тому дали змогу знизити на 3% перестраховальні тарифи, що задовольнило вимоги страховиків. Відповідно зросли частки страхових премій, переданих у перестраховання, в 2,6 разу за рахунок зростання обсягів внутрішнього перестраховання на 246,6%, що свідчить про зацікавленість страховиків у розміщенні страхових ризиків у перестраховиків-резидентів з метою захисту своїх майнових інтересів та можливості отримання додаткових доходів у вигляді комісійної винагороди і тантьєми.

Однією з проблем функціонування вітчизняного ринку страхування є низький рівень якості його інформаційного забезпечення. Інформаційні дані, відображені в українській статистичній базі Нацкомфінпослуг, недостатньо прозорі та придатні для аналізу. Відповідно за їх допомогою практично неможливо відтворити реальні процеси на вітчизняному страховому ринку. Таку статистичну інформацію складно порівнювати з показниками ринків інших країн, якщо не використовувати додаткову інформацію і не вносити певні корективи. Потребує якісних змін аудиторська діяльність на страховому ринку. Значна кількість невеликих аудиторських компаній в Україні доволі часто видає фальсифіковані висновки з недостовірною та викривленою інформацією. Для підвищення рівня прозорості необхідним є запровадження загальної програми переходу страхового (перестраховального) ринків на міжнародні стандарти фінансової звітності.

Отже, наявність в Україні значної кількості страховиків на страховому ринку, які об'єднують свої зусилля не тільки з метою захисту і лобіювання власних інтересів, а й для прийняття ефективних управлінських рішень та вирішення суттєвих проблем ринку, створює практичне підґрунтя для передачі саморегульним організаціям окремих функцій держави з регулювання страхової діяльності. Відповідно представники Комітету з питань промислової і регуляторної політики та підприємництва розробили Проект Закону України «Про саморегульовальні організації» № 4841-д від 23.07.2010 р. Однак, незважаючи на високу активність саморегульованих організацій у багатьох сферах економіки, 3.02.2011 р. проект не було ухвалено у зв'язку з необхідністю його доопрацювання.

На думку Голови Ради Ліги страхових організацій України О. Філонюка, вирішити проблему комплексного підходу до вдосконалення нормативно-правового забезпечення страхового ринку може і повинна єдина саморегульована організація, що об'єднає всіх без винятку учасників страхового ринку. При цьому він стверджує, що тільки така структура може вести відкритий і конструктивний діалог з органами державної влади, вказуючи

на недоліки при прийнятті тих або інших рішень, вносячи консолідовані пропозиції з боку бізнесу¹⁰².

Для ефективного розвитку вітчизняного страхового ринку доцільним є оптимальне поєднання державного регулювання і саморегулювання, що забезпечить йому високу прозорість та інформаційну досконалість, повноцінне нормативно-правове забезпечення і якісне надання перестраховувальних послуг. У сучасних складних умовах економічного розвитку особливо необхідні реальні повноваження сильного, професійного регулятора, який спрямує свої зусилля та ресурси на головні питання розвитку ринку страхування і за допомогою власних професійних дій сприятиме задоволенню інтересів усіх учасників ринку.

Інтеграційні процеси в суспільстві як одна з вагомих складових сучасних міжнародних економічних відносин трансформувались у потужний вектор розбудови світогосподарських зв'язків, котрий визначає напрям суспільного економічного та політичного розвитку. Подальший процес розширення і поглиблення інтеграційних взаємозв'язків між державами, стрімкий розвиток глобалізаційних процесів потребує дослідження економічних та організаційних засад і передумов участі України у процесах інтеграції в світову спільноту. Основним напрямом інтеграції страхового ринку в світовий економічний простір є гармонізація страхового законодавства в Україні та його відповідність міжнародним стандартам, ступінь відкритості ринку для іноземних перестраховиків та підвищення якості експортно-імпортних страхових операцій.

Відповідно інтеграційні процеси на ринку страхування мають базуватися на оптимальному поєднанні міжнародного досвіду і специфічних умов функціонування українського ринку, а вітчизняні особливості – вписуватись у контекст єдиного розуміння економічних інтересів усіх учасників. Так, передумовою інтеграційних процесів у страхуванні є створення таких умов, за яких іноземні страховики зможуть реально та повноцінно працювати на вітчиз-

¹⁰² Филонюк А. Саморегулирование в сфере страхования : аннот. законопроекта № 5122 / А. Филонюк // Insurance TOP. – 2009. – № 4. – С. 3.

няному страховому ринку (стабільність страхового законодавства, достовірність та повнота інформаційного забезпечення), а українські перестраховальники отримувати надійний перестраховальний захист, українські перестраховики – позитивний досвід та професійні знання, можливість використання сучасних інформаційних технологій.

Якщо впродовж 2005–2008 рр. міжнародний перестраховальний бізнес України зріс від 20,3 млн. грн. до 317,5 млн. грн. (на 1564,0%), то за 2009–2010 рр. його обсяги зменшилися до 192,3 млн. грн. (на 39,4%), однак різко зросли в 2011 р. до 429,1 млн. грн. (на 223,1%).

Загалом протягом 2005–2011 рр. вітчизняні перестраховики прийняли частину ризиків у перестраховальників СНД, зокрема близько 30% на ринку Росії, 40% – Казахстану. Решта 30% перестраховальних премій надійшло від перестраховальників Узбекистану, Грузії, Румунії, Азербайджану та інших країн.

Зменшилася за 2008–2010 рр. і частка перестраховальників-нерезидентів у валових страхових преміях – від 1,4% до 0,8% та зросла у 2011 р. до 2,0%. Зауважимо, що перестраховальні премії, отримані від нерезидентів, надходять лише за ризиковими видами страхування, зокрема цивільною відповідальністю власників транспортних засобів, страхуванням автомобільного транспорту, страхуванням майна і вантажів, страхуванням відповідальності перед третіми особами.

Нерезиденти, на відміну від українських перестраховальників, не поспішають розміщувати власні ризики із страхування життя на перестраховальних ринках інших держав, намагаючись зберегти довготермінові інвестиції у національній економіці. Зазначимо, що в портфелі вітчизняних перестраховиків ризиків за цим видом страхування нема.

Негативна тенденція простежується в 2012–2013 рр., відповідно до якої обсяги міжнародного перестраховального бізнесу знижуються до 275,4 млн. грн. (на 35,8%), хоча зросли лише на 17,6% в 2013 р. Основною перешкодою для активізації участі українських перестраховиків в експорті перестраховальної по-

слуги залишається невисокий рейтинг держави та несформованість у неї чіткої стратегії розвитку для позитивного сприйняття вітчизняного ринку перестраховування з боку світового товариства, низький рівень капіталізації, фінансової стійкості та ризик-менеджменту перестраховиків, відсутність гарантій відшкодування збитків за договорами перестраховування.

Визначивши місце вітчизняного ринку перестраховування на світовому ринку, зазначимо, що його частка мізерна і становить впродовж останніх 5 років лише 0,01–0,02%. За незначної ємності перестраховального ринку України простежуються позитивні тенденції його інтеграції в світовий страховий простір.

Суттєвою перешкодою на шляху поступального розвитку перестраховальних відносин українських перестраховиків з іноземними перестраховальниками став прийнятий у 2011 р. Нацкомфінпослуг Порядок реєстрації договорів перестраховування, що передбачав запровадження міжнародних стандартів надання перестраховальних послуг та підвищення їх якості. Однак новий порядок перестраховальних правовідносин на ринку перестраховування призвів до ускладнення процедури укладання договорів, несвоєчасної сплати перестраховальної премії та виконання зобов'язань за ними, а відповідно до втрати довіри і репутації українських перестраховиків на міжнародних ринках перестраховування, зменшення обсягів операцій за вхідним перестраховуванням ризиків нерезидентів.

Іншою перешкодою для повноцінного функціонування вітчизняного ринку перестраховування є запроваджений новим Податковим кодексом України порядок оподаткування виплат за договорами перестраховування. Відповідно до його норм страховики або інші резиденти, які здійснюють страхові платежі (страхові внески, страхові премії) і страхові виплати (страхові відшкодування) у межах договорів перестраховування ризиків на користь нерезидентів, зобов'язані оподатковувати суми, що перераховують.

Згідно із нормами Податкового кодексу України українські перестраховики зобов'язані за власний рахунок сплачувати 12% податку від суми перестраховальних виплат на користь нерезидента, в якого немає відповідного рівня рейтингу. З одного боку,

такі нововведення змушують перестраховиків-нерезидентів брати ризики у перестраховування від рейтингованих іноземних перестраховальників, що забезпечує їм кращі умови перестраховування і захист від схемного страхування, а отже, зменшення відпливу коштів у вигляді виплат за кордон. З іншого боку, 12-відсотковий податок на виплати за договорами перестраховування на користь нерезидентів створює обмеження для залучення валюти в країну, перешкоди для діяльності українських перестраховиків на міжнародних ринках перестраховування та призводить до зниження їх конкурентоспроможності. Зауважимо, що оподаткування виплат за договорами вхідного зовнішнього перестраховування є практично подвійним оподаткуванням, оскільки збитки компенсують із резерву премій перестраховика, з яких він сплачує податок окремо. А встановлення податку на перестраховальні виплати є фактично оподаткуванням витрат страховика. Відповідно зазначена норма перешкоджає повноцінному функціонуванню українських перестраховиків на міжнародних ринках і призведе до припинення співпраці багатьох резидентів та зарубіжних перестраховальників, спричинить зменшення обсягів зовнішнього перестраховування, а отже, надходжень іноземних інвестицій в економіку України.

Для вітчизняного страхового ринку характерна значна кількість учасників, між якими триває суперництво та конкурентна боротьба за збереження або поліпшення ринкової позиції, підвищення рівня конкурентоспроможності та якості страхових послуг, збільшення спектра конкурентних переваг і домінування на ринку. За таких умов актуалізуються питання визначення взаємозв'язку між поведінкою страховиків та структурою ринку страхування, який впливає на результативність його функціонування; потребують розробки й удосконалення науково-методичні підходи до ідентифікації структури страхового ринку та її графічної інтерпретації з певним сегментуванням позицій страховиків, їх належності до тієї чи іншої групи.

З метою ідентифікації структури ринку перестраховування за його учасниками доцільним є застосування кластерного аналізу, методи та інструменти якого придатні для класифікації об'єктів за

кількома ознаками одночасно, подолання мультимодальності й асиметрії їх розподілу при групуванні учасників. За результатами кластерного аналізу, проведеного за допомогою засобів пакета програм «STATISTICA 8.0» методом k -середніх на основі Евклідової відстані, можна сформувати однорідні групи учасників на ринку страхування у вигляді кластерів, кожний з яких характерний певними показниками страхової діяльності. Кластери є стратегічними групами у розумінні М. Портера, тому архітектура кластерів відобразатиме структуру страхового ринку. Слід вказати на практичну цінність такого науково-методичного підходу до структування страхового ринку для державних органів регулювання і нагляду, які можуть визначати інтенсивність і характер розподілу відповідних ознак, ідентифікувати кожного його учасника за певними критеріями і належністю до конкретних стратегічних та конкурентних груп, що сприятиме прийняттю обґрунтованих рішень щодо регулювання подальшого розвитку страхового ринку.

Стратегічну поведінку страховика на ринку страхування, що містить декілька конкурентних сегментів-кластерів, можна змодельовувати як ситуацію прийняття рішення щодо входження у кластер учасників ринку з вищим рівнем капіталізації та інтенсивності страхової діяльності. Зокрема, якщо для реалізації стратегії збільшення ринкової частки страховика на ринку необхідні фінансові ресурси в обсязі R (при цьому доцільно враховувати, що реалізація стратегії пов'язана з ризиком), то стратегія забезпечить можливість одержання прибутку $D_1 > R$ з ймовірністю ρ і відповідно збитків $D_0 \leq R$ з ймовірністю $(1 - \rho)$. Відповідно до розрахунку повної ймовірності сподіваний прибуток страховика від реалізації стратегії можна подати у вигляді формули:

$$M(D) = \rho D_1 + (1 - \rho) D_0 - R, \quad (2.1)$$

де $M(D)$ – сподіваний прибуток страховика від реалізації стратегії; D_1 – прибуток від реалізації стратегії; D_0 – збитки від реалізації стратегії; R – обсяг фінансових ресурсів; ρ – ймовірність одержати прибуток чи збиток.

У моделі враховано величину трансакційних витрат, необхідних для оцінки й аналізу стратегії О, яка у певних випадках може бути значною (залучення висококваліфікованих консультантів-аналітиків, оплата андеррайтингових послуг, придбання інформації на комерційних засадах).

На основі моделювання отримано правило прийняття рішень страховиком: якщо обсяг ресурсів, необхідних для реалізації стратегії розширення присутності страховика на ринку, перевищує середнє арифметичне можливих доходів від ефективної прибуткової та неефективної неприбуткової стратегій та існує імовірність неточної оцінки стратегії, то на основі критерію Севіджа від стратегії краще відмовитися. Змодельований вектор стратегічної конкурентної поведінки за допомогою критерію Севіджа–Гермеєра дасть змогу страховику гнучкіше приймати рішення щодо входження на певний сегмент страхового ринку або розширення присутності на ньому, досягаючи при цьому найбільшої ефективності від реалізації стратегії за мінімальних витрат.

Підсумовуючи результати проведеного вище дослідження, систематизуємо запропоновані напрямки удосконалення державного регулювання українського страхового ринку у контексті оптимального поєднання із процесами саморегулювання на ньому: запровадити обов'язкове ліцензування перестрахової діяльності; відмінити діючу методичку адміністрування податку на прибуток страховиків (перестраховиків); встановити вимоги до капіталу і платоспроможності страховиків на основі гармонійного поєднання вітчизняної практики і контролю за Solvency I; спростити процедуру реєстрації договорів перестраховування у контексті уникнення дублювання існуючих функцій контролю Нацкомфінпослуг. У цьому контексті запропоновано посилити контроль з боку національного регулятора за виявами недобросовісної конкуренції та демпінгування на страховому ринку, а саме окреслено нові науково-методичні підходи до: ідентифікації структури страхового ринку та її графічної інтерпретації з певним сегментуванням позицій страховиків за допомогою кластерного аналізу, що допомагає виокремити ринкову позицію

страховика і його потенційних конкурентів за певними критеріями і належністю до конкретних стратегічних та конкурентних груп; моделювання векторів стратегічної конкурентної поведінки страховика на основі критерію Севіджа–Гермеєра, що дозволяє страховику гнучкіше приймати рішення щодо розширення своєї присутності на ринку або входження на його новий сегмент, досягаючи при цьому найбільшої ефективності від реалізації стратегії за мінімальних витрат.

Серед основних напрямків інтеграції страхового ринку в світовий економічний простір визнано гармонізацію страхового законодавства в Україні у контексті його відповідності міжнародним стандартам, визначення ступеня відкритості ринку для іноземних страховиків та підвищення якості експортно-імпортних перестраховальних операцій. Характерною рисою сучасного розвитку світового страхового ринку є лібералізація внутрішніх ринків, що передбачає надання більших свобод і можливостей у страховій (перестраховій) діяльності для зарубіжних перестраховиків на національному ринку, а отже, забезпечення відкритості вітчизняного ринку для прямої конкуренції з боку іноземних партнерів. Серед сучасних пріоритетів розвитку міжнародного перестраховального бізнесу в Україні виявлено такі: удосконалення системи оподаткування перестраховальних виплат, здійснених на користь нерезидентів, порядку реєстрації договорів перестраховування; формування прозорої фінансової звітності відповідно до міжнародних стандартів, зрозумілої для нерезидентів із позиції визначення основних показників діяльності перестраховальника чи перестраховика; підвищення якості перестраховальних послуг, забезпечення гарантій виконання зобов'язань за перестраховальними договорами, своєчасності виплати відшкодування.

РОЗДІЛ 3

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ І ПРАКТИЧНІ ЗАСАДИ ФІНАНСОВОЇ ПОЛІТИКИ ІНВЕСТИЦІЙНО-ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

3.1. Сучасні реалії, проблеми та напрями удосконалення фінансової політики інвестиційно-інноваційного розвитку економіки України

Рівень розвитку інвестиційної клімату в Україні залежить від ефективності реалізації планів інвесторів із отримання прибутку, враховуючи типи та форми управління наявними ризиками.

Обсяги фінансових активів, що надходять в економіку, в першу чергу, залежать від ефективності функціонування економічної системи загалом та форм, методів державного стимулювання зростання економічної активності. Саме цей показник характеризує бажання інвесторів трансформувати власні активи у позичкові ресурси. Значний рівень активності інвесторів на ринку свідчить про те, що в економічній системі створені усі передумови для ефективного розвитку суб'єктів господарювання. На величину показника інвестиційної активності впливають такі фактори: тип сформованих економічних відносин; придатність економічних систем до інвестування; форми та методи управління факторами виробництва; рівень відповідальності позичальників ресурсів; форми взаємодії суб'єктів господарювання; кон'юнктура фінансових ринків.

Розвиток ринку інвестиційних ресурсів приводить до похвалення руху капіталу як окремих галузей економіки, так і економічної системи країни загалом. Керуючись законом попиту і пропозиції, процес наповнення ринку грошима призводить до їх здешевлення, що, у свою чергу, динамізує виробничі процеси, відповідно зростає вартість новоствореної продукції, підвищується рівень конкуренції, реформується ринок товарів та послуг, стабілізується рівень прибутковості учасників економічних процесів.

Структура інвестиційних потоків формується за результатами рішень, сформованих приватними інвесторами, державою, яка впливає на інвестиційні процеси власними активами, що спрямовуються в об'єкти соціальної сфери, екологію, оборону, у формування і розвиток венчурного ринку.

Практика свідчить про те, що в даний час існує значна кількість факторів, що стримують розвиток ринку фінансових ресурсів в Україні. Серед них можна виділити наступні.

1. Відсутність єдиної концепції економічного розвитку України.
2. Неefективна система державного регулювання економіки. Цей фактор формує бюрократичні перешкоди та корупцію, що стримує бажання потенційних інвесторів залучати власний капітал в Україну. Надмірний тиск процесів державного моніторингу ускладнює ведення бізнесу і збільшує витрати із його супроводу, що, у свою чергу, знижує прибутковість суб'єкта господарювання. Рівень ефективності інвестицій знижується. Значний вплив державних органів на фінансово-господарську діяльність суб'єктів господарювання спричинює економічну напругу, унеможлиблює ефективне ведення бізнесу.
3. Правовий нігілізм та нестабільність законодавства супроводжуються постійною зміною правил гри. Постійні зміни у законодавстві не дозволяють здійснювати тривалі економічні інвестиції, оскільки ризики неповернення фінансових ресурсів зростають.

4. Ірраціональна фінансова система. Важливим чинником, що стримує розвиток інвестицій, є наявність значних обсягів ті-

ньових схем в управлінні фінансами в країні. Такий перерозподіл фінансових активів між учасниками економічних процесів є незвичним та не прийнятним для інвесторів, які звикли до законності та простих правил гри. Усе це унеможлиблює ефективний контроль за інвестованими активами.

5. Неефективне інформаційне середовище. Відсутня система інформатизації фінансових, виробничих процесів, що відбуваються в Україні. В умовах, коли інвестор не бачить альтернатив у процесах інвестування, годі очікувати на прийнятні результати. Виробникам потрібні чітко структуровані потоки інформації щодо усіх аспектів функціонування економічної системи України, включаючи дані про середній рівень прибутковості, обсяги та напрямки руху фінансових ресурсів.

6. Інтровертна банківська система. Відсутність ефективних систем концентрації, використання, примноження та збереження активів знижує ефективність господарських операцій, відштовхує інвесторів. Банківська система не виконує покладених на неї функцій з інтенсифікації економічних процесів. Вона гальмує розвиток суб'єктів господарювання і створює для них додаткові ризики. Складність процедури перерозподілу фінансових ресурсів за допомогою банків, дорожняча фінансових активів, недостатній рівень розвитку дистанційних систем управління коштами, повільна система фінансових трансакцій між банками України, високі ціни на послуги, відсутність коштів для середньо- та довгострокового кредитування бізнесу, концентрація на першочерговому задоволенні власних потреб банків – усе це стримує розвиток фінансово-кредитного сектору економіки, який є посередником у процесах інвестиційного розвитку України.

7. Відсутність ефективних механізмів управління капіталом. Процеси розвитку ринкової системи в Україні не супроводжуються пошуком та використанням ефективних механізмів управління капіталом та формуванням систем їх контролю. Значна частина виробників не спрямовує власну діяльність на удосконалення виробничих процесів, на підвищення ефективності управління активами, що не додає їм інвестиційної привабливості. Підприємства

шукають прості рішення, які швидко б приносили прибуток, нівелюючи процеси модернізації та раціоналізації. Простіше розширювати виробництва, здешевлюючи продукцію та знижуючи її якість і за рахунок раніше сформованого інформаційного потенціалу отримувати додатковий прибуток. Так витісняються наукоємні рішення, які забезпечували б компаніям результат у майбутньому.

Досвід розвинених країн світу свідчить про те, що якщо створити такі умови, за яких суб'єкти господарювання зможуть швидко трансформувати наявні ресурси у результати за допомогою інвестицій, то темпи розвитку економічної системи значно зростуть, а країна швидко вийде за межі рецесії, при цьому структура виробничих відносин зміниться, формуючи новий тип поведінки суб'єктів господарювання на ринку.

З метою усунення факторів, що унеможливають інтенсифікацію інвестиційних процесів, на нашу думку, доцільно:

1. Провести структурні зміни у системі державного управління економікою з метою спрощення процесів адміністрування економічних відносин, запровадження винятково ринкових механізмів впливу на інвестиційне середовище.

2. Спростити дозвільну систему України. Необхідно сформувати прості, зрозумілі, стабільні правила гри і стимулювати суб'єктів господарювання до їх дотримання. З метою інтенсифікації економічної діяльності слід зняти усі законодавчі та нормативні обмеження із процесів підготовки та здійснення діяльності у тих галузях економіки, які не потребують жорсткого контролю держави за їх функціонуванням. Ефективними є мінімальні обмеження та витрати на реєстрацію, перереєстрацію власного бізнесу. Для значної кількості видів підприємницької діяльності повністю скасувати державні дозволи та ліцензії.

3. Реформувати систему оподаткування, процедуру моніторингу за справлянням податків, зокрема: скоротити кількість податків та зборів; спростити процедуру сплати податків і податкову звітність; запровадити системи дистанційного адміністрування; сформувати стимули дотримання податкового законодавства для суб'єктів господарювання.

Сформовані принципи фіскальної системи повинні унеможливити появу процесів ухилення від сплати податків та порушення податкового законодавства. Обсяги податкових платежів необхідно взаємопов'язати із результатами фінансово-господарської діяльності підприємств та організацій, корелювати із рівнем їх витрат та доходів.

4. Здійснити реструктуризацію фінансово-кредитної системи з метою наповнення економіки фінансовими ресурсами. Для цього, на нашу думку, доцільно: стабілізувати вартість національної валюти; інтенсифікувати процеси обігу фінансових ресурсів на ринку; стимулювати суб'єктів господарювання до залучення вільних коштів у кредитну систему; знизити вартість позичкових активів; формувати передумови для появи систем довготермінового кредитування.

5. Запровадити механізми портфельного інвестування, залучаючи в інвестиції різноманітні типи фінансових активів з різним терміном оборотності, дохідності та вартості. Це дозволить стабілізувати ціни на позичкові ресурси та знизить ризики, пов'язані з власною діяльністю. Використовуючи «короткі» гроші, можна покривати поточну нестачу підприємств в активах упродовж виробничого циклу, не нарощуючи виробничої напруги, диверсифікувати процеси інвестування, структуруючи ресурси за терміном обігу та фінансуючи за їх рахунок різні виробничі проекти. Дане джерело фінансування може слугувати синхронізатором фінансових потоків підприємств та спрямовуватись на капітальні витрати.

6. Формувати умови для розвитку економічних зв'язків, фінансового механізму, ринку фінансових послуг. Усю діяльність в економічній системі слід спрямовувати на самоорганізацію, самоконтроль та ефективність. При цьому інфраструктурна складова повинна підтримувати механізми рівноваги обороту інвестиційних ресурсів, що використовуються на досягнення стратегічних господарських цілей.

Одним з основних чинників, що характеризує бажання інвестора вкладати кошти в бізнес, є рівень прибутковості ін-

вестицій. Чим більш прогнозованим є процес трансформації інвестицій у дохід, тим більш значними є можливості кредитора з контролю за цим процесом і більш об'ємними є потоки фінансових ресурсів. Окрім того, чим швидше обертаються інвестиційні ресурси, тим вища їх ліквідність, прибутковість, дешевшим є процес відтворення. Державна ж підтримка інвестиційного розвитку повинна зводитися до пришвидшення руху ресурсів, ефективного їх розміщення та захисту.

7. Стимулювати процеси фінансування інноваційного розвитку підприємств. Якщо частину інвестицій не спрямовувати у модернізацію будь-якої економічної системи, то рівень її доходності з певного періоду буде знижуватися. Систему фінансового забезпечення інноваційної діяльності спрямувати на: інтенсифікацію інноваційної активності в країні; всебічну підтримку новітніх технологій; захист інтелектуальної власності; розвиток міжрегіонального і міжнародного трансфертів технологій, міжнародної інвестиційної співпраці; захист інтересів національного інноваційного підприємництва.

8. Створити місцеві фонди розвитку інноваційної діяльності. Підприємства, що випускають нову та наукоємну продукцію, повинні мати додаткові джерела її фінансування. Основними напрямками діяльності даних фондів можуть стати: концентрація коштів місцевих бюджетів і спрямування їх на фінансування інновацій; надання безпроцентних та пільгових позик, грантів; розвиток системи регіонального замовлення на інновації; розвиток інфраструктури; удосконалення інформаційної складової інноваційної системи.

9. Запровадити систему диверсифікації державних послуг. Необхідно кардинально покращити якість послуг, що надає держава. Без суттєвих зрушень у цій сфері складно зацікавити інвестора вкладати гроші в економіку України.

Ефективність інвестиційних програм залежить від правильного вибору форм та методів управління фінансовими активами. Чим ефективніше підприємство розміщує кошти в обороті та використовує резерви, тим вищим буде рівень прибутковості, тим

швидше матеріалізується прибуток, вчасно здійснюватимуться розрахунки між суб'єктами господарювання. Результатом є пришвидшення кругообороту ресурсів загалом, що позитивно позначатиметься на зростанні рівня ВВП.

Ефективна інвестиційна політика сприяє появі ознак конкурентності у процесах розміщення фінансових ресурсів. Підприємства та організації повинні мати змогу оптимізувати власну прибутковість за рахунок появи альтернатив розміщення активів. При цьому інтенсифікуються процеси перерозподілу ресурсів на користь менш ризикових та більш прибуткових сфер і напрямків інвестування. Результатом є зростання ефективності фінансових операції до того моменту часу, поки очікуваний рівень прибутковості досягається за рахунок прийняттого рівня ризиковості.

Процеси інвестування в економіці повинні виконувати такі функції:

- організаційну. Інвестиції повинні сприяти реструктуризації та інтенсифікації виробничих процесів. За умов оптимальної ефективності, обсяги інвестування повинні бути прямо пропорційними до величини споживчого попиту на ринку;

- відновлювальну. У процесах відтворення інвестиції стимулюють технічну модернізацію виробника. Прогресивні зрушення у цій сфері супроводжуються не тільки зростанням частки капітальних витрат у будівництво нових об'єктів, а й нарощенням обсягів фінансування технічного переоснащення, реконструкції і розвитку суб'єктів господарювання, що мають в управлінні розгалужену інфраструктуру, комунікації, кваліфікований персонал, сформовані виробничі зв'язки;

- технологічну. Ця функція характеризується обсягами фінансування на заміщення основних засобів, будівельно-монтажні роботи, результатами чого є зростання рівня продуктивності та якості праці;

- економічну. Потоки інвестиційних ресурсів впливають на структуру та якість виробничих відносин, складові механізму реалізації форм власності, розвиток інституційної складової економічної системи;

– фінансову. Ця функція характеризує джерела фінансування інвестицій, напрямки їх використання, результати та методи їх матеріалізації.

Кожен суб'єкт господарювання, отримуючи інвестиції в управління, намагається підвищити рівень оборотності власного капіталу. Дані ресурси, поряд із пасивами, здатні стабілізувати процес відтворення, підвищити його вартість, забезпечуючи зростання прибутковості. Ефект нагромадження капіталу суперечить закону зменшуваної віддачі, що спонукає товаровиробника до зміни напрямків розвитку, реструктуризації факторів виробництва. Результатом цього є диверсифікація процесів виробництва, поява нових напрямків діяльності, перерозподіл фінансових ресурсів між інвестиційними проектами. При цьому загальний рівень ефективності діяльності суб'єктів господарювання буде залежати від того, як їм вдалося гармонізувати усі напрямки власної діяльності, забезпечуючи права власників інвестиційних ресурсів.

На мікрорівні суб'єкти господарювання, що залучають зовнішні ресурси у власний виробничий цикл, значною мірою залежать від напрямків та форм розміщення активів стратегічним інвестором. З метою нейтралізації ризиків, пов'язаних із появою в інвестора контрольних функцій за процесами відтворення, необхідно сформувати систему видової диверсифікації інвестиційних ресурсів, складовою якої мають стати: механізм матеріалізації достатнього обсягу ресурсів для власних потреб; методи диверсифікації ризиків за видовими ознаками з метою пошуку оптимального їх рівня; форми мінімізації альтернативної вартості ресурсів.

Ефективна економіка передбачає спрощення комунікативних систем. Одним із найбільш дієвих важелів розвитку економічних відносин є прямі інвестиції. Їх використання стабілізує систему фінансування суб'єкта господарювання, є запорукою ефективної фінансово-господарської діяльності. Ці ресурси здатні у короткотерміновому періоді швидко інтенсифікувати виробничу діяльність, пришвидшити рух оборотних активів

суб'єкта господарювання, наповнити його достатньою кількістю ресурсів. Прямі інвестиції не формують ефекту короточасних доходів, модернізують виробничі системи поступово, забезпечуючи упродовж тривалого часу планомірне зростання прибутковості. Цей вид ресурсів є найбільш прийнятним для виробника, оскільки дає змогу чітко управляти структурою та обсягами оборотних активів.

Оскільки інвестиційні ресурси тривалий час знаходяться в управлінні суб'єкта господарювання, то вони дають змогу стабілізувати рівень прибутковості та знизити комерційні ризики. Поряд із фінансовими ресурсами позичальник привносить у комерційну діяльність власні знання, методи управління виробничими активами. А отже, разом з інвестиціями приходить новий досвід, більш ефективні методи господарювання, що однозначно позитивно впливає на процеси відтворення.

Найнадійнішою формою фінансового забезпечення власної діяльності є самофінансування. Воно базується на використанні наявних у підприємства фінансових ресурсів, зокрема прибутку та амортизаційних відрахувань. Значну частку у структурі інвестиційних активів займає прибуток. Він як частина новоствореного продукту є ідеальним джерелом фінансування інвестицій. Ефективно примножений в обороті, він стимулює підприємства до максимальної ефективності, оскільки є основним результатом фінансово-господарської діяльності.

Постійним внутрішнім джерелом інвестицій є амортизаційні відрахування. Їх наявність є результатом особливостей обігу необоротних активів. Концертуючись у фондах, вони є унікальним джерелом коротко- та середньотермінових інвестицій для підприємства. Їх обсяги прямо залежать від результатів попередніх виробничих циклів та від правильно обраної амортизаційної політики підприємства.

Інвестиції за рахунок використання облігаційних позик є ще однією із форм кредитування. Проте практика використання такої форми фінансування вказує на неефективність інформаційної системи підтримки цих процесів. Оскільки потенційні інвесто-

ри недостатньо обізнані із результатами діяльності вітчизняних компаній, то така форма інвестування може використовуватися лише тими фірмами, фінансова історія яких є бездоганною.

Додатковим джерелом інвестицій для суб'єктів господарювання може слугувати податковий кредит. Його слід надавати на аналогічних умовах, як і банківський, але за спрощеною системою оформлення. Вартість таких ресурсів можна прив'язати до облікової ставки Національного банку України.

Податковий кредит спрямовується на: формування наукоємних виробництв; технічне переозброєння підприємств; соціалізацію економічних процесів; заходи, пов'язані із захистом навколишнього середовища; здійснення інноваційної діяльності; заміщення дефіцитних та невідновлювальних природних матеріалів.

Основною метою інвестиційної діяльності суб'єкта господарювання є оптимізація й утримання прибутковості упродовж тривалого періоду. Сукупний ефект від зростання рівня рентабельності кожного з учасників економічних відносин полягає у максимальному задоволенні суспільного попиту на товари та послуги.

Основне завдання інвестиційної діяльності – фінансування процесів матеріалізації цілей суб'єкта господарювання, основними складовими яких, на нашу думку, є: максимальна реалізація економічного потенціалу виробників; стабілізація прибутковості у довготривалому періоді; оптимізація ризиків у процесі здійснення фінансово-господарської діяльності; максимізація ліквідності активів; мінімізація вартості джерел ресурсів; досягнення та утримання фінансової стійкості, платоспроможності підприємства; пошук шляхів розвитку власної діяльності.

Існує думка, що для забезпечення стабільності процесів розвитку суб'єкти господарювання повинні формувати власний інвестиційний фонд і постійно утримувати певний обсяг фінансових ресурсів у ньому. Ряд економістів пропонує чітку норму його вартості, відповідно до валового доходу підприємства. На наш погляд, такий підхід є не зовсім правильним. По-перше, утримуючи поза оборотом певну кількість ресурсів, підприємства

знижують ефективність власної діяльності. По-друге, процес постійного використання додаткових коштів на інвестиції може підпадати під закон зменшуваної віддачі, що однозначно буде призводити до непрямих втрат. Сукупні втрати підприємства з певного періоду будуть зростати, не забезпечуючи підприємству доходу. Набагато вигідніше розміщувати ресурси ззовні, а тимчасово необхідні додаткові кошти формувати за рахунок фінансово-кредитної системи, якщо вона здатна забезпечити підприємство ними на прийнятних умовах.

З одного боку, прямі інвестиції сприяють нарощенню капіталу суб'єкта господарювання, а з іншого – є джерелом додаткових ризиків, змінюючи звичну їх структуру. Упродовж тривалого періоду підприємства формують потоки ресурсів та пристосовуються до ризиків, що супроводжують їх. Постійний процес управління однорідними ризиками дає змогу виробнику «привичаїтися» до них, формує вміння та навички з їх контролю, забезпечує так званий «ризиковий імунітет». Зміна у структурі фінансових ризиків підприємства завжди буде приводити до додаткових втрат, оскільки у цей момент часу у підприємства немає чітких методів з нейтралізації нових їх типів. Виробнику вкотре доведеться здійснювати пошук механізмів управління реструктурованими ризиками аж до того моменту, поки ситуація не стабілізується. Далі нові інвестиції – і процес пошуку ефективних методів управління ризиками розпочнеться знову, знижуючи рівень прибутковості поточних операцій.

Один із напрямків нейтралізації таких ризиків полягає у використанні сумісних, перехресних та паралельних схем інвестування з одночасним забезпеченням диверсифікації джерел фінансових ресурсів. Така система знижує ризиковість окремих фінансових операцій, надаючи додаткової впевненості інвестору у тому, що зміни у фінансових потоках не призведуть до його втрат ні у поточних інвестиціях, ні у майбутніх доходах. При цьому основним центром уваги суб'єкта господарювання повинна стати система управління суб'єктивними ризиками.

Інвестиційні процеси в економіці функціонально пов'язані із фазами зростання та зниження рівня ділової активності. До факторів, що впливають на обсяги інвестування, належать такі: середній рівень інвестиційного прибутку; відсоткові ставки на позичкові ресурси; система оподаткування; очікувані зміни у законодавчій та економічній системах; типологія системи управління факторами виробництва суб'єктів господарювання.

Обсяги інвестицій вказують на те, як розвивається економіка країни. Якщо вартість інвестицій перевищує обсяги амортизаційних відрахувань, то відбувається розширене відтворення, економіка перебуває на стадії підйому. І навпаки, їх скорочення викликає занепад у виробництві і, як наслідок, появу стагнаційних процесів. Якщо здійснити спрощений аналіз інвестиційного ринку України, то можна помітити, що, починаючи із 2013 р., обсяги інвестицій різко скоротилися маже у двічі (табл. 3.1).

Таблиця 3.1

**Динаміка прямих іноземних інвестицій в Україні
за 2006–2013 рр. (в млн. дол. США)***

Роки	в Україну	з України	Сальдо
2006 р.	5604	-133	5737
2007 р.	9891	673	9218
2008 р.	10913	1010	9903
2009 р.	4816	162	4654
2010 р.	6495	736	5759
2011 р.	7207	192	7015
2012 р.	8401	1206	7195
2013 р.	4499	420	4079

*Складено автором на основі: Прямі іноземні інвестиції в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://index.minfin.com.ua/index/fdi/>.

Це вказує на появу несприятливих умов для інвестування, найбільш важливими з яких є нестабільність політичної ситуації в країні та корупція. Допоки не будуть вирішені ці проблеми, сподіватися на інвестиції марно – держава буде покривати дефіцит

ресурсів за рахунок позик міжнародних фінансових фондів, коштів яких не вистачає для інтенсифікації виробничих процесів, що спричинює збільшення вартості власних боргів.

Загалом реалізація інвестиційної політики держави пов'язана з пошуком оптимальних механізмів формування джерел фінансування інвестицій, напрямків підвищення ефективності їх використання. Співвідношення і структура фінансових активів, що залучаються в об'єкти інвестування, визначаються діючими формами і механізмами господарювання. Проте незмінним залишається правило, що інвестиційні ресурси швидко наповнюють ту економічну систему, процеси функціонування якої є простими, зрозумілими, передбачуваними і забезпечують прийнятний рівень дохідності їх власникам.

3.2. Фінансове забезпечення економічної діяльності держави в контексті інвестиційно-інноваційних процесів

В умовах економічної кризи та зниження обсягів економічного зростання проблема фінансового забезпечення економічної діяльності набуває особливої актуальності. Фінансове забезпечення економічної діяльності, її стабільності та належного розвитку суспільства загалом потребує ефективного розвитку науково-технічного прогресу та інноваційної діяльності в країні. Впровадження інновацій є важливою умовою підтримки конкурентоспроможності вітчизняних товарів, що впливає на можливість країни забезпечувати додатне сальдо зовнішньоторговельної діяльності. Отже, необхідність переведення економіки України на інноваційний шлях розвитку є визначальним у спроможності виходу країни з кризи та переходу до стійкого економічного зростання.

Сьогодні однією з основних причин подолання економічної кризи, невідповідності задекларованих темпів економічного розвитку реальним є нестача в національній економіці фінансових ресурсів. Проблема фінансування економічної діяльності зали-

шається невирішеною, оскільки внутрішні інвестори не мають достатньої кількості коштів, а іноземні не мають бажання вкладати їх в Україну.

Загалом фінансування економічної діяльності може здійснюватись у трьох формах: самофінансування, кредитування, зовнішнє фінансування. На практиці з метою максимізації прибутку та забезпечення оптимального співвідношення різні форми фінансового забезпечення використовують одночасно.

Офіційна статистика до самофінансування зараховує такі джерела фінансування: власні кошти підприємств і організацій, кошти населення на будівництво власних квартир та кошти населення на індивідуальне житлове будівництво.

Самофінансування промислові підприємства здійснюють за рахунок власних коштів у частині чистого прибутку та амортизаційних відрахувань. Разом з тим, власні кошти використовуються для поточної діяльності (оскільки частина чистого прибутку спрямовується на приріст оборотного капіталу, виплату дивідендів) та інвестиційної діяльності підприємств і організацій.

У табл. 3.2 представлено абсолютні показники капітальних вкладень за джерелами їх фінансування у 2007–2013 рр. Як видно з наведених даних, найбільшу частку капітальних інвестицій становлять власні кошти підприємств і організацій, які у динаміці 2007–2008 рр. показують позитивну тенденцію щодо зростання з 130,5 млрд. грн. до 161,3 млрд. грн.

У 2009–2010 рр. обсяг капітальних інвестицій, здійснених за рахунок власних коштів підприємств, скоротився до 127,4 млрд. грн. та 114,9 млрд. грн. відповідно. Дана ситуація зумовлена наслідками світової фінансово-економічної кризи, яка спричинила суттєве скорочення власних коштів підприємств і організацій. З 2010 р. і до 2013 р. відбулося зростання капітальних інвестицій з 114,9 млрд. грн. до 157,1 млрд. грн., або на 42,2 млрд. грн. Питома вага власних коштів підприємств і організацій у капітальних інвестиціях даного періоду коливається в межах 58,6% – 66,1%.

Таблиця 3.2

Динаміка капітальних інвестицій за джерелами фінансування*

Джерела	Освоєно (використано) капітальних інвестицій													
	2007 р.		2008 р.		2009 р.		2010 р.		2011 р.		2012 р.		2013 р.	
	млрд. грн.	%	млрд. грн.	%	млрд. грн.	%	млрд. грн.	%	млрд. грн.	%	млрд. грн.	%	млрд. грн.	%
Всього, в тому числі:	222,7	100,0	272,1	100,0	192,9	100,0	189,0	100,0	259,9	100,0	263,7	100,0	247,9	100,0
Кошти державного бюджету	15,1	6,8	15,4	5,7	8,3	4,3	10,9	5,8	18,4	7,1	16,5	6,3	6,2	2,5
Кошти місцевих бюджетів	9,4	4,2	12,5	4,6	5,9	3,1	6,3	3,4	8,8	3,4	8,7	3,2	7,0	2,8
Власні кошти підприємств і організацій	130,5	58,6	161,3	59,3	127,4	66,1	114,9	60,8	152,3	58,6	156,1	59,2	157,1	63,4
Кредити банків та інші позики	33,9	15,2	42,9	15,8	25,6	13,3	23,4	12,3	42,3	16,3	42,5	16,1	36,6	14,8
Кошти іноземних інвесторів	7,2	3,3	8,1	3,0	8,2	4,2	4,1	2,1	7,2	2,8	*	*	4,0	1,6
Кошти інвестиційних фондів	4,2	1,8	5,7	2,1	2,7	1,4	–	–	–	–	–	–	–	–
Кошти населення на будівництво власних квартир	9,8	1,9	9,5	3,5	4,8	2,5	4,6	2,5	4,5	1,7	*	*	5,9	2,4
Кошти населення на індивідуальне житлове будівництво	8,5	4,4	11,6	4,2	5,5	2,8	16,2	8,6	15,1	5,8	22,0	8,3	21,8	8,8
Інші джерела	3,9	3,8	5,0	1,8	4,4	2,3	8,5	4,5	11,4	4,4	18,3	6,9	9,2	3,7

*Складено автором на основі даних Державного комітету статистики України.

За рахунок самофінансування промислових підприємств практично неможливо своєчасно та ефективно перерозподілити ресурси через їх пов'язаність, яка зумовлює всі структурно-технологічні перекося у сфері матеріального виробництва. Крім того, в умовах фінансової кризи значна частина промислових підприємств працює збитково. Великою є й частка тих підприємств, які відчувають нестачу власних фінансових ресурсів навіть для забезпечення поточної діяльності. Тому промислові підприємства прагнуть залучати позикові та за-

лучені фінансові ресурси для забезпечення зовнішнього фінансування та кредитування¹⁰³. Позиковими є кредити банків та інших фінансово-кредитних установ (кредитних спілок та ін.), а залученими – інвестиційні ресурси. Так, у період 2007–2013 рр. позикові кошти, які залучалися до фінансування капітальних інвестицій, мають нестійку тенденцію щодо обсягів їх капіталовкладення. Якщо у 2007–2008 рр. дана величина зросла з 33,9 млрд. грн. до 42,9 млрд. грн., зростання відбулося на 9 млрд. грн., то у 2009–2010 рр. дана величина суттєво скоротилася до 25,6 млрд. грн., а у подальшому до 23,4 млрд. грн., скорочення капітальних інвестицій за рахунок кредитних ресурсів становило 19,2 млрд. грн. Майже вдвічі зросли капітальні інвестиції за рахунок кредитів банків у 2011–2012 рр. до рівня 42,3–42,5 млрд. грн., їх питома вага у структурі усіх джерел фінансування становила 16,3%. У 2013 р. визначилася тенденція до скорочення кредитних коштів у фінансуванні капітальних інвестицій на 5,9 млрд. грн., при цьому їх частка скоротилася на 1,5 відсоткового пункту.

Залучені джерела капіталовкладень представлені коштами іноземних інвесторів та коштами інвестиційних фондів. Кошти інвестиційних фондів як джерело капітальних вкладень використовувалися до 2010 р. Питома вага цих коштів у структурі всіх інвестиційних ресурсів для капіталовкладень становила не більше 2,1%. Максимальне значення абсолютного показника коштів інвестиційних фондів було характерне для 2008 р. і становило 5,7 млрд. грн., а мінімальне значення – 2,7 млрд. грн. у 2009 р.

Динаміка наданих коштів іноземними інвесторами для здійснення капітальних інвестицій не є стійкою і характеризується зростаючими показниками у період 2007–2009 рр. з 7,2 млрд. грн. до 8,2 млрд. грн., а їх частка у загальній структурі джерел фінансування становила 4,2%. Проте у 2010 р. об-

¹⁰³ Спіфанова І. Ю. Аналіз фінансового забезпечення інноваційної діяльності вітчизняних підприємств у сучасних умовах [Електронний ресурс] / Ю. І. Спіфанова. – Режим доступу : <http://epifanova.vk.vntu.edu.ua/file/06f16f132071f2ae1d0b5d22afb15a96.pdf>.

сяг іноземних капіталовкладень скоротився вдвічі і становив 4,1 млрд. грн., або 2,1%. За останні роки зростаючими показниками капіталовкладень характеризується 2011 р., з початком якого почала діяти програма економічних реформ на 2010–2014 рр. «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава», в основі реалізації якої було покладено систему державного сприяння вкладення коштів іноземними інвесторами в економіку України. Саме тому у 2011 р. порівняно з 2010 р. обсяг даного джерела капіталовкладень зріс до 7,2 млрд. грн., що становило 2,8%. У 2013 р. відмічено різке скорочення фінансування капітальних інвестицій іноземними інвесторами до 4,0 млрд. грн., або на 3,2 млрд. грн. порівняно з 2011 р. (табл. 3.2).

Як зовнішнє фінансування промислові підприємства використовують такі джерела, як кошти державного та місцевих бюджетів.

За рахунок державних коштів фінансуються цільові комплексні програми, фундаментальні та окремі прикладні дослідження, які мають стратегічне та важливе значення для країни і які здійснюють переважно спеціалізовані науково-дослідні організації. Бюджетне фінансування інноваційних проектів здійснюється у формі безвідсоткових або пільгових позик.

Держава виступає у ролі інвестора через створені нею органи влади та інституції за таких умов: коли продукція галузей економіки і виробництв має загальнонаціональний характер і відповідно до законодавства може вироблятися на державних підприємствах або підприємствах, приватизація яких проводитиметься найближчим часом; фінансування тих галузей і виробництв, де держава є замовником та споживачем продукції (оборонна промисловість, об'єкти державної інфраструктури, магістралі, термінали); функції інвестора в соціальній сфері, яка є неприбутковою для бізнесових структур; держава тимчасово може інвестувати ті виробництва, де спостерігається спад виробництва; держава може

інвестувати розвиток виробництв, доцільність яких обґрунтовується ринковою кон'юнктурою¹⁰⁴.

Необхідність перерозподілу ВВП через бюджет на цілі інвестування пов'язана з тією обставиною, що ринковий механізм розподілу не забезпечує оптимальних умов відтворення капіталу. У розвинених країнах саме бюджетні кошти є найважливішим фінансовим інструментом науково-технічної політики, який відіграє вирішальну роль у структурній перебудові економіки та переведенні її на прогресивні технології. В багатьох країнах держава бере на себе від 20% до 50% національних наукових витрат. Для фундаментальних досліджень зазначений показник набагато вищий (від половини до 2/3)¹⁰⁵.

Динаміка капітальних інвестицій за рахунок коштів державного і місцевих бюджетів України у період 2007–2013 рр. має тенденцію до скорочення (див. табл. 3.2). Так, якщо у 2007 р. їх частка у структурі усіх капітальних інвестицій становила 11%, то у 2013 р. – лише 5,3%. Абсолютні показники капітальних інвестицій, джерелом фінансування яких виступає державний і місцеві бюджети, коливаються за аналізований період.

Державна фінансова підтримка економічної діяльності є обґрунтованою за умови підвищення конкурентоспроможності економіки та зростання добробуту населення. Зокрема, вона передбачає підтримку інвестиційно-інноваційної діяльності як основи економічного розвитку, передусім державних інвестицій в основний капітал.

В умовах становлення ринкових відносин державна підтримка пріоритетних галузей економіки є цілком виправданою. Одними із пріоритетних галузей економіки держави, які в умовах трансформації не мають достатніх джерел фінансового забезпечення для свого розвитку, а тому потребують підтримки держави, є: промисловість, енергетика, будівництво.

¹⁰⁴ Про інвестиційну діяльність : Закон України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1560-12>.

¹⁰⁵ Економічний розвиток України: інституціональне та ресурсне забезпечення : моногр. / О. М. Алимів, А. І. Даниленко, В. М. Трегубчук [та ін.]. – К. : Об'єднаний ін-т економіки НАН України, 2005. – 540 с.

При фінансуванні промисловості, енергетики і будівництва в Україні необхідно враховувати такі чинники:

- у промисловості домінують металургійна, хімічна, легка промисловість, паливно-енергетичний комплекс, більшість галузей машинобудування, а частка високотехнологічних і наукоємких галузей не перевищує 5% (електронна промисловість, обчислювальна, волоконно-оптична техніка, програмне забезпечення, телекомунікації, роботобудування, інформаційні послуги, біотехнології);

- недосконалість складу промисловості (частка експорту промислової продукції у ВВП становить близько 40%, проте його структура незадовільна через переважання сировинної складової, яка перевищує 60%, а продукція високотехнологічних та наукоємних галузей у загальному обсязі експорту – лише 15%);

- низький рівень переробки та висока ресурсозатратність виробництва;

- консервативний технологічний уклад;

- обмеженість платоспроможності суб'єктів внутрішнього ринку;

- недостатня потужність фінансово-кредитної системи;

- значне податкове навантаження;

- недосконале нормативно-правове забезпечення.

Одним із джерел фінансування промисловості, енергетики і будівництва в Україні є кошти державного і місцевих бюджетів, зокрема державні кошти відповідно до обсягів, визначених чинним законодавством та бюджетом розвитку на відповідний рік. Державна підтримка розвитку таких галузей передбачає стимулювання їх економічного зростання, що є однією із функцій держави.

Динаміку видатків Державного бюджету України на розвиток промисловості, енергетики і будівництва у період 2007–2013 рр. подано у табл. 3.3.

Таблиця 3.3

**Динаміка видатків Державного бюджету України
на розвиток промисловості, енергетики і будівництва
в 2007–2013 рр. (млн. грн.)***

Показники	2007р.	2008р.	2009р.	2010р.	2011р.	2012р.	2013р.
Видатки на економічну діяльність, всього, в тому числі:	29748,7	38693,0	33294,3	36029,9	44771,5	49396,0	41299,2
Промисловість, енергетику і будівництво, з них:	8265,8	16081,3	12604,3	12739,4	12088,9	18479,9	15820,4
ПЕК, в тому числі:	7173,4	15386,1	11932,6	12024,3	10915,1	17270,1	15389,2
Вугільна галузь	5541,4	7227,7	6265,7	7433,9	1-161,2	12835,7	15020,2
Нафтова галузь	1239,3	7383,1	4130,1	3423,5	–	3900,0	–
Електроенергетична галузь	130,2	413,5	916,7	746,2	568,7	305,9	242,6
Інші галузі ПЕК	262,5	361,8	620,1	420,7	187,2	222,4	126,4
Інша промисловість та будівництво, в тому числі:	1092,4	695,2	671,7	715,1	1173,8	1209,8	431,2
Видобуток рудних і нерудних к. к.	28,0	43,3	47,8	49,8	81,4	123,8	82,4
Обробна промисловість	458,1	99,5	196,9	28,1	526,1	261,6	17,8
Будівництво	23,6	91,1	76,7	98,5	124,5	128,5	132,3
Відтворення мінерально-сировинної бази	582,7	461,3	350,3	538,5	441,7	695,8	198,7

*Складено автором на основі: Річні звіти про виконання Державного та місцевих бюджетів України за 2007–2013 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.treasury.gov.ua/main/uk/doccatalog/list?currDir=146477>.

Бюджетне фінансування промисловості, енергетики і будівництва здійснюється переважно за рахунок коштів Державного бюджету України (99,1%), видатків зведеного бюджету на зазначені галузі. Видатки бюджетів на розвиток промисловості, енергетики і будівництва у період 2007–2013 рр. щорічно коливаються в обсягах фінансування. Так, у 2007–2008 рр. відбулося значне зростання обсягу використання коштів з 8265,8 млн. грн. до 16081,3 млн. грн., або у два рази. У наступні три роки (2009–2011 рр.) ці показники дещо стабілізувалися і становили 12 739,4–12088,9 млн. грн. У 2012 р. видатки державного

бюджету на розвиток промисловості, енергетики і будівництва зросли на 6391 млн. грн. до рівня 18479,9 млн. грн. з подальшим його скороченням до 15389,2 млн. грн. у 2013 р. Зазначені коливання у бюджетному фінансуванні промисловості, енергетики і будівництва пов'язані із виконанням бюджетних програм за даними напрямками та розподіл їх фінансування у часі.

У складі видатків на промисловість, енергетику і будівництво найбільшу частку (більше 95%) становлять видатки на підтримку паливно-енергетичного комплексу, а у його складі – на вугільну та нафтову галузь (45% та 46% відповідно) у період 2007–2010 рр. і у 2012 р. та на вугільну і електроенергетичну галузь (97,6% та 2,4% відповідно) – у 2011 та 2013 р.

Фінансування вугільної галузі за рахунок коштів державного бюджету у період 2007–2013 рр. є стабільно зростаючим з 5541,4 млн. грн. до 15020,2 млн. грн., або на 9,5 млн. грн., що пов'язано із реалізацією державної програми щодо реконструкції і будівництва шахт з видобутку вугілля, а також їх часткового закриття. Зазначимо, що, незважаючи на значні природні запаси, вітчизняна вугільна галузь перебуває у стані стагнації. До основним проблемних аспектів функціонування даної галузі слід віднести:

- значне навантаження на державний бюджет через надання субсидій на підтримку збиткового виробництва й затягування процесу закриття непрацюючих шахт;

- велика залежність зайнятості населення в окремих регіонах від роботи шахт;

- висока собівартість вугілля, яка часто перевищує ціну імпортованого вугілля в Україну.

Зважаючи на зазначені проблеми у функціонуванні вугільної галузі, вважаємо за доцільне провести реформу цієї галузі шляхом лібералізації ринку вугільної продукції та механізмів її збуту й ціноутворення, удосконалення механізму надання державної підтримки через перехід на систему прямих субсидій безнадійно збитковим шахтам на певний період, відведений на працевлаштування і соціальну адаптацію працівників та інше.

Порівняно з бюджетним фінансуванням вугільної галузі на нафтову галузь виділяються незначні бюджетні кошти, обсяг яких характеризується поступовим скороченням з 7383,7 млн. грн. у 2008 р. до 7433,9 млн. грн. у 2010 р., а в 2011 р. та 2013 р. кошти з державного бюджету на дану галузь взагалі не виділялись. Сьогодні основними проблемами нафтогазового сектору в Україні є:

- висока залежність від імпорту нафти і газу при низькому рівні власного їх видобутку (близько третини загального обсягу споживання, або 60,9 млрд. куб. м газу на рік);
- ризик скорочення транзиту нафти і газу через територію України внаслідок зносу нафто-газотранспортних мереж;
- величезне навантаження на державний бюджет через критичний фінансовий стан НАК «Нафтогаз України»;
- малий обсяг і низька якість нафтопереробки.

Бюджетне фінансування електроенергетичної галузі характеризується зростаючими показниками у 2007–2009 рр. з 130,2 млн. грн. до 916,7 млн. грн. Збільшення фінансування становило 789,5 млн. грн., а у наступний період 2010–2013 рр. відбулося скорочення бюджетного фінансування електроенергетики в Україні з 746,2 млн. грн. до 242,6 млн. грн., або на 503,6 млн. грн. Зауважимо, що електроенергетика України має унікальні резерви потужностей з виробництва електроенергії, однак здатність цих потужностей стабільно забезпечувати економіку електроенергією обмежена низкою проблем, зокрема:

- моральний і фізичний знос основних фондів (близько 80% основних фондів ТЕС і 60% таких фондів енергорозподільних компаній повністю зношені) внаслідок браку державних коштів і непривабливості галузі для приватних інвестицій;
- низька ефективність виробництва й передачі електроенергії (споживання енергоресурсів у генерації на 35% більше, а рівень втрат при передачі вдвічі вищий, ніж у країнах ОЕСР);
- критичний фінансово-економічний стан теплових генеруючих компаній і енергорозподільних компаній, велика заборгованість між суб'єктами енергоринку.

Зазначені проблеми потребують нагальних реформ у даній галузі щодо забезпечення прозорості, послідовності й передбачуваності регуляторної політики держави.

У табл. 3.4 подано динаміку видатків місцевих бюджетів України на розвиток промисловості, енергетики і будівництва за період 2007–2013 рр. Обсяг цих видатків за період 2007–2010 рр. суттєво скоротився (з 198,9 млн. грн. до 49,1 млн. грн., або на 149,8 млн. грн.). У 2011 р. даний показник зріс до 111,6 млн. грн., а у 2012 р. – до 218,2 млн. грн.

Таблиця 3.4

**Динаміка видатків місцевих бюджетів України
на розвиток промисловості, енергетики і будівництва
в 2007–2013 рр. (млн. грн.)***

Показники	2007р.	2008р.	2009р.	2010р.	2011р.	2012р.	2013р.
Видатки на економічну діяльність, всього, в тому числі:	10774,6	12685,4	6458,7	802,4	12325,4	12981,4	9458,6
Промисловість, енергетику і будівництво, з них:	198,9	130,4	49,4	49,1	111,6	218,2	106,6
ПЕК, в тому числі:	176,8	97,6	32,7	30,6	80,7	178,4	32,3
Нафтова галузь	176,8	97,6	32,7	30,6	80,7	178,4	32,3
Інша промисловість та будівництво, в тому числі:	22,1	32,8	16,7	18,5	31,9	39,8	74,3
Будівництво	22,1	32,8	16,7	18,5	31,9	39,8	74,3

*Складено автором на основі: Річні звіти про виконання Державного та місцевих бюджетів України за 2007–2013 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.treasury.gov.ua/main/uk/doccatalog/list?currDir=146477>.

У 2013 р. відбулося суттєве скорочення бюджетного фінансування цих галузей (більш як у два рази). Слід зазначити, що за рахунок коштів місцевих бюджетів України серед видатків на промисловість, енергетику і будівництво фактично фінансується лише нафтова галузь та будівництво. Зокрема, якщо у період 2007–2012 рр. фінансування нафтової галузі характеризувалося значним перевищенням показників, то у 2013 р. ситуація кардинально змінилася, перевага у фінансуванні надавалася будівництву.

Основна частка фінансування будівельної діяльності в Україні здійснюється за рахунок власних коштів підприємств і організацій (63,3%), а також кредитування (14,2%), кошти державного і місцевих бюджетів в останні роки становлять менше 10% від усіх інвестицій у будівництво.

Таким чином, аналіз вітчизняної практики бюджетного фінансування промисловості, енергетики та будівництва свідчить про суттєві недоліки та необхідність їх усунення, зокрема:

- спрямування бюджетних коштів не на розвиток галузей, а на забезпечення їх поточної діяльності та вирішення невідкладних проблем без усунення причин їх виникнення;

- малоефективні форми надання державної підтримки підприємствам ПЕК через надання дотацій, які спрямовуються на вирішення поточних проблем та недоліків у їх функціонуванні, що не сприяє покращенню фінансово-господарської діяльності та досягненню позитивних результатів;

- недосконалість нормативно-правової бази формування і виконання бюджетів за програмно-цільовим методом, а також наявність великої кількості бюджетних програм у межах економічної діяльності, що стало перешкодою у забезпеченні ефективного управління, моніторингу і контролю за їх виконанням;

- відсутність ефективного дієвого контролю за використанням бюджетних коштів, що зумовлює їх нецільове використання та сприяє зловживанню ними.

З метою підвищення ефективності бюджетного фінансування економічної діяльності, зокрема промисловості, енергетики і будівництва, на нашу думку, необхідно:

- змінити підходи до структури видатків на економічну діяльність, а саме в контексті активізації економічного зростання необхідно не збільшувати видатки бюджетів на окремі галузі економіки, а на їх інвестиційну складову;

- створити сприятливі умови для зростання приватних інвестицій на економічну діяльність шляхом активізації власної інвестиційної діяльності держави;

– спрямувати бюджетні інвестиції у наукомісткі, високотехнологічні галузі, НДДКР;

– запровадити прямі (адресні) державні субсидії для підтримки поточної та інвестиційної діяльності промислових підприємств за рахунок коштів бюджетів з чітко визначеними напрямками їх використання та забезпечити цільове й ефективне використання бюджетних коштів. При цьому доцільно розробити програму визначення тих галузей, сфер економічної діяльності, окремих підприємств, яким можна їх надавати і від яких можна очікувати реальної віддачі у майбутньому.

Вплив глобалізаційних процесів на розвиток економіки України, яка потребує якісного удосконалення, поряд з позитивними результатами спричинює низку істотних ризиків. Це чітко просліджується в умовах глобальної фінансово-економічної кризи. Тому на даний час завдання держави полягає не лише у виході з економічної кризи, а й у відродженні національної економіки, створенні надійної економічної системи, забезпеченні її життєздатності й розвитку, спроможності адаптуватися до нових економічних умов.

Зважаючи на теперішній стан фінансового забезпечення функціонування й розвитку підприємств реального сектору національної економіки, існує об'єктивна потреба в удосконаленні державної політики щодо збільшення можливостей фінансування розвитку підприємств за рахунок фінансових ресурсів інституцій фінансово-кредитного сектору шляхом:

– поліпшення структури кредитів, що надаються комерційними банками підприємствам, через запровадження пільгових умов для комерційних банків, які кредитують інноваційно-інвестиційні проекти підприємств реального сектору економіки;

– підвищення доступності фінансових ресурсів для підприємств регіону завдяки використанню альтернативних схем фінансування (лізингу, факторингу й форфейтингу). Для цього потрібно вдосконалити законодавство, що регулює лізингові й факторингові операції, передусім для того, щоб стимулювати банки вкладати кошти в статутні фонди лізингових і факторин-

гових компаній шляхом звільнення від оподаткування частини прибутку, котра спрямовується на придбання акцій цих компаній; створення системи пільгового довгострокового рефінансування Національним банком України банківських установ, які активно займаються довгостроковими лізинговими операціями;

– підвищення інвестиційної привабливості територій регіону через розробку регіональних стратегій залучення інвестицій у межах програм соціально-економічного розвитку. При цьому важливе місце має відводитись активізації діяльності регіональної й місцевої влади в напрямі розробки інвестиційних карт, удосконалення інституційного середовища акумулювання інвестицій і координації процесів розвитку підприємств промисловості разом зі створенням інвестиційних та індустріальних парків;

– активізації інвестиційної діяльності шляхом спрямування ресурсів держави на пріоритетні напрями розвитку економіки з метою створення нових робочих місць і піднесення регіонів.

3.3. Інтегрування збалансованої системи стратегічних показників та бюджетування як управлінська інновація

Формування сучасних систем фінансового менеджменту на підприємствах України вимагає не лише узагальнення та удосконалення власних здобутків у цій сфері, а й залучення прогресивних управлінських технологій, що зарекомендували себе у практиці функціонування успішних зарубіжних організацій. У таких умовах особливого значення набувають ідеї концепції збалансованої системи показників (Balanced Scorecard, BSC), які у країнах Західної Європи, США, Японії набули значного поширення у кінці XX – на початку XXI ст.

Збалансована система показників, авторами якої є Р. Каплан та Д. Нортон, аналогічно до традиційних систем аналізу, за основу використовує фінансові показники, однак при цьому акцентує увагу на показниках нефінансового характеру, що забезпечує комплекс

ний (збалансований) підхід до оцінки матеріальних та нематеріальних активів компанії¹⁰⁶. BSC – це інструмент реалізації стратегії, тому якщо у підприємства немає сформульованої стратегії бачення та розуміння майбутнього, то застосування системи фінансових і нефінансових показників не забезпечить очікуваних результатів.

Ідея використання збалансованої системи показників для покращення системи планування була сформульована авторами «Balanced Scorecard»: «Менеджери повинні використовувати свою збалансовану систему показників для здійснення інтегрованого процесу розробки стратегії і бюджетування»¹⁰⁷.

Збалансована система показників значно розширює можливості стратегічного та оперативного планування, роблячи його більш реальним. На сьогодні у керівника підприємства є два потужні інструменти управління: бюджет, що дозволяє управляти в «оперативному режимі», і система збалансованих показників, яка орієнтована на розгортання стратегії організації. Ці інструменти розглядаються окремо і в теоретичних публікаціях, і в консалтингових проектах. Проте логіка підказує, що цей розрив або надуманий, або зумовлений недавнім впровадженням і неповним освоєнням системи збалансованих показників. Зв'язка BSC з бюджетом не тільки більш ніж оправдана за сенсом, а й природна математично. З одного боку, якщо прийняти, що BSC відображає стратегію організації і служить інструментом стратегічного управління, а бюджет – відповідно оперативного, то взаємозв'язок між ними повинен бути встановлений для забезпечення виконання в оперативному періоді заходів, спрямованих на реалізацію стратегії. При цьому бюджет потрібний ще і для того, щоб постійно оцінювати, до яких фінансових результатів або їх змін призведе реалізація визначених або передбачуваних заходів. Встановлення зворотного зв'язку – одна з основних ідей BSC, і бюджет виступає чи не єдиним надійним інструментом її забезпечення щодо фінансової відправної і фінальної одночасно перспективи.

¹⁰⁶ Каплан Р. Стратегические карты. Трансформация нематериальных активов в материальные результаты / Р. Каплан, Д. Нортон. – М. : Олимп-Бизнес, 2003. – С. 285.

¹⁰⁷ Kaplan R. Using the Balanced Scorecard as a Strategic Management System / R. Kaplan, D. Norton // Harvard Business Review. – 1996. – № 1. – P. 189–209.

З іншого боку, якщо погодитися з тим, що одна з цілей BSC серед інших – це переведення стратегії в кількісні показники, то ці ж кількісні показники з великою вірогідністю «спливають» у процесі складання бюджетної моделі. Таким чином, виявляться математично відображені (змодельовані) зв'язки між перспективами: показниками роботи з клієнтами, показниками протікання внутрішніх процесів, стану інфраструктури організації з обов'язковим виходом на рівень фінансів.

Отже, збалансована система показників як віддзеркалення стратегії утворює надійний вихідний етап для ефективного оперативного планування. Запроваджуючи збалансовану систему показників на підприємстві пропонуємо такі можливості щодо вирішення проблеми зв'язку стратегії і бюджету.

1. Цілі і результати. Одне з найважливіших завдань BSC полягає в тому, щоб коректно сформулювати фінансову ціль бізнесу і прив'язати до неї такі способи досягнення, які сприятимуть її реалізації в майбутніх умовах, можливо, відмінних від тих, які спостерігалися на момент формулювання цілі. Розмежування цілей принципово важливе і з позицій узгодження інтересів власників, і з позицій постановки завдання перед менеджерами. Інший критерій розмежування цілей – часовий горизонт, залежно від якого виокремлюють цілі перспективні і тактичні. Перспективна ціль – продаж бізнесу чи володіння ним – формулюється власниками підприємства.

Як короткострокові цілі можуть виступати: посилення конкурентних переваг; отримання технологічної переваги та інші аспекти ринкової сили, які здатні підняти вартість підприємства в очах потенційних покупців. Бюджет у ході досягнення подібних цілей стає інструментом узгодження процесів отримання і витрачання коштів, передусім цільового.

Логіка збалансованої системи показників дозволяє показати відмінність між стратегічними цілями і цілями оперативної діяльності. При складанні збалансованої системи показників розглядаються ті з небагатьох критичних з погляду успіху організації цілей, від яких залежить реалізація стратегії. Ці цілі включаються в BSC.

2. Заходи і резерви. Необхідні для досягнення цілей стратегічні заходи, які включаються в BSC, є результатом «фільтрації» великої кількості ідей та ініціатив. На їх реалізацію витрачаються обмежені ресурси і саме їм приділяється основна увага менеджменту. Бюджети, виділені для стратегічно значущих заходів, відрізняються від бюджетів, призначених для здійснення поточної діяльності. Тим самим реалізується стратегічне фокусування оперативного планування і бюджетування.

Для досягнення цілей постає питання про виявлення резервів підприємства. Усунення різного типу втрат і нераціональних витрат – це один шлях; інший – усунення розриву між досягнутим і можливим рівнем використання ресурсів. Сукупний резерв визначається як різниця між виробничим потенціалом і досягнутим рівнем випуску продукції чи застосованої технології або якості роботи.

Явні види резервів і бюджетні інструменти управління ними є видимими у таких випадках:

– якщо це високотехнологічне або унікальне устаткування або устаткування для випуску унікальної (особливо затребуваної, модної або дефіцитної) продукції, то кількісні показники його використання пройдуть через бюджет виробництва певних видів продукції, бюджет собівартості, бюджет інвестицій і в результаті можуть бути інтерпретовані у ході аналізу віддачі на вкладений капітал;

– якщо найбільш цінний ресурс підприємства – доступ до джерел дешевої або дефіцитної сировини, то особлива увага приділяється бюджету витрачання матеріалів у натуральних одиницях, бюджету собівартості в частині витрачання матеріалів й аналізу матеріаломісткості продукції.

Зовнішні резерви – зростання цін на продукцію або сприятлива динаміка валютного курсу – бувають суттєвими, але ненадійними.

У разі необхідності до створення резерву залучають інвестиції. Ухвалення такого рішення вимагатиме бізнес-планування й оцінки економічної ефективності передбачуваних вкладень. За умови позитивного вирішення – складання бюджету інвестицій і його співвідношення із рештою бюджетів.

3. Загальні показники BSC і бюджету. Найнасущніша частина роботи будь-якого керівника – реалізація ухвалених рішень. При цьому важливо своєчасно відмічати, наскільки успішно протікають внутрішні і зовнішні процеси. Отже, необхідно організувати контур зворотного зв'язку. Якщо на підприємстві вже поставлено бюджетне управління, то контур зворотного зв'язку сформований і ним можна користуватися для організації зворотного зв'язку за BSC; залишається тільки сформулювати перелік показників, що відображають успішність проведеної стратегії, і з необхідною періодичністю відстежувати їх значення.

Форми взаємозв'язку показників BSC і бюджету можуть бути зведені до трьох типів:

1) показники, які передаються безпосередньо з BSC до бюджету (наприклад, виручка від реалізації);

2) показники, які виявляють чинники діяльності, що впливають на відповідні бюджети (наприклад, норми витрачання матеріалу, частка браку в загальному обсязі продукції, норми запасу сировини і матеріалів та інші чинники, що визначають рівень виробничої собівартості);

3) третя форма зв'язку між показниками BSC і бюджету виникає у тих випадках, коли стратегічні заходи розкладаються на оперативні завдання і тим самим формують відповідні бюджети.

В ході зіставлення й ув'язки BSC і бюджету значно легше виділити не тільки формуючі і результируючі показники (це добре простежується у фінансово-бюджетній моделі), а й ключові показники (що найбільш суттєво впливають на досягнення фінансової цілі), а також нормативні. Наявність нормативів підсилює контроль за діяльністю підприємства.

4. Організація і виконання. Вимоги з боку BSC до оперативного управління не вичерпуються кількісними, до того ж узагальнюючими показниками. BSC пред'являє також вимоги:

– до розподілу і виконання функцій між елементами підприємства (ЦФВ, підрозділами, ділянками і так далі до окремих співробітників);

– до характеру і рівня відповідальності, а також до мотивації співробітників;

– до системи обліку.

Конкретизація стратегічних цілей є завданням, що делегується. Концепція BSC припускає, що структурні підрозділи отримують інформацію про свою участь у стратегії як системі проєкцій, цілей, показників, цільових значень і заходів. Логіка BSC також припускає, що у процесі складання систем цілей, показників і заходів для структурних підрозділів здійснюється їх постійна перевірка на відповідність цілям верхнього рівня. При цьому визначають зв'язок окремих цілей того чи іншого структурного підрозділу з цілями вищестоящого підрозділу. Такий докладний аналіз цілей структурних підрозділів сприятиме розподілу ресурсів згідно зі стратегічними вимогами.

Побудова безперервного процесу оперативного планування при створенні системи показників для всіх рівнів управління здійснюється за схемою «зверху вниз». При цьому слід розуміти, що побудова планів за схемою «зверху вниз» займає тривалий період, оскільки на всіх рівнях планування відбуваються інтенсивні дискусії та переговори. Крім того, до процесу планування включаються нефінансові показники, тому існує потреба в додатковому процесі планування за схемою «знизу вгору».

Зворотний зв'язок, заснований на аналізі виконання бюджетів, має структуру, аналогічну до впливу BSC на бюджети. По-перше, проводиться аналіз план-фактних відхилень, по-друге, факторний аналіз, по-третє, аналіз ефективності.

Якщо в процесі «зверху вниз» оперативного планування досягаються конкретні домовленості про цілі, то з'являється можливість суттєво впливати на управління персоналом.

Завдяки впровадженню збалансованої системи показників є можливим скорочення загальної тривалості процесу планування при одночасному підвищенні змістовності розроблених планів¹⁰⁸.

¹⁰⁸ Horvath P. Balanced Scorecard – ein Werkzeug zur Umsetzung von Strategien / P. Horvath, L. Kaufmann // Harvard Business Manager. – 1998. – Vol. 20, Nr. 5. – P. 39–48.

При цьому відбувається зміщення активності у сфері стратегічного планування та процесу побудови BSC, а також скорочення витрат і зусиль у рамках оперативного планування. Звідси процес планування стає коротшим. Крім того, зростає інтенсивність процесу планування, оскільки при використанні BSC його можна розпочати пізніше. Деяким консалтинговим компаніям у проектах співпраці з клієнтами процес оперативного планування вдалося скоротити до 40%¹⁰⁹.

Підсумовуючи, зазначимо, що інтеграція збалансованої системи показників у систему планування дає можливість принципового переосмислення процесу бюджетування. Основна її роль при цьому полягає в передачі інформації із системи стратегічного планування до системи щорічного бюджетування. При використанні збалансованої системи показників процес оперативного планування спрямований на досягнення стратегічних цілей і не тяжіє до простого перенесення даних минулих періодів на майбутнє.

Отже, бюджет і BSC – взаємодоповнюючі інструменти. Причому бюджет має «первинний характер», створюючи для BSC основу у вигляді кістяка фінансово-економічних показників, системи відповідальності, яка пронизує всі рівні підприємства, налагодженого процесу прогнозування і аналізу, системи управлінського обліку. Можна стверджувати, що в організації, що застосовує бюджетне управління, BSC не буде сприйнята як щось чуже, а як розвиток вже існуючих інструментів. І навпаки, бажання вести управління підприємством відповідно до BSC майже неминуче приведе керівництво організації до усвідомлення необхідності бюджетування.

Впровадження технології стратегічно орієнтованого бюджетування на підприємствах дає змогу більш ефективно використовувати ресурс підприємств, заощаджувати кошти та провадити політику ціноутворення та мотивації персоналу.

¹⁰⁹ Внедрение сбалансированной системы показателей / Horvath & Partners. – [2-е изд]. – М. : Альпина Бизнес Букс, 2006. – С. 316.

3.4. Фінансове забезпечення інноваційного розвитку сільського, лісового, мисливського та рибного господарств

Сільське, рибне, лісове та мисливське господарства мають специфічні галузеві особливості функціонування, що відображається на формуванні та використанні їх інноваційних ресурсів. До таких особливостей можна віднести сезонність виробництва, вплив природно-кліматичних факторів на процес виробництва, нерівні умови функціонування на ринку порівняно з іншими галузями економіки.

Значний вплив на формування інвестиційних ресурсів сільськогосподарських товаровиробників мають:

- природнокліматичні умови, які зумовлюють високий ступінь ризиків сільськогосподарського виробництва;

- відносно низькі доходи сільськогосподарських виробників порівняно з іншими галузями економіки;

- висока ресурсомісткість та сезонність сільського господарства;

- використання як засобів і предметів праці живих організмів, які підпорядковані, у першу чергу, біологічним законам відтворення;

- коливання потреб у додатковому оборотному капіталі у різні періоди;

- розрив у часі між здійсненням витрат на виробництво продукції та отриманням доходу від її реалізації,

- низький рівень розвитку сільської соціальної інфраструктури як складової середовища для відтворення робочої сили для сільського господарства і сфери додаткового працевлаштування селян.

Сільське господарство є ресурсномісткою сферою, для якої характерний значний за тривалістю виробничий цикл та тривалий період обертання коштів, який за окремими секторами господарювання становить кілька років. Такі особливості формують підстави для вишукування стабільних джерел фінансового забезпечення інноваційної діяльності, що визначало б забезпечення виробничого циклу на якісному, технологічно високому рівні.

Лісове та мисливське господарство є галуззю економіки і одночасно основним фактором стабілізації клімату, збереження біорізноманіття, забезпечення населення продукцією лісового та мисливського господарства. Особливостями ведення лісогосподарського виробництва є такі:

– найтриваліший з усіх відомих виробництв: 60–100 і більше років;

– більше половини лісів України створені штучно, у зв'язку з чим потребують посиленого догляду та додаткових фінансових ресурсів.

Рибогосподарська діяльність пов'язана з вивченням, охороною, відтворенням, вирощуванням і використанням риби та інших водних живих ресурсів шляхом їх вилучення (вилову, збирання тощо) з подальшими транспортуванням, зберіганням, переробкою, імпортуванням, експортуванням, виготовленням і реалізацією продукції з них.

Фактори, які впливають на формування фінансового забезпечення інновацій, вказано у Державній цільовій програмі розвитку рибного господарства: зменшення кількості і погіршення екологічного стану наявних нерестовищ, забруднення води та, як наслідок, виснаження запасів водних живих ресурсів; нерегульованість законодавством питань надання в оренду рибогосподарських водних об'єктів; наявність незаконного рибальства і торгівлі незаконно добутими рибою та іншими водними живими ресурсами; недостатність державної підтримки рибного господарства та залучення інвестицій для оновлення вітчизняного флоту рибної промисловості¹¹⁰.

Фінансове забезпечення інноваційної діяльності сільсько-лісового, мисливського та рибного господарств України переважно здійснюється в таких формах: самофінансування, тобто використання власних ресурсів; банківське кредитування; бюджетне фінансування; інвестування (табл. 3.5).

¹¹⁰ Концепція Державної цільової програми розвитку рибного господарства на 2012–2016 роки [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show>.

Таблиця 3.5

Джерела фінансового забезпечення підприємств сільського, лісового, мисливського та рибного господарств за 2010–2012 рр.*

Джерела фінансового забезпечення	2010 р.		2011 р.		2012 р.	
	млрд. грн.	Питома вага, %	млрд. грн.	Питома вага, %	млрд. грн.	Питома вага, %
Власні кошти	98,2	68,1	126,6	68,3	151,4	70,5
Кредити банків	26,5	18,4	34,1	18,4	36,5	17,0
Капітальні інвестиції	12,1	8,4	17	9,2	19,4	9,0
Кошти бюджету	7,3	5,1	7,7	4,2	7,5	3,5
Разом	144,1	100,0	185,4	100,0	214,8	100,0

*Складено автором на основі: Звіт про виконання Державного бюджету України за 2010–2012 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.treasury.gov.ua/main/uk/doccatalog/list?currDir=146477>; Баланс підприємств за видами економічної діяльності // Статистичний щорічник України за 2012 р. / за ред. О. Г. Осауленка – К., 2013. – С. 61; Капітальні інвестиції за видами економічної діяльності // Статистичний щорічник України за 2012 р. / за ред. О. Г. Осауленка – К., 2013. – С. 198; Кредити, надані нефінансовим корпораціям, за видами економічної діяльності, видами валют та строками погашення // Бюлетень НБУ. – 2013. – № 2. – С. 146.

Наведені дані свідчать, що основним джерелом функціонування сільськогосподарських підприємств, лісового, рибного та мисливського господарств є власні кошти. Так, упродовж 2010–2012 рр. частка власного капіталу досліджуваних підприємств становила близько 70% від загального обсягу ресурсів. При цьому обсяг власного капіталу цих підприємств стабільно зростає: від 98,2 млрд. грн. за результатами 2010 р. до 151,4 млрд. грн. за результатами 2012 р. Основним джерелом поповнення власного капіталу є прибуток.

На другому місці за значимістю джерел фінансового забезпечення діяльності підприємств сільського, рибного, лісового та мисливського господарств є кредити, надані банківськими установами (див. табл. 3.5). Обсяг кредитних ресурсів, наданих вітчизняними банками у сектор сільського, лісового, мисливського та рибного господарств, стабільно зростає, хоча частка цих коштів мала тенденцію до зниження від 18,4% на початку 2011 р. до 17% на початку 2013 р.

Кредитні відносини між банками та підприємствами сільського господарства мають особливості, які зумовлені залежністю виробничих процесів від природних умов, зокрема: необхідність дотримання строків виконання робіт, неможливість зупинення (призупинення) процесу виробництва. Однак банківські установи при виборі позичальників надають перевагу суб'єктам господарювання, які функціонують в інших сферах економіки, де швидший обіг капіталу та відсутня залежність від природно-кліматичних умов (рис. 3.1).

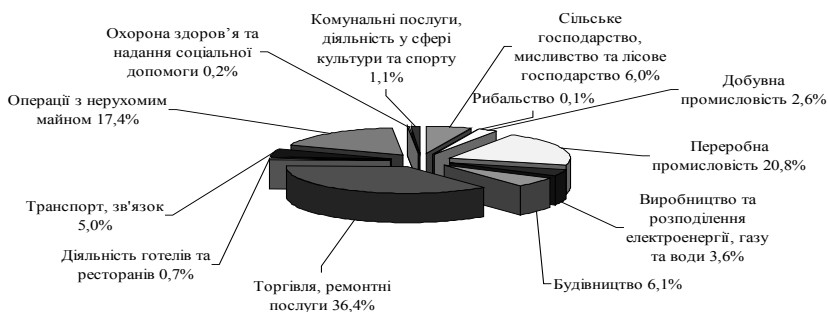

Рис. 3.1. Структура кредитів, наданих банками України за видами економічної діяльності у 2012 р.*

*Складено автором на основі: Кредити, надані нефінансовим корпораціям, за видами економічної діяльності, видами валют та строками погашення // Бюлетень НБУ. – 2013. – № 2. – С. 143.

Діаграма, наведена на рис. 3.1, свідчить, що у кредитному портфелі вітчизняних банків лише 6% кредитів надано підприємствам, які належать до сільського, лісового та мисливського господарств, та 0,1% – рибного господарства.

Незначні обсяги кредитування інновацій підприємств сільського, лісового, рибного та мисливського господарств зумовлені: низьким рівнем кредитоспроможності підприємств цієї сфери; високою вартістю банківських кредитів; складністю процедур одержання кредитів; відсутністю у більшості виробників ліквідної застави на протипагу прагненню банківських установ

забезпечити позику заставою, яка в кілька разів перевищує суму позики; залежністю від природних умов, що ускладнює можливість передбачення фінансових втрат і в зв'язку з цим виникає підвищений рівень ризиків для банків.

Тривалий виробничий цикл підприємств сільського, лісового, рибного та мисливського господарств зумовлює потребу в довгострокових кредитних ресурсах, однак банки переважно надають кредити на термін до 5 років (табл. 3.6).

Таблиця 3.6

**Кредити, надані банками України підприємствам
сільського, лісового, мисливського та рибного господарств
за 2010–2012 рр. (за строками погашення)***

Показники		До 1 року		від 1 до 5 років		Понад 5 років	
		млрд. грн.	питома вага, %	млрд. грн.	питома вага, %	млрд. грн.	питома вага, %
Кредити всього	2010 р.	208,2	41,6	224,1	44,7	68,6	13,7
	2011 р.	251,3	43,7	244,4	42,5	79,8	13,9
	2012 р.	296,5	49,0	235,2	38,9	73,7	12,2
Сільське господарство, мисливство та лісове господарство	2010 р.	8,6	32,5	14,7	55,5	3,2	12,1
	2011 р.	13,3	42,8	17,2	55,3	3,6	11,6
	2012 р.	16,5	45,2	16,1	44,1	3,9	10,7
Рибальство	2010 р.	0,1	33,3	0,2	66,7	0,0	0,0
	2011 р.	0,1	25,0	0,3	75,0	0,0	0,0
	2012 р.	0,3	75,0	0,1	25,0	0,0	0,0

* Складено автором на основі: Кредити, надані нефінансовим корпораціям, за видами економічної діяльності, видами валют та строками погашення // Бюлетень НБУ. – 2011. – № 2. – С. 124; Кредити, надані нефінансовим корпораціям, за видами економічної діяльності, видами валют та строками погашення// Бюлетень НБУ. – 2012. – № 2. – С. 154; Кредити, надані нефінансовим корпораціям, за видами економічної діяльності, видами валют та строками погашення// Бюлетень НБУ. – 2013. – № 2. – С. 143.

Нерозвиненість довгострокового кредитування пов'язана, у першу чергу, з відсутністю застави, яка відповідає вимогам банківських установ: більшість основних фондів застарілі, зношені та не можуть виступати у ролі застави, а майбутній врожай є

ненадійною та ризикованою заставою. У світовій практиці земля виступає заставою під довгострокові, дешеві кредити для аграрного сектору. Однак в Україні існує мораторій на торгівлю сільськогосподарськими угіддями, забороняється внесення права на землю як частки до статутних капіталів господарських товариств, не дозволяється продаж або інші види відчуження земельних ділянок та паїв, що перебувають у приватній власності.

Узагальнюючи особливості кредитних джерел фінансового забезпечення інноваційної діяльності підприємств сільського, лісового, рибного та мисливського господарств, на нашу думку, доцільно акцентувати увагу на необхідності активізації банківського кредитування шляхом створення Державного земельного іпотечного банку та впровадження механізму застави земельних ділянок сільськогосподарського призначення та прав оренди на них при іпотечному кредитуванні, а також забезпечення на державному рівні перестраховального захисту від катастрофічних ризиків.

На другому місці за значимістю джерел фінансового забезпечення діяльності підприємств сільського, рибного, лісового та мисливського господарств є інвестиції. Їх частка становила 8,4–9,4% від сумарних фінансових ресурсів.

Найбільш привабливою для підприємств сільського, рибного, лісового та мисливського господарств формою залучення інвестицій є створення спільних підприємств і стратегічних альянсів. Інвесторами виступають переважно фінансово міцні промислові, агросервісні, іноземні та інші підприємства. Права й обов'язки інвестора визначаються статутом новоствореного господарського товариства чи спільного підприємства. Найбільш простою формою залучення інвестицій є використання господарських договорів про спільну виробничу діяльність, при якій обмежене в коштах підприємство та фінансово міцне підприємство спільно фінансують виробничі витрати. При цьому досягається краще використання землі, лісових ресурсів та виробничих потужностей, зберігаються робочі місця, а працівники отримують заробітну плату. Винагородою партнерам за вкладе-

ні матеріальні і грошові ресурси є вироблена продукція. Частки кожного партнера в загальному обсязі продукції визначаються пропорційно до їх внесків у спільну діяльність. Взаємовідносини між партнерами регулюються господарським договором про спільну виробничу діяльність.

Формування сприятливого інвестиційного клімату, збільшення обсягів інвестицій є передумовою поступового відновлення економічного зростання країни. Тому інвестиційна державна політика має базуватись на комплексному підході, що поєднує механізми розвитку інвестиційного потенціалу країни, її регіонів і галузей. Процес нарощення обсягів інвестицій у національну економіку (в тому числі в сільське, рибне, лісове та мисливське господарства) стримує ряд таких чинників, як:

- непослідовна інвестиційна політика держави в аграрній сфері з переважанням принципів залишкового виділення бюджетних коштів та недосконалість механізмів їх використання;

- нерозвинена інноваційна інфраструктура, надмірний знос і відсутність умов не лише розширеного, а й простого відтворення основних засобів;

- низький рівень дохідності сільського, рибного, лісового та мисливського господарств;

- монополізм переробників на ринках сільськогосподарської продукції та посередників, що зумовлює високі трансакційні витрати;

- низька ліквідність інвестицій та невирішеність проблеми іпотеки;

- недосконалий механізм економічних відносин між галузями, що призводить до низької рентабельності капіталу та недостатньої інвестиційної привабливості сільського, рибного, лісового та мисливського господарств, що негативно впливає на формування і розширене відтворення матеріально-технічної бази¹¹¹.

¹¹¹ Дадашев Б. А. Інвестиційний розвиток сільського господарства України / Б. А. Дадашев // Агроінком. – 2013. – №4-6. – С. 45.

Найменшим за питомою вагою джерелом фінансового забезпечення інновацій підприємств сільського, рибного, лісового та мисливського господарств є кошти бюджету. Державна фінансова підтримка є складовою державної координації ринкового механізму. Вона існувала за умов адміністративно-планової економіки, наявна практично в усіх зарубіжних державах з розвинутою ринковою економікою, її форми та методи розвиваються паралельно зі зміною комплексу економічних відносин.

Так, в останні роки (2009–2013 рр.) сформувався певний інструментарій бюджетної підтримки інноваційних проектів сільського господарства, який характеризує спрямованість бюджетного фінансування за такими напрямками: виробничі дотації товаровиробникам (пряма бюджетна підтримка в розрізі рослинництва та тваринництва); субсидії на придбання ресурсів (компенсація частини здійснених інвестицій (у рамках цільових програм, зокрема будівництва ферм та тепличних комплексів тощо); стимулювання технічного переоснащення господарств агропромислового сектору, зокрема машинобудівною продукцією на основі лізингу; здійснення цінового регулювання аграрного ринку; підтримка окремих форм господарювання на селі – фермерства, кредитної кооперації.

Результати досліджень, здійснених у Національному науковому центрі «Інститут аграрної економіки», свідчать про відсутність прямого зв'язку між рівнем бюджетного фінансування інновацій сільського господарства та виробництвом стратегічних видів продукції, на які спрямовується підтримка. Встановлено, що рівень підтримки недостатній для реальних потреб галузі та має тенденцію до скорочення (6,3 млрд. грн. у 2009 р., 5,7 млрд. грн. у 2010 р., 10,4 млрд. грн. у 2011 р., 8,6 млрд. грн. у 2012 р.)¹¹².

Суттєвою вадою фінансової підтримки інноваційних проектів з боку держави є відсутність середньо- та довгострокових прогнозів розвитку галузі, на основі яких були б сформовані пріоритетні напрями бюджетної підтримки розвитку сільського господарства.

¹¹² Радченко О. Д. Напрями державної фінансової підтримки сільського господарства України / О. Д. Радченко // Збірник наукових праць ТДАУ. – 2013. – № 3 (24). – С. 208. – (Серія : Економічні науки).

Програми інноваційного розвитку сільського господарства не завжди пов'язуються з реальними показниками, про що свідчать постійні зміни у виборі об'єктів фінансування та численних редакціях Порядків розподілу коштів на розвиток галузей і видів продукції. Загалом видатки на інноваційний розвиток сільського господарства формуються, виходячи з фінансових можливостей бюджету, та не завжди відповідають потребам розвитку аграрного сектору.

Необхідність державної фінансової підтримки інноваційних проектів лісового господарства зумовлена зростанням техногенного навантаження на лісові екосистеми, відсутністю правових та економічних механізмів стимулювання впровадження природозберігаючих технологій, недостатнім рівнем інформованості громадськості та еколого-просвітницької діяльності. Крім того, лісогосподарські підприємства здійснюють діяльність, реалізуючи політику досягнення позитивних короткотермінових фінансово-комерційних результатів, при цьому ігнорують потребу збереження, відтворення та раціонального використання лісових ресурсів у довготерміновому періоді. Така ситуація вимагає суттєвої бюджетної підтримки інвестицій, спрямованої на раціональне лісокористування з метою створення ефективних передумов для досягнення еколого-економічного паритету в межах збереження, відтворення та використання лісових ресурсів¹¹³.

Бюджетна підтримка інвестиційних проектів рибного господарства спрямована на відтворення риби та інших водних живих ресурсів. У межах Державної цільової програми розвитку рибного господарства на 2012–2016 роки¹¹⁴ виділяються кошти державного бюджету на: селекцію у рибному господарстві та відтворення водних біоресурсів у внутрішніх водоймах і Азово-Чорноморському басейні, міжнародну діяльність у галузі рибного господарства, керівництво та управління у сфері рибного гос-

¹¹³ Концепція Державної цільової програми розвитку лісового господарства України на 2016–2020 роки (Проект) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://sfmu.org.ua/ua/news/138-2014-02-27-23-45-0>.

¹¹⁴ Концепція Державної цільової програми розвитку рибного господарства на 2012–2016 роки [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show://www.minfin.gov.ua/control/uk/index>.

подарства. Так, у 2013 р. за рахунок коштів державного бюджету проведено роботи з відтворення водних біоресурсів у внутрішніх водоймах та Азово-Чорноморському басейні (3,6 млн. грн.), здійснено селекцію у рибному господарстві (3,8 млн. грн.). У межах цих програм вселено 6225,2 тис. шт. водних біологічних ресурсів шляхом зариблення водосховищ Дніпровського каскаду та Азово-Чорноморського басейну, проведено природний нерест та здійснено інкубацію ікри, отриманої в штучних умовах, здійснено комплекс інтенсифікаційних і меліоративних заходів: удобрення ставів, годівля риби, викос вищої водної рослинності, здійснювався контроль за середовищем існування риби¹¹⁵.

Досягнення стратегічних цілей державної фінансової підтримки інноваційного розвитку сільського, рибного, лісового та мисливського господарств безпосередньо пов'язане із реалізацією заходів щодо удосконалення механізмів розподілу та освоєння ресурсів бюджетного фінансування. Основними заходами досягнення стратегічних цілей державної фінансової підтримки інноваційного розвитку сільського, рибного, лісового та мисливського господарств є:

- формування комплексної законодавчо-нормативної бази для посилення стимулюючої ролі бюджетної підтримки;
- проведення моніторингу ефективності бюджетних програм за основними показниками діяльності: нарощування обсягів виробництва, насичення внутрішнього ринку і збільшення експорту, підтримки прибутковості та рентабельності за видами діяльності.

Посилення регулюючої функції державної фінансової підтримки інноваційного розвитку сільського, рибного, лісового та мисливського господарств має базуватися на таких принципах:

- стійкості (зобов'язання держави забезпечувати підтримку);
- адресності (державна підтримка надається безпосередньо товаровиробникам);

¹¹⁵ Пояснююча записка до Звіту про виконання Державного бюджету України за 2013 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.minfin.gov.ua/control/uk/publish/archive/main?cat_id=51703.

– рівнодоступності (усі форми господарювання мають однакове право на бюджетну підтримку).

Підсумовуючи вищевикладене, слід зауважити, що для ефективного інноваційного розвитку сільського, рибного, лісового та мисливського господарств в Україні та підвищення їх конкурентоздатності, перш за все, необхідно оптимізувати його фінансове забезпечення. Зростання обсягів власних інвестиційних коштів доцільно забезпечити за рахунок підвищення рівня прибутковості. Активізація залучення кредитних ресурсів може бути досягнута шляхом підвищення рівня кредитоспроможності та утворення системи спеціалізованих кредитних установ. Бюджетні дотації і компенсації доцільно виділяти ефективно господарюючим товаровиробникам, а основну масу інвестиційних коштів потрібно спрямовувати на фінансування програм, здатних забезпечити сталий інноваційний розвиток сільського, рибного, лісового та мисливського господарств.

3.5. Проблеми та перспективи інвестиційно-інноваційного розвитку житлово-комунального господарства України

Сучасний стан розвитку житлово-комунального господарства в Україні налічує низку негативних факторів: кризовий стан інфраструктури (загрозлива зношеність водопостачальних, теплових, каналізаційних мереж, житлового фонду, рухомого складу транспортних підприємств), зростання тарифів на житлово-комунальні послуги, що не відповідає економічно обґрунтованому рівню та характеризується низькою якістю наданих послуг, відсутність конкурентного середовища у сфері житлово-комунального господарства; недосконалість механізму формування цін і тарифів на продукцію та послуги комунальних підприємств та ін.

Дві третини основних фондів підприємств галузі вичерпали термін експлуатації, втрати теплової енергії та питної води в зовнішніх мережах становлять 30–60%, втрати теплової енергії в

житловому фонді перевищують 30%. Питомі витрати енергоресурсів у 2,1–2,7 разу вищі, ніж у країнах Європейського Союзу, кількість аварій за останні 10 років збільшилась майже у 5 разів¹¹⁶. Внаслідок чого зростала собівартість послуг (у тому числі енергетична складова) та погіршується їх рівень і якість.

Основні причини збиткової роботи ЖКГ такі:

1) значна різниця між тарифами та фактичними витратами підприємств. У середньому по Україні діючі тарифи покривають витрати постачальників житлово-комунальних послуг на 77–91%;

2) зростання собівартості послуг внаслідок старіння основних фондів, збільшення технологічних втрат у мережах. У більшості регіонів втрати води досягають 30–60% від обсягів, поданих у мережу. Знос основних фондів у ЖКГ у 1,5–2 рази більший, ніж в економіці загалом. Третина водопровідних, каналізаційних і теплових мереж в аварійному стані. Більше 70% рухомого складу міського електротранспорту відпрацювало амортизаційний термін;

3) деформована тарифна політика. Мають місце численні факти завищення норм споживання та витрат, порушення у формуванні тарифів, великі технологічні втрати;

4) житлово-комунальні підприємства не зацікавлені у зниженні витрат матеріально-технічних ресурсів і підвищенні ефективності надання послуг населенню. Витрати енергоресурсів на одиницю виробленої продукції та наданих комунальних послуг у 2–3 рази перевищують західноєвропейський рівень, споживання води на одного жителя – в 1,5–2 рази, чисельність працівників ЖКГ у розрахунку на 1000 мешканців – у 1,5–2 рази вища, ніж у країнах Європейського Союзу.

Вважаємо, що на сучасному етапі для комунального господарства є властивою така риса – відсутність інвестиційної

¹¹⁶ Технічне переоснащення житлово-комунального господарства, скорочення питомих показників використання енергетичних і матеріальних ресурсів, пов'язаних з виробництвом житлово-комунальних послуг [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.misto.esco.co.ua/best_practice/art50.htm.

привабливості на фоні нерозкритого інвестиційно-інноваційного потенціалу. На нашу думку, невід'ємним елементом, який сприяє забезпеченню припливу інвестицій у комунальне господарство, є розробка стратегій як на рівні підприємства, так і на рівні населеного пункту та регіону.

Перехід до інноваційного типу розвитку галузі ЖКГ, у першу чергу, зумовлений певними факторами, що суттєво впливають на інноваційний розвиток як галузі ЖКГ, так і економіки країни загалом.

У світовій практиці розвитку інноваційної діяльності була визначена певна закономірність впливу факторів на процес інноваційного розвитку. До таких факторів належать соціальні, економічні, політичні, демографічні, науково-технічні, екологічні¹¹⁷. Крім того, існують фактори, які здатні як сприяти розвитку інноваційної діяльності, так і стримувати його, зокрема йдеться про нормативно-правові, соціально-психологічні, техніко-економічні та організаційно-управлінські фактори, які на сучасному етапі суттєво впливають на стан справ у житлово-комунальному господарстві України. Дія зазначених факторів у сучасних умовах України конкретизована у табл. 3.7.

У період економічної кризи в країні інноваційна діяльність у всіх галузях економіки виявилася в стані крайнього занепаду. Так, у ЖКГ у цей період кількість впроваджуваних прогресивних технологічних процесів скоротилася більш ніж у 6 разів, маловідходних, ресурсозберігаючих і безвідхідних технологій – у 4,3 разу. Фактично у цей період кількість створених за рік нових типів приладів і засобів автоматизації в ЖКГ зменшилася в 4,6 разу, електронної техніки – більш ніж у 6,5 разу, металорізальних верстатів – у 9,4 разу¹¹⁸.

¹¹⁷ Андрейченко А. В. Перспективи впровадження інноваційного підходу в житлово-комунальному господарстві / А. В. Андрейченко // Вісник соціально-економічних досліджень. – 2011. – №41(2). – С. 156.

¹¹⁸ Савчук А. В. Теоретические основы анализа инновационных процессов в промышленности : моногр. / А. В. Савчук ; НАН Украины ; Ин-т экономики промышленности. – Донецк, 2003. – С. 16.

Таблиця 3.7

Фактори впливу на розвиток інноваційної діяльності у житлово-комунальному господарстві*

Фактори інноваційної діяльності	
стримуючі	стимулюючі
Техніко-економічні:	
<ul style="list-style-type: none"> – відсутність джерел реального фінансування та високі економічні ризики; – слабкість матеріально-технічної наукової бази; – подорожчання науково-дослідних розробок та низький науково-інноваційний потенціал держави. 	<ul style="list-style-type: none"> – стабільний попит на продукцію (послуги); – наявність резерву фінансових і матеріально-технічних заходів; – наявність необхідної господарської та науково-технічної інфраструктури; – розвиток конкуренції та скорочення тривалості життєвого циклу наукоємних товарів.
Соціально-психологічні:	
<ul style="list-style-type: none"> – супротив до змін, які можуть привести до зміни статусу власності або організаційної форми; – дефіцит наукових кадрів; – слабкі матеріальні стимули та умови для творчої роботи. 	<ul style="list-style-type: none"> – сприйняття технічних нововведень, передового досвіду; – моральне задоволення, суспільне визнання; – можливість самореалізації, розвиток умов творчої роботи.
Організаційно-управлінські:	
<ul style="list-style-type: none"> – замкненість, труднощі в міжгалузевих комунікаціях; – нединамічні організаційні структури, надмірна централізація; – консервативність ієрархічних принципів побудови організацій; – відсутність науково-інноваційних організаційних структур; – недостатність міжнародної науково-технічної співпраці. 	
Нормативно-правові:	
<ul style="list-style-type: none"> – недосконалість законодавчої бази в питаннях інноваційної діяльності, охорони інтелектуальної власності, охорони навколишнього середовища, раціонального поводження з твердими побутовими відходами тощо. 	

*Складено автором на основі: Краснокутська Н. В. Інноваційний менеджмент : навч. посіб. / Н. В. Краснокутська. – К. : КНЕУ, 2003. – С. 324–345.

Занепад у розвитку інноваційної діяльності був зумовлений переважно дефіцитом фінансових ресурсів, що направляють на ці цілі, а також перевагами екстенсивного типу розвитку галузі. Тому досягти конкурентних переваг у ЖКГ можна завдяки принципово новим підходам до формування економічної політики, технічного переоснащення житлово-комунального господарства, скорочення питомих показників використання енергетичних і матеріальних ресурсів, пов'язаних з виробництвом житлово-комунальних послуг.

В умовах сьогодні в Україні близько 25% всіх енергетичних ресурсів, що споживаються, використовуються в житлово-комунальному господарстві. Це єдина група споживачів, яка не зменшила загальних обсягів енергоспоживання за останні п'ять років. Так, на одного мешканця, наприклад, в існуючих будівлях з централізованим теплопостачанням у перерахунку на 1 м² площі на території України витрачається 1,4 т у. п. за рік, що в 1,5 разу більше, ніж у США, і в 2,5–3 рази більше, ніж у Швеції.

На підприємствах теплопостачання всіх форм власності та відомчого підпорядкування експлуатується більше 27 тис. котелень, технічний стан обладнання яких здебільшого є незадовільним. З 65 тисяч установлених котлів 25% експлуатується понад 20 років. Значна кількість діючих котлів є застарілими та малоефективними з коефіцієнтом корисної дії нижче 82%. Невідповідним до вимог технічної експлуатації є технічний стан теплових мереж: 5,5 тис. км, або 15% теплових мереж перебувають в аварійному стані. Питомі витрати енергоресурсів на виробництво 1 Гкал теплоти становлять 185–190 кг у. п., тоді як за кордоном – 140–150 кг у. п. Через таку перевитрату палива рівень викидів CO₂ в атмосферу становить 45 г/МДж. Втрати теплової енергії за рік дорівнюють більш як 13 млн. Гкал. Це 12% від обсягів відпущеної теплової енергії, на які марно витрачено 2,5 млрд. куб. м природного газу¹¹⁹.

¹¹⁹ Технічне переоснащення житлово-комунального господарства, скорочення питомих показників використання енергетичних і матеріальних ресурсів, пов'язаних з виробництвом житлово-комунальних послуг [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.misto.esco.co.ua/best_practice/art50.htm.

Аналіз показників втрат теплової енергії та природного газу, що використовуються на виробництво втраченої теплової енергії в комунальній теплоенергетиці у схемах централізованого тепlopостачання, свідчить про те, що втрати при виробництві (на котельнях) досягають 22%, при транспортуванні теплової енергії – 25%, але найбільших перевитрат природного газу зазнає виробництво теплової енергії, втраченої у споживача, – до 30%.

Аналіз технічних можливостей, досягнень науки і техніки свідчить про можливість зменшення втрат газу при виробництві, транспортуванні та постачанні теплової енергії у середньому по країні на 22%. І не варто забувати про такий важливий напрям, як когенерація.

Важливим питанням є забезпечення новим енергозберігаючим теплотехнічним устаткуванням та іншим обладнанням вітчизняного виробництва галузей економіки, в тому числі і підприємств житлово-комунального господарства. З цією метою слід використати науково-дослідний та виробничий потенціал галузей машинобудування і великий досвід розроблення та виготовлення нових моделей енергетичного обладнання. Підприємства машинобудування, такі як ДП НВКГ «Зоря-Машпроект», ПАТ «Турбоатом», ПАТ «Первомайскдизельмаш» тощо, виготовляють когенераційні установки, парогенератори, малопотужні котли, мінікотельні. Тому Міністерству разом з виробниками і фінансовим банком слід розробити фінансову схему поставки когенераційного обладнання на підприємства ЖКГ на лізингових умовах.

Головне завдання підгалузі можна окреслити двома напрямками – надання якісних послуг споживачам та впровадження заходів з енергозбереження. А виконання цього завдання можливе лише через реформування галузі.

Тому пріоритетним напрямком на місцевому рівні є розроблення схем тепlopостачання населених пунктів, впровадження заходів щодо підвищення рівня ефективності використання паливно-енергетичних ресурсів, таких як заміна або реконструкція, з використанням утилізаторів теплоти димових газів котлів і

новітніх пальників, малоефективних котлів з коефіцієнтом корисної дії нижче, ніж 80%, з метою підвищення коефіцієнта корисної дії до рівня не нижче ніж 92%, зниження втрат у магістральних і розподільчих теплових мережах методом впровадження сучасних видів теплоізоляції, застосування попередньоізольованих труб при проведенні заміни та ремонту трубопроводів.

Саме реалізація зазначених завдань дозволить створити належні умови для покращення якості послуг, що надаються споживачам, створити конкурентне середовище на ринку послуг з теплопостачання, підвищити інвестиційну привабливість підгалузі, зменшити втрати тепла та витрати енергоносіїв. Однак починати необхідно з розроблення оптимізованих схем теплопостачання населених пунктів, які є підґрунтям для подальшого створення регіональних програм модернізації комунальної теплоенергетики та визначення пріоритетності спрямування інвестицій.

Системи централізованого водопостачання та водовідведення, збудовані десятки років тому, характеризуються високою енергозатратністю, значними втратами води, моральною та фізичною зношеністю. Знос основних фондів у підгалузі досягає 60,8%. Четверта частина водопровідних очисних споруд і кожна п'ята насосна станція відпрацювали нормативний термін амортизації. Фактично амортизовано і потребує заміни 40% насосних агрегатів.

Із загальної протяжності 33,3% водопровідно-каналізаційних мереж перебувають в аварійному стані і потребують заміни. Це призводить до значного зростання аварій, кількість яких досягла 250 аварій на рік на 100 км трубопроводів, що у 20 разів перевищує відповідний показник у країнах Західної Європи. Через значну зношеність основних фондів, обладнання, неефективну роботу насосних станцій у неоптимальному режимі нераціональні витрати та втрати питної води порівняно з 2005 р.

збільшилися на 30,8 млн. куб. м, а непродуктивні витрати електроенергії становлять 25%¹²⁰.

У сучасних умовах питомі витрати матеріальних та енергетичних ресурсів у водопровідно-каналізаційному господарстві в 2–3 рази перевищують аналогічні показники розвинутих країн світу. Стрімке зростання вартості енергоносіїв гостро ставить проблему раціонального та ефективного використання паливно-енергетичних ресурсів.

Головне завдання підгалузі полягає у проведенні ефективної енергозберігаючої політики – це широкомасштабне технічне переоснащення на основі обліку, впровадження новітніх енергозберігаючих технологій з одночасним залученням всіх можливих інвестицій.

Зусилля органів місцевої виконавчої влади, обласних і міських комунальних підприємств мають бути спрямовані на поліпшення технічного стану водопровідно-каналізаційних систем, забезпечення їх надійної та ефективної роботи, зменшення ресурсоспоживання, непродуктивних витоків, зменшення норми водоспоживання до санітарних вимог, що дозволить зменшити навантаження на очисні споруди водопостачання та каналізації.

Для вирішення цього питання необхідно:

1. На рівні підприємств водопровідно-каналізаційного господарства забезпечити: розробку і впровадження стратегічних планів розвитку підприємств водопровідно-каналізаційного господарства; проведення енергетичного аудиту систем водопостачання та водовідведення; запровадження обов'язкового технологічного обліку води на всіх ділянках подачі води: добування, транспортування та реалізації споживачам; здійснення технічного переоснащення на основі широкого застосування вітчизняних і зарубіжних науково-технічних досягнень, удосконалення режимів роботи насосів, регулювання тиску в мережах та на вводах у будинки, санації водонапірних мереж тощо.

¹²⁰ Технічне переоснащення житлово-комунального господарства, скорочення питомих показників використання енергетичних і матеріальних ресурсів, пов'язаних з виробництвом житлово-комунальних послуг [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.misto.esco.co.ua/best_practice/art50.htm.

2. На місцевому рівні: забезпечити коригування місцевих програм енергозбереження; вжити дієвих заходів щодо розширення мережі сервісних центрів з технічного обслуговування та повірки засобів обліку води; створити належні умови для залучення інвестицій у розвиток, реконструкцію та технічне переоснащення систем водопостачання і водовідведення; забезпечити розроблення та встановлення економічно і технічно обґрунтованих нормативів використання води на підприємствах водопровідно-каналізаційного господарства з визначенням норм втрат і необлікованих витрат з систем подачі і розподілу питної води.

Не краще становище склалося і в житловому секторі. Це викликано багатьма причинами:

- житлові будинки в країні, як і в інших країнах СНД, проектувались і будувались, не передбачаючи заходів з мінімізації енерговитрат на період їх експлуатації;

- житлові квартали проектувались без урахування їх енергоефективності, що спричиняє великі втрати (до 30%) теплової енергії у теплових мережах; системи опалення не дозволяють забезпечити гнучку систему регулювання і обліку спожитої теплової енергії, гарячої та холодної води;

- для енергозабезпечення майже не використовуються альтернативні джерела енергії;

- до цього часу не забезпечено повного державного контролю і системи державного регулювання споживання енергоресурсів тощо.

Наявний житловий фонд України налічує понад 1 млрд. м². Частина його, зокрема близько 5 млн. м² (0,5%), перебуває в аварійному стані.

Недостатня комфортність, низька енергоефективність значної частини житла, його значний фізичний і моральний знос потребують вирішення проблеми модернізації та теплової санації, капітальних ремонтів і реконструкції та одночасно ставлять їх в число найбільш важливих для економіки країни.

Необхідно зазначити, що в багатьох європейських країнах понад 20 років проводиться поетапна робота з теплової сана-

ції житлових будинків. У результаті цього в цих країнах витрати пального на опалення будинків скоротилося на 40–50%, постійно зростає комфортність житла.

Комплекс заходів з підвищення теплової ефективності житлових будинків (особливо перших масових серій) дозволить знизити на 40% тепловитрати. Так, зокрема, улаштування мансардного поверху дозволить скоротити витрати коштів на утеплення будинків на 15%. Забезпеченість житлових будинків системами автоматизованого регулювання і приладами комерційного обліку тепла суттєво позначиться на економії теплових ресурсів міст.

В останні роки підприємствами міського електротранспорту проводиться цілеспрямована робота на впровадження заходів з енергозбереження. Зокрема, в м. Києві щорічно оновлюється понад 30 одиниць тролейбусів, які дозволяють зменшити енергоспоживання на 20%, а підприємствами Луганської та Донецької областей закуповуються енергоощадні трамвайні вагони типу К-1 виробництва СП «Татра-Юг».

Органам місцевого самоврядування міст, де функціонує міський електротранспорт, доцільно: проводити оновлення інвентарного парку рухомого складу шляхом закупівлі насамперед трамвайних вагонів і тролейбусів з імпульсною системою керування тяговими електродвигунами; надати сприяння у модернізації існуючого парку трамваїв і тролейбусів із використанням енергозберігаючого обладнання.

Найбільш раціональним напрямком підвищення ефективності функціонування міського пасажирського транспорту у містах є використання інноваційних стратегій розвитку як одного з радикальних методів досягнення цілей в умовах високого рівня невизначеності очікуваних результатів та ризиків, пов'язаних з інноваційною діяльністю. Вихідною передумовою при розробці інноваційних стратегій розвитку міського пасажирського транспорту є розгляд концепції соціально-етичного маркетингу міських пасажирських перевезень, згідно з якою при дослідженні і вдосконаленні системи пасажирських перевезень необхідно враховувати інтереси трьох сторін: суспільства загалом (або

громади міста) – інтересами цієї сторони є екологічний стан міста, обмежене забруднення довкілля, зменшення кількості транспортних засобів на дорогах; інтереси пасажирів – це, в першу чергу, комфорт перевезень, нижча вартість поїздки, мінімум часу на пересування і інтереси транспортних підприємств або перевізників (мінімізація витрат, вищий прибуток).

На основі аналізу досвіду зарубіжних країн та проблем розвитку пасажирського транспорту в містах України пропонуються такі інноваційні стратегії:

1) вдосконалення маршрутної мережі на основі існуючої мережі електротранспорту;

2) оптимізація структури автомобільних транспортних засобів, що використовуються для міських пасажирських перевезень;

3) підвищення ефективності управління перевезеннями на основі використання сучасних навігаційних систем;

4) розробка і впровадження технічних і технологічних засобів із впровадження єдиного електронного квитка¹²¹.

Для вдосконалення маршрутної мережі на основі існуючої мережі електротранспорту (інноваційна стратегія № 1) складено базову матрицю SWOT-аналізу, яка дасть можливість охарактеризувати міський пасажирський транспорт з усіх сторін (табл. 3.8). З табл. 3.8 видно, що електротранспорт має більше позитивних сторін і можливостей порівняно з автотранспортом. Саме цей вид транспорту менш забруднює навколишнє середовище та є пріоритетним у країнах Європи порівняно з автотранспортом.

Це дає змогу стверджувати, що розвиток та збільшення електротранспорту в міських пасажирських перевезеннях порівняно з автобусами в звичайному режимі руху та в режимі маршрутного таксі забезпечить певні результати як для жителів міста, так і трамвайно-тролейбусного управління, яке, в свою чергу, зможе продовжувати оновлення рухомого складу та впровадження інноваційних розробок.

¹²¹ Біліченко В. В. Інноваційні стратегії розвитку міського пасажирського транспорту у Вінниці / В. В. Біліченко, С. О. Романюк // Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – 2012. – № 6 (177), ч. 1. – С. 181.

Так, збільшення обсягів використання нетрадиційних і відновлюваних джерел енергії у комунальному господарстві та побуті є одним з перспективних шляхів вирішення питань сталого енергозабезпечення України та поліпшення екологічного середовища.

Таблиця 3.8

SWOT-аналіз міського пасажирського транспорту *

Сильні сторони (S):	Слабкі сторони (W):
<ul style="list-style-type: none"> – суттєва популярність серед населення завдяки встановленню регулярних інтервалів між сполученнями; – регулярність та чіткість руху; – наявність необхідної транспортної інфраструктури; – менше забруднення навколишнього середовища електротранспортом порівняно з численними маршрутними таксі; – в середньому електротранспорт використовує в 3,4 рази менше енергії на один пасажиро-кілометр перевезень, ніж автотранспорт; – контроль якості перевезень на державному рівні. 	<ul style="list-style-type: none"> – певна залежність діяльності підприємства від зовнішніх джерел фінансування (зокрема субвенцій з державного бюджету); – взаємозалежність певних видів транспорту від інших, можливість зриву графіків та інтервалів руху значної кількості транспорту в разі виникнення несправностей на транспортних лініях; – маршрутна мережа автомобільного транспорту більш широка, ніж електротранспорту.
Можливості (O)	Загрози (T)
<ul style="list-style-type: none"> – підтримка держави та ЄС щодо вирішення питань щодо оновлення рухомого складу підприємства, реконструкції існуючих трамвайних і тролейбусних колій та будівництва нових; – розширення існуючої маршрутної мережі у міру розвитку інфраструктури міст; – залучення додаткової категорії пасажирів, зокрема соціально незахищеного населення (інваліди та особи з обмеженими можливостями), завдяки придбання спеціальних низькопідлогих транспортних засобів. 	<ul style="list-style-type: none"> – зниження рівня фінансування субвенцій з державного бюджету; – залежність цін на енергоносії від світових тенденцій; – зростання цін на сучасні трамвайні, тролейбусні вагони, а також автобуси і запчастини до них; – зростання питомої ваги індивідуального транспорту в загальному обсязі пасажирських перевезень; – пріоритетний розвиток пасажирського автотранспорту (зокрема автобусів середньої та малої місткості) над електротранспортом, завдяки їхній більшій маневреності.

*Складено автором на основі: Біліченко В. В. Інноваційні стратегії розвитку міського пасажирського транспорту у Вінниці / В. В. Біліченко, С. О. Романюк // Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – 2012. – № 6 (177), ч. 1. – С. 182.

Україна володіє значним загальним потенціалом нетрадиційних і поновлювальних джерел енергії (НВДЕ), а її доцільно-еконо-

мічний потенціал становить 80–100 млн. т у. п. на рік. За основними видами можливого використання він розподіляється таким чином: вітроенергетика – 31,4%, мала гідроенергетика – 2,9%, сонячна енергетика – 6,3%, біоенергетика – 27,1%, штучні горючі гази та метан вугільних родовищ – близько 16,9%. Інші напрямки використання альтернативних джерел енергії: геотермальна енергетика, теплонасосні установки, спирти, ріпакова олія, водопаливні емульсії, техногенні родовища, гумові відходи тощо – близько 15,4%.

Нетрадиційні та поновлювані джерела енергії є практично невичерпними. Їх потенціал майже незмінний у часі, вони не потребують спеціального видобутку і транспортування, також практично не забруднюють навколишнє середовище. Тому, незважаючи на окремі коливання показників використання нетрадиційних і поновлюваних джерел енергії за видами, загальні результати протягом останніх років свідчать про тенденцію до збільшення використання нетрадиційної енергетики й альтернативного палива і зростання обсягів заміщення традиційного палива в галузях економіки України. У сучасних умовах необхідно докласти максимум зусиль, щоб у найближчому майбутньому змінити ситуацію на протилежну, в якій будемо наводити одиничні негативні приклади щодо невикористання альтернативних джерел енергії.

Виходячи з критичного стану обладнання та устаткування підприємств комунальної енергетики, необхідно повною мірою скористатися також можливістю реалізації Кіотського протоколу. Ефективно використовуючи механізми проектів спільного впровадження в рамках Кіотського протоколу, Україна має можливості додатково залучити зовнішнє фінансування в доволі великому обсязі для розвитку та технологічного переоснащення галузей вітчизняної економіки, суттєвого покращення екологічної ситуації.

З іншого боку, на шляху реалізації інноваційних проектів виникає багато перепон і труднощів. По-перше, енергогенеруючі й енергопостачальні організації не зацікавлені в економії природних ресурсів. Одна лише установка приладів обліку й регулювання енергоспоживання обернеться для таких організацій зменшенням обсягів реалізації, тобто прибутку й виручки. Разом

із цим, висвітиться явно марнотратна енергополітика комунальних підприємств із величезними масштабами енерговитрат¹²².

По-друге, вкрай слабка інвестиційна база не дозволяє повною мірою реалізувати енергоефективну політику. Для вітчизняних інвесторів ЖКГ вважається інвестиційно непривабливим сектором економіки, а іноземних інвесторів стримують економічна нестабільність, суперечності державного, регіонального й місцевого законодавства. У даній ситуації «...закордонні інвестори прагнуть суверенних гарантій від держави щодо повернення коштів, отриманих за рахунок економії енергоресурсів. Але під кожний проект їх, звичайно, одержати неможливо»¹²³.

По-третє, сьогодні держава не має у своєму розпорядженні необхідний обсяг коштів для реалізації інноваційних заходів, а фінансово-економічних структур, готових інвестувати кошти в такі заходи (знаючи, що строк окупності може розтягтися на 7–10 років) знайти дуже важко.

Отже, велике значення набуває розробка економічної моделі, що створює умови для активної інноваційної й інвестиційної діяльності в житлово-комунальному комплексі, а також розробка відповідного нормативно-правового поля її реалізації.

Модернізація (реконструкція) житлово-комунального господарства вимагає величезних капітальних витрат зі строком окупності 7–10 років, але очікуваний ефект буде істотним. Наприклад, річна величина витрат енергоресурсів, як очікується, знизиться на 20–30%. За оцінками фахівців, зниження витрат води й тепла в мережах під час подачі споживачам хоча б на 10% від загального обсягу послуг теплопостачання, водопостачання й водовідведення заощадять для підприємств приблизно 500 млн. грн. виробничих витрат щорічно¹²⁴.

¹²² Світлична В. Ю. Розробка основних напрямків інноваційної політики розвитку житлово-комунальних підприємств України / В. Ю. Світлична // Комунальне господарство міст. – 2010. – № 96. – С. 105.

¹²³ Чернышов Л. Н. Энергоресурсосбережение в жилищно-коммунальной отрасли / Л. Н. Чернышов // Журнал руководителя и главного бухгалтера «ЖКХ». – 2001. – №2. – С. 40.

¹²⁴ Николаев В. П. Зміцнення фінансового стану комунальної галузі / В. П. Николаев // Фінанси України. – 2003. – №6. – С. 75.

Інновації в ЖКГ є універсальним інструментом інтенсивного розвитку галузі. Складність розвитку інноваційних процесів укладається тим, що інноваційний розвиток має потребу в значних обсягах фінансування, а тому актуальним завданням є визначення механізму фінансового забезпечення інноваційного розвитку в умовах перехідного періоду на тлі виокремлення інвестиційно-привабливих галузей.

Інноваційна модель розвитку житлово-комунального господарства потребує стійких джерел фінансування. Як такі можуть виступати:

1) створення цільових фондів енергозбереження на підприємствах за рахунок направлення в них частини коштів, отриманих від інноваційних розробок, економії паливно-енергетичних ресурсів¹²⁵;

2) введення матеріального стимулювання колективів підприємств за економію паливно-енергетичних ресурсів;

3) запровадження механізмів залучення й повернення інвестицій, які базуються на процедурі нагромадження коштів, отриманих шляхом реалізації заходів енергозбереження й подальшого їх використання на впровадження енергозберігаючих проектів. Через крайню обмеженість коштів місцевого бюджету й організацій житлово-комунального сектору реальним джерелом фінансування інноваційних програм виступає саме залучення позикових коштів приватних інвесторів на довгостроковій основі¹²⁶;

4) створення в містах комунальних спеціалізованих небанківських інноваційних фінансово-кредитних установ, комунальних фондів кредитування інноваційного розвитку підприємств;

5) використання альтернативних механізмів фінансування довгострокових інноваційних проектів за рахунок випуску муніципальних облігацій, використання фінансового лізингу¹²⁷.

¹²⁵ Озорников А. И. Программа энергосбережения в жилом фонде Москвы / А. И. Озорников // Материалы V Московской конференции по вопросам ЖКХ. – 2003. – С. 23.

¹²⁶ Чернышов Л. Н. Энергоресурсосбережение в жилищно-коммунальной отрасли / Л. Н. Чернышов // Журнал руководителя и главного бухгалтера «ЖКХ». – 2001. – №2. – С. 40.

¹²⁷ Там само.

Для вирішення цих проблем як перспективний інструмент успішного соціально-економічного розвитку регіону, міста, населеного пункту розглядаються механізми державно-приватного партнерства.

Пріоритетними напрямками застосування державно-приватного партнерства у сфері житлово-комунального господарства є:

– у сфері теплопостачання – розробка та реалізація програм ефективного використання енергії, впровадження заходів з енергозбереження на об'єктах житлово-комунальної та бюджетної сфери, сучасних систем автоматизованого управління теплопостачання, енергозберігаючих технологій, нетрадиційних джерел енергії, формування системи ефективного енергоспоживання у вуличному освітленні міста, підвищення енергоефективності виробництва та транспортування теплової енергії у комунальному міському господарстві; запровадження систем регулювання та обліку споживання, енергозберігаючого обладнання в роботу систем опалення, модернізація існуючої системи теплопостачання, реалізація програм підвищення якості муніципальних послуг і поліпшення економічного стану комунальних підприємств та забезпечення екологічної безпеки; використання біопалива та заходів енергозбереження в закладах соціальної сфери;

– у сфері водопостачання та водовідведення – застосування енергозберігаючих технологій у водо-каналізаційному господарстві міста, обстеження джерел нецентралізованого водопостачання, проведення водомереж, запровадження систем доочистки питної води на місці її споживання, автоматизованих систем управління насосними станціями, модернізація діагностичних лабораторій водовідведення та водопостачання, насосних станцій, очищення стічних вод, реалізація енергозберігаючих проектів, встановлення приладів обліку; розробка новітніх перспективних технологій оснащення підприємства для надання постійних та якісних послуг з водовідведення і водопостачання;

– у сфері поводження з побутовими відходами – розробка та впровадження місцевих інвестиційних програм щодо удосконалення систем роздільного збору, заготівлі та утилізації твер-

дих побутових відходів як вторинної сировини, реалізації заходів у галузі поводження з відходами, вивезення, переробки, зберігання та утилізації твердих побутових відходів; модернізації виробничих баз, автопарків, облаштування полігонів відповідно до існуючих норм і стандартів, вивіз сміття, прибирання вулиць, будівництво сміттєспалювальних заводів як елементу системи теплозабезпечення міст, населених пунктів;

– у житловій сфері – створення управляючих компаній та розвиток ОСББ, запровадження заходів термомодернізації житлових та адміністративних будівель, встановлення приладів обліку і регулювання.

Аналіз світового досвіду застосування різних способів фінансової підтримки інноваційної діяльності показав, що одним з найбільш ефективних джерел є венчурне фінансування. Однак венчурні ринки в Україні зовсім не орієнтовані на її соціальну інфраструктуру¹²⁸. Жоден з українських венчурних фондів не інвестує свої кошти у сферу ЖКГ.

Проведений аналіз потенційних венчурних інвесторів показав, що одним з найбільш зацікавлених у відновленні якості житлово-комунальних послуг суб'єктом ринку й одним з найбільш надійних позичальників є населення України. Це також один з основних споживачів житлово-комунальних послуг (77% споживання теплової енергії)¹²⁹.

Вільні фінансові ресурси населення у вигляді банківських вкладів у десятки разів перевищують інноваційні потреби галузі. Крім того, виявлені тенденції домашніх господарств в Україні до заощадження й кредитування послужили підставою розглядати населення – споживачів житлово-комунальних послуг – як потенційних інвесторів інноваційної діяльності підприємств галузі.

Мова йде про стимулювання споживачів житлово-комунальних послуг до інвестування у модернізацію технологій

¹²⁸ Кутрань К. В. Венчурне інвестування в умовах фінансової кризи / К. В. Кутрань // Економіка і держава. – 2009. – № 9. – С. 14–16; Москвін С. О. Венчурні фонди інноваційного розвитку / С. О. Москвін // Актуальні проблеми економіки. – 2009. – № 2. – С. 89–95.

¹²⁹ Горчакова І. А. Інвестування інноваційного розвитку підприємств житлово-комунального господарства / І. А. Горчакова, О. С. Чепурко // Бізнес-Інформ. – 2012. – № 8. – С. 27.

шляхом упровадження інноваційних проектів на підприємствах ЖКГ. Мотивація забезпечуватиметься гарантією задоволення прагнень споживачів до одержання послуг вищої якості завдяки впровадженню інноваційних проектів, гарантії повернення інвестованих споживачами коштів за допомогою зарахування цих коштів як оплати за подальше користування ними, гарантії надання економічних вигод у вигляді дивідендів на вкладений капітал у випадку реалізації інноваційного проекту.

Пропонується модифікація ринку венчурного фінансування в Україні шляхом створення венчурних організацій споживачів комунальних послуг, що ґрунтуватиметься на використанні авансованих споживачами платежів за комунальні послуги як джерел венчурного капіталу.

Венчурне фінансування підприємств ЖКГ може здійснюватися за такими етапами: венчурне фінансування інноваційних проектів споживачами за рахунок майбутніх платежів за ЖКП; інноваційні проекти; подальше надання оплачених житлово-комунальних послуг; забезпечення заявленої якості житлово-комунальних послуг і дивідендів від надприбутків; реалізація інноваційних проектів; інновацій у виробництво житлово-комунальних послуг.

Ефективність реалізації значною мірою залежатиме від механізму заохочування, який дозволить: венчурним інвесторам-споживачам одержувати житлово-комунальні послуги заявленої якості й дивіденди від надприбутків; інноваційним підприємцям – реалізувати проекти; підприємствам ЖКГ – активізувати інноваційну діяльність.

Реалізація механізму дозволить змінити спрямованість венчурного фінансування на інноваційний розвиток підприємств ЖКГ, забезпечити фінансовими ресурсами розвиток індустрії інноваційних технологій з виробництва послуг ЖКГ і активізувати інноваційну діяльність підприємств галузі для більш якісного задоволення запитів споживачів.

Ефективність розробленого механізму багато в чому залежатиме від ступеня реалізації фінансових інтересів учасників

венчурного фінансування і якості управління фінансовими потоками. Управління фінансовими потоками венчурного фінансування комунального підприємства має ґрунтуватися на реалізації інтересів всіх суб'єктів-учасників венчурного фінансування шляхом економічно обґрунтованого розподілу витрат, вигод і ризиків, пов'язаних з реалізацією інноваційного проекту.

Запропоновані механізми дозволять подолати дефіцит і дорожнечу інвестиційних ресурсів, хеджувати ризики, а також забезпечити стабільність й ефективність заходів, що реалізовуватимуться в рамках процесу інноваційного розвитку підприємств ЖКГ.

3.6. Особливості стратегії і тактики інвестиційно-інноваційного розвитку охорони навколишнього природного середовища в Україні

Охорона довкілля є однією з найважливіших сфер сучасного світового та вітчизняного соціально-економічного розвитку суспільства. Вона пов'язана з усіма галузями економіки, впливає на якість життя населення, є важливим елементом економічної діяльності держави.

На процес формування засад економічної політики в Україні вплинула існуюча соціально-економічна ситуація в державі. Структурні перетворення в економіці держави, переважний розвиток видобувної та переробної промисловості, висока питома вага ресурсомістких та енергоємних технологій без відповідного застосування очисних споруд, розміщення великих підприємств у містах зумовило збільшення рівня забруднення поверхневих і підземних вод, повітря і земель, нагромадження у дуже великих кількостях шкідливих, у тому числі високотоксичних речовин та відходів виробництва. Так, зокрема, щорічні втрати України від нераціонального природокористування становлять 20% від її національного доходу. Рівень забруднення атмосферного повітря в 2–3 рази вищий, ніж у Європі. Викиди шкідливих речовин в атмосферу досягають до 18%, скидання стічних вод у поверхневі водойми – 12%. Частка втрат від забруднення навколишнього

середовища в загальному обсязі національного доходу оцінюється у 5,6%. Щорічно в Україні накопичується близько 700 млн. т відходів, рівень техногенного навантаження на природне середовище України у 4–5 разів перевищує аналогічний показник розвинених держав світу¹³⁰.

Ці чинники, як і відсутність необхідних обсягів інвестицій для оновлення технологій та здійснення природоохоронних заходів, так і незадовільне фінансування, призвело до того, що в Україні екологічні проблеми стали найбільш актуальними, найгострішими проблемами сьогодення на державному й регіональному рівнях.

Метою національної екологічної політики є стабілізація та поліпшення стану навколишнього середовища, гарантування екологічно-безпечного природного середовища для життя і здоров'я населення, впровадження екологічно збалансованої системи природокористування та збереження природних екосистем. Суть основних принципів національної політики полягає у посиленні ролі екологічного управління, врахуванні екологічних наслідків під час прийняття управлінських рішень, запобіганні надзвичайним ситуаціям природного і техногенного характеру, забезпеченні екологічної рівноваги на території країни, відповідальності сучасного покоління за збереження довкілля на благо прийдешніх поколінь, державної підтримки та стимулювання вітчизняних суб'єктів господарювання, які здійснюють модернізацію виробництва, спрямовану на зменшення негативного впливу на навколишнє природне середовище.

На нашу думку, основними заходами стратегічного й тактичного характеру у сфері охорони довкілля є:

– реформування чинної нормативної бази регулювання природоресурсних платежів за видами ресурсів, зокрема системи видачі дозволів;

– удосконалення нормативно-розрахункової бази й порядку сплати податку на екологічно шкідливу продукцію з урахуванням існуючих недоліків та згідно із принципом «забруднювач платить»;

¹³⁰ Всесвітній екологічний форум [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://e-cology.freeukraine.com/enviromental-performance-index>.

– оптимізація системи оподаткування лісо-, водо-, надрота землекористування й фінансового забезпечення розвитку природогосподарських комплексів з урахуванням їх ресурсної специфіки;

– застосування програмно-цільових підходів до вирішення завдань розвитку природогосподарських комплексів з урахуванням їх ресурсної специфіки;

– запровадження коефіцієнтів коригування екологічного податку залежно від зростання або зниження концентрації токсичних речовин в оподатковуваній продукції (установлення прогресивного або регресивного екологічного оподаткування);

– реформування методики обчислення штрафів відповідно до його економічної суті як запобіжного інструменту щодо нераціонального природокористування;

– розширення бази оподаткування забруднюючих речовин і екологічно небезпечної продукції, ураховуючи досвід країн-членів ЄС/ОЕСР¹³¹.

В основі перелічених заходів фінансової політики у сфері охорони довкілля є збалансування інтересів, пов'язаних із формуванням, розподілом і використанням фінансових ресурсів, з метою забезпечення вирішення складних екологічних проблем стабілізації та раціонального використання природних ресурсів.

Формування фінансової політики інвестиційно-інноваційного розвитку охорони довкілля залежить і від завдань, які поставили перед суспільством. Завдання цієї політики прописані у Законі України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року» і полягають у:

– впровадженні до 2020 р. програми підтримки проектів громадських екологічних організацій і доведення обсягу їх фінансування: у 2015 р. – до рівня не менш як 2% від загальних видатків

¹³¹ Про Основні засади державної екологічної політики України на період до 2020 року : Закон України № 2818-VI від 21.12.2010 р. // Офіційний вісник України. – 2011. – № 33. – С. 13–33.

Державного фонду охорони навколишнього природного середовища України, у 2020 р. – до рівня не менш як 3% цих видатків;

- підвищенні рівня екологічної безпеки шляхом запровадження до 2015 р. комплексного підходу до проведення оцінки ризиків, запобігання та мінімізації наслідків стихійних лих відповідно до Йоганнесбурзького плану дій;

- посиленні до 2015 р. державного екологічного контролю за дотриманням законодавства у процесі розміщення, будівництва, експлуатації нових і реконструкції існуючих промислових підприємств та інших об'єктів на підставі оцінки ризику для здоров'я населення;

- впровадженні систем екологічного управління та підготовки державних цільових програм з екологізації окремих галузей національної економіки, що передбачають технічне переоснащення, запровадження енергоефективних і ресурсозберігаючих технологій, маловідходних, безвідходних та екологічно безпечних технологічних процесів;

- розробленні і впровадженні до 2015 р. системи стимулів для суб'єктів господарювання, що впроваджують систему екологічного управління, принципи корпоративної соціальної відповідальності, застосовують екологічний аудит, сертифікацію виробництва продукції, її якості згідно з міжнародними природоохоронними стандартами;

- запровадженні до 2015 р. системи екологічних та адміністративних механізмів з метою стимулювання виробника до сталого та відновлюваного природокористування і охорони навколишнього природного середовища, широкого запровадження новітніх, більш чистих технологій, інновацій у сфері природокористування;

- створенні до 2015 р. екологічно та економічно обгрунтованої системи платежів за спеціальне використання природних ресурсів та екологічного податку для стимулювання суб'єктів господарювання до раціонального природокористування;

– реформуванні до 2015 р. діючої системи фондів охорони навколишнього природного середовища з метою посилення централізації коштів на рівні областей, м. Києва та Севастополя¹³².

Успішне вирішення завдань фінансової політики безпосередньо залежить від вирішення проблем пошуку джерел фінансових ресурсів на природоохоронні заходи та від дієвості існуючих форм і методів організації фінансів природокористування.

Джерелами фінансових ресурсів охорони навколишнього природного середовища в Україні на сучасному етапі є: кошти державного та місцевих бюджетів; фонди охорони навколишнього природного середовища (екологічні фонди всіх рівнів); власні кошти підприємств, установ, організацій; кредитні ресурси; добровільні внески; страхові фонди; іноземні надходження та інвестиції, інші кошти.

Бюджетні кошти використовуються на фінансування природоохоронних заходів відповідно до підрозділів бюджетної класифікації у затверджених обсягах. За бюджетними програмами, спрямованими на охорону навколишнього природного середовища, здійснюються заходи з виконання робіт зі збирання, перевезення, зберігання, оброблення та знешкодження непридатних до використання пестицидів і тари від них, роботи пов'язані з функціонуванням природних комплексів, поширення екологічної інформації серед населення, створення відповідних інформаційно-аналітичних систем, збереження біологічного і ландшафтного різноманіття в межах території та об'єктів природно-заповідного фонду, забезпечення участі у діяльності міжнародних організацій природоохоронного спрямування, наукових досліджень та проектних і проектно-конструкторських розроблень тощо. Однак коштів державного бюджету на виконання таких функцій недостатньо (табл. 3.9).

¹³² Про Основні засади державної екологічної політики України на період до 2020 року Закон України від № 2818-VI 21.12.2010 р. // Офіційний вісник України. – 2011. – № 33. – С. 13–33.

Таблиця 3.9

Динаміка видатків Державного бюджету України на охорону навколишнього природного середовища*

Показники	2009 р.	2010 р.	2011 р.	2012 р.	2013 р.
ВВП (млрд. грн.)	913,3	1082,6	1316,6	1408,9	1454,9
Загальна сума видатків державного бюджету без врахування міжбюджетних трансферів (млрд. грн.)	180,2	225,8	238,6	271,2	287,6
Всього видатків державного бюджету на охорону навколишнього середовища (млрд. грн.)	1,8	2,3	3,0	4,1	4,6
– у % до ВВП	0,20	0,21	0,23	0,29	0,32
– у % до видатків державного бюджету	1,01	1,02	1,26	1,52	1,60

*Складено автором за даними Міністерства екології та природних ресурсів України.

Як свідчать дані, впродовж 2009–2013 рр. спостерігається зростання обсягу видатків державного бюджету на охорону навколишнього середовища, але їх частка у загальній сумі видатків незначна – 1,60%, що становить 0,32 ВВП. Разом з цим, діюча система платежів має ряд недоліків, а саме: розмір екологічних платежів не збігається з реальним збитком, який завдається навколишньому середовищі, і витратами, які необхідно нести у випадку встановлення різних очисних споруд; не цільове використання бюджетних коштів (у багатьох випадках використовують ці кошти на інші цілі, а не ліквідацію джерел забруднення і гарантованого фінансування природоохоронних заходів та програм); екологічний податок у структурі бюджету країни становить десяті частки процента, тоді як у розвинутих країнах досягає 10%, що свідчить про незначну роль цих платежів як фіскального інструменту.

Другим за значенням джерелом фінансових інвестиційних ресурсів є фонди охорони навколишнього природного середовища. Головною метою формування державних екологічних фондів як у країнах Центральної та Східної Європи, так і в Україні, є створення реальних умов для поліпшення стану навколишнього природного середовища та фінансове сприяння реалізації екологічної політики держави. Цілями діяльності екологічних фондів визначено

фінансування екологічних програм і заходів державного та місцевого значення, спрямованих на усунення наслідків технологічного впливу на природне середовище й населення. Екологічні фонди вирішують ряд завдань: сприяння природоохоронній діяльності всіх суб'єктів господарювання; фінансування наукових екологічних досліджень і проєктів; підтримка й заохочення діяльності щодо захисту природних цінностей та природного середовища, збереження біосфери; удосконалення систем екологічного моніторингу.

Екологічні фонди формуються переважно за рахунок сплати екологічного податку суб'єктами господарської діяльності, грошових стягнень за порушення норм і правил охорони навколишнього природного середовища та шкоду, заподіяну довіллю порушенням природоохоронного законодавства в результаті господарської та іншої діяльності. Загалом фінансові ресурси екологічних фондів спрямовуються на фінансування природоохоронних заходів, що відповідають пріоритетам державної екологічної політики.

Наступним важливим джерелом фінансових інвестиційних ресурсів охорони навколишнього природного середовища є кошти підприємств, установ й організацій. За рахунок коштів підприємств фінансуються заходи з ресурсозбереження, відновлення, поліпшення якості природних ресурсів, якщо це є прямим обов'язком підприємств-природокористувачів. Згідно із чинним законодавством України підприємство несе відповідальність за дотримання вимог і норм щодо раціонального використання, відновлення й охорони земель, вод, надр, лісів та інших природних ресурсів, а також відшкодовує збитки, спричинені його діяльністю. Практично кожне виробництво на «виході» має не тільки товарну продукцію, а й відходи, які негативно впливають на навколишнє середовище. При такому підході саме власні кошти підприємства мають бути залучені для здійснення природоохоронних заходів.

У зв'язку з нечіткістю правового регулювання і недосконалістю механізму стимулювання суб'єктів господарювання, які виконують природоохоронні заходи, діюча система платежів і зборів за використання природних ресурсів також не спонукає підприємства здійснювати екологічні інновації.

Інвестиції у природоохоронне будівництво є важливим фактором зменшення забруднення навколишнього середовища, збереження існуючих природних ресурсів та запобігання екологічним кризам. Слід зазначити, що їхня частина у загальному обсязі інвестицій в основний капітал впродовж останніх років не змінюється і коливається в межах 1,4%–1,7%. Основним джерелом фінансування інвестицій в основний капітал на охорону навколишнього середовища та раціонального використання природних ресурсів залишаються власні кошти підприємств та організацій, за рахунок яких освоєно 58,0% усіх вкладень. Із загального обсягу інвестицій на охорону довкілля 19,7% становили кошти місцевих бюджетів, 16,3% – державного бюджету. За рахунок інших джерел фінансування освоєно 6,0% усіх капіталовкладень.

Світова практика свідчить, що економічна діяльність у галузі охорони навколишнього середовища є високоприбутковою. Інвестиції в національні природоресурсні та природоохоронні проекти забезпечують 10–15-разову економічну віддачу. На думку міжнародних експертів ООН, екологічні втрати від забруднення перевищують оцінну вартість заходів боротьби з ним. Щорічно внаслідок техногенного забруднення країни світу втрачають від 0,5 до 2,5% ВВП, оцінна вартість заходів, які дають змогу істотно зменшити обсяги забруднення для індустріальних країн, становить 1–2% ВВП, для країн, що розвиваються, і країн з перехідною економікою такі витрати набагато вищі. За останні два десятиріччя економічно розвинуті країни світу досягли значних успіхів в охороні навколишнього середовища. За оцінкою експертів ООН, на екологічне оздоровлення, поліпшення використання й охорони ресурсів ці країни витрачають у середньому 2–5% ВВП, у тому числі Японія – 3–5,5%. У США витрати на охорону довкілля збільшилися з 1,6% до 2,5% наприкінці 90-х рр. ХХ ст. В європейських країнах з перехідною економікою вони становлять 1,2–1,5%, тоді як в Україні частка цих витрат досягає 0,29% ВВП¹³³.

Варто підкреслити, що основними недоліками фінансування охорони навколишнього природного середовища є від-

¹³³ Всесвітній екологічний форум [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://e-cology.freeukraine.com/environmental-performance-index>.

сутність дієвих стимулів зниження негативного впливу на навколишнє середовище, раціонального використання природних ресурсів, нестабільність фінансування та його недостатність.

Тому еколого-економічні реалії функціонування національного господарства зумовлюють об'єктивну потребу у новій моделі соціально-економічного розвитку, що передбачає покращення стану довкілля та зниження обсягів використання природних ресурсів. Така модель може бути реалізована через впровадження стратегії сталого розвитку у діяльність суб'єктів господарювання. В основу цієї стратегії буде покладено принципи «зеленої економіки». Одним із головних інструментів «зеленої економіки» є екологічні інновації. Екологічні інновації дозволять знизити вплив економічної діяльності на навколишнє середовище. «Зелена економіка» є новим курсом економічно-розвинутих країн світу. Одним із пріоритетних напрямів переходу до «зеленої економіки» є активна розробка і впровадження промисловими підприємствами екологічних інновацій. Екологічні інновації сьогодні широко використовуються з метою зниження впливу економічної діяльності на навколишнє середовище.

До екологічних інновацій можна віднести розробку і застосування ресурсозберігаючих технологій, створення екологічно чистих продуктів, впровадження нових способів організації виробництва, таких як екологічний менеджмент, екологічний маркетинг. При цьому необхідно забезпечити екологізацію техніки та технології, узгодивши її з природними процесами, а також перехід до маловідходного та безвідходного виробництва з утилізацією всіх відходів. В індустріально розвинутих країнах виробництво екологічної техніки та технологій є високодохідним бізнесом, саме тому екологічний ринок стрімко розвивається. При цьому майже 40% світового ринку екологічної продукції припадає на США.

Одним із можливих шляхів залучення додаткових фінансових ресурсів для реалізації природоохоронних програм є отримання кредитів через банківські установи. Основними принципами кредитної політики банку мають стати: пільговий характер кредитування (низька процентна ставка); довготерміновий характер кредитів; цільовий характер на реалізацію проектів у при-

оритетних економіко-екологічних галузях; конкурентний підхід при виборі інвестиційних проектів.

Доречно зазначити, що до потенційних зовнішніх джерел фінансування інноваційних проектів, направлених на екологічну модернізацію, можна віднести: Глобальний екологічний фонд (GEF), Світовий банк, у тому числі МБРР, МВФ.

У розвинених країнах важливим провідником інноваційних ідей є малі підприємства. Так, малі підприємства є одним із перспективних напрямів розвитку екологічно безпечного виробництва з випуском екологічно чистого продукту. Загалом малі підприємства сприяють підвищенню гнучкості виробництва, його адаптації, забезпечують активну інноваційну діяльність, сприяють вирішенню еколого-економічних проблем, використовуючи відходи виробництва і застосовуючи економічно вигідні екологічно чисті технології.

Всі види діяльності екологічно орієнтованого малого бізнесу можна віднести до інновацій природоохоронного характеру, оскільки вони направлені на досягнення екологічно сталого розвитку. До них відносять маркетингові послуги, направлені на вивчення потреб природокористувачів у природоохоронному устаткуванні, послуги, пов'язані з проведенням екологічної експертизи й еколого-економічного аудиту. Підприємництво у галузі охорони навколишнього середовища відіграє головну роль при вирішенні питань практичної природоохоронної діяльності, оскільки вони забезпечують товарне наповнення ринку природоохоронної продукції, робіт і послуг.

Для запровадження промисловими підприємствами екологічних інновацій доцільно формувати у регіонах країни стимулюючі умови, зокрема:

– розробити законодавство у сфері екологічних інновацій.

У нормативно-правових документах необхідно відобразити загальні принципи здійснення екологічних інновацій, сформулювати їх поняття, визначити основні критерії віднесення тих або інших видів інноваційної діяльності до категорії екологічної, виявити основні принципи взаємовідносин держави і підприємства, які здійснюють інноваційно-екологічну діяльність, а саме механізм стимулів для суб'єкта господарювання;

– створити інформаційну інфраструктуру для популяризації й просування екологічних інновацій. Для успішного впровадження природоохоронних нововведень необхідно систематизувати інформацію про підприємства, які здійснюють екологічні інновації, про їх спеціалізацію, зміст і якість. При цьому для підприємств доцільно розробити рейтинги забезпечення екологічної безпеки в регіоні;

– розробити та реалізувати регіональні програми розвитку впровадження екологічних інновацій. Цільові програми розвитку підприємництва у регіонах мають орієнтуватися на підтримку підприємств у сфері екологічної інноваційної діяльності. Ця допомога може бути надана у вигляді гранта на розробку та впровадження інновацій у сфері охорони навколишнього середовища, або представлена регіональними банками субсидіюванням кредитів, які дозволяють суб'єктам господарювання застосовувати запозичені кошти на довгострокові терміни й знижувати витрати на обслуговування боргу за рахунок компенсації із бюджетів різних рівнів;

– активізувати інвестиційну природоохоронну діяльність у регіоні, а саме: залучення інвестицій на екологічно-інноваційні заходи шляхом встановлення для підприємств-природокористувачів нормативних і понаднормативних платежів за забруднення навколишнього середовища; реалізацію у регіонах діючого екологічного контролю; запровадження системного екологічного управління на підприємствах.

3.7. Участь банків у забезпеченні регіональної інноваційно-інвестиційної стратегії

Будь-яка економічна система має містити в собі «атакуючу інноваційну складову», в іншому разі вона опиниться в ар'єргарді світового прогресу. В Україні є всі підстави для інноваційного розвитку – збереглася розвинута фундаментальна наука, кваліфіковані кадри. Разом з тим, вітчизняна наука працює здебільшого на зовнішні замовлення, а потреби споживчого ринку в сучасній високотехнологічній продукції задовольняє переважно імпорт. Налагодження ж власного виробництва сучасної продукції потребує значних інвестицій. Однак ні банківська система, ні фондовий ри-

нок не забезпечують фінансовими ресурсами розширене відтворення – основними джерелами інвестицій залишаються держава та власні кошти суб'єктів економічної діяльності¹³⁴.

Що стосується вкладень у науку, то підприємницький капітал практично не бере участі в її розвитку. З іншого боку, у ринковій економіці існують доволі ефективні механізми мобілізації ресурсів з різних джерел та їх скерування у виробничі інвестиції. Одним з таких механізмів є банківські інвестиції. На сьогодні кредити банків інвестиційного характеру становлять 13%¹³⁵. Це надто малий обсяг у джерелах фінансування інвестицій, адже, беручи до уваги ступінь зносу основних фондів (більше 60%) і потребу інвестицій у різні галузі економіки (100 млрд. грн.), стає очевидним, що інноваційно-інвестиційна стратегія має стати визначальною в економічній стратегії держави.

За теорією економічних криз М. Туган-Барановського, використання застарілої техніки і технології спричиняє поглиблення економічних криз із загостренням інфляційних процесів, зростання безробіття та інших супутніх симптомів, характерних для спаду виробництва. І навпаки, у період своєї найбільшої віддачі технічні інновації є діючим важелем піднесення економіки¹³⁶.

На сьогоднішньому етапі економічного розвитку в умовах зменшення обсягів державних інвестицій банки повинні зайняти місце головних інвесторів економіки. Особливої уваги при цьому потребують інноваційні процеси регіонального бізнесу, розвиток котрих залежить від дієвості існуючого кредитного механізму.

Розвиток регіонального бізнесу має реальні можливості зростання і може повніше використовувати всі доступні йому ресурси та традиції краю. Так, основні питання впровадження нових технологій, відродження традиційних виробництв на нових підходах, розроблення форм і методів їх використання зали-

¹³⁴ Луців Б. Л. Банківська діяльність у сфері інвестицій / Б. Л. Луців. – Тернопіль : Екон. думка : Карт-бланш, 2001. – 318 с.

¹³⁵ Статистика [Електронний ресурс] // Національний банк України. – Режим доступу : www.bank.gov.ua.

¹³⁶ Фесун А. О. Роль функцій інвестування інновацій в економічному зростанні / А. О. Фесун // Фінанси України. – 2007. – № 6. – С. 46–53.

шаються в компетенції керівників підприємств, але сам підприємець не в змозі впровадити інновації: йому може не вистачити коштів, можливостей, знань про існуючі практичні методи, нагромаджені у цій сфері. Тому держава повинна удосконалювати свою інноваційну політику на всіх рівнях управління.

Акцентування уваги на регіональному інноваційно-інвестиційному розвитку зумовлюється такими обставинами:

– по-перше, регіональна інноваційна діяльність у кінцевому результаті вигідна не тільки підприємцю, який впроваджує новітні технології, а й регіону загалом. Ефективний розвиток місцевого товаровиробника дасть змогу розвивати регіональний бізнес, підвищити його конкурентоспроможність, зайнятість, рівень життя населення. Держава також є зацікавленою стороною, адже, одержуючи податки та відрахування, вона виграє від економічного розвитку своїх суб'єктів та їх конкурентоспроможності;

– по-друге, регіональна орієнтація інноваційно-інвестиційної активності дасть змогу повніше й більш ефективно використовувати можливості, закладені на місцях. Крім того, вступ України в СОТ і поглиблення міжнародної конкуренції в ході глобалізації потребують повнішого використання наявного потенціалу;

– по-третє, регіон передусім зацікавлений у пріоритетному розвитку інновацій і залученні інвестицій на свою територію, адже це безпосередньо впливає на рівень життя населення, стан регіонального бюджету та загальні перспективи розвитку;

– по-четверте, безперечна вигода від розробки та впровадження новітніх технологій та залучення інвестицій є у товаровиробників з огляду на потребу прискореного розвитку, посилення своїх ринкових та фінансових можливостей.

Особливістю інвестиційної діяльності в Україні є те, що вона відбувається за умов скорочення сировинної бази, зростання дефіциту фінансових ресурсів та інших соціально-економічних проблем. З іншого боку, інвестиційна діяльність є одним з найбільш складних і ризикових видів бізнесу. До суттєвих чинників, що не сприяють її розвитку в Україні, слід зарахувати такі: недостатня економічна ефективність підприємств, слабкий

захист капіталу, відсутність ринкової інфраструктури та дієвих механізмів щодо надання та повернення капіталу.

Для реального впровадження інноваційно-інвестиційних проектів на загальнодержавному і регіональному рівнях існує система забезпечення, яка, перш за все, складається із фінансового, кредитного, венчурного, страхового, лізингового, податкового механізмів. Якщо фінансовий та кредитний механізми задіяні на початковій стадії здійснення інноваційно-інвестиційних процесів, то венчурний і лізинговий механізми – при реалізації або впровадженні проектів.

Найбільш активним і водночас ефективним способом інноваційного розвитку є венчурний бізнес, який розуміють як вид бізнесу, орієнтований на практичне використання технічних і технологічних новинок, результатів наукових досліджень, поки не апробованих на практиці. Венчурний бізнес є доволі ризиковим, хоча і передбачає, можливо, більш високий ступінь віддачі й ефективності. Тому для організації венчурного бізнесу, який є формою реалізації інноваційно-інвестиційної діяльності, необхідно, перш за все, налагодити контакти зі спеціалістами, які могли би проводити відповідні дослідження. Україна за своїм науковим потенціалом входить до першої десятки провідних країн світу за кількістю фахівців з вищою освітою, але лише третина з них працює за набутим фахом, тобто творчий потенціал фахівців використовується в межах 30–35%. Наявний потенціал спеціалістів, які отримали учені ступені кандидатів та докторів наук, використовується також неефективно через невідповідність рівня технічної, лабораторної, інформаційної, патентної інфраструктури, необхідної для сучасних досліджень, експериментів і доведення нових розробок до їх впровадження у виробництво. Тому важливою умовою розвитку наукової діяльності в регіоні є наявність відповідних наукових та академічних інститутів.

Важливу роль в інноваційно-інвестиційних моделях має відіграти прошарок малого інноваційного підприємства, для розвитку якого мають бути створені сприятливі умови.

Досвід розвинених країн свідчить, що найбільш ефективними є такі інноваційні структури, як технопарки, технополіси, інновацій-

ні бізнес-інкубатори, які спеціалізуються на створенні сприятливих умов для діяльності інноваційних підприємств через забезпечення їх матеріально-технічною базою та надання консультативної допомоги як щодо економічних, так і правових питань. Основою для створення зазначених вище структур можуть стати регіональні науково-освітні центри (НОЦ), в т. ч. і вищі навчальні заклади. Слід зазначити, що спільність інтересів науково-освітніх центрів НОЦ та малих інноваційних підприємств полягатиме, з одного боку, у використанні наукових розробок НОЦ, його площ, використанні рейтингу вишу, а з іншого – НОЦ отримує від співробітництва доходи від оренди приміщень, обладнання та інтелектуальної власності.

Роль адміністрації регіону полягає у стимулюванні розробки напрямів таких досліджень, створенні науково-аналітичних центрів та залученні провідних вчених до відповідних досліджень. Однак запропонована схема потребує певної конкретизації в частині фінансування інвестицій. Враховуючи те, що будь-яка інноваційна діяльність супроводжується певним рівнем ризику, видача кредиту на такі цілі потребує певних гарантій повернення. Очевидно, що таким запобіжним засобом може виступати страхова система. Зарубіжна практика взаємодії та інтеграції банківського і страхового бізнесу зводиться до трьох напрямів:

- укладання угоди про співробітництво без створення юридичної особи – при цьому інтереси банків полягають у залученні коштів страхової компанії на депозити, а відповідно страхової компанії – на страхування кредитних ризиків клієнтів банку;
- диверсифікування вкладення капіталу в найбільш прибутковий бізнес на основі спільних акціонерів банку та страхової компанії;
- створення правлінням комерційного банку страхової структури (володіння контрольним пакетом акцій), яка здійснює страхування різних ризиків клієнтів банку.

Кожна із наведених форм потребує розробки та реалізації загальних фінансових програм, в яких визначаються напрями взаємодії, нові фінансові продукти, пропонувані клієнтам, умови їх реалізації тощо.

Взявши за основу типи співробітництва між банками та страховими компаніями, регіональна адміністрація може виступати ініціатором та організатором розвитку інноваційних процесів. Загальновідомо, що страховий бізнес в Україні тільки набирає «обертів», і основну питому вагу страхових договорів становлять договори, укладені в обов'язковому порядку. Тому регіональні органи влади на перших порах можуть ініціювати організацію регіональних страхових компаній, які би здійснювали страхування інновацій. Метою запропонованої страхової системи, яка працюватиме у цій сфері, є створення постійно діючого фонду, який поповнюватиметься частково за рахунок страхувальників, а частково за рахунок коштів регіону, які перераховуватимуться під конкретні проекти.

З огляду на зменшення державних інвестицій роль банківських інвестицій, особливо в інноваційно-інвестиційній стратегії розвитку регіонів, має зростати. На сьогодні банки володіють суттєвими фінансовими важелями та значним грошовим капіталом. Водночас задовольняючи інтереси виробників, вони виступають посередниками у відносинах між промисловістю і торгівлею, сільським господарством та населенням. Таким чином, діяльність банків тісно пов'язана з потребами відтворення. Проте кредитне забезпечення інноваційно-інвестиційної діяльності і в масштабах регіону, і на рівні держави є на сьогодні недостатнім та проблематичним питанням.

Щодо регіональних проблем участі банків в інноваційно-інвестиційній діяльності слід зауважити, що відсутність місцевих банків – юридичних осіб у 10 регіонах України¹³⁷, нерівномірність їх територіального розташування призводять до зниження ефективності їх інвестиційної діяльності. Адже у половині регіонів, де відсутні банки – юридичні особи, спостерігається відплив коштів, у т. ч. довгострокового характеру. Очевидно, що адміністративними заходами цей процес не зупинити, тому необхідно посилювати співпрацю міжрегіональними банками та муніципальними органами і у формі обслуговування місцевих бюджетів, і регіональної інфраструктури, включаючи житлово-

¹³⁷ Статистика [Електронний ресурс] // Національний банк України. – Режим доступу : www.bank.gov.ua.

комунальне господарство регіону. Саме регіональні банки мають стати економічною опорою розвитку регіону, адже:

- по-перше, вони зацікавлені у розвитку регіону, тому що їх розвиток залежить повною мірою від його економічного потенціалу;

- по-друге, ці банківські установи знають клієнтуру регіону і можуть враховувати її особливості при розробці інвестиційної політики;

- по-третє, знаходячись у цьому регіоні, вони можуть тісніше співпрацювати з муніципальними органами влади щодо пріоритетності інвестування;

- по-четверте, така співпраця з місцевими органами влади дасть можливість, з одного боку, залучати акціонерів банку, а з іншого – розробляти ефективні схеми інвестиційного кредитування через страхування, гарантію тощо;

- по-п'яте, з огляду на індивідуальну співпрацю з потенційними клієнтами банки здатні, з одного боку, залучати кошти, які надходять від заробітчан, і безризиково їх інвестувати, а не «вимивати» кошти із регіонів з низькою інвестиційною привабливістю.

Дієвим механізмом активізації інвестиційної діяльності на регіональному рівні має стати створення механізму венчурного фінансування та залучення до його функціонування страхових компаній і регіональних банків.

Очевидно, що муніципальні банки не обов'язково мусять бути великими, адже їхня основна функція – обслуговування середнього та дрібного бізнесу. Як показує вітчизняна і зарубіжна практика, саме венчурна та інноваційна системи найбільш ефективні в сучасних умовах реалізації регіональної інноваційно-інвестиційної стратегії щодо середніх та малих підприємств. Крім того, наявність малих і середніх місцевих банків значно зменшить монополізм великих банків в обслуговуванні регіональних клієнтів. Так, якщо проаналізувати концентрацію банківських активів, то близько 50% їх сконцентровано у великих банках та столичному регіоні¹³⁸. Така концентрація і є джерелом системних ризиків у банківській системі. виправити таку ситуа-

¹³⁸ Статистика [Електронний ресурс] // Національний банк України. – Режим доступу : www.bank.gov.ua.

цію означає повернути хоча би частину фінансових потоків до їх регіональних джерел, що певною мірою дасть місцевим банкам можливість економічного зростання за обсягами активів і за обсягами капіталу. Створення регіональних (місцевих) банків має відбуватися за участю місцевих органів влади, а їх оптимальну кількість визначатиме ринок банківських послуг.

Підсумовуючи, можна зробити такі висновки:

- у регіональному розвитку пріоритетним напрямом є інноваційно-інвестиційна діяльність суб'єктів ринку, забезпеченням якої мають виступати венчурний, фінансовий, кредитний, податковий та лізинговий механізми;

- важливу роль у кредитному забезпеченні такого розвитку мають відіграти банківські установи, які працюють у цьому регіоні;

- слабка інвестиційна активність банків у регіональному розвитку зумовлена рядом причин, зокрема: нестачею довгострокових ресурсів, суттєвими диспропорціями у регіональному розвитку банківської системи та недосконалістю їх структури; слабким рівнем розвитку співпраці між банками і регіональними органами влади та місцевого самоврядування;

- шляхами вирішення зазначених проблем і відповідно заходами для активізації інвестиційної діяльності в регіонах є: сприяння розвитку регіональних банків; створення регіональних робочих груп з участю банківських працівників, науковців та місцевих органів влади; створення в регіонах венчурно-інноваційних груп.

3.8. Формування систем ризик-менеджменту – запорука інвестиційно-інноваційного розвитку банківського сектору

Великий вплив на інвестиційно-інноваційний розвиток банківських установ здійснює недостатньо розвинута система ризик-менеджменту у банках. Саме низький рівень розвитку банківського ризик-менеджменту і є тим стримуючим фактором, який впливає на інвестиційну та інноваційну діяльність банків, адже це той вид діяльності, який має чи не найбільші ризики. Донедавна у

структурах банків не було не лише підрозділу ризик-менеджменту, а й навіть фахівця з управління ризиками. Всі функції розподілялися на відповідні відділи, в яких їхні працівники переважно не розуміли призначення ризик-менеджменту. При даній ситуації такі ризики, як ринковий, взагалі не враховувалися, адже його не можна віднести до функціональних обов'язків жодного відділу. Змінило ситуацію прийняття Методичних вказівок щодо організації та функціонування систем ризик-менеджменту в банках України, затверджених Постановою Правління Національного банку України № 361 від 02.08.2004 р.¹³⁹.

В даному документі Національний банк рекомендував комерційним банкам створити незалежні служби з управління ризиками у вигляді департаменту, підрозділу чи інших утворень, які повинні мати відповідні повноваження, ресурси, досвід і корпоративний статус, щоб не зазнати будь-яких перешкод у доступі до необхідної інформації, у формуванні та поданні управлінських звітів за результатами своїх досліджень, забезпечувати систематичне здійснення аналізу ризиків з метою ідентифікації, контролю, моніторингу і оцінки величини всіх ризиків.

У ст. 44 Закону України «Про банки і банківську діяльність» також передбачено створення комерційними банками «...постійно діючого підрозділу з питань аналізу та управління ризиками»¹⁴⁰. Цей підрозділ повинен «...відповідати за встановлення лімітів щодо окремих операцій, лімітів ризиків контрагентів, країн контрагентів, структури балансу відповідно до рішень правління (ради директорів) з питань політики щодо ризикованості та прибутковості діяльності банку». Так, у результаті прийняття даних нормативних документів українські банки змушені були створювати підрозділи ризик-менеджменту. Варто відзначити, що у системних великих банках такі підрозділи вже існували. Але орга-

¹³⁹ Про схвалення Методичних рекомендацій щодо організації та функціонування систем ризик-менеджменту в банках України : постанова Правління Національного банку України № 361 від 02.08.2004 р. // Юридичний вісник України. – 2004. – № 37.

¹⁴⁰ Про банки і банківську діяльність : Закон України № 2121-III від 07 грудня 2000 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 5-6. – С. 30.

нізація ризик-менеджменту у вітчизняних банках є зовсім різною залежно від величини банку, кількості філій та відділень.

Діагностика існуючої вітчизняної практики управління ризиками в банках вказує на формальний характер системи ризик-менеджменту через відсутність інтеграції між структурними підрозділами та нерозмежованості їх обов'язків і повноважень у забезпеченні процесу ризик-менеджменту банку. Складнощі виникають також у питаннях чіткого формулювання цілей та завдань ризик-менеджменту, підбору адекватних інструментів оптимізації рівня ризиків. Організація управління ризиками в банку має здійснюватися через організаційну структуру, яка, в свою чергу, підлягає періодичному уточненню та удосконаленню, враховуючи зміни внутрішнього та зовнішнього середовища діяльності банку.

Крім того, за результатами дослідження організації систем ризик-менеджменту у вітчизняних банках варто зауважити, що, як підтверджують також за дослідженням міжнародного рейтингового агентства Standard&Poor's, близько 80% українських банків мають таку організацію ризик-менеджменту, яка не відповідає світовим вимогам, або взагалі її не мають¹⁴¹. Яскравим прикладом стала фінансова криза, яка, в першу чергу, вплинула на банківську систему і, не зважаючи на побудову систем ризик-менеджменту, більшість банків не змогла уникнути фінансової кризи.

На даний момент поки існує нерозуміння топ-менеджерами комерційних банків цілей та функцій ризик-менеджменту, що призводить до таких несумісних з позиції корпоративного управління речей, як здійснення управління ризиками службою внутрішнього аудиту, або, навпаки, виконання контрольних функцій підрозділом ризик-менеджменту. У трьох з анкетованих банків служба внутрішнього аудиту підзвітна Правлінню, що суперечить вимогам Закону України «Про банки та банківську діяльність».

Крім того, варто зазначити, що однією з найважливіших проблем організації ризик-менеджменту є відсутність кваліфіко-

¹⁴¹ Kasper Ulf Nielsen, Nicolas Georges Trad. Can Banks Recover Their Reputations. Reputation Institute White Paper [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reputationinstitute.com/thought-leadership/ whitepapers>.

ваних кадрів. Саме кваліфікований персонал зможе побудувати ефективну систему ризик-менеджменту та вивести її на новий якісний рівень. Найбільшою проблемою є те, що вищі навчальні заклади дають лише загальні знання щодо банківських ризиків, навчання фахівця відбувається на робочому місці методом проб і помилок. Однією із форм навчання є практичні семінари та форуми, але вони переважно присвячуються загальним основам управління ризиками, а практичні аспекти майже не висвітлюються, оскільки банківські фахівці дуже неохоче діляться своїм досвідом і наробками. Крім того, для якісної підготовки фахівців у вищих навчальних закладах необхідно забезпечити ефективний обмін інформацією між науковцями та практиками.

Поблажливо-формальне ставлення до ризик-менеджменту, незадоволеність з приводу діяльності Національного банку у галузі управління ризиками негативно вплинули на вітчизняні банківські установи. У цих банках організація ризик-менеджменту не була на відповідному рівні. Більшість банків мала віддалене уявлення про кризовий менеджмент. Відповідно знайти у штатному розписі вітчизняних банків кваліфікованих кризових менеджерів проблематично. Криза окремих банків – природне явище ринкової економіки, в якій виживають найсильніші.

Тому перше, що є необхідним для будь-якого комерційного банку, – це правильна побудова кадрової політики комерційного банку щодо всього персоналу та працівників, які займатимуться управлінням ризиками зокрема. Адже недостатня кількість таких працівників знижує рівень виконання даних операцій та збільшує ризик допущення помилок в аналізі діяльності комерційного банку, аналізі фінансового стану банку, застави у разі надання кредитів, що може призвести до серйозних проблем не лише в даному банку, а й у банківській системі загалом. Тому на даному етапі для комерційних банків необхідною є розробка процесу ефективної кадрової політики.

Комерційним банкам потрібна, в першу чергу, визначена стратегія кадрової політики, тобто варто визначити пріоритети, розписати основні положення та норми, провести детальний ана-

ліз кадрової інформації тощо. Тому, перш за все, необхідно розробити та затвердити Положення про роботу з персоналом банку.

Подальший розвиток банківської системи вимагає адекватних щодо складності здійснюваних банками операцій систем управління ризиками. Розширення філіальної мережі та асортименту послуг відповідно відображається на ризиковості банківської діяльності. Активне розширення банківського бізнесу поряд із традиційними ризиками, властивими банку як посереднику на фінансовому ринку, призводить до виходу на перший план таких ризиків, як операційний і стратегічний. Крім того, стабільний розвиток може підтримуватися, якщо разом з нарощуванням операцій відбуваються якісні зміни корпоративної культури та організаційної структури банку.

Саме наявність кваліфікованих працівників у банківській установі дасть змогу розробити та впровадити у діяльність стратегію розвитку бізнесу, що є життєво необхідним в інвестиційній та інноваційній діяльності банківських установ. Так, стратегія виступатиме одним з напрямів поведінки банківської установи. Вона визначатиме загальну готовність до прийняття ризиків, а також стратегічні пріоритети у сфері організації управління ними. При виборі варіанта загальної орієнтації стратегії необхідно враховувати внутрішні та зовнішні фактори. Одним з важливих зовнішніх факторів є поточна та перспективна кон'юнктура банківських ринків та загальна ситуація в економіці. Як і інші ринки, ринок банківських послуг розвивається циклічно, переживаючи підняття і падіння попиту на банківські послуги. Саме тому очевидним є той факт, що банки не можуть ігнорувати такої ситуації, оскільки від цього залежатимуть їх фінансові результати та інвестиційно-інноваційна діяльність зокрема. Тому для покращення ринкової кон'юнктури необхідні більш активні варіанти стратегії. Також при розробці стратегії доцільно враховувати відносини з конкурентами, питому вагу постійних клієнтів. До внутрішніх факторів, які впливатимуть на вибір стратегії, можна віднести, перш за все, загальну стратегію ринкової поведінки банку. Структуру загальної стратегії банку представлено на рис. 3.2.

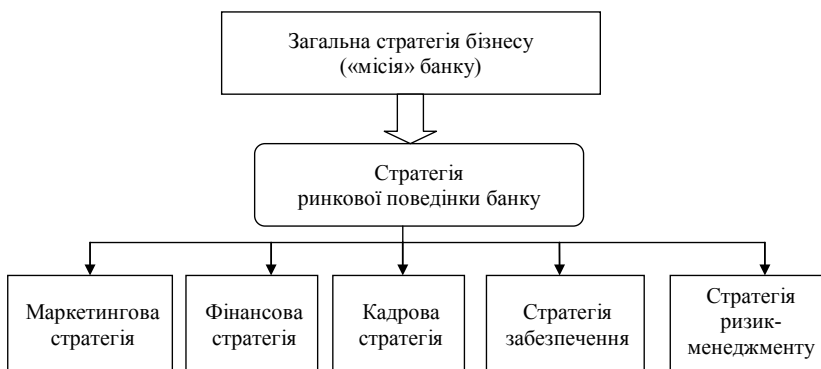

Рис. 3.2. Загальна структура стратегії банку*

*Складено автором.

Необхідність наявності цілісної стратегії визначається:

– неможливістю успішного виходу на ринок та подальшого функціонування на ньому без чітко визначеного курсу розвитку, що враховує очікувані можливості в усіх напрямках діяльності банку;

– прагненням до постійного посилення власних ринкових позицій, тобто забезпечення довгострокових конкурентних переваг;

– потребами в неперервному вдосконаленні управління власною діяльністю для підвищення її ефективності¹⁴².

Можливими підходами до формування стратегії банку вважаємо традиційний, конкурсний та інтегрований. Традиційний підхід передбачає розробку стратегії безпосередньо самим власником кредитної організації (даний підхід сьогодні актуальний тільки для невеликих приватних банків, де поєднані функції одноосібного власника і виконавчого керівника).

Конкурсний підхід передбачає розробку стратегії кандидатами на пост першого керівника (президента, керівника і т. ін.) на основі сформульованих засновниками основних цілей і встановлених ними ресурсних обмежень. Далі проводиться конкурс, переможець якого займає відповідну посаду і приступає до реалізації запропонованої ним стратегії (підхід актуальний для новостворюваних банків).

¹⁴² Armstrong M. A handbook of Human Resource Management Practice / M. Armstrong. – London : Kogan Page Limited, 1999. – S. 6.

Даний підхід підвищує ефективність процедури відбору кандидатів на цю найважливішу посаду. Сьогодні вона здійснюється на основі «конкурсу резюме», тобто зіставлення їх «минулих заслуг». При реалізації даного підходу «конкурс резюме» доповнюється «конкурсом проектів стратегій», що забезпечує власникам можливість прийняти більш зважене рішення.

Інтегрований підхід передбачає розробку стратегії в два послідовних етапи. На першому етапі керівники основних напрямів діяльності банку (фінансового, комерційного, кадрового тощо) з урахуванням отриманих від президента настановчих завдань розробляють відповідні розділи стратегії. На другому етапі ці розділи інтегруються першим керівником в цілісну стратегію (підхід актуальний для реорганізованих банків)¹⁴³. Вибір загальної стратегії ризик-менеджменту є майже винятковою прерогативою Ради директорів банку. Виконавча дирекція може лише сформулювати свої пропозиції з цього приводу і обґрунтувати їх.

Специфіка стратегії вітчизняних банків полягає у наступному:

- неможливість розробки довгострокової стратегії через недостатню стабільність макросередовища і слабку прогнозованість державної фінансової політики;

- обмежену масштабність стратегічних цілей через недостатність ресурсного забезпечення у більшості банків (насамперед фінансового та інформаційного);

- більш високу ймовірність помилок у процесі розробки та реалізації стратегії внаслідок відсутності достатнього досвіду роботи на ринку (не більше 14–20 років).

Отже, інтеграція вітчизняної економіки у світову робить банківський сектор більш чутливим до впливу світових тенденцій. У зв'язку з цим зростає роль банківських установ, ефективне функціонування яких вимагає здійснення стратегічного планування діяльності в інвестиційно-інноваційному розвитку на всіх його рівнях і вдосконалення існуючого інструментарію планування.

¹⁴³ Armstrong M. A handbook of Human Resource Management Practice / M. Armstrong. – London : Kogan Page Limited, 1999. – S. 7.

РОЗДІЛ 4

ПРАКТИКА ФОРМУВАННЯ І РЕАЛІЗАЦІЇ ФІНАНСОВОЇ ПОЛІТИКИ ІНВЕСТИЦІЙНО-ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ СФЕРИ СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНИХ ПОСЛУГ

4.1. Інвестування розвитку людського потенціалу як передумова формування ефективної фінансової політики держави

Фінансова політика держави ґрунтується на гармонійному поєднанні публічних і приватних інтересів, гарантуванні прав і свобод людини, відповідальності органів державної влади за прийняті рішення. Вона виступає істотним важелем соціально-економічного розвитку країни. Водночас стрижень державної фінансової стратегії формують соціальні пріоритети. Тому ефективність фінансової політики держави залежить від врахування особливостей формування, збереження, розвитку, реалізації та використання людського потенціалу.

Людський потенціал визначає зміст та етапи соціально-економічного розвитку держави. Тому держава для підвищення якості життя своїх громадян та з метою врахування їхніх інтересів щодо реалізації потенціалу інноваційного розвитку повинна здійснювати ефективну фінансову політику, основою якої є соціальне інвестування.

Основними ознаками соціальних інвестицій є суспільний характер їх реалізації; відсутність комерційної зацікавленості у результатах; отримання соціального ефекту у довгостроковому періоді. Тобто соціальне інвестування є неперервним процесом, що забезпечує розвиток людського потенціалу.

В основі ідеї, яку в подальшому розвивали дослідники людського капіталу, було твердження щодо людського капіталу як певного запасу благ, який, накопичуючись, приносить дохід завдяки інвестиціям. Тому простежується взаємозв'язок між фізичним здоров'ям, рівнем освіти, якістю навчання, трудовим досвідом та заробітною платою.

Відомий американський професор-економіст Л. Туроу у книзі «Інвестиції у людський капітал» (1970 р.) писав, що людський капітал є здатністю людей виробляти предмети та послуги. Цим вчений підкреслив роль праці у житті людини. Також Л. Туроу вважає, що важливу роль у процесі формування людського капіталу відіграє час. Згідно з його баченням, кожний індивідуум є джерелом ресурсів для інвестицій у людський капітал і вкладає у нього свій час та фінансові ресурси¹⁴⁴. Можна погодитися з тим, що процес вдосконалення знань та навичок потребує часу. Однак вважаємо дискусійним моментом належність часу до інвестицій, оскільки люди, маючи однаковий запас часу, можуть по-різному його використовувати, тобто по-різному накопичувати певні елементи людського капіталу.

Ще один американський економіст Г. Боуен у праці «Інвестиції в навчання» (1977 р.) писав, що людський капітал складається із набутих знань, навичок, мотивацій та енергії, якими наділені людські істоти, що можуть використовуватися протягом певного періоду з метою відтворення товарів і послуг¹⁴⁵.

Російський вчений С. Дятлов людський капітал розуміє як «...сформований у результаті інвестицій і накопичений людиною певний запас здоров'я, знань, навичок, здібностей, мотивацій, які доцільно використовуються у тій чи іншій сфері суспільного виробництва, що сприяють зростанню продуктивності праці і тим самим впливають на збільшення доходів (заробітків цієї людини)»¹⁴⁶.

¹⁴⁴ Thurow L. Investment in Human Capital / L. Thurow. – Belmont : Wadsworth Pub. Co., 1970. – 145 p. – P. 43, 46, 70, 80, 135.

¹⁴⁵ Bowen Howard R. Investment in Learning [Електронний ресурс] / Howard R. Bowen. – London : The Johns Hopkins University Press, 1997. – Режим доступу : <http://books.google.com.ua/books?id=zudgNyit1AC&printsec=frontcover&dq=inauthor:%22Howard+R.+Bowen%22&hl=uk&sa=X&ei=DYSPUrUluqJ4gTKj4GIaw&ved=0CC8Q6AEwAA#v=onepage&q&f=false>.

¹⁴⁶ Дятлов С. А. Основы теории человеческого капитала / С. А. Дятлов. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербург. ун-та экономики и финансов, 1994. – С. 84.

Такої ж думки дотримуються вітчизняні дослідники В. Саричев¹⁴⁷ та О. Грішнова¹⁴⁸ зосереджуючи увагу на виробничих можливостях людини та диференціації доходів, спричиненій різними рівнями інвестицій у їхнє виробництво, та підкреслюючи, що увесь цей запас впливає як на розвиток самої людини, так і на розвиток бізнесу та держави.

Подібну позицію займає О. Попадюк, визначаючи людський капітал «...як актив, накопичений у результаті приватних чи державних інвестицій, що характеризується запасом знань, навичок, вмінь, кваліфікації, професійної підготовки, мотивації, практичного досвіду, здоров'я та є особистою власністю індивіда і не може бути відділеним від нього, використовується у суспільному виробництві, сприяє економічній і соціальній ефективності виробництва, підвищенню продуктивності праці, конкурентоспроможності національної економіки і водночас впливає на зростання особистого доходу людини, підприємства і суспільства в цілому»¹⁴⁹.

Як бачимо, більшість дослідників людського капіталу вважає його найціннішим ресурсом (порівнянно з природним чи накопиченим багатством). Для формування якісного людського капіталу необхідні інвестиції як з боку самої людини, так і з боку підприємства та держави загалом для відтворення та підвищення цього виду капіталу. Інвестування у людський капітал – це процес вкладення суб'єктів інвестування в основні активи з метою досягнення певного економічного результату¹⁵⁰. При цьому чим якіснішою є інвестиція, тим вища економічна ефективність.

Інвестиції в людський капітал є предметом індивідуального суспільного вибору. Вони повинні задовольняти вимоги раціо-

¹⁴⁷ Саричев В. І. Імперативи людського розвитку в теорії формування людського капіталу [Електронний ресурс] / В. І. Саричев // Ефективна економіка. – 2011. – № 11. – Режим доступу : <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=1304>.

¹⁴⁸ Грішнова О. А. Людський розвиток : навч. посіб. / О. А. Грішнова. – К. : КНЕУ, 2006. – С. 55.

¹⁴⁹ Попадюк О. В. Теоретичні аспекти обґрунтування категорії «людський капітал» [Електронний ресурс] / О. В. Попадюк. – Режим доступу : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Nvbdfa/2012_1/popadiu.pdf.

¹⁵⁰ Павлюк Т. І. Інвестиції в людський капітал / Т. І. Павлюк // Інноваційна економіка. – 2012. – № 1. – С. 190.

нальності, ефективно впливаючи на темпи економічного зростання і добробут населення, що можливо лише за умов, коли людина визнається метою розвитку і рушійною силою науково-технічного і суспільного прогресу¹⁵¹.

Характеризуючи особливості інвестицій у людський капітал, вітчизняний науковець В. Горячук зазначає, що віддача від інвестицій у людський капітал безпосередньо залежить від строку життя його носія; людський капітал не тільки схильний до фізичного та морального зношування, а й здатний накопичуватися в процесі свого використання; у міру збільшення накопиченого обсягу інвестицій у людський капітал їхня віддача підвищується до певної межі, обмеженої верхньою границею активної трудової діяльності (активного працездатного віку), а потім поступово знижується; порівняно з інвестиціями в інші форми капіталу інвестиції в людський капітал є найбільш вигідними як з погляду окремої людини, так і з погляду всього суспільства; інвестиції у формування та розвиток людського капіталу відрізняє високий ступінь ризику, набагато вищий, ніж для фізичного капіталу. Це зумовлено тим, що період, після якого починається віддача від інвестицій у людський капітал, може досягати двадцяти і більше років, тоді як для фізичного капіталу цей показник значно менший¹⁵². Проте такі твердження, на наш погляд, суперечать принципам особистісно-гуманного підходу до людини як найвищої цінності демократичного суспільства.

Реалізація людиною власних амбіцій і починань вимагає відповідних ресурсів, тобто інвестицій. І завданням держави є створення умов, що забезпечують їхню появу, та можливостей, які дозволяють їм реалізовуватися¹⁵³. Науковець І. Романчук,

¹⁵¹ Ажажа М. А. Державне регулювання інвестицій в людський капітал як фактор інтелектуального розвитку суспільства : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук з держ. упр. : спец. 25.00.02 / М. А. Ажажа ; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України ; Харк. регіон. ін-т держ. упр. – Х., 2008. – С. 6.

¹⁵² Горячук В. Ф. Інвестиції у людський капітал та віддача від них [Електронний ресурс] / В. Ф. Горячук. – Режим доступу : <http://economics.opu.ua/files/archive/2012/No1/34-39.pdf>.

¹⁵³ Щербина В. К. Экономический механизм обеспечения человеческого развития [Електронний ресурс] / В. К. Щербина. – Режим доступу : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/ bi/2011_1/32-35.pdf.

розглядаючи поняття «інвестиції у контексті людського розвитку», зазначає, що це складна, чітко врегульована взаємодія суб'єктів інвестування в системі «держава-інвестор-споживач» з метою забезпечення загальнодержавних пріоритетів країни. Інвестиції у контексті людського розвитку мають за мету: забезпечення найбільш сприятливих умов для виробництва матеріальних і духовних благ; зростання конкурентоспроможності економіки країни; ефективне використання виробничих, трудових і фінансових ресурсів; екологічність виробництва та збереження навколишнього середовища; створення нових робочих місць і зростання реальних доходів домогосподарств; підвищення якості життя населення через якість медицини, освіти та дотримання передбачених державою соціальних гарантій; розвиток і максимальне використання науково-технічного потенціалу¹⁵⁴.

Загалом концепція розвитку людського потенціалу базується на тому, що держава забезпечує не стільки рівність споживання, скільки рівність можливостей насамперед у сфері освіти, задовольняє необхідний мінімум потреб в охороні здоров'я, гарантує безпеку особистості загалом, а також несе відповідальність за створення умов, які сприяють ефективному соціально-економічному розвитку. Вирішення цих завдань залежить від ефективності соціального інвестування.

Соціальні інвестиції – це вкладення капіталу в усіх його формах у різні об'єкти соціальної сфери з метою отримання соціального та економічного ефекту. Суб'єктами соціальних інвестицій можуть виступати держава, некомерційні організації, бізнес і домашні господарства¹⁵⁵. Об'єктами соціального інвестування виступають населення країни чи його окремі групи, місцеві громади, трудові колективи, індивіди. При цьому держава виступає найбільшим інвестором, що здійснює соціальні про-

¹⁵⁴ Романчук І. Поняття та сутність категорії «механізм державного управління інвестиціями в контексті людського розвитку» / І. Романчук // Державне управління та місцеве самоврядування. – 2012. – Вип. 3 (14). – С. 13.

¹⁵⁵ Богуславська С. І. Аналіз сутності поняття соціальних інвестицій та їх класифікація [Електронний ресурс] / С. І. Богуславська. – Режим доступу : <http://eir.pstu.edu/bitstream/handle/123456789/5749/%D0%A1.%20291.pdf?sequence=1>.

грами та проекти, які стосуються інтересів різноманітних груп населення у масштабах усієї країни.

Державне фінансування соціальних інвестицій повинне здійснюватися в тих видах діяльності соціальної сфери, де присутність держави потрібна: в освіті, охороні здоров'я, фізкультурі і спорті, культурі та мистецтві, у царинах надання соціальних послуг і зайнятості¹⁵⁶.

В даний час можна виділити три групи проблем, наявність яких безпосередньо впливає на формування фінансової політики держави, інвестиційно зорієнтованої на розвиток людського потенціалу.

Оскільки сьогодні в умовах суспільно-політичної та економічної кризи в Україні важливим питанням є високий рівень інфляції, який значно знижує ВВП за паритетом купівельної спроможності на одну особу, то до першої групи необхідно віднести проблеми, що впливають на рівень життя населення. Основне завдання держави у цьому напрямі – забезпечення зростання добробуту людей шляхом збільшення платоспроможного попиту. Також потрібно розробити прозору систему соціальних стандартів відповідно до європейських вимог.

Наступну групу, на наш погляд, формують проблеми, пов'язані з такою важливою сферою національних інтересів, як освіта. Інститут освіти є одним із базових елементів інституціонального устрою господарської системи, цінність якого для суспільства в економічних межах держави полягає в можливості одержання значних вигод на макроекономічному рівні у вигляді підвищення продуктивності праці, збільшення темпів зростання ВВП, підвищення рівня життя населення. Процес розвитку суспільства прямо або приховано виступає як процес функціонування інституту освіти, бо будь-яка технічна зміна або інновація ґрунтується на попередньому навчанні і перебуває в прямій залежності від особливостей інституту освіти¹⁵⁷.

¹⁵⁶ Євсєєва О. О. Показники ефективності соціального інвестування [Електронний ресурс] / О. О. Євсєєва. – Режим доступу : http://www.rusnauka.com/6_PNI_2011/Economics/15_74502.doc.htm.

¹⁵⁷ Астахова К. В. Розвиток інститутів освітньої сфери у трансформаційній економіці : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.00.01 / К. В. Астахова ; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2007. – С. 17.

Фінансування освітньої галузі має здійснюватися при збереженні масштабів або певному рівні бюджетних асигнувань навчальних закладів незалежно від результативних показників їх діяльності з можливим додатковим виділенням коштів з бюджету при поліпшенні якості роботи навчальних закладів¹⁵⁸. Така схема виділення асигнувань стимулюватиме навчальні заклади до надання якісних освітніх послуг, що сприятиме забезпеченню сталого демократичного розвитку суспільства, зміцненню міжнародного авторитету держави, створенню умов для самореалізації кожної особистості. Адже унікальні знання та здібності людей, вміння адаптуватися до викликів сьогодення, висока кваліфікація та компетентність відображають рівень розвитку людського потенціалу та слугують основою для підвищення добробуту населення країни.

Третю групу складають проблеми, пов'язані з найбільшою суспільною цінністю – здоров'ям людей та умовами його формування. Кожна цивілізована держава усвідомлює цінність здоров'я населення та соціально-економічну результативність інвестицій в охорону здоров'я. Забезпечення населення лікувально-профілактичною допомогою в достатньому обсязі та високої якості залежить від адекватності матеріально-технічної бази закладів охорони здоров'я, професіоналізму та кваліфікації лікарів, компетентності керівників, психологічної готовності населення піклуватися про стан свого здоров'я. Проте однією з обов'язкових умов, що забезпечить належну якість медичного обслуговування, є фінансове забезпечення як один із основних чинників, що впливає на розвиток охорони здоров'я та ефективність діяльності галузі.

Важливим завданням сучасного періоду функціонування системи охорони здоров'я України є досягнення якнайбільш ефективного використання наявних фінансових ресурсів. До напрямів, які допоможуть реалізувати поставлене завдання, доцільно віднести: забезпечення раціонального фінансування закладів охорони здоров'я, посилення контролю за дотриманням вимог

¹⁵⁸ Сахненко О. І. Сучасні механізми державного фінансування системи освіти [Електронний ресурс] / О. І. Сахненко. – Режим доступу : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/znpdau/2012_2_6/18-6-25.pdf.

законодавства у цій сфері; оптимізацію організаційної структури медичних закладів; підвищення якості медичних послуг; запровадження науково обґрунтованої медичної практики; організацію надання медичної допомоги, орієнтованої на пацієнта.

Водночас потрібно зауважити, що формування здоров'я населення відбувається в умовах катастрофічного погіршення якості життєвого середовища. Тому важливого значення необхідно надати охороні навколишнього природного середовища та убезпечити населення від негативного впливу забрудненого довкілля. Природне середовище має бути придатним для життєдіяльності нинішніх і майбутніх поколінь.

Отже, держава як суб'єкт, який володіє найбільшими ресурсами та можливостями, несе основну відповідальність за розвиток людського потенціалу, що виступає головним компонентом національного багатства. Тому найважливіше завдання держави на сучасному етапі – формування ефективної фінансової політики, стрижнем якої є всебічний розвиток і підвищення рівня життя громадян.

Сьогодні важливим є розуміння того, що взаємозв'язок економічних і соціальних чинників не лише забезпечує ширші можливості для задоволення соціальних потреб, а й сприяє стабільній економічній активності. Інвестиції у соціальну сферу є важливою складовою економічного розвитку. Задоволення суспільних потреб є тією віддачею, що з державних витрат створює інвестиційний ресурс.

Державне регулювання соціального інвестування має здійснюватися відповідно до принципів соціальної справедливості та соціально-економічної ефективності. Економічний аспект державного регулювання полягає у виконанні державою таких функцій, як виробництво та перерозподіл суспільних благ, фінансування соціальної інвестиційної діяльності, стимулювання соціального інвестиційного процесу. Соціальна ефективність виявляється у вдосконаленні систем охорони здоров'я та освіти, поліпшенні стану охорони навколишнього природного середовища, підвищенні рівня доходів населення та ін.

4.2. Фінансова політика у сфері інвестиційно-інноваційного розвитку освіти в Україні

Сучасна вимога до інноваційного розвитку значною мірою стосується сфери освіти, яка призначена продукувати нові знання. В свою чергу, такі знання, отримані в результаті якісної освіти, мають здатність прогресивно впливати на економічний та соціальний розвиток держави. В зв'язку з цим важливо забезпечити формування достатнього обсягу інвестиційних ресурсів з різних джерел, щоби дати можливість освітній сфері виконувати свою місію.

У Національній стратегії розвитку освіти в Україні на 2012–2021 рр. визначено, що освіта є одним з найважливіших напрямків державної політики. З позиції держави дане твердження обґрунтовується тим, що освіта – це стратегічний ресурс соціально-економічного, культурного і духовного розвитку суспільства, поліпшення добробуту людей, забезпечення національних інтересів, зміцнення міжнародного авторитету й формування позитивного іміджу нашої держави, створення умов для самореалізації кожної особистості¹⁵⁹.

У Розпорядженні Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції розвитку національної інноваційної системи» № 680-р від 17 червня 2009 р. визначено, що до складу національної інноваційної системи, поряд з іншими підсистемами, входить підсистема освіти, яка складається з вищих навчальних закладів, науково-методичних і методичних установ, науково-виробничих підприємств, державних і місцевих органів управління освітою, а також навчальних закладів, що проводять підготовку, перепідготовку та підвищення кваліфікації кадрів¹⁶⁰.

Відповідно до Закону України «Про освіту» вища освіта забезпечує фундаментальну наукову, професійну та практичну

¹⁵⁹ Національна стратегія розвитку освіти в Україні на 2012–2021 роки [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.mon.gov.ua/images/files/news/12/05/4455.pdf>.

¹⁶⁰ Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції розвитку національної інноваційної системи» № 680-р від 17 червня 2009 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/680-2009-%D1%80>.

підготовку, здобуття громадянами освітньо-кваліфікаційних рівнів відповідно до їх покликань, інтересів і здібностей, удосконалення наукової та професійної підготовки, перепідготовку та підвищення їх кваліфікації¹⁶¹.

Якщо слідувати за відповідним положенням Закону України «Про інноваційну діяльність» № 40-IV від 4 липня 2002 р. зі змінами, то названі вище заклади, установи, підприємства й органи у сфері освіти входять до складу інноваційної інфраструктури. Зокрема, інноваційна інфраструктура визначена як сукупність підприємств, організацій, установ, їх об'єднань, асоціацій будь-якої форми власності, що надають послуги зі забезпечення інноваційної діяльності – фінансові, консалтингові, маркетингові, інформаційно-комунікативні, юридичні, освітні тощо¹⁶².

Це означає, що заклади, установи, підприємства й органи у сфері освіти, надаючи відповідні послуги, прямо чи опосередковано здійснюють інноваційну діяльність. Об'єктом такої діяльності, згідно зі Законом України «Про інноваційну діяльність», є інновації, в тому числі інноваційні програми і проекти, нові знання та інтелектуальні продукти, організаційно-технічні рішення різного характеру, що суттєво покращують структуру і якість соціальної сфери¹⁶³.

За результатами систематизації інновацій в освітній сфері Л. Шевченко робить висновок про те, що необхідно розрізнити поняття «освітні інновації» та «інновації в освіті». Автор цієї думки є прихильником наукової позиції, згідно з якою до освітніх інновацій відносять педагогічні, науково-методичні та освітньо-технологічні інновації. Так, суть освітньо-технологічних інновацій полягає у застосуванні нових чи вдосконалених технологій навчання, забезпеченні студентам і викладачам доступу до електронних бібліотек, створенні університетської інформаційної системи тощо.

¹⁶¹ Закон України «Про освіту» № 1060-XII від 23 травня 1991 р. (зі змінами) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1060-12>.

¹⁶² Закон України «Про інноваційну діяльність» № 40-IV від 4 липня 2002 р. (зі змінами) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/40-15>.

¹⁶³ Там само.

Порівняно з поняттям освітніх інновацій поняття «інновації в освіті» за суттю є більш ширшим. Тому, крім названих вище видів освітніх інновацій, інновації в освіті включають науково-технологічні, інфраструктурні, економічні, соціальні, юридичні, управлінські та інші інновації. Важливе місце серед цих різновидів інновацій в освіті займають науково-технологічні інновації – результати наукових досліджень і розробок, що мають форму об'єктів інтелектуальної власності та передаються для впровадження і застосування у виробництві. Не можна оминати увагою економічні інновації в сфері освіти, оскільки в умовах поглиблення ринкових відносин їхнє значення зростає. Суть економічних інновацій пов'язують з диверсифікацією джерел фінансування вищих навчальних закладів, залученням приватних інвестицій, створенням фондів цільового капіталу¹⁶⁴.

Як підкреслює Г. Клімова, досліджуючи питання інноваційного розвитку вищої освіти, специфіка інновацій у вищій освіті полягає в тому, що: по-перше, дані інновації завжди пов'язані з вирішенням по-новому актуальної проблеми в галузі вищої школи; по-друге, в результаті використання цих інновацій отримуються нові за якістю результати освітньої діяльності; по-третє, при впровадженні таких інновацій виникають якісні зміни інших компонентів єдиної системи вищої освіти¹⁶⁵.

Варто зауважити, що поряд з вищою школою в інноваційному напрямку можуть розвиватися загальноосвітні навчальні заклади. Це означає, що загальній середній освіті має бути властива така головна ознака, як інноваційність. Загалом вона передбачає гнучкість системи освіти, її відкритість до нового як у технологічному, так і світоглядному, аспектах, а також конкурентоспроможність. Тому інноваційний розвиток загальноосвітнього навчального закладу прийнято розуміти як цілеспрямований та незворотний процес, у результаті якого досягаються якісні зміни, забезпечується перехід даного закладу до нового якісного стану.

¹⁶⁴ Шевченко Л. С. Типологізація інноваційної діяльності та інновацій в освітній сфері / Л. С. Шевченко // Право та інновації. – 2013. – № 4. – С. 79–81, 83–86.

¹⁶⁵ Клімова Г. П. Інноваційний розвиток вищої освіти України: методологічний аспект аналізу / Г. П. Клімова // Актуальні питання інноваційного розвитку. – 2012. – № 3. – С. 93.

До таких напрямків інноваційного розвитку загальноосвітніх навчальних закладів в Україні відносять: становлення загальноосвітніх навчальних закладів як багатоваріантної, різнорівневої, особистісно орієнтованої та відкритої освітньої системи; формування сучасної матеріально-технічної бази загальноосвітніх навчальних закладів; розроблення і застосування інформаційних та мультимедійних освітніх технологій, новітніх методів навчання тощо. Це тільки окремі з багатьох напрямків, а реалізація всіх дасть змогу досягнути якісних змін в освітній діяльності таких закладів, що забезпечить зростання якості загальної середньої освіти, буде сприяти формуванню особистості учня, здатного до подальшої успішної життєвої самореалізації¹⁶⁶.

Доречним буде визначення інноваційної діяльності, прописане в Законі України «Про інвестиційну діяльність» № 1560-XII від 18 вересня 1991 р. зі змінами, відповідно до якого такою діяльністю є сукупність заходів, спрямованих на створення, впровадження, поширення та реалізацію інновацій з метою отримання комерційного та (або) соціального ефекту, які здійснюються шляхом реалізації інвестицій, вкладених в об'єкти інноваційної діяльності¹⁶⁷. Таким чином, у даному визначенні розкривається значення інвестицій в здійсненні інноваційної діяльності, іншими словами, вказується джерело фінансової підтримки цього виду діяльності.

Реалізація державної політики в галузі освіти може бути забезпечена відповідним фінансуванням за рахунок коштів бюджетів, коштів галузей народного господарства, недержавних освітніх установ, а також юридичних осіб, плати за додаткові освітні послуги тощо¹⁶⁸.

Досліджуючи проблему визначення складу джерел фінансування освіти, науковці виділяють основні з них – бюджетні ко-

¹⁶⁶ Концепція інноваційного розвитку загальноосвітнього навчального закладу [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://undip.org.ua/photo/konceptsiya_innovaciynogo_rozvytku_ZNZ.pdf.

¹⁶⁷ Закон України «Про інвестиційну діяльність» № 1560-XII від 18 вересня 1991 р. (зі змінами) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1560-12>.

¹⁶⁸ Соціальна спрямованість бюджетної політики. Т. 2 / [М. Я. Азаров, Ф. О. Ярошенко, Е. М. Лібанова та ін.]. – К. НДФІ, 2004. – С. 336.

шти, кошти фізичної особи як плата за надані освітні послуги та кредитні ресурси¹⁶⁹. Результати інших досліджень свідчать, що склад основних джерел інвестиційного забезпечення вищої освіти формують, окрім названих вище, кошти юридичних осіб, громадських організацій та фондів, у тому числі благодійні внески і пожертвування, гранти, кошти від надання вищими навчальними закладами додаткових освітніх та інших послуг, здійснення навчальними закладами економічної діяльності, регламентованої державою¹⁷⁰. При цьому саме бюджетні кошти займають головне місце в складі джерел фінансування освітньої галузі.

Державний сектор має бути основою освітньої системи, а також виступати гарантом високої якості вищої освіти в Україні. За умови сприятливого розвитку економіки країни інвестиції в сферу вищої освіти мають, у першу чергу, неодмінно заручатися державною підтримкою¹⁷¹.

Зроблені вітчизняними науковцями висновки щодо джерел фінансування освіти ґрунтуються на положеннях Закону України «Про освіту». Відповідно до цього законодавчого акта фінансування державних навчальних закладів та установ, організацій, підприємств системи освіти здійснюється за рахунок коштів відповідних бюджетів, коштів галузей народного господарства, державних підприємств і організацій. Водночас, окрім названих основних джерел фінансування освіти, можуть використовуватися додаткові, що не згадувалися вище, зокрема: кошти, одержані за науково-дослідні та інші роботи, виконані навчальним закладом на замовлення підприємств, установ, організацій і громадян; дотації з місцевих бюджетів; дивіденди від цінних паперів; валютні надходження¹⁷².

¹⁶⁹ Демиденко Л. Фінансова політика держави в галузі освіти та науки в Україні / Л. Демиденко // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2007. – Вип. 92. – С. 4–5.

¹⁷⁰ Натрошвілі С. Г. Інвестиційне та інноваційне забезпечення розвитку сфери вищої освіти / С. Г. Натрошвілі // Проблеми науки. – 2012. – № 3. – С. 34.

¹⁷¹ Пріоритети бюджетної політики та економічне зростання в Україні. Т. 1 / [М. Я. Азаров, Ф. О. Ярошенко, В. М. Геєць та ін.]. – К. НДФІ, 2004. – С. 337.

¹⁷² Закон України «Про освіту» № 1060-ХІІ від 23 травня 1991 р. (зі змінами) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1060-12>.

У Законі України «Про освіту» прописано положення, яким підсилюється значення бюджетного джерела фінансування освіти. На його виконання держава забезпечує бюджетні асигнування на освіту в розмірі не менш як 10% від національного доходу, а також валютні асигнування на основну діяльність¹⁷³. Навколо цього положення доволі часто виникає полеміка в колі науковці, які пропонують змінити його редакцію, зокрема, на таку: «Держава забезпечує бюджетні асигнування на освіту в розмірі не менш як 7,5% ВВП, у тому числі валютні асигнування на основну діяльність»¹⁷⁴.

Вартує уваги наукова думка, висловлена з приводу джерел фінансування інноваційної діяльності, згідно з якою цей вид діяльності забезпечується за рахунок власних коштів, коштів бюджету, кредитів, іноземних інвестицій, а також джерел, які формуються через фондовий ринок. Завдяки такому складу джерел фінансування при дефіциті власних ресурсів можуть бути використані потенційні можливості поповнення інноваційних ресурсів за допомогою запозичених і залучених коштів. При цьому вітчизняні вчені роблять висновок про те, що на темпи інноваційного розвитку значно можуть вплинути структура та співвідношення між окремими джерелами фінансування. Тому потрібно вибрати таку модель фінансування, що дасть змогу отримати при ньому найбільший ефект¹⁷⁵.

Отже, дослідивши відповідні положення названих вище законодавчих актів, робимо висновок про те, що бюджетні кошти – це: по-перше, основне джерело фінансування освіти; по-друге, джерело фінансової підтримки інноваційної діяльності у сфері освіти; по-третє, джерело фінансування інвестиційної діяльності. Цей висновок спрямовує здійснити аналіз видатків Зведеного бюджету України на освіту за вибраний період, в тому числі державного та місцевих бюджетів.

За динамікою зміни обсягу видатків Зведеного бюджету України на освіту в 2004–2013 рр. можна прослідкувати на рис. 4.1.

¹⁷³ Закон України «Про освіту» № 1060-ХІІ від 23 травня 1991 р. (зі змінами) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1060-12..>

¹⁷⁴ Пріоритети бюджетної політики та економічне зростання в Україні. Т. 1 / [М. Я. Азаров, Ф. О. Ярошенко, В. М. Геєць та ін.]. – К. : НДФІ, 2004. – С. 353.

¹⁷⁵ Там само. – С. 306.

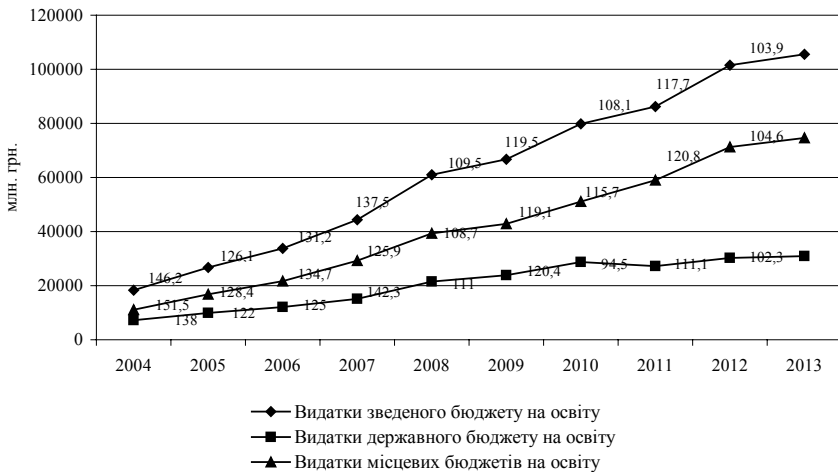

Рис. 4.1. Динаміка витраток Зведеного бюджету України на освіту в 2004–2013 рр.*

*Складено автором на основі даних Державної казначейської служби України.

Так, упродовж десяти років витатки зведеного бюджету на освіту збільшувалися, при цьому їхнє найбільше абсолютне відхилення в сумі 16625,8 млн. грн. спостерігалось в 2007–2008 рр., а найменше – в 2012–2013 рр. (3978,1 млн. грн.). Разом з цим, найбільший темп зростання цього показника встановлено в 2004–2005 рр. (146,2%), а його найменше відносне відхилення в 2012–2013 рр. (103,9%).

За даними рис. 4.1 і табл. 4.1, витатки державного бюджету на освіту впродовж десятирічного періоду збільшувалися, за винятком 2010–2011 рр. У ці роки їхній обсяг зменшився з 28807,5 до 27232,7 млн. грн., тобто на 1574,8 млн. грн. Водночас найбільше абсолютне відхилення витраток державного бюджету на освіту в сумі 6404,6 млн. грн. спостерігалось в 2007–2008 рр. Стосовно відносного відхилення цього показника варто відмітити, що його темп зростання (142,3%) був найбільшим у 2004–2005 рр., а найменшим – у 2010–2011 рр. (94,5%).

Таблиця 4.1

**Видатки державного бюджету України
на освіту в 2004–2013 рр.***

(млрд. грн.)

Показники	2004 р.	2005 р.	2006 р.	2007 р.	2008 р.	2009 р.	2010 р.	2011 р.	2012 р.	2013 р.
Видатки державного бюджету на освіту, у тому числі на:	7,20	9,93	12,12	15,15	21,55	23,93	28,81	27,23	30,24	30,94
загальну середню освіту	0,05	0,06	0,08	0,12	0,18	0,18	0,26	0,24	0,20	0,22
У %	0,71	0,61	0,63	0,81	0,83	0,77	0,91	0,87	0,65	0,71
позашкільну освіту та заходи з позашкільної роботи з дітьми	0,08	0,08	0,10	0,09	0,10	0,19	0,27	0,26	0,24	0,21
У %	1,07	0,81	0,84	0,56	0,48	0,79	0,95	0,96	0,79	0,66
професійно-технічну освіту	1,09	1,7	2,01	2,15	3,032	3,28	4,13	1,04	1,23	1,42
У %	15,14	16,92	16,55	14,17	14,07	13,72	14,35	3,81	4,07	4,58
вищу освіту	5,42	7,34	9,60	11,79	17,02	19,13	22,76	24,21	26,43	27,04
У %	75,34	73,91	75,56	77,82	78,88	79,94	78,99	88,88	87,39	87,37
післядипломну освіту	0,12	0,17	0,21	0,30	0,39	0,40	0,47	0,55	0,56	0,62
У %	1,71	1,70	1,74	1,98	1,83	1,66	1,62	2,01	1,86	2,00
програми матеріального забезпечення навчальних закладів	0,26	0,26	0,17	0,18	0,18	0,18	0,28	0,25	0,61	0,50
У %	3,57	2,60	1,36	1,18	0,86	0,77	0,98	0,93	2,02	1,61
дослідження і розробки у сфері освіти	0,10	0,11	0,15	0,22	0,33	0,29	0,33	0,36	0,70	0,67
У %	1,41	1,14	1,22	1,45	1,54	1,20	1,15	1,32	2,30	2,15
Інші заклади та заходи в сфері освіти	0,06	0,21	0,23	0,27	0,29	0,23	0,24	0,26	0,21	0,21
У %	0,86	2,10	1,86	1,81	1,35	0,98	0,85	0,94	0,96	0,67

*Складено автором на основі даних Державної казначейської служби України.

Подані на рис. 4.1 і у табл. 4.2 дані свідчать про те, що впродовж десяти років, вибраних за період для аналізу, видатки місцевих бюджетів на освіту збільшувалися. Найбільше абсолютне

відхилення цього показника (12296,9 млн. грн.) спостерігалося в 2011–2012 рр., а в 2012–2013 рр. воно було найменшим (3278,3 млн. грн.). При цьому варто відмітити, що найбільший темп зростання видатків місцевих бюджетів на освіту було встановлено в 2004–2005 рр. (151,5%), а найменше відносне відхилення цього показника – в 2012–2013 рр. (104,6%).

Таблиця 4.2

Видатки місцевих бюджетів України на освіту в 2004–2013 рр.*
(млрд. грн.)

Показники	2004 р.	2005 р.	2006 р.	2007 р.	2008 р.	2009 р.	2010 р.	2011 р.	2012 р.	2013 р.
Видатки місцевих бюджетів на освіту, у тому числі на:	11,13	16,87	21,66	29,18	39,41	42,85	51,02	59,02	71,32	74,60
дошкільну освіту	2,04	2,92	3,80	5,22	7,18	8,28	10,18	11,76	14,56	15,60
У %	18,37	17,31	17,53	17,90	18,22	19,33	19,95	19,92	20,42	20,90
загальну середню освіту	7,47	11,10	14,15	18,73	25,23	27,46	32,59	35,00	42,26	44,01
У %	67,06	65,79	65,33	64,17	64,03	64,08	63,88	59,30	59,26	59,00
позашкільну освіту та заходи з позашкільної роботи з дітьми	0,69	0,99	1,27	1,72	2,34	2,59	3,03	3,37	4,25	4,51
У %	6,19	5,88	5,85	5,89	5,93	6,05	5,93	5,72	5,96	6,04
професійно-технічну освіту	0,05	0,07	0,09	0,53	0,73	0,82	0,97	4,27	4,80	4,94
У %	0,43	0,41	0,42	1,81	1,86	1,92	1,91	7,23	6,74	6,62
вищу освіту	0,39	0,59	0,78	1,04	1,55	1,84	2,24	2,41	2,90	2,97
У %	3,52	3,51	3,58	3,56	3,94	4,29	4,40	4,09	4,07	3,98
післядипломну освіту	0,09	0,12	0,15	0,21	0,27	0,27	0,32	0,32	0,37	0,38
У %	0,79	0,70	0,71	0,70	0,70	0,63	0,62	0,54	0,52	0,51
Інші заклади та заходи у сфері освіти	0,40	1,08	1,42	1,74	2,10	1,58	1,69	1,89	2,16	2,20
У %	3,63	6,38	6,57	5,96	5,33	3,68	3,31	3,20	3,03	2,95

* Складено автором на основі даних Державної казначейської служби України.

Проблема достатнього фінансування системи освіти є актуальною постійно, зважаючи на її не вирішеність донині. Для функціонування системи освіти потрібні кошти не тільки від держави

та місцевих органів влади, а й від суспільства. Мається на увазі, що середні та вищі школи повинні інтенсивніше залучати до фінансування громадські організації, фірми, заможних підприємців і навіть міжнародних спонсорів. Розширення джерел фінансування освіти дасть змогу забезпечити реалізацію стратегії її розвитку.

З метою забезпечення розвитку сфери вищої освіти дослідники цієї проблеми вважають необхідним у сучасних умовах, навіть попри нестачу бюджетних коштів, регулярно нарощувати обсяги інвестиційних та інноваційних ресурсів для реалізації перспективних проектів у даній сфері, а також підвищення якості освітніх послуг. Зокрема, пропонується розробити у формі нормативно-правового документа стратегію державної політики у сфері інвестування розвитку вищої освіти, яка має бути узгоджена з іншими стратегічними документами, що визначають напрямки прискорення соціально-економічного розвитку держави. У даному документі, крім іншого, мають бути визначені концептуальні підходи до політики державного, в тому числі бюджетного, інвестування у сфері вищої освіти¹⁷⁶.

У продовження та розширення попередньої думки доречно процитувати іншу думку дослідників проблеми інвестиційного забезпечення функціонування системи вищої освіти: «В основу стратегії розвитку освіти мають бути покладені принципи розвитку та самореалізації творчої особистості, розвитку креативних здібностей людини, постійна спрямованість освіти до потреб інноваційної економіки, забезпечення безперервного навчання, інтеграції науки, освіти і виробництва»¹⁷⁷. Для того, щоб забезпечити перехід сфери вищої освіти на модель інноваційного розвитку, необхідно усунути проблему недостатності фінансування даної сфери. З цією метою потребує оптимізації державна інвестиційна політика у сфері вищої освіти, яка, крім іншого, передбачатиме розширення джерел фінансування інвестицій у сфері вищої освіти.

¹⁷⁶ Натрошвілі С. Г. Інвестиційне та інноваційне забезпечення розвитку сфери вищої освіти / С. Г. Натрошвілі // Проблеми науки. – 2012. – № 3. – С. 36–37.

¹⁷⁷ Захарін С. В. Фінансово-економічні моделі інвестиційної діяльності у сфері вищої освіти / С. В. Захарін, Н. І. Левчук, Н. В. Чаленко // Економічний вісник університету. – 2013. – Вип. 20/1. – С. 38.

Як зазначено в Національній стратегії розвитку освіти в Україні на 2012–2021 рр., низка проблем, які стримують розвиток освітньої галузі, не дає можливості забезпечити нову якість освіти. Зокрема, мова йде про низький рівень забезпечення навчальних закладів якісними підручниками; повільне впровадження у навчально-виховний процес інноваційних та інформаційно-комунікаційних технологій; низький рівень фінансово-економічного, матеріально-технічного та інформаційного забезпечення навчальних закладів тощо¹⁷⁸.

На виконання положень Національної стратегії розвитку освіти в Україні на 2012–2021 рр. для подолання згаданих вище проблем у сфері освіти необхідно вирішити важливі завдання, пов'язані зі забезпеченням системного підвищення якості освіти на інноваційній основі; створенням сучасної матеріально-технічної бази для системи освіти, забезпеченням умов для розвитку індустрії сучасних засобів навчання, зокрема електронних, технічних, інформаційно-комунікаційних; розробленням ефективних механізмів фінансово-економічного забезпечення освіти тощо¹⁷⁹.

Отже, з огляду на зазначене вище сучасний стан освітньої галузі є доволі проблемним, тобто на заваді її розвитку стоять численні назрілі проблеми. Для їх вирішення потрібно спрямувати ресурси за такими основними напрямками державної освітньої політики, як: підвищення якості освіти на інноваційній основі; вдосконалення інформаційно-ресурсного забезпечення освіти; створення сучасної матеріально-технічної бази системи освіти тощо. Це дасть змогу, подолавши наявні проблеми у сфері освіти, вирішити перспективні завдання розвитку даної сфери.

Одним з основних завдань розвитку національної інноваційної системи є забезпечення інноваційної спрямованості системи освіти. Цього можна досягти такими шляхами: підвищення рівня комп'ютеризації вищих навчальних закладів; активізація

¹⁷⁸ Національна стратегія розвитку освіти в Україні на 2012–2021 роки [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.mon.gov.ua/images/files/news/12/05/4455.pdf>.

¹⁷⁹ Там само.

науково-технічної та інноваційної діяльності вищих навчальних закладів і збільшення обсягу її бюджетного фінансування; утворення інноваційних структур у системі освіти; реформування системи освіти з урахуванням вимог європейських стандартів і збереженням культурних та інтелектуальних національних традицій. Здійснення таких заходів дасть змогу забезпечити розвиток національної інноваційної системи в напрямку створення конкурентоспроможного вітчизняного сектору наукових досліджень і розробок, а також забезпечення умов для його розширеного відтворення¹⁸⁰.

При розробленні фінансової політики держави в галузі освіти важливо визначити її пріоритети, чітко формулювання яких дасть змогу окреслити важливі напрямки її реалізації. Науково-теоретичне обґрунтування цих пріоритетів і здійснення моніторингу за їх дотриманням на практиці має бути запорукою ефективності фінансової політики держави у сфері освіти.

4.3. Фінансування підготовки кадрів в Україні: інвестиційно-інноваційний потенціал

Джерелами фінансового забезпечення підготовки кадрів в Україні є: кошти державного та місцевих бюджетів; кошти юридичних і фізичних осіб, громадських організацій та фондів, у тому числі благодійні внески і пожертвування; кошти від надання навчальними закладами додаткових освітніх та інших послуг; гранти; кредити на розвиток навчальних закладів усіх рівнів та здобуття освіти; кошти від здійснення навчальними закладами економічної діяльності, регламентованої державою.

На розвиток системи освіти в Україні спрямовуються значні матеріальні й фінансові ресурси. Головним джерелом фінансування витрат на освіту є державний і місцеві бюджети.

Проведемо аналіз динаміки бюджетного фінансування підготовки кадрів в Україні упродовж 2003–2013 рр. (табл. 4.3 та 4.4).

¹⁸⁰ Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції розвитку національної інноваційної системи» № 680-р від 17 червня 2009 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/680-2009-%D1%80>.

Найбільша частка фінансування видатків на підготовку кадрів здійснюється за рахунок коштів державного бюджету (67,6–92,7%), хоча в останні роки намітилася тенденція до її скорочення.

Таблиця 4.3

Динаміка та питома вага видатків бюджетів на підготовку кадрів в Україні у 2003-2013 рр.*

Роки	Обсяг видатків				
	Зведений бюджет, млн. грн.	Державний бюджет		Місцеві бюджети	
		Всього, млн. грн.	частка у видатках зведеного бюджету, %	Всього, млн. грн.	частка у видатках зведеного бюджету, %
2003	5718,9	5292,7	92,6	426,2	7,4
2004	7163,9	6636,9	92,7	527,0	7,3
2005	9971,5	9190,6	92,2	780,9	7,8
2006	13037,4	12016,5	92,2	1020,9	7,8
2007	16009,2	14236,7	89,0	1772,6	11,0
2008	22987,6	20428,1	88,9	2559,5	11,1
2009	25739,9	22805,9	88,6	2933,7	11,4
2010	30888,0	27354,7	88,6	3533,3	11,4
2011	36071,7	29071,0	80,5	7000,6	19,5
2012	36307,8	28224,9	77,7	8082,8	22,3
2013	37357,7	29072,0	77,9	8285,6	22,1

*Складено автором за даними: Звіти про виконання зведеного бюджету України у 2003–2013 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.treasury.gov.ua>.

Частка видатків місцевих бюджетів на підготовку кадрів знаходиться в межах 7,4–22,3% і характеризується зростаючими у часі показниками. Слід зазначити, що з 2007 р. суттєво зросла частка видатків місцевих бюджетів на фінансування підготовки кадрів на 3,2 відсоткового пункту порівняно з попереднім роком і становила 11,0% від видатків зведеного бюджету на зазначені статті. Таке зростання відбулося за рахунок запровадження та реалізації значної кількості бюджетних програм місцевого значення у галузях підготовки кадрів. У наступних роках дана тенденція збереглася. У 2011 р. частка видат-

ків державного бюджету на підготовку кадрів зменшилася на 8,1% порівняно з попереднім роком, при цьому частка видатків місцевих бюджетів на підготовку кадрів зросла на зазначену величину.

Таблиця 4.4

Динаміка та питома вага видатків Зведеного бюджету України на підготовку кадрів в розрізі її складових у період 2003–2013 рр.*

Групи видатків	2003 р.	2004 р.	2005 р.	2006 р.	2007 р.	2008 р.	2009 р.	2010 р.	2011 р.	2012 р.	2013 р.
Освіта, всього млн. грн., в тому числі:	14977,7	18333,1	26801,7	33785,0	44333,5	60959,3	66773,5	79826,0	86253,5	101560,9	105538,7
Підготовка кадрів, всього, млн. грн., з них:	5718,9	7163,9	9971,5	13037,4	16009,2	22987,6	25739,8	30888,0	38066,1	36307,8	37357,7
Професійно- технічна освіта, млн. грн.	891,6	1137,6	1749,9	2096,0	2676,4	3766,6	4107,9	5106,2	5305,3	6034,0	6359,8
Вища освіта, млн. грн., в тому числі:	4627,8	5815,9	7934,1	9935,7	12827,8	18552,9	20966,2	24998,4	26619,6	29335,8	30003,3
ВНЗ I–II рівнів акредитації, млн. грн.	987,3	1242,2	1742,9	2182,9	2749,3	3987,1	4650,7	5769,0	6141,1	6921,7	7298,1
ВНЗ III–IV рівнів акредитації, млн. грн.	3640,3	4573,6	6191,2	8317,5	10078,3	14565,6	16315,5	19229,4	20478,4	22414,1	22705,1
Післядипломна освіта, млн. грн.	199,5	210,6	287,5	365,7	505,2	668,4	665,7	783,4	865,5	938,0	994,6
питома вага видатків на підготовку кадрів у структурі видатків на освіту загалом, %	38,3	39,1	37,2	38,7	36,1	37,7	38,5	38,7	44,1	35,7	35,4

*Складено автором за даними: Звіти про виконання зведеного бюджету України у 2003–2013 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.treasury.gov.ua>.

Така ситуація зумовлена перенесенням фінансування професійно-технічної освіти із державного бюджету на рівень місцевих бюджетів з їх прив'язкою до підготовки кваліфікованих працівників для потреб економічного розвитку територій, тобто за територіальними спеціалізаціями (рис. 4.2).

Рис. 4.2. Динаміка питомої ваги витраток державного і місцевих бюджетів України на підготовку кадрів у період 2003–2013 рр.*

*Складено автором.

Динаміка абсолютних показників витраток зведеного бюджету на підготовку кадрів упродовж 2003–2013 рр. характеризується постійно зростаючими показниками з 5,7 млрд. грн. до 37,3 млрд. грн. За десять років витатки бюджетів на галузі підготовки кадрів зросли у 6,5 разу, при цьому фінансовий стан установ і організацій зазначеної галузі лише погіршився.

У табл. 4.4 подано динаміку та питому вагу витраток Зведеного бюджету України на підготовку кадрів в розрізі окремих його складових у період 2003–2013 рр. Як видно з даної таблиці, витатки на підготовку кадрів у період 2003–2013 рр. поступово зростають за абсолютними показниками з 5718,9 млн. грн. до 37357,7 млн. грн., або в 6,5 разу. Однак питома вага витраток на підготовку кадрів у структурі усіх витраток на освіту не має стійкої тенденції щодо зростання чи зменшення і знаходиться в діапазоні 35,4–41,0% усіх витраток зведеного бюджету на освіту.

При чому за останні 2012–2013 рр. даний відсоток суттєво зменшився (на 8,7%), що вказує на надання державних пріоритетів іншим напрямам освітньої діяльності.

У розрізі функціональної класифікації видатків Зведеного бюджету України на підготовку кадрів намічена тенденція до переважання видатків на фінансування вищої освіти. Так, у зазначений період видатки на вищу освіту зросли з 4627,8 млн. грн. до 30003,3 млн. грн., або у 6,4 разу. Питома вага видатків на вищу освіту у видатках зведеного бюджету на освітню галузь у період 2003–2013 рр. коливається в межах від 31,4% до 25,6% (максимальний показник відмічено у 2009 р., а мінімальний – у 2005 р.). Зауважимо, що частка видатків на вищу освіту за останні три роки (2011–2013 рр.) поступово скорочувалась і у 2013 р. становила 28,4%. У складі вищої освіти значно переважають видатки на вищі навчальні заклади III–IV рівнів акредитації проти вищих навчальних закладів I–II рівнів акредитації, їх співвідношення становить 3,1 до 1,0.

Прогнозуючи новий варіант надання ВНЗ коштів із державного бюджету, зазначимо, що головною його перевагою має стати диференційований підхід до потреб кожного вищого закладу освіти. Запропонований спосіб фінансування може здійснюватися відповідно до категорій, присвоєних ВНЗ за результатами атестації¹⁸¹.

Іншим важливим кроком у зміні механізму державного фінансування вищої державної освіти має стати перехід від центральної структури розподілу бюджетних коштів до децентралізованої. Передання відповідальності за значну частку видатків на освіту місцевим органам управління дасть змогу точніше враховувати потреби конкретних регіональних ринків праці в спеціалістах, а отже, найбільш раціонально вирішувати проблему конверсії і перепрофілювання великої кількості галузевих вищих навчальних закладів, які розташовані у великих регіональних центрах. Крім того, децентралізація бюджетного фінансування може призвести до значного заощадження матеріальних грошових ресурсів за ра-

¹⁸¹ Олексин А. Г. Фінансування розвитку вищих навчальних закладів [Електронний ресурс] / А. Г. Олексин // Теорія та практика державного управління. – 2011. – Вип. 2. (33). – Режим доступу : <http://kbuapa.kharkov.ua>.

хунок зменшення кількості студентів, котрі мають потребу в гуртожитках та інших об'єктах соціальної інфраструктури. Перехід до багаторівневого виділення бюджетних асигнувань сприятиме зниженню необґрунтованої міграції населення й загальній стабілізації демографічних процесів у регіонах¹⁸².

Зауважимо, що витратний підхід до фінансування установ і організацій підготовки кадрів, який діяв в Україні раніше, і багато в чому зберігся дотепер. Він призвів до того, що навіть ті мінімальні кошти, які виділялися на дані галузі з державного бюджету, не завжди використовувалися раціонально. Цим пояснюється незадовільний фінансовий стан системи освіти і науки загалом, а також низький рівень заробітної плати працівників, зайнятих у ній. Це особливо відчувається в умовах інфляції, бюджетного дефіциту, постійного спаду виробництва.

Мінімальні потреби вітчизняної системи підготовки кадрів задовольняються сьогодні з державного бюджету тільки на третину. Саме тому одним із суттєвих факторів підвищення умов та якості функціонування цієї галузі є активний пошук недержавних джерел фінансових і матеріальних ресурсів.

У сучасних ринкових умовах зростає обсяг позабюджетних коштів, які спрямовуються на інноваційний розвиток підготовки кадрів. Додатковими джерелами фінансування підготовки кадрів є такі:

- кошти, одержані за навчання, підготовку, підвищення кваліфікації та перепідготовку кадрів відповідно до укладених договорів;
- плата за надання додаткових освітніх послуг;
- кошти, одержані за науково-дослідні роботи (послуги) та інші роботи, виконані навчальним закладом на замовлення підприємств, установ, організацій та громадян;
- доходи від реалізації продукції навчально-виробничих майстерень, підприємств, цехів і господарств, від надання в оренду приміщень, споруд, обладнання;

¹⁸² Олексин А. Г. Фінансування розвитку вищих навчальних закладів [Електронний ресурс] / А. Г. Олексин // Теорія та практика державного управління. – 2011. – Вип. 2. (33). – Режим доступу : <http://kbuapa.kharkov.ua>.

- дотації з місцевих бюджетів;
- кредити і позички банків, дивіденди від цінних паперів та доходи від розміщення на депозитних вкладах тимчасово вільних позабюджетних коштів;
- валютні надходження;
- добровільні грошові внески, матеріальні цінності, одержані від підприємств, установ, організацій, окремих громадян;
- інші кошти.

У разі одержання коштів з інших джерел бюджетні асигнування навчально-виховних закладів, установ та заходів системи освіти не зменшуються. Бюджетні асигнування на освіту та позабюджетні кошти не підлягають вилученню.

В сучасних умовах розвитку економіки фінансування інноваційних проектів вищої освіти повинно базуватися на поєднанні двох основних підсистем: державного регулювання та ринкового саморегулювання. Підсистема державного регулювання є визначальною, що пояснюється специфікою надання та отримання освітньої послуги. Держава виступає важливим замовником спеціалістів, що, в свою чергу, впливає на формування попиту та пропозиції на ринку праці.

Характерною особливістю додаткових джерел фінансування підготовки кадрів в Україні є власні надходження установ і організацій. Відповідно до нової редакції Бюджетного кодексу України бюджетні установи та організації мають право надавати послуги на платній основі і формувати таким чином власні надходження бюджетних установ і організацій. Власні надходження бюджетних установ отримуються додатково до коштів загальнофонду бюджету і включаються до спеціального фонду бюджету. Хоча згідно з нормативно-правовими документами ці кошти і отримали статус «власних надходжень», проте бюджетні установи не можуть розпоряджатися ними на власний розсуд, адже порядок їх надходження та використання чітко розписаний, а використання коштів контролюється Міністерством фінансів України, Державною казначейською службою України та іншими уповноваженими органами влади і не відрізняється від

порядку надходження і використання бюджетних асигнувань із загального фонду бюджету.

Що стосується альтернативних джерел фінансування інноваційних проектів системи підготовки кадрів в Україні, то на цьому етапі думки вчених, які досліджували дане питання, розходяться¹⁸³. Існують аргументи й на користь отримання державними закладами частини суто приватних грошей та інших ресурсів з таких міркувань:

а) споживач, який платить за послугу, ставиться до неї з більшою відповідальністю, аніж той, що переконаний у її повній «безкоштовності»;

б) вища автономія закладу, можливість розпоряджатися власними коштами за потребами закладу, стимулювання прогресивних інновацій з метою кращого врахування потреб і пріоритетів студентів і професорсько-викладацького колективу.

Проте існують й інші думки фахівців, які схилиються до комбінованого фінансування закладів сфери підготовки кадрів, коли частина коштів державного бюджету як загальносуспільного зиску від вищої освіти виплачується закладу на його потреби, а кошти, зароблені навчальним закладом за надання освітніх послуг та інше використовуються на заходи із забезпечення умов надання освітніх послуг з метою стимулювання змагань цих установ.

Фінансове забезпечення інноваційних проектів установ підготовки кадрів зазнає змін у напрямі дедалі більшої диверсифікації джерел їх фінансування, зменшення державної частки в загальному обсязі фінансових ресурсів освітніх закладів.

Розглянемо зарубіжний досвід інвестиційного забезпечення галузі підготовки кадрів та можливість його адаптації до вітчизняної практики.

В розвинутих країнах апробовані різні варіанти поєднання бюджетного фінансування з іншими формами, а саме: навчання за контрактом; залучення коштів інвесторів; фінансування нау-

¹⁸³ Боголіб Т. М. Фінансування освіти за кордоном / Т. М. Боголіб // Фінанси України. – 2005. – № 8. – С. 132–139.

кових або інноваційних програм; залучення кредитів; гранти під наукові розробки; фінансування від міжнародних фінансових інститутів; кошти замовників (приватне підприємство); власні надходження ВНЗ від дослідницької діяльності; добровільні внески.

Досвід зарубіжних країн переконує, що принцип кредитування населення з метою отримання вищої освіти успішно реалізується, а в деяких із них, наприклад, у Франції, ця система набула помітного розвитку. У Великобританії та Швеції освітянські кредити теж мають попит у населення. Цікавим є також досвід участі держави у частковому фінансуванні приватних навчальних закладів.

У сучасних умовах щораз більше країн запроваджує новий вид фінансування вищої освіти – кредитування студентів. Останнім часом доволі швидке зростання чисельності студентів стає непосильним тягарем для бюджетів тих країн, де вища освіта у державних ВНЗ традиційно була безкоштовною або дешевою. Дедалі більше країн починають вимагати від студентів та їхніх сімей участі у фінансуванні вищої освіти через оплату за навчання. Надання освітніх кредитів повинно попередити перетворення вищої освіти у винятковий привілей забезпечених верств суспільства. Проте світовий досвід говорить про те, що такий шлях не завжди дає бажані результати¹⁸⁴.

Фінансування вищої освіти у формі кредитів студентів має ряд переваг порівняно з іншими формами фінансування. У всіх інших випадках отримання вищої освіти сплачується за рахунок платників податків, більшу частину яких становлять люди, які не мають такої освіти. З цієї точки зору надання освітніх кредитів забезпечує більшу справедливість, оскільки в даному випадку за навчання розраховується у майбутньому саме з власних доходів той, хто виграє від отриманої освіти, порівняно з тією особою, яка такої не отримала. Широке використання освітніх кредитів зменшує витрати держави на освіту та навантаження на бюджет¹⁸⁵. Проте досвід розвитку інститутів освітнього креди-

¹⁸⁴ Боголіб Т. М. Фінансування освіти за кордоном / Т. М. Боголіб // Фінанси України. – 2005. – № 8. – С. 132–139.

¹⁸⁵ Комітет з питань науки і освіти Верховної ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://kno.rada.gov.u/komosviti/control/uk/publish/al^ticle..>

тування не дозволяє стверджувати, що вони повністю витісняють інші механізми участі держави у фінансуванні вищої освіти.

Підсумовуючи зарубіжний досвід, можна констатувати, що загалом світова практика свідчить не лише про диверсифікацію джерел фінансування освіти, а й про урізноманітнення фінансових потоків в умовах ускладнення відносин власності, управління та фінансування. З'являються різноманітні змішані форми оплати навчання, які поєднують фінансування з одних джерел із керівними функціями інших суб'єктів.

Окреслені проблемні аспекти фінансування інноваційних проектів вітчизняних установ підготовки кадрів та розглянутий світовий досвід передбачають необхідність пошуку напрямів удосконалення. Зокрема, на нашу думку, необхідно:

- визначити пріоритети у реалізації фінансової політики підготовки кадрів в Україні з метою забезпечення збалансованого розвитку галузі, досягнення відповідності фінансових ресурсів визначеним повноваженням;

- запровадити нові механізми управління підготовкою кадрів, навчальними закладами; надати більшу самостійність та розширити власні повноваження цих установ, зокрема щодо залучення додаткових фінансових ресурсів для ефективного функціонування;

- запровадити проведення моніторингу оцінки бюджетних програм на предмет їх перспективності, результативності й цільового використання державних коштів;

- вдосконалити механізм планування видатків, розподілу бюджетних призначень, контролю за використанням коштів;

- запровадити бюджетні програми, спрямовані на розвиток, зміцнення матеріально-технічної бази, інноваційний розвиток через фінансову підтримку та інші програми;

- розробити національну систему оцінювання якості освіти; створення незалежних кваліфікаційних центрів, у т. ч. для підтвердження кваліфікації в європейській системі стандартів;

- розробити й перейти до єдиного стандарту вартості навчання одного учня/студента;

– перейти у фінансуванні навчальних закладів від принципу утримання закладів до принципу формування їх бюджетів, виходячи з кількості учнів та стандарту вартості навчання одного учня/студента;

– розширити можливості навчальних закладів залучати додаткові кошти за рахунок легалізації інституту «ендаументу» – благодійних цільових некомерційних фондів;

– використовувати грантову підтримку дослідних проєктів та освітніх інновацій;

– розширити перелік платних послуг, що надаються навчальними закладами;

– розширити права закладів післядипломної освіти, ПТУ та ВНЗ самостійно розпоряджатися матеріальними, фінансовими й кадровими ресурсами;

– змінити підходи до формування державного замовлення на підготовку фахівців на основі впровадження прогнозу потреб економіки (регіону).

4.4. Фінансове забезпечення галузі науки в умовах реалізації інвестиційно-інноваційної політики держави

При здійсненні державної політики у сфері наукової та науково-технічної діяльності мають дотримуватися цілі, визначені в Законі України «Про наукову і науково-технічну діяльність» та пов'язані з: примноженням національного багатства на основі використання наукових і науково-технічних досягнень; створенням умов для досягнення високого рівня життя кожного громадянина, його фізичного, духовного та інтелектуального розвитку через використання сучасних досягнень науки і техніки; зміцненням національної безпеки на основі використання наукових та науково-технічних досягнень; забезпеченням вільного розвитку наукової і науково-технічної творчості¹⁸⁶.

¹⁸⁶ Закон України «Про наукову і науково-технічну діяльність» № 1977-XII від 13 грудня 1991 р. (зі змінами) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1977-12>.

На рівні Закону України «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні» № 3715-VI від 8 вересня 2011 р. зі змінами визначено, що провадження інноваційної діяльності має здійснюватися за науково й економічно обґрунтованими напрямками. Виконання положень названого законодавчого акта дасть змогу забезпечити інноваційну модель розвитку економіки шляхом концентрації ресурсів держави на пріоритетних напрямках науково-технічного оновлення виробництва, підвищення конкурентоспроможності вітчизняної продукції на внутрішньому та зовнішньому ринках. Цим же законом передбачено реалізувати ряд пріоритетних напрямів інноваційної діяльності, серед яких: освоєння нових технологій транспортування енергії, впровадження енергоефективних, ресурсозберігаючих технологій; освоєння нових технологій високотехнологічного розвитку транспортної системи, ракетно-космічної галузі, авіа- та суднобудування, озброєння і військової техніки; освоєння нових технологій виробництва матеріалів, їх оброблення та з'єднання, створення індустрії наноматеріалів і нанотехнологій.

Для повного переліку пріоритетних напрямів інноваційної діяльності, які мають бути реалізовані впродовж 2011–2021 рр., не вистачає таких: технологічне оновлення і розвиток агропромислового комплексу; впровадження нових технологій та обладнання для якісного медичного обслуговування, лікування, фармацевтики; широке застосування технологій більш чистого виробництва й охорони навколишнього природного середовища; розвиток сучасних інформаційних, комунікаційних технологій, робототехніки¹⁸⁷.

Весь перелік пріоритетних напрямів інноваційної діяльності заплановано реалізувати впродовж більш ніж 10 років, тому такі напрями означаються стратегічними і доволі багатосторонніми. Все це значно розширює поле для здійснення наукової та науково-технічної діяльності на найближчі кілька років.

¹⁸⁷ Закон України «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні» № 3715-VI від 8 вересня 2011 р. (зі змінами) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/3715-17>.

На виконання Концепції науково-технологічного та інноваційного розвитку України, що схвалена Постановою Верховної Ради України № 916-XIV від 13 липня 1999 р., держава повинна підтримувати науковий розвиток за рядом пріоритетних напрямів. Отже, у сфері наукового розвитку найбільш пріоритетними напрямками державної підтримки мають бути: фундаментальна наука, насамперед розробки вітчизняних наукових колективів, що мають світове визнання; прикладні дослідження і технології, в яких Україна має значний науковий, технологічний та виробничий потенціал і які здатні забезпечити вихід вітчизняної продукції на світовий ринок; вища освіта, підготовка наукових та науково-педагогічних кадрів з пріоритетних напрямів науково-технологічного розвитку. Весь перелік таких напрямів є ширшим і доповнюється такими: розвиток наукових засад розбудови соціально орієнтованої ринкової економіки; наукове забезпечення вирішення проблем здоров'я людини та екологічної безпеки; система інформаційного і матеріально-технічного забезпечення наукової діяльності¹⁸⁸.

До наукових проблем, які вважаються актуальними та, разом з цим, малодослідженими, відноситься проблема фінансового забезпечення розвитку науки на інноваційній основі в Україні. Таку думку висловлює Н. Виговська й обґрунтовує її тим, що нині перед вітчизняною наукою поставлено нові завдання, які пов'язані зі створенням конкурентоспроможних технологій і впровадженням інновацій у виробництво. Проте на заваді вирішенню цих завдань стоять проблеми, що стосуються недостатніх обсягів бюджетного фінансування наукових досліджень та інноваційних розробок, обмеженості позабюджетних джерел фінансових ресурсів, низького попиту підприємницьких структур на результати наукових досліджень, їх неповної змоги виділяти капітал на інноваційні розробки тощо¹⁸⁹.

¹⁸⁸ Постанова Верховної Ради України «Про схвалення Концепції науково-технологічного та інноваційного розвитку України». № 916-XIV від 13 липня 1999 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/916-14>.

¹⁸⁹ Виговська Н. Г. Фінансове забезпечення інноваційного розвитку науки в Україні [Електронний ресурс] / Н. Г. Виговська // Ефективна економіка. – 2013. – № 4. – Режим доступу : <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=1938>.

З метою усунення проблем у сфері фінансового забезпечення інноваційного розвитку вітчизняної науки Н. Виговська пропонує звернутися до позитивного зарубіжного досвіду. Зокрема, надані нею пропозиції стосуються запровадження досвіду зарубіжних країн у частині діяльності університетів «дослідницького» типу. Такий вищий навчальний заклад тісно співпрацює з бізнесом, поєднує проведення навчання, здійснення наукових досліджень і створення інновацій, а також дає змогу розміщувати наукомісткі розробки та послуги на ринку.

В університеті «дослідницького» типу бюджетне фінансування наукових досліджень має бути базовим і програмно-цільовим. Зокрема, базове бюджетне фінансування дає змогу забезпечити проведення фундаментальних та прикладних наукових і науково-технічних досліджень за пріоритетними напрямками, підготовку та перепідготовку наукових кадрів, розвиток інфраструктури науково-технічної діяльності. Натомість програмно-цільове бюджетне фінансування, що здійснюється на конкурсній основі, дає змогу забезпечити виконання науково-технічних програм, спрямованих на реалізацію пріоритетних напрямків розвитку науки і техніки, а також проведення найважливіших прикладних науково-технічних досліджень¹⁹⁰.

Зауважимо, що положення, згідно з яким бюджетне фінансування наукових досліджень здійснюється шляхом базового та програмно-цільового фінансування, передбачено в Законі України «Про наукову і науково-технічну діяльність». Варто доповнити, що бюджетне фінансування – це один з основних важелів здійснення державної політики у сфері наукової та науково-технічної діяльності¹⁹¹.

У колі науковців поширена думка, що проблема фінансового забезпечення сфери науки в Україні є такою, яка потребує швидкого вирішення. Це обґрунтовується тим, що вітчизняна сфера

¹⁹⁰ Виговська Н. Г. Фінансове забезпечення інноваційного розвитку науки в Україні [Електронний ресурс] / Н. Г. Виговська // Ефективна економіка. – 2013. – № 4. – Режим доступу : <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=1938>.

¹⁹¹ Закон України «Про наукову і науково-технічну діяльність» № 1977-XII від 13 грудня 1991 р. (зі змінами) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1977-12>.

науки не повною мірою відповідає світовим стандартам, зокрема через недосконалість системи фінансового забезпечення. З огляду на це виникає необхідність у визначенні шляхів удосконалення фінансового забезпечення сфери науки в Україні.

З цією метою О. Другов і В. Сухаревич пропонують побудувати ланцюг фінансування наукової діяльності. Такий ланцюг передбачає, що за рахунок публічних коштів мають фінансуватися фундаментальні наукові розробки, за допомогою частково державних і приватних коштів – прикладні розробки, з приватних джерел – інновації. Щоб цей ланцюг фінансування наукової діяльності ефективно функціонував, слід забезпечити розвиненість джерел публічних коштів, наявність фінансових можливостей та бажання бізнесу вкладати кошти в прикладні розробки і реалізацію нових технологій на ринку¹⁹².

Вбачаючи потенційну зацікавленість уряду кожної країни в розвитку наукової сфери, основним джерелом її фінансового забезпечення виступають бюджетні кошти. Узагальнюючим показником, що характеризує розвиток системи економіки знань, є питома вага видатків бюджету на науку у ВВП. В Україні чинним законодавством передбачено фінансування наукової та науково-технічної діяльності у розмірі не менш як 1,7% ВВП¹⁹³, однак за 2000–2011 рр. воно не перевищувало 1% (рис. 4.3). Це суттєво позначилося на проведенні фундаментальних та прикладних досліджень, виконанні науково-технічних програм й окремих розробок, спрямованих на реалізацію пріоритетних напрямів розвитку науки і техніки, збереженні наукових об'єктів, які становлять національне надбання.

Як свідчить зарубіжний досвід, зменшення питомої ваги витрат на наукові дослідження і розробки у ВВП до 0,9% може привести до виконання наукою тільки пізнавальної функції, а

¹⁹² Другов О. О. Удосконалення фінансового забезпечення сфери науки в Україні / О. О. Другов, В. Т. Сухаревич // Управління у сфері фінансів, страхування та кредиту : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 8–10 листоп. 2007 р. – Львів : Вид-во Нац. ун-ту «Львів. політехніка», 2007. – С. 80–81.

¹⁹³ Закон України «Про наукову і науково-технічну діяльність» № 1977-XII від 13 грудня 1991 р. (зі змінами) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1977-12>.

нижче 0,4% – соціокультурної функції, за якої відсутні будь-які наукові результати¹⁹⁴. На сучасному етапі українського державотворення наукоємність ВВП повинна стати чи не найголовнішим індикатором розвитку системи економіки знань.

У більшості європейських країн питома вага витрат на наукові дослідження і розробки становить 2–3% ВВП, що свідчить про інноваційний поступ їх економічного розвитку. Зокрема, в 2011 р. найбільші показники були характерні для Фінляндії (3,78%), Данії (3,09%), Німеччини (2,84%), Франції (2,25%), Бельгії (2,04%).

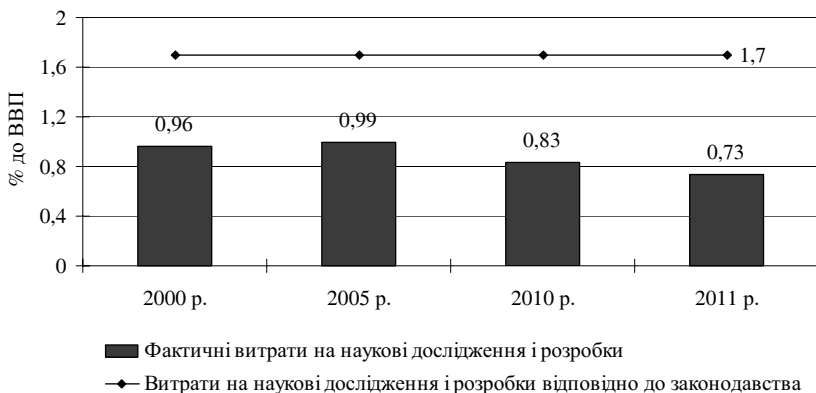

Рис. 4.3. Питома вага витрат на наукові дослідження і розробки у ВВП в Україні за 2000–2011 рр.*

*Складено автором на основі: Закон України «Про наукову і науково-технічну діяльність» № 1977-XII від 13 грудня 1991 р. (зі змінами) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1977-12>; Наукова та інноваційна діяльність в Україні : стат. зб. – К. : ДП «Інформ.-вид. центр Держстату України», 2012. – С. 168.

Фінансування науки в Україні здійснюється з різних джерел: починаючи з бюджетних асигнувань, коштів підприємств, установ й організацій і завершуючи грантами, фінансовими ресурсами вітчизняних та іноземних замовників робіт (табл. 4.5). При цьому найбільшого навантаження зазнає видаткова частина державного бю-

¹⁹⁴ Панченко А. І. Фінансування наукової діяльності як необхідна умова інноваційного розвитку держави / А. І. Панченко // Сталий розвиток економіки. – 2011. – № 7. – С. 45.

джету, яка упродовж досліджуваного періоду збільшилася із 30,0% у 2000 р. до 40,2% в 2011 р. Незважаючи на те, що в абсолютних показниках видатки на наукові дослідження і розробки зросли у понад 6 разів, вони відзначаються низькою ефективністю через широке коло розпорядників бюджетних коштів, кількість яких щороку збільшується¹⁹⁵. Водночас ресурси місцевих бюджетів були майже невідчутними для функціонування наукової сфери.

Перехід економіки України на інноваційну модель розвитку потребує збільшення питомої ваги коштів підприємств, установ й організацій у фінансуванні науки. Проте упродовж досліджуваного періоду цей показник зменшився із 38,4% у 2000 р. до 28,3% в 2011 р. У майбутньому це може призвести до зниження наукового потенціалу нашої держави, через відсутність інституту експертизи наукових досліджень і розробок, надмірне адміністрування наукової та науково-технічної діяльності, нерозвиненість сектору високотехнологічного виробництва. За аналогією до зарубіжного досвіду питому вагу коштів підприємств, установ й організацій у фінансуванні науки необхідно збільшити щонайменше до 50%, що сприятиме комерціалізації системи економіки знань.

Збільшення фінансування науки в Україні за рахунок коштів іноземних країн у понад 5 разів практично не відобразилося на їх питомій вазі в загальному обсязі витрат. За 2000–2011 рр. вона становила близько четвертої частини видатків на наукові дослідження та розробки. Найбільший внесок наукової сфери в економічний розвиток виявляється у створенні передумов для виробництва товарів і послуг з підвищеним рівнем доданої вартості¹⁹⁶. Саме в цьому аспекті необхідно розвивати прикладні дослідження, що дасть змогу не тільки забезпечити конкурентоспроможність економіки, а й увійти нашої державі в число впливових на міжнародній арені. При цьому на законодавчому рівні потребує розроблення механізм забезпечення від експорту наукового потенціалу.

¹⁹⁵ Меньяло В. І. Ефективність бюджетного фінансування науки як дієвий інструмент державної політики у сфері наукової, науково-технічної діяльності / В. І. Меньяло // Держава та регіони. – 2012. – № 1. – С. 135. – (Серія : Державне управління).

¹⁹⁶ Тульчинська С. О. Аналіз реформування наукового потенціалу в Україні / С. О. Тульчинська // Вісник МНТУ. – 2012. – № 3. – С. 126. – (Серія : Економіка).

Таблиця 4.5

**Джерела фінансування наукових досліджень
і розробок в Україні за 2000–2011 рр.***

Показники	2000 р.		2005 р.		2010 р.		2011 р.	
	млн. грн.	%	млн. грн.	%	млн. грн.	%	млн. грн.	%
Кошти державного бюджету	614,5	30,0	1711,2	33,2	3704,3	41,2	3859,7	40,2
Кошти місцевих бюджетів	–	–	26,5	0,5	25,7	0,3	25,4	0,3
Кошти спеціальних фондів	18,6	0,9	24,9	0,5	48,3	0,5	16,9	0,2
Власні кошти	61,3	3,0	338,5	6,6	872,0	9,7	841,8	8,8
Кошти підприємств України	785,8	38,4	1680,1	32,6	1961,2	21,8	2285,9	23,8
Кошти іноземних держав	477,1	23,3	1258,0	24,4	2315,9	25,7	2478,1	25,8
Інші джерела	89,1	4,4	121,2	2,3	68,5	0,8	83,6	0,9
Усього	2046,3	100	5160,4	100	8995,9	100	9591,3	100

*Складено автором на основі: Наукова та інноваційна діяльність в Україні : стат. зб. – К. : ДП «Інформ.-вид. центр Держстату України», 2012. – С. 79.

Разом з цим, наукоємність ВВП в Україні повинна бути чи не найважливішим індикатором при складанні проекту державного бюджету та формуванні видатків на науку. За прикладом зарубіжного досвіду, кошти на наукові дослідження і розробки мають стати окремим рядком бюджетних асигнувань, а пріоритетами їх витрачання – виконання за конкурсним принципом державних цільових наукових та науково-технічних програм, здійснення державної фінансової підтримки інноваційної діяльності, оновлення матеріально-технічної бази наукових установ й вищих навчальних закладів. При вдосконаленні системи бюджетного фінансування наукової сфери потрібно врахувати перехідний період до системи економіки знань, що певною мірою дасть змогу нівелювати негативні наслідки (рис. 4.4).

По-друге, для вирішення питання фінансування науки в Україні слід переглянути співвідношення між його складовими. Наприклад, за кордоном витрати на фундаментальні дослідження, що включають теоретичну й експериментальну діяльність, спрямовану на одержання нових знань про закономірності розвитку природи, суспільства і людини, становлять 15% від загального обсягу фінансування. В межах 25% забезпечуються витрати на проведення наукової діяльності, спрямованої на одержання нових знань і використання для практичних цілей, у вигляді прикладних досліджень. Найбільша питома вага (близько 60%) належить науково-технічним розробкам, за рахунок яких створюються нові продукти або істотно вдосконалюються ті, що виробляються чи введені в дію.

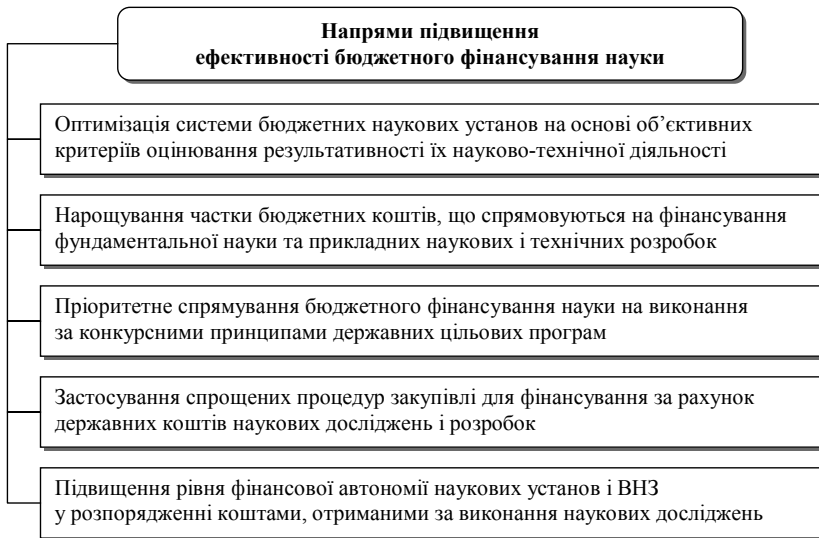

Рис. 4.4. Напрями підвищення ефективності бюджетного фінансування науки*

*Складено автором на основі: Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава : Програма екон. реформ на 2010–2014 рр. – К. : Комітет з екон. реформ при Президентіві України, 2010. – С. 50.

У вітчизняній статистиці, крім цих витрат, враховуються витрати на науково-технічні послуги. Навіть за таких умов дисбаланс у

фінансуванні наукової сфери має значні розриви: в 2011 р. питома вага витрат на фундаментальні дослідження становила 23%, прикладні дослідження – 18%, науково-технічні розробки – 47%, науково-технічні послуги – 12%. В усьому світі фундаментальна наука розвивається за кошти державного бюджету й уряди бачать у цьому своєрідний внесок в економічне зростання¹⁹⁷, а прикладні дослідження та розробки відходять від патерналістського підходу в їх фінансовому забезпеченні. Формування ринкових відносин на основі свободи підприємництва, здорової конкуренції й обмеженої ролі держави потребує комерціалізації системи економіки знань.

Це є третім й основним моментом вирішення проблем фінансування наукової сфери в Україні. В широкому розумінні комерціалізація означає діяльність суб'єктів, яка спрямована на одержання прибутку всіма можливими способами. Даний процес пов'язаний із використанням результатів наукових досліджень і розробок для виведення на ринок нових або поліпшених існуючих продуктів та отриманням комерційного ефекту. Вона починається там, де наукові дослідження завершені, а закінчується, коли продукт успішно виведений на ринок і має певний зиск. На практиці це можна досягти за умов налагодження тісних зв'язків між наукою й реальним сектором економіки, що сприятиме скороченню видатків державного бюджету на наукові дослідження та розробки.

По-четверте, потребує вдосконалення механізм самофінансування наукових досліджень і розробок. Загалом поняття «самофінансування» пов'язане зі системою господарювання, за якої витрати (поточні, на просте та розширене відтворення) фінансуються з власних джерел без залучення бюджетних коштів. Частково ці витрати можуть покриватися шляхом використання кредитних ресурсів банків, однак за умови їх погашення за рахунок власних джерел. Незважаючи на те, що на практиці механізм самофінансування наукових досліджень і розробок бере свій початок в епоху Відродження переважно в Англії, коли широкомасштабного державного та корпоративного фінансування не було, сьогодні він має стати підґрунтям для фінансування системи економіки знань.

¹⁹⁷ Ящишина І. В. Фінансування науки як ключова проблема інноваційного розвитку країни / І. В. Ящишина // Економічний простір. – 2010. – № 38. – С. 87.

Загалом дослідження проблем фінансування науки в Україні та світі дало змогу виявити напрями вдосконалення в частині збільшення наукоємності ВВП, комерціалізації системи економіки знань, поліпшення механізму самофінансування наукових досліджень і розробок. Уряд нашої держави зробив низку виважених кроків, спрямованих на досягнення головної мети реформи наукової сфери, проте, говорити про її завершення при реальній оцінці часового лагу поки зарано. Реалізацію реформи потрібно зорієнтувати на роботу з випередженням, розрахувати та передбачати результати від використання впроваджених інструментів державної політики. Це забезпечить достатність фінансування наукових досліджень і розробок, адаптувавши його до нових реалій часу та загальносвітових вимог.

4.5. Фінансові аспекти інвестиційно-інноваційного розвитку охорони здоров'я

Становлення та побудова незалежної соціальної Української держави супроводжується розширенням державних соціальних зобов'язань щодо забезпечення реалізації прав людини на охорону здоров'я, освіту, духовний і фізичний розвиток, соціальний захист тощо.

Зважаючи на важливість покращення стану здоров'я нації для країни «...як базової складової простого відтворення робочої сили в умовах інтелектуалізації суспільного розвитку»¹⁹⁸ та критичний стан медичної галузі України, роль держави у фінансуванні програм і заходів щодо охорони здоров'я постійно зростає і потребує впровадження інноваційних підходів до реалізації фінансової політики у зазначеній сфері.

На сучасному етапі інвестиції в охорону здоров'я розглядаються як інвестиції у людський капітал, а отже, і як внесок у розвиток національної економіки та скорочення масштабів бідності. Як зазначає К. Павлюк, результати наукових досліджень К. Уїнслоу показали, що до досягнення людиною 20-річного віку

¹⁹⁸ Лобас В. М. Теоретичні основи і розвиток державного соціально-орієнтованого управління : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра наук з держ. упр. : спец. 25.00.02 «Механізми державного управління» / Лобас Віталій Михайлович ; Донецька державна академія управління. – Донецьк, 2004. – С. 11.

витрати на її здоров'я становлять приблизно 20 тис. дол. США, до 40-річного віку вона компенсує їх, а до 60 років прибуток від її праці дорівнює близько 20 тис. дол. США¹⁹⁹.

Саме тому у всіх країнах, що володіють великим економічним і науково-культурним потенціалом, здоров'я людей вважається вищою соціальною цінністю, а його охорона є важливим напрямом діяльності держави і суспільства та інтегральним показником успішності функціонування державних інституцій.

Результати моніторингу фінансового забезпечення охорони здоров'я в Україні відповідно до розрахунків, проведених фахівцями Державної служби статистики України, свідчать, що джерелами фінансування вітчизняної системи охорони здоров'я у 2012 р. були:

- державні (суспільні) кошти, які включали зведений бюджет і соціальне страхування, що становило 57,2% від загальних витрат на охорону здоров'я (з них 75,7% коштів місцевих бюджетів, а 24,3% – державного);

- приватні кошти домашніх господарств, роботодавців, некомерційних організацій, що обслуговують домогосподарства, – 42,6%;

- кошти іншого світу (кошти міжнародних донорських організацій, спрямованих у систему охорони здоров'я України) – лише 0,2%²⁰⁰.

Зауважимо, що впродовж 2003–2007 рр. частка суспільних ресурсів у фінансуванні охорони здоров'я щорічно збільшувалася (від 58% у 2003 р. до 61,5% у 2007 р.). Однак у 2008 р. вона зменшилась до 57,2%, у 2009–2011 рр. – до 55–56%, а у 2012 р. повернулась до рівня 2008 р. Переважно це відбулося за рахунок зменшення частки коштів, що інвестуються в охорону здоров'я з Державного бюджету України.

Зазначене дає підстави стверджувати, що в нашій державі продовжує функціонувати так звана бюджетна модель фінансового забезпечення галузі охорони здоров'я з основним дже-

¹⁹⁹ Павлюк К. В. Фінансування охорони здоров'я як складової людського капіталу / К. В. Павлюк // Формування ринкових відносин в Україні. – 2006. – № 9 (64). – С. 143–148.

²⁰⁰ Національні рахунки охорони здоров'я (НРОЗ) України у 2012 році : стат. бюл. / Держ. служба статистики України. – К., 2014. – 192 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

релом фінансових ресурсів – коштами державного та місцевих бюджетів.

Загальний обсяг бюджетних коштів на охорону здоров'я щорічно збільшувався, тобто держава намагалася інвестувати розвиток цієї галузі. Однак, проаналізувавши видатки Зведеного бюджету України на охорону здоров'я за економічною характеристикою операцій, що здійснюються при їх проведенні (табл. 4.6), зазначимо, що більше 90% бюджетних інвестицій використовуються на фінансування поточних видатків.

Таблиця 4.6

**Динаміка видатків Зведеного бюджету України
на охорону здоров'я за економічною класифікацією видатків
у 2005–2013 рр.***

Видатки	2005 р.	2006 р.	2007 р.	2008 р.	2009 р.	2010 р.	2011 р.	2012 р.
Поточні видатки, млн. грн.	14159,4	17736,4	23158,1	30133,6	34878,5	41954,4	45040,6	54489,3
Питома вага у загальному обсязі видатків, %	91,5	89,9	86,7	89,8	95,4	93,8	92,0	93,2
в тому числі:								
<i>Оплата праці працівників бюджетних установ, млн. грн.</i>	6893,2	8579,0	1351,1	15061,0	16963,1	20994,8	22549,4	27066,0
Питома вага у загальному обсязі видатків, %	44,5	43,5	42,5	44,9	46,4	46,9	46,1	46,3
<i>Нарухування на заробітну плату, млн. грн.</i>	2508,0	3073,9	4047,5	5357,6	6062,6	7484,7	7990,7	9529,0
Питома вага у загальному обсязі видатків, %	16,2	15,6	15,1	16,0	16,6	16,7	16,3	16,3
Капітальні видатки, млн. грн.	1317,1	2001,3	3559,5	3426,3	1686,4	2791,0	3921,0	3964,6
Питома вага у загальному обсязі видатків, %	8,5	10,1	13,3	10,2	4,6	6,2	8,0	6,8
в тому числі:								
<i>придбання обладнання і предметів довгострокового користування, млн. грн.</i>	752,8	1064,5	1955,9	1813,5	1038,0	1657,8	2636,8	2322,6
Питома вага у загальному обсязі видатків, %	4,8	5,3	7,3	5,4	2,8	3,7	5,4	4,0
Всього видатків на охорону здоров'я, млн. грн.	15476,5	19737,7	26717,6	33559,9	36564,9	44745,4	48961,6	58453,9

*Складено автором на основі: Інформаційно-аналітична та дистанційна система ДННУ «Академія фінансового управління» Міністерства фінансів України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://194.44.29.42:3090/mstr/login.asp>.

Як бачимо з даних табл. 4.6, частка поточних видатків у сфері охорони здоров'я за період 2005–2012 рр. коливалася від 86,7% (2007 р.) до 95,4% (2009 р.). У 2012 р. частка цих видатків становила 93,2%. Частка капітальних видатків відповідно зменшувалась і у 2012 р. становила лише 6,8%. Очевидно, що зазначених інвестицій не вистачить не тільки для розвитку, а й для нормального функціонування галузі.

Про мізерність інвестицій у розвиток медичної галузі свідчать і статистичні дані щодо капітальних інвестицій (табл. 4.7).

Дані табл. 4.7 свідчать, що обсяг капітальних інвестицій у розвиток охорони здоров'я у 2013 р. становив лише 1,9 млн. грн., а їх частка в загальному обсязі інвестицій – 0,7%. Варто вказати і на суттєве зменшення зазначених інвестицій за рахунок коштів Державного бюджету України у 2013 р., обсяг яких становив 0,5 млн. грн. Саме тому реформа медичної галузі є вкрай необхідною у всіх її сферах.

Таблиця 4.7

Динаміка капітальних інвестицій у розвиток галузі охорони здоров'я*

Показники	2010 р.	2011 р.	2012 р.	2013 р.
Обсяг освоєних (використаних) капітальних інвестицій, млн. грн.	2,7	3,4	2,9	1,9
<i>у % до загального обсягу капітальних інвестицій</i>	<i>1,6</i>	<i>1,4</i>	<i>1,0</i>	<i>0,7</i>
у тому числі за рахунок коштів державного бюджету, млн. грн.	0,9	1,2	1,0	0,5
<i>у % до загального обсягу капітальних інвестицій за рахунок коштів державного бюджету</i>	<i>31,9</i>	<i>34,5</i>	<i>35,8</i>	<i>24,7</i>

*Складено автором на основі: Капітальні інвестиції в Україні у 2007–2011 рр. : стат. зб. Держ. служба статистики України. – К., 2012. – 122 с.; Капітальні інвестиції в Україні за 2012 рік : стат. бюл. / Держ. служба статистики України. – К., 2013. – 38 с.; Капітальні інвестиції в Україні за 2013 рік : стат. бюл. / Держ. служба статистики України. – К., 2014. – 43 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

Не можна оминати аналіз таких показників, як обсяг видатків бюджетів на охорону здоров'я у відсотках до ВВП та ВНД, які, незважаючи на сталу тенденцію до зростання (у % до ВВП: з 3,51% у 2005 р. до 4,23% у 2013 р.; у % до ВНД з 3,55% у 2005 р. до 4,19% у

2012 р.) (рис. 4.5), залишаються в Україні майже у 2–3 рази нижчими порівняно з країнами-членами Європейського Союзу і не належать до соціальних пріоритетів держави, оскільки за рекомендаціями Всесвітньої організації охорони здоров'я для забезпечення ефективної та кваліфікованої медичної допомоги державні витрати на охорону здоров'я повинні становити не менше 5% від ВВП (у країнах-членах Європейського Союзу зазначений показник становить 8–10% ВВП).

Низька частка видатків Державного та місцевих бюджетів України на охорону здоров'я у ВНД підтверджує також неможливість держави виконувати фінансові зобов'язання щодо забезпечення бюджетними коштами політики охорони здоров'я на рівні «...не менше 10% від національного доходу²⁰¹». Незважаючи на це, Україна продовжує декларувати безкоштовну медицину.

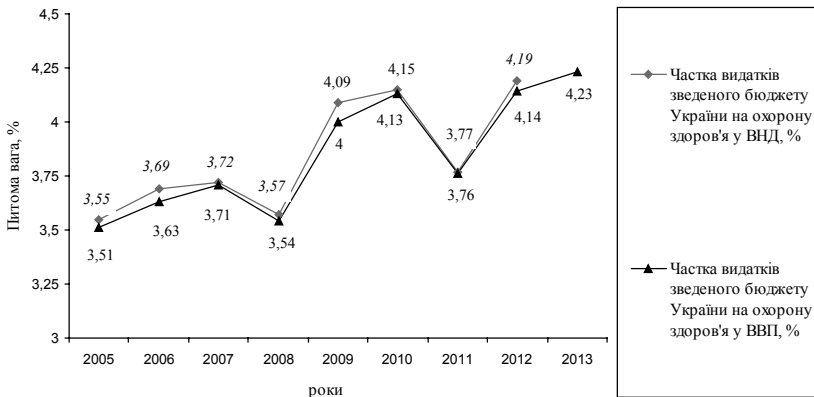

Рис. 4.5. Питома вага видатків Державного та місцевих бюджетів України на охорону здоров'я у ВВП та ВНД України у 2005–2013 рр., %*

*Складено автором на основі: Звіти про виконання Державного та місцевих бюджетів України за 2005–2013 рр. / Офіційний сайт Державної казначейської служби України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.treasury.gov.ua>; Валовий внутрішній продукт України : експрес-вип. / Держ. ком. статистики України за 2005–2013 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

²⁰¹ Закон України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» № 2801-ХІІ від 19.11.1992 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2801-12>.

Дослідження джерел фінансового забезпечення охорони здоров'я дає змогу констатувати, що важливе значення для організації і розвитку охорони здоров'я має і її приватне фінансування. Співвідношення державних та приватних видатків на потреби даної галузі наведено на рис. 4.6.

Питома вага коштів фізичних і юридичних осіб (внески у лікарняні каси, на придбання полісів добровільного медичного страхування, оплата населення за надані медичні послуги, придбання лікарських засобів і виробів медичного призначення) у структурі джерел фінансування національної системи охорони здоров'я упродовж 2003–2012 рр. коливалася на рівні 42–45%. Зазначений показник в Україні вищий, ніж в окремих європейських країнах, Японії, Канаді, та починає наближатися до аналогічного показника в США – країни із приватною (платною) моделлю фінансового забезпечення охорони здоров'я.

Питома вага, %

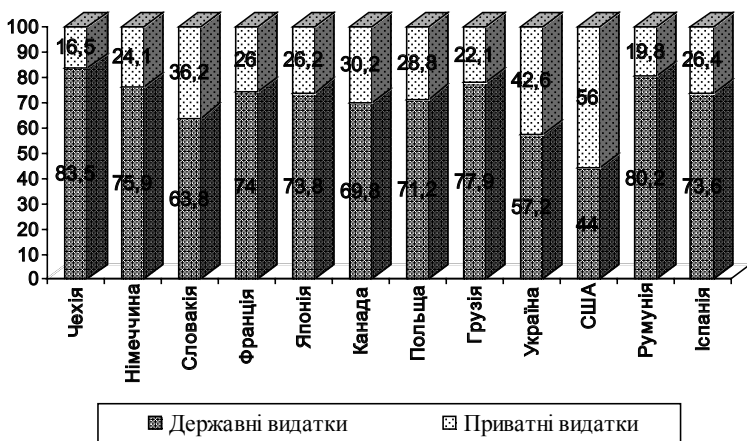

Рис. 4.6. Джерела фінансування охорони здоров'я в Україні та зарубіжних країнах у 2011 р., %*

*Складено автором на основі: Національні рахунки охорони здоров'я (НРОЗ) України у 2012 році : стат. бюл. / Держ. служба статистики України. – К., 2014. – 192 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

Наведені статистичні дані дають підставу припустити, що в Україні де-юре бюджетна модель організації та фінансування охорони здоров'я, яку отримала наша держава у спадок від існуючої в СРСР моделі, де-факто трансформується в систему, яка поєднує суспільні та приватні джерела фінансування. Такі зміни супроводжуються зниженням рівня фінансової доступності медичної допомоги для населення і, зокрема, найбільш вразливих його верств. Не краща ситуація і у сфері медикаментозного забезпечення лікувального процесу пацієнтів.

Отже, проблема як фізичної, так і фінансової доступності медичної допомоги для населення, залишається в Україні не вирішеною, що є порушенням соціальних прав людини та сповільнює людський розвиток. І незважаючи на те, що зміни у фінансовому забезпеченні охорони здоров'я характеризуються позитивною динамікою зростання номінальних обсягів фінансових ресурсів із різних джерел, відчутного поліпшення здоров'я та ситуації з наданням медичних послуг закладами охорони здоров'я не спостерігається. Частково таку ситуацію можна пояснити і тим, що на стан здоров'я людей впливають не лише результати діяльності медичної галузі, а й екологічна ситуація в країні, спосіб життя, який веде населення, генетично закладена схильність до захворювань тощо. Проте основними чинниками такої ситуації вважаємо численні суперечності і проблеми, що накопичились у вітчизняній системі охорони здоров'я унаслідок довготривалої відсутності її комплексної модернізації, спрямованої на приведення у відповідність до потреб населення та сучасних світових тенденцій.

Тому реформа охорони здоров'я повинна охоплювати всі напрями функціонування медичної галузі та базуватись на використанні інноваційних підходів, зокрема і у фінансуванні.

Інноваційними розробками в рамках проведених в Україні реформ у сфері гарантування державою забезпечення прав гро-

мадян України на охорону здоров'я можна назвати національні проекти, серед яких «Нове життя» та «Вчасна допомога».

В результаті реалізації зазначених проектів (2011 р.) у 4 пілотних регіонах (м. Київ, Вінницька, Дніпропетровська і Донецька області) практично завершено розмежування первинного та вторинного рівнів надання медичної допомоги не лише в пілотних регіонах, а і в межах всієї України. Зокрема, створено понад 600 центрів первинної медико-санітарної допомоги, а загалом їх заплановано понад 750. «У 2012 р. відкрито 8 перинатальних центрів: у Кіровограді, Києві (фінансування здійснювалося за рахунок місцевого бюджету), Харкові, Донецьку, Дніпропетровську, Житомирі, Сімферополі та Полтаві»²⁰².

На реалізацію проекту за бюджетною програмою 6301130 «Заходи щодо створення мережі регіональних перинатальних центрів, забезпечених інноваційними технологіями та сучасним обладнанням», а саме на реконструкцію, технічне переоснащення, забезпечення інноваційними технологіями та сучасним обладнанням у 2011–2013 рр. Держінвестпроектom України було спрямовано бюджетних асигнувань у сумі 659379,2 тис. грн, що становило 79,3% від планових показників (табл. 4.8). Рівень виконання плану фінансування бюджетної програми 6301150 «Заходи щодо створення єдиних регіональних оперативно-диспетчерських служб з використання сучасних GPS-технологій» за аналізований період становив 96,0%, або 86409,9 тис. грн.

Зазначимо, що в рамках проектів «Нове життя» та «Вчасна допомога» планувалося чітко розмежувати медичну допомогу за видами (первинна, вторинна та третинна) з метою розподілу не тільки повноважень, а й відповідного фінансування. При цьому передбачено перехід на нові спрощені механізми фінансування та укладення договорів з постачальниками медичних послуг, а також нові стимулюючі методи оплати праці.

²⁰² Національні проекти у стратегії економічної модернізації України / Я. А. Жаліло, Д. С. Покришка, Я. В. Бережний [та ін.]. – К. : НІСД, 2013. – С. 29.

Таблиця 4.8

**Динаміка фінансування національних проектів
у сфері охорони здоров'я у 2011–2013 рр.***

Показники	2011 р.	2012 р.	2013 р.	2011–2013 рр.
за бюджетною програмою 6301130 в рамках Національного проекту «Нове життя»				
План, тис. грн.	110000,0	379614,7	341411,8	831026,5
Факт, тис. грн.	110000,0	304480,8	244898,4	659379,2
% виконання плану	100	80,2	71,73	79,3
за бюджетною програмою 6301150 в рамках Національного проекту «Вчасна допомога»				
План, тис. грн.	-	40000,0	50000,0	90000,0
Факт, тис. грн.	-	36517,5	49892,4	86409,9
% виконання плану	-	91,3	99,79	96,0

*Складено автором на основі: Звіти про виконання Державного та місцевих бюджетів України за 2011–2013 рр. / Офіційний сайт Держ. казначейської служби України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.treasury.gov.ua>.

Варто зазначити, що в рамках реформ та з метою подолання нерівномірності в доступі до медичних закладів первинної ланки затверджено норматив забезпеченості населення амбулаторіями. У пілотних регіонах запроваджено нові підходи до фінансування першого рівня медичної допомоги за двома кодами економічної класифікації видатків, що суттєво збільшило автономію медичних закладів у прийнятті рішень, виходячи з економічної доцільності; удосконалено організаційні механізми діяльності первинної ланки (укладено договори про медичне обслуговування населення на первинному рівні, пацієнти отримали реальне право самостійно обирати лікаря первинної ланки, що дасть можливість покращити в подальшому фінансування медичних закладів залежно від прикріпленого населення); підвищено мотивацію медичних закладів та медичних працівників за допомогою запровадження комплексних індикаторів якості, яке дало змогу підвищити розмір заробітної плати лікарів загальної практики.

Однак через ряд причин (недостатній термін відпрацювання) зазначені впровадження не набули завершеності та системного характеру. Зокрема, в областях-піонерах при зміні формули розподілу фінансування (новоствореним центрам первинної медико-санітарної допомоги було виділено 28% коштів замість традиційних 15) вторинна ланка медичної допомоги не отримала компенсацій попереднього рівня фінансування. Внаслідок цього ці установи зіштовхнулися зі суттєвими проблемами в погашенні навіть поточних витрат. Це збільшило протистояння між установами різних рівнів, яке й так було величезним, особливо через те, що вузькі фахівці не бачать свого майбутнього і бояться звільненя чи примусу перевчатися на сімейних лікарів.

Головною ж проблемою медичної реформи, на нашу думку, стала недосконалість нормативної бази щодо її проведення та відсутність механізмів ефективного моніторингу за результатами і належної апробації в медичній практиці. Різко погіршилася якість медичного обслуговування: внаслідок значного навантаження сімейних лікарів своєчасно не враховуються потреби кожної людини; громадяни з виявленими хворобами не направляються на лікування до вузьких спеціалістів.

Неефективною продовжує залишатися система фінансування галузі охорони здоров'я, яка зорієнтована на утримання неефективної структури, а не на результати діяльності – надані медичні послуги. Саме тому основну частку коштів, що виділяється державою на охорону здоров'я, важко назвати інвестиціями. Адже в результаті відсутнє отримання прибутку чи соціального ефекту.

Окрім зазначених вище проблем, перетворення у вітчизняній сфері охорони здоров'я супроводжуються низкою значних ризиків і гострих соціально-економічних проблем, а саме:

1. Розподіл обсягів фінансових ресурсів, що інвестуються в охорону здоров'я, не відповідає міжнародним стандартам. Так, в Україні тільки 10–15% коштів, спрямованих на медичну допомогу (проти 30–40% у зарубіжних країнах з розвинутою медициною), витрачаються на потреби пацієнтів, від 85% до 90% – на

утримання системи охорони здоров'я. Незважаючи на те, що 86–90% звернень до лікарів припадає на первинну ланку надання медичної допомоги, більшість грошових коштів (до 80%) інвестується у вузькоспеціалізовану медичну допомогу третього рівня, чисельність звернень за якою не перевищує 10%²⁰³.

2. Зберігається нерівний та низький доступ до первинної медико-санітарної допомоги, зокрема за рахунок фізичної відсутності лікарських амбулаторій. Відмінність у забезпеченості амбулаторіями сільського населення досягає 3-х разів, а міського – навіть 10–20 разів.

3. Через невідповідність фінансування закладів охорони здоров'я потреби у фінансових ресурсах доступність безоплатної медичної допомоги в повному обсязі за медичними стандартами стала неможливою. Лише для модернізації первинної ланки медико-санітарної допомоги всієї України потрібен 1 млрд. грн., а для поширення економічної мотивації праці медичних працівників у непілотних регіонах – ще 1,2 млрд. грн. Не вистачає коштів для повного оновлення автомобілів швидкої медичної допомоги, запровадження системи диспетчеризації та фінансування в повному обсязі видатків за проектом «Вчасна допомога», що перешкоджає ефективній роботі система екстреної допомоги.

4. У зв'язку із відсутністю комплексного підходу до медичної реформи, яка повинна ґрунтуватися на ретельному плануванні та достатності коштів не реалізована значна частина другого етапу реформи – не побудована ефективна співпраця з вторинною ланкою системи, зокрема клініко-діагностичні центри та лікарні не організували у госпітальні округи.

5. Залишаються невирішеними такі проблеми кадрового забезпечення, як адекватне відновлення та підвищення кадрового потенціалу у його кількісному та якісному аспектах. Щороку зі сфери охорони здоров'я вибуває більше 7 тисяч фахівців,

²⁰³ Щорічна доповідь про стан здоров'я населення, санітарно-епідемічну ситуацію та результати діяльності системи охорони здоров'я України. 2012 рік / за ред. Р. В. Богатирьової. – К., 2013. – 464 с.

однією із причин чого є низькі заробітні плати лікарів, які працюють поза первинною ланкою медико-санітарної допомоги, де реформування вже відбулося.

6. Можливості державно-приватного партнерства та міжгалузевої взаємодії використовуються недостатньо. Успішність реформування й розвитку вітчизняної сфери охорони здоров'я залежить не лише від медичної галузі, а й від важливих складових: розвитку транспортної, соціальної інфраструктури, інфраструктури профілактики стану здоров'я, створення робочих місць, що перебуває в площині загальнодержавної та регіональної політики.

Покращити фінансове забезпечення охорони здоров'я, на нашу думку, можливо лише за умови розробки науково обґрунтованої стратегії реформування національної системи охорони здоров'я на інноваційній основі та послідовного і результативного впровадження комплексу заходів щодо удосконалення організації та фінансування зазначеної галузі. Погоджуємося із думкою авторів монографії «Державний бюджет і бюджетна стратегія в умовах економічних реформ»²⁰⁴ щодо того, що трансформація сучасної соціальної відповідальності держави повинна відбуватися з усвідомленням суспільної значущості соціальних видатків держави. Їх доцільно розглядати не лише як витрати на «утримання» галузей соціальної сфери або підтримку вразливих категорій населення, а як соціальні інвестиції в людський розвиток, що спрямовуються на посилення соціальної орієнтації економічної системи загалом – накопичення людського капіталу, справедливий розподіл суспільних благ, забезпечення високого рівня життя населення, гарантованого мінімуму медичних послуг, досягнення соціальної стабільності, стимулювання економічного зростання.

Виходячи з вищенаведеного, вважаємо, що в основу побудови нової моделі національної системи охорони здоров'я по-

²⁰⁴ Державний бюджет і бюджетна стратегія в умовах економічних реформ : у 4 т. Т. 4 : Державні соціальні видатки: напрями раціоналізації та підвищення ефективності / ДННУ «Акад. фін. упр.» ; за заг. ред. М. Я. Азарова. – К., 2011. – С. 11.

винна бути покладена європейська політика «Здоров'я-2020», яка передбачає не тільки лікування хворих, а, в першу чергу, здійснення профілактики та раннього виявлення захворювань, впровадження ефективних методів контролю за перебігом захворювань та запобігання їх несприятливим наслідкам, підвищення рівня благополуччя громадян і забезпечення реалізації принципів фізичної та фінансової доступності до медичних послуг для всіх категорій громадян.

4.6. Удосконалення планування і фінансування інвестицій охорони здоров'я

Аналіз стану вітчизняної системи охорони здоров'я свідчить, що показники темпів та якості інвестиційних процесів у відповідній сфері залишаються надзвичайно низькими, що має такі негативні вияви: відсутність єдиної продуманої системи державної підтримки розвитку охорони здоров'я; недостатність і неефективність фінансування інноваційних напрямів у системі охорони здоров'я; наявність несприятливого інституційного середовища, що виявляється через відсутність дієвої інноваційної інфраструктури.

Для підвищення соціальної відповідальності держави за здоров'я суспільства необхідно забезпечити виконання конституційних зобов'язань перед громадянами, а також виділення коштів на розвиток охорони здоров'я в розмірі не менше як 5% ВВП, згідно з Законом України «Основи законодавства про охорону здоров'я». Для цього необхідно створення умов для залучення в охорону здоров'я інвестицій із недержавних джерел. Це можуть бути податкові пільги для підприємств, які вкладають кошти в розвиток охорони здоров'я регіону, міста, сільської місцевості, а також у підтримку і зміцнення здоров'я населення відповідних територій. Посилення соціальної відповідальності бізнесу можна стимулювати за допомогою взаємовигідних економічних методів (фіскальна, кредитно-грошова політика).

Щодо механізмів удосконалення планування і фінансування охорони здоров'я одним із засобів державної фінансової

підтримки та розвитку галузі охорони здоров'я повинно бути формування державного замовлення на інноваційну продукцію. Створенню ефективних схем фінансування інноваційно-інвестиційної діяльності в системі охорони здоров'я сприятиме започаткування державного замовлення на окремі інновації.

Організаційно-економічний механізм управління процесом розробки і реалізації державних цільових програм передбачає створення спрямованої на реалізацію передбачених програмою заходів системи правових, адміністративних та економічних регуляторів. Державний контракт є основним документом, який урегульовує економічні, правові й організаційні відносини між державним замовником і виконавцем в особі, наприклад, медичного закладу. У контрактах мають бути зазначені вимоги щодо обсягів, номенклатури та якості продукції (робіт, послуг), а також чітко визначені строки поставок продукції (виконання робіт, надання послуг) конкретним споживачам²⁰⁵.

Державним замовленням як засобом державного регулювання процесів у системі охорони здоров'я можуть охоплюватися наукові установи, медичні заклади та виробничі підприємства різних форм власності, які задіяні в процесі наукових розробок, виробництва товарів медичного призначення та забезпеченні надання медичних, соціальних, освітніх послуг у системі охорони здоров'я. Державне замовлення певною мірою може стимулювати розвиток галузі, сприяти впровадженню нових технологій.

Особливе занепокоєння викликає забезпеченість лікувально-профілактичних закладів діагностичним обладнанням, враховуючи зношеність і потребу в заміні обладнання, що існує. Це пов'язано, у першу чергу, з невідповідністю потреб галузі тим відрахуванням на охорону здоров'я, які передбачені бюджетами всіх рівнів. Основною причиною незадовільного стану медико-технічного забезпечення охорони здоров'я є недостатнє фінансування медичних закладів та, як наслідок, відсутність оновлення основних фондів і модернізації обладнання. Критичний

²⁰⁵ Карамішев Д. В. Процес планування стратегії управління та інноваційні перетворення в системі охорони здоров'я / Д. В. Карамішев // Держава та регіони. – 2013. – № 2. – С. 47.

обсяг фінансування закладів охорони здоров'я зумовив значне виснаження матеріально-технічної бази (понад 80% медичного устаткування застаріло й вимагає заміни)²⁰⁶. Крім того, відбувається повсюдне вимушене спрощення технології надання медичної допомоги з метою її здешевлення, особливо на госпітальному етапі. Реально система охорони здоров'я, що існує, може безкоштовно надавати пацієнтам тільки життєво необхідні види медичної допомоги. У розвинених країнах серед заходів охорони здоров'я на перший план виходить рання діагностика й високоспеціалізоване лікування на основі використання останніх досягнень медичної науки і техніки.

У вітчизняній системі охорони здоров'я склалася катастрофічна ситуація із забезпеченням обладнанням та апаратурою медичного призначення, що ускладнює критичний стан у галузі. Виходом із цієї ситуації може бути фінансовий лізинг. Його основна перевага в тому, що в умовах ринку медичної техніки, що динамічно розвивається, він дозволить лікувально-профілактичним закладам уникнути морального зношення обладнання, суттєво не вплине на статті видатків і дозволить у стислі терміни закрити питання ресурсозабезпечення.

В умовах обмеженого бюджетного фінансування лізинг може виступати як один з інструментів кредитування різних операцій з купівлі обладнання та інших вартісних товарів медичного призначення. Це особливий вид інвестування. Його застосовують передусім у випадках, коли виникає потреба в придбанні коштовного обладнання. За схемою лізингу виникає можливість брати в довгострокову оренду переважно сучасне устаткування, діагностичну апаратуру, контрольньо-вимірювальні прилади, цілісні технологічні комплекси, медичне устаткування.

Однак у ч. 3 ст. 21 Бюджетного кодексу України наголошується, що «...бюджетна установа не має права здійснювати запозичення в будь-якій формі або надавати за рахунок бю-

²⁰⁶ Економіко-статистичний аналіз як інструмент для прийняття рішень, спрямованих на підвищення ефективності використання ресурсів та покращення якості медичної допомоги [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.eu-shc.com.ua/.../7_econom-stat.

джетних коштів позички юридичним та фізичним особам, крім випадків, передбачених Законом України «Про Державний бюджет України», що значно звужує можливості організації і установ соціальної сфери в придбанні устаткування за лізинговими схемами²⁰⁷.

Це положення не виключає можливості участі організації і підприємств соціальної сфери в лізингових угодах, однак значно звужує участь у них бюджетних установ.

Лізингові операції розглядаються як перспективний вид фінансування медичної галузі. Аргументами, що обґрунтовують доцільність даного способу фінансування, є: по-перше, необхідність придбати складне та рідкісне медичне устаткування та апаратуру; по-друге, можливість використовувати дану форму як засіб боротьби з моральним старінням обладнання; по-третє, можливість використовувати її при наявній потребі в галузях, не пов'язаних з основною діяльністю; по-четверте, бажання уникнути гарантійної та авансової застав, оскільки дана форма фінансування їх не передбачає²⁰⁸.

Основною умовою укладання договорів фінансового лізингу мають бути розроблені згідно із законодавством цільові комплексні інноваційні програми, що спрямовані на якісні зміни системи охорони здоров'я. Виходячи з програмних цілей та завдань, можна планувати обсяги фінансового покриття договорів лізингу за рахунок коштів галузевого інноваційного фонду. На нашу думку, відродження галузевих інноваційних фондів може стати важливою ланкою в інвестуванні інноваційних процесів у системі охорони здоров'я.

Отже, фінансовий лізинг може бути таким механізмом, за допомогою якого можна вирішувати питання забезпечення галузі потрібним сучасним медичним устаткуванням, а також кваліфікованим технічним супроводом, що значно поліпшить якість лікувально-діагностичного процесу.

²⁰⁷ Бюджетний кодекс України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2542-14>.

²⁰⁸ Карамішев Д. В. Процес планування стратегії управління та інноваційні перетворення в системі охорони здоров'я / Д. В. Карамішев // Держава та регіони. – 2013. – № 2. – С. 50.

Удосконалення механізмів планування і державного фінансування та раціоналізація використання наявних ресурсів системи охорони здоров'я є вагомими інструментами забезпечення ефективності діяльності цієї сфери та надання якісного медичного обслуговування населенню. Однак найбільш ефективним шляхом покращення фінансування сфери охорони здоров'я у більшості країн світу вважають відмову від суто бюджетного фінансування і перехід на модель добровільного чи обов'язкового медичного страхування.

Основною перевагою запровадження обов'язкового соціального медичного страхування (ОСМС) є цільовий характер внесків. Це забезпечує зміцнення фінансової бази системи охорони здоров'я і високий ступінь солідарності незалежно від фінансової можливості людини. Водночас на сьогодні в Україні залишаються не вирішеними і потребують доопрацювання низка головних системних та позасистемних проблем, що суттєво ускладнює запровадження ОСМС найближчим часом. Відповідно запровадженню ОСМС в українській системі охорони здоров'я має передувати значна підготовча робота щодо підвищення ефективності функціонування існуючої системи з паралельним сприянням розвитку добровільного медичного страхування.

Отже, державну політику сфер щодо фінансово-економічного забезпечення інноваційного розвитку сфери охорони здоров'я слід здійснювати з урахуванням того, що сучасні механізми фінансування охорони здоров'я мають забезпечувати:

- доступність медичної допомоги та медичного обслуговування для усього населення країни;
- можливість перерозподілу ресурсів з метою оптимального задоволення потреб, що виникають у відповідних ланках сфери охорони здоров'я;
- застосування стимулів для ефективної організації та надання послуг охорони здоров'я;
- виділення ресурсів надавачам залежно від якості та обсягів наданих ними послуг і відповідно до потреб населення.

Основними кроками щодо покращення фінансово-економічного механізму управління інноваційними процесами у сфері охорони здоров'я є такі:

1) перехід до контрактної моделі управління та фінансування, тобто запровадження договірних відносин при закупівлі послуг з охорони здоров'я та зміни принципу фінансування, що передбачає: перехід від кошторисного фінансування залежно від показників потужності закладів охорони здоров'я до державного замовлення на підставі договорів між замовником та акредитованим постачальником медичних послуг, виходячи з потреб населення у певних видах медичної допомоги;

2) перехід на якісно новий метод оплати послуг з охорони здоров'я:

– на первинному рівні – поєднання подушної оплати і стимулюючих надбавок за пріоритетні види діяльності (наприклад, охоплення вакцинацією тощо);

– на вторинному рівні – запровадження для стаціонарів «глобального бюджету» залежно від структури та обсягів наданої допомоги, для поліклінік – сплати за обсяг наданих послуг;

– на третинному рівні – використання «глобального бюджету» залежно від структури та обсягів наданої допомоги;

3) перегляд принципу розподілу коштів між первинним, вторинним та третинним рівнями медичної допомоги, що на сьогодні є деформованим, з превалюванням фінансування медичної допомоги вторинного рівня. Ефективним вбачається принцип фінансування, орієнтований на первинний рівень медичної допомоги;

4) формування «глобального бюджету» для забезпечення надання медичної допомоги на вторинному та третинному рівнях на бюджетний період, який має формуватися з урахуванням обсягів, структури та якості послуг, визначених договором про виконання бюджетної програми залежно від потреб населення з урахуванням рівня і структури захворювань; при цьому для лікарень третинного рівня при визначенні «глобального бюджету» враховуються як потреба у конкретних видах медичної допомоги, так і ресурсні

можливості відповідних медичних закладів та їх фінансове забезпечення; оскільки повне забезпечення потреби у цих видах допомоги є нереальним для будь-якої країни, в Україні встановлюється плановість її надання, у тому числі із визначенням черговості отримання планової високотехнологічної медичної допомоги.

Нагадаємо, що метод глобального бюджету полягає в тому, що лікарні отримують фіксований річний бюджет під узгоджений обсяг робіт, який визначається наперед. Це дозволяє лікарням спрямовувати ресурси у межах виробничого процесу на діяльність, яку вони вважають ефективною. Рівень оплати при цьому не залежить від кількості ліжок, наявних потужностей та інфраструктури лікарень, а лише від результату їхньої діяльності. При цьому обов'язковим є паралельне запровадження системи сучасної системи обліку та моніторингу якості діяльності.

Найголовнішою передумовою успішного реформування охорони здоров'я є вироблення та затвердження єдиної стратегії її розвитку, серед важливих складових якої належить виділити запровадження нових механізмів планування і фінансування галузі та підвищення ефективності цієї системи. Джерелом додаткового фінансування можуть бути й платні послуги, зокрема йдеться про додаткові послуги (за бажанням клієнта), які не входять до стандартного плану лікування чи профілактики хвороб. На практиці замовник (держава представлена відділами охорони здоров'я різних рівнів) відповідно до тарифів купуватиме певний обсяг медичної допомоги у надавача, який здатний такий обсяг забезпечити. Специфіка такого підходу в тому, що не важливе підпорядкування закладу, оскільки держава або місцева громада будуть контролювати ефективність використання коштів. Доцільно запроваджувати нові системи моніторингу, аналізу стану здоров'я населення та якості медичних послуг. Першим кроком може бути створення на рівні міст і районів центрів первинної медичної допомоги з адміністративним, фінансовим і функціональним розмежуванням їх діяльності на вторинному рівні.

Для успішного проведення реформ системи охорони здоров'я, на думку міжнародних експертів В. Гурдус і М. Айвазова,

необхідний перехід на шляхи ефективного використання наявних ресурсів. Варто опиратися на чіткі механізми державного регулювання при визначенні та розміщенні серед лікувально-профілактичних закладів охорони здоров'я державного замовлення в системі медико-санітарного обслуговування, а також враховувати інтереси населення за обсягами та в частині забезпечення якості медичних послуг. Саме впровадження гарантованого мінімуму медичних послуг та застосування контрактної схеми розподілу держзамовлення серед медичних закладів дозволить забезпечити соціальні гарантії у сфері охорони здоров'я.

Визначаємо в плані державного регулювання необхідність точного встановлення обсягу та критеріїв оцінки якості медичної допомоги. Щодо рівня регіонального регулювання визначення обсягу і механізмів фінансування доцільно здійснювати залежно не від форми власності та організаційної структури закладу первинної медико-санітарної допомоги (ПМСД), а від кількості і якості роботи. Крім того, потрібно вирішити питання фінансування та управління закладами з громадою з урахуванням специфіки кожного регіону. Медичну допомогу на адміністративній території великих міст як систему слід об'єднати в єдиний стаціонарний комплекс охорони здоров'я, який структурувати за рівнями.

На наш погляд, фаховий підхід до проблеми ресурсного забезпечення дозволить уникнути нецільового використання коштів, а схема діяльності ресурсних центрів за моделлю багатоканального фінансування закладів охорони здоров'я сприятиме переходу на нові принципи управління системою.

Узагальнюючи питання удосконалення планування й фінансування охорони здоров'я, надаємо перевагу основним напрямкам щодо закінчення переходу від старої системи охорони здоров'я до системи медичного страхування. Зокрема, це:

– впровадження системи багатоканального фінансування охорони здоров'я і удосконалення оплати праці медичних працівників на основі пріоритету обов'язкового соціального медичного страхування;

– перевага та розвиток первинної медико-санітарної допомоги на засадах сімейної медицини, відповідна реструктуризація галузі;

– впорядкування закладів охорони здоров'я первинної, вторинної і третинної медико-соціальної допомоги;

– застосування удосконаленої системи інформаційного забезпечення медичної галузі з використанням комп'ютерної техніки, інформаційних мереж, уніфікації методів й засобів інформації;

– сприяння децентралізації та роздержавленню закладів медичної сфери у напрямі надання автономності;

– підвищення доступності та якості медичної допомоги на основі конкуренції між закладами охорони здоров'я і лікарями;

– раціоналізація системи акредитування медичних закладів та ліцензування лікарів для розвитку та удосконалення різних видів медичної допомоги;

– мотивування до індивідуальної лікарської практики;

– розробка стандартів якості як бази для реалізації системи забезпечення і контролю за якістю допомоги в охороні здоров'я;

– удосконалення форм і методів управління галуззю охорони здоров'я на державному та місцевому рівнях;

– удосконалення правового захисту пацієнтів і медичних працівників, забезпечення на законодавчому рівні реформування та функціонування галузі.

Отже, реформи системи охорони здоров'я відіграють провідне місце в соціальній політиці держави, навколо моделей планування і фінансування якої ведеться безліч суперечок. Велике значення для оптимальності забезпечення охорони здоров'я мають конкретні історичні традиції даної держави. З урахуванням існуючої ситуації варто акцентувати увагу на:

– забезпеченні галузі належним фінансуванням з визначенням механізму соціального захисту медичних працівників;

– проведенні структурної реорганізацію системи медичного забезпечення з пріоритетним розвитком первинної медико-санітарної допомоги на засадах загальної (сімейної) лікарської практики;

- продовженні розвитку сільської медицини шляхом запровадження програми «Сільський лікар» для створення / відновлення сільських лікарських амбулаторій (СЛА) і фельдшерсько-акушерських пунктів та їх оснащення медичною технікою;
- залучення громадян до добровільного медичного страхування здоров'я;
- забезпеченні у повному обсязі закладів охорони здоров'я в сільській місцевості відповідними автотранспортними засобами;
- створенні нормативно-правової бази з питань діяльності інституту сімейного лікаря; здійсненні розподілу коштів за принципом оплати наданих послуг;
- залученні інвестицій у сферу охорони здоров'я та сприянні створенню умов для розширення приватної медичної практики;
- проведенні ефективної кадрової політики з обґрунтуванням потреби держави у спеціалістах відповідно до європейських стандартів.

Отже, інноваційний розвиток охорони здоров'я є невід'ємною складовою рівня і якості життя населення та виконує найважливішу роль в економічному розвитку країни, забезпечуючи відтворення і якість трудових ресурсів, що створюють базу для соціально-економічного зростання.

Подальше ефективне функціонування охорони здоров'я в умовах обмеженості інвестиційних ресурсів є найважливішим завданням органів влади всіх рівнів. Враховуючи стратегічне значення сфери охорони здоров'я для розвитку економіки України, а також зважаючи на необхідність вжиття невідкладних заходів щодо комплексного вирішення проблем даної системи, удосконалення має охоплювати фінансово-економічний, організаційно-управлінський, нормативно-правовий аспекти та механізми оптимізації діяльності охорони здоров'я. Таким чином, удосконалення планування і фінансування інвестицій охорони здоров'я має бути послідовним, науково обґрунтованим та орієнтованим на споживача медичних послуг. Такі умови дозволять запровадити ефективний організаційно-економічний механізм державного регулювання процесів ресурсно-інвестиційного забезпечення в системі охорони здоров'я.

4.7. Передумови та напрями інвестиційно-інноваційного розвитку санаторно-курортної сфери

В останні десятиліття у більшості розвинених країн світу швидкими темпами розвивається сфера послуг, яка, в окремих випадках, перевищує темпи промислового виробництва. У близько 40 країнах світу туризм і рекреація є головною складовою поповнення бюджету. На сучасному етапі актуальним завданням для України є вихід на світовий ринок із наданням послуг, зокрема з метою використання багатих рекреаційних та унікальних бальнеологічних ресурсів, лікування і відпочинку населення, розвитку туризму і спорту.

В Україні є значні передумови для інноваційного розвитку рекреаційних територій, які зумовлені наявністю природних бальнеологічних ресурсів, мережі санаторно-курортних закладів і необхідної для їх функціонування інфраструктури. У зв'язку з цим актуальною є розробка методологічних та інноваційних підходів до управління формуванням регіональних санаторно-курортних комплексів, які забезпечують їх доступність для населення і проводять ефективну оздоровчу діяльність у ринкових умовах господарювання. Тому актуальним є впровадження нових організаційно-економічних механізмів, які ґрунтуються на інноваційних засадах управління санаторно-курортною справою.

На сучасному етапі розвитку суспільства суттєво зростає роль рекреації в усіх сферах життєдіяльності людини. Розвиток економіки нині характерний зростанням соціальної напруги у суспільстві, інтенсифікацією витрат сил людини у процесі праці, посиленням негативного впливу навколишнього середовища на стан здоров'я людини. А це все зумовлює суттєве зростання ролі збереження та зміцнення людського потенціалу за допомогою відпочинку. Адже саме рекреація сприяє відновленню та розвитку фізичних і духовних сил людини, її працездатності й здоров'я.

Особливості надання рекреаційних послуг впливають на структуру й обсяг фінансових ресурсів підприємств санаторно-курортного комплексу. Рекреаційні послуги пов'язані з наданням профілактичних і лікувальних процедур у випадку захворювання та відпочинком.

Профілактична медицина значно ефективніша за лікувальну. Із економічної точки зору курортним лікуванням є діяльність, пов'язана з наданням клієнтові послуг шляхом використання людського капіталу, природних, матеріальних та нематеріальних ресурсів і спрямована на відновлення і поліпшення функцій людської життєдіяльності. На багатьох курортах поряд із санаторним здійснюють й амбулаторно-курортне лікування на базі курортних поліклінік, бальнеофізіотерапевтичних об'єднань, кліматолікувальних павільйонів, інгаляторіїв, інших загально-курортних лікувально-діагностичних установ і центрів.

Зазначимо, що розвиток підприємств санаторно-курортного комплексу позитивно впливає і на суміжні галузі: туризм, готельне господарство, ресторанне господарство, транспортне обслуговування, роздрібну торгівлю, виробництво сувенірів та рекламу. До пріоритетів активізації інноваційного розвитку санаторно-курортного комплексу доцільно віднести: зростання грошового потоку в регіоні; створення нових робочих місць та зростання доходів населення; реформування структури відпочинку, котру можуть використати як відпочиваючі, так і місцеве населення; збільшення податкових платежів у місцеві бюджети; подолання депресивності та прискорений економічний розвиток території.

Проте діяльність підприємств санаторно-курортного комплексу може інколи негативно впливати на економіку певних територій, оскільки ціни на нерухомість та земельні ресурси, продукти харчування і побутові товари є вищими.

На території нашої країни є багато мінеральних джерел, лікувальних грязей, а також інших унікальних курортних ресурсів. Відповідно Україна має значні курортні території як національного значення – приморський регіон (Крим, Приазов'я, Південночорно-

морські обл.), Карпатські гірські курортні зони та передгір'я, курортні території на Шацьких озерах, так і місцевого – лісові й річкові зони. Крім того, розроблена велика кількість цінних винаходів й ноу-хау в галузі курортології та медицини. Це дає змогу оцінити курортний потенціал як істотний фактор загального розвитку країни, який може і має стати фактором оздоровлення нації й зайняти одне з провідних місць у структурі господарського комплексу.

Таким основним завданням інноваційного розвитку цієї сфери є підвищення доступності санаторно-курортних послуг для рекреантів. Шляхи і напрямки вирішення цього завдання такі:

- відновлення і розвиток соціального туризму як базової моделі забезпечення доступності з орієнтацією його на завдання оздоровлення громадян;

- розробка нових економічних схем оплати послуг (чеки, кредити, благодійна допомога та ін.);

- реорганізація установ курортного профілю і систем управління санітарно-курортного комплексу (СКК);

- розвиток і перетворення в джерело економічного зростання інформаційної системи, яка обслуговує інтереси СКК (інформаційне забезпечення доступу);

- впровадження програмних і проектних технологій у бізнес і практику управління розвитком (програмно-проектне забезпечення);

- формування сприятливого інвестиційного клімату й інвестиційної привабливості, зацікавленості учасників цієї сфери діяльності в її розвитку.

Підвищення рівня доступності СКК гарантує стабільну активність економічних процесів у ринковому середовищі, що рівнозначно зростанню потенціалу, який використовують для реалізації стратегії розвитку.

Розвиток СКК за моделлю соціального туризму. Розвиток соціального туризму вирішує два завдання – підтримка СКК регіонів і зростання реального попиту на рекреаційні послуги. З різних варіантів забезпечення активності соціального туризму найбільш ймовірною є модель формування джерел розвитку соціального

туризму, де основна питома вага прямих інвестицій має припадати на позабюджетні фонди, фонди підприємств, банківсько-фінансовий сектор, страхові компанії, приватних інвесторів²⁰⁹. Держава і позабюджетні організації обопільно зацікавлені працювати в цьому напрямку при узгодженні балансу інтересів. Методичним інструментом, який поєднує процес розвитку соціального туризму й оздоровлення, може стати спеціальна державна програма.

У рамках програми реформування СКК доцільно провести апробацію нової організаційної технології – системи відпускних чеків. Така система впроваджена в ряді європейських країн. Основою системи є спеціальний платіжний засіб – чек, який служить тільки для оплати послуг, пов'язаних з відпочинком, проведенням відпусток, оздоровленням, оплати витрат на проживання, харчування і проїзд до місця відпочинку.

Важливу роль у цій системі відіграє банк, в якому розміщуються тимчасово вільні кошти. Система відпускних чеків представлена нами як сукупність правових, договірних і комерційних відносин, основа яких – врахування інтересів усіх суб'єктів даної системи (рис. 4.7).

У новій системі пропонується задіяти:

1) державу – в особі засновуваного нею органу (агентства), який використовує систему відпускних чеків як інструмент соціальної політики і виступає гарантом її надійності;

2) оптових покупців чеків – адміністрації підприємств різних сфер господарського комплексу держави, профспілкові комітети, створені трудовими колективами, і т. ін.;

3) користувачів чеків – окремі фізичні особи, задіяні в різних сферах господарського комплексу країни;

4) санаторно-курортні підприємства й організації об'єднання ПрАТ «Укрпрофоздоровниця», які приймають в оплату чеки за надані ними послуги; згодом підприємства СКК пред'являють чеки агентству для відшкодування понесених витрат.

²⁰⁹ Закон України «Про курорти» № 2026–III від 05.10. 2000 р. // Правова система «Інфодиск». – 2007. – № 8.

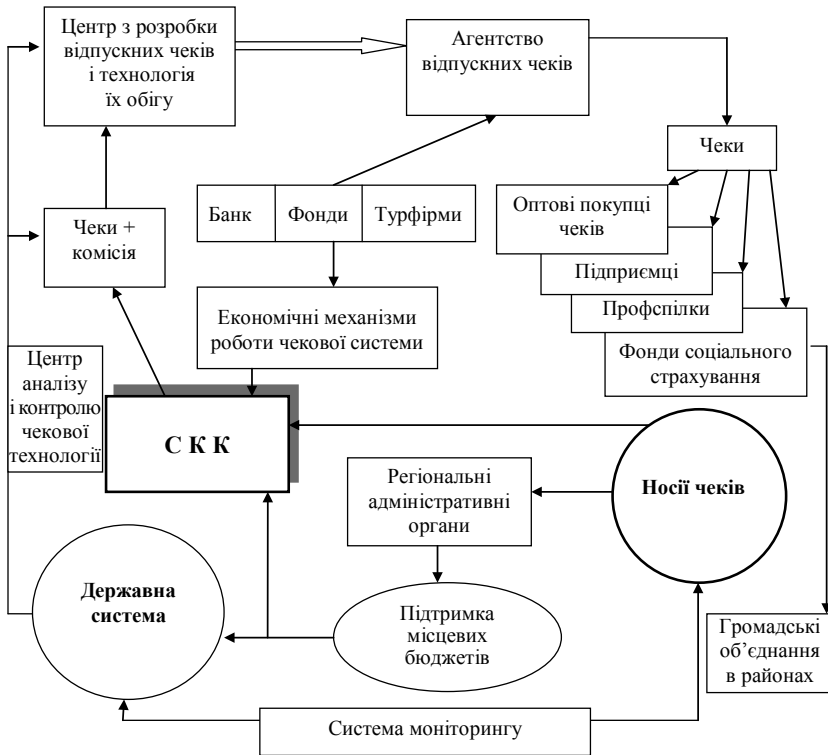

Рис. 4.7. Система відпускних чеків*

*Складено автором.

Вважаємо, що існуюча в Україні система профспілкових організацій прямо зацікавлена в цій програмі. Під егідою Федерації профспілок України і Фонду соціального страхування залишилася значна частина матеріальної бази системи соціального туризму. На сьогодні ці організації об'єдналися і створили ПрАТ «Укрпрофоздоровниця», яке представляє інтереси всіх організацій, підприємств і установ України. Щорічно в закладах ПрАТ «Укрпрофоздоровниця» лікуються та відпочивають близько 600 тис. осіб. Одна ланка цього ланцюга вже є – підприємства, які

обслуговуватимуть населення і надаватимуть йому туристські й санаторно-курортні послуги соціального характеру.

У ролі агентства, яке здійснюватиме організацію і контроль системи загалом, має виступати Міністерство культури України, зокрема Державне агентство України з туризму та курортів (ДАУТК), яка входить до її складу. Вона ж має здійснювати емісію відпускних чеків і реалізовувати їх оптом серед підприємств.

Підприємства викуповуватимуть чеки та поширюватимуть їх серед своїх працівників – фізичних осіб. На наступному етапі носії чеків пред'являють їх як платіжний засіб обслуговуючій організації. Етапи цього механізму можна охарактеризувати в такій послідовності:

- 1) державна служба туризму і курортів здійснює емісію чеків;
- 2) підприємства санаторно-курортного комплексу оптом купують ці чеки і виплачують комісійну винагороду ДАУТК у розмірі 1%;
- 3) чеки купують працівники. Умовами придбання чеків повинні бути рівень доходів людини, стан здоров'я та її трудові заслуги. Від цього залежатиме й розмір знижки. Чеки можуть також продаватись у розстрочку;
- 4) власник чека пред'являє його обслуговуючій організації. З метою залучення клієнтів і підвищення рівня конкурентоспроможності ці організації можуть надавати додаткові послуги клієнту на пільгових умовах;
- 5) обслуговуючі організації пред'являють чеки до оплати ДАУТК і виплачують їй комісійні в розмірі 1%.

Організаційна структура системи може мати такий вигляд.

На першому етапі створенням системи займається Рада засновників, яка включає в себе представників уряду України, Об'єднання незалежних профспілок України, Союзу підприємців. Рада засновників розробляє оновлений статут і структуру ДАУТК, формує і подає на затвердження уряду склад Правління, а також пропонує кандидатуру генерального директора. У роботі рекомендуємо схему взаємодії елементів системи в процесі обігу відпускних чеків, яка включає ряд послідовних взаємопов'язаних дій усіх сторін.

Позитивними моментами у введенні системи відпускних чеків у сферу санаторно-курортного обслуговування громадян України з погляду її учасників вважаємо такі:

1. Підприємства зацікавлені в придбанні й реалізації чеків, оскільки кошти (як свідчить міжнародна практика), які виділяються на придбання відпускних чеків, не оподатковуються (тобто звільнення від сплати податку на прибуток за діючою ставкою – 25% дає можливість ці кошти спрямовувати на придбання відпускних чеків і реалізовувати їх зі знижкою 25%). Податкові пільги будуть основним механізмом залучення підприємств. Крім економічної вигоди, не можна забувати й про соціальну.

Надаючи можливість своїм працівникам придбавати відпускні чеки на пільгових умовах, підприємство тим самим сприяє підвищенню працездатності працівників галузі конкретного регіону, забезпечує їхню соціальну захищеність.

2. Фізична особа придбаває чеки з 25%-ю знижкою (у середньому). Також слід враховувати і те, що можна одержати додаткові послуги на пільгових умовах від обслуговуючих санаторно-курортних організацій, які зацікавлені в залученні більшої кількості клієнтів.

3. Санаторно-курортні організації, які обслуговують носіїв чеків, забезпечують себе клієнтурою, відповідно збільшується заповнюваність і знижується собівартість надання послуг, що є основною метою діяльності санаторно-курортного комплексу. Необхідно також враховувати податкові пільги, які мають надаватися організаціям соціального туризму (зокрема з податку на майно, податку на землю), які необхідно передбачити в проекті Закону України «Про соціальний туризм». Оплату своїх послуг таке підприємство має одержувати в 100% розмірі за мінусом комісійних Державній службі курортів і туризму в розмірі 1%.

4. Фінансові кошти ДАУТК складаються з виплати 2% комісійних від загального обороту чеків по всій країні. Також істотним джерелом поповнення фінансів ДАУТК служить відсоток, що виплачується банком за використання тимчасово вільних коштів.

Природно, що в процесі здійснення цієї програми спочатку будуть необхідні істотні вкладення з боку держави, які згодом мають окупитися. При цьому держава одержить матеріальну вигоду шляхом підвищення темпів зростання економіки курортних регіонів, збільшення розміру ВВП, збереження значної маси коштів усередині країни (розвиток внутрішнього оздоровчого туризму) і т. ін.

Введення такої системи сприятиме проведенню ефективної соціальної політики, зниженню соціальної напруженості в країні.

5. Банк одержує прибуток за рахунок розміщення і використання тимчасово вільних коштів, надання кредитів, позик і т. ін.

Доходи Державної служби туризму і курортів мають спрямовуватись на інноваційний розвиток системи загалом, в тому числі своєї діяльності, на відновлення інфраструктури соціального туризму і т. ін. Підприємства, які є некомерційними або які працюють зі збитками, не можуть бути залучені в систему реалізації відпускних чеків. Однак введення цієї системи дозволить полегшити фінансове навантаження на Фонд соціального страхування, підтримкою якого мають право користуватися всі без винятку працюючі громадяни України.

Цей проект є доволі перспективним, проте при нинішньому соціально-економічному становищі в Україні створення додаткового міністерства негативно позначиться на економічному балансі країни загалом. У зв'язку з цим, на наш погляд, оптимальним управлінським рішенням у сучасних умовах є розвиток санаторно-курортної сфери у складі Міністерства культури, при цьому на регіональному рівні необхідно передбачити створення відділів (управлінь) курортів. Ці відділи (управління) мають створюватися автономно від відділів з питань культури і туризму, секторів культурної спадщини і туризму й інших підрозділів у тому випадку, якщо питома вага даного регіону в загальному обсязі оздоровлених осіб перевищуватиме середнє значення показника по регіонах України.

У регіонах, які розвивають курортну діяльність, але питома вага яких у загальному обсязі оздоровлених осіб нижча за середню, необхідно створити відділи курортів, об'єднані з іншими відділами управління.

Запропоновані зміни у структурі управління санаторно-курортною сферою на державному й регіональному рівні дозволять підвищити ефективність управління даною сферою, контролювати фінансові кошти, які виділяються на розвиток інфраструктури курортів, а також цільову підтримку підприємств СКК, функціонувати курортним регіонам з більшою віддачею в сучасних умовах.

4.8. Фінансова політика інвестиційно-інноваційного забезпечення духовного і фізичного розвитку населення України

Духовний і фізичний розвиток в Україні значною мірою гальмується обмеженістю фінансових ресурсів та низькою ефективністю їх використання. Існуючі форми і методи бюджетного фінансування не можуть повноцінно забезпечувати функціонування закладів культури. В Україні за останні роки видатки на цю галузь становлять 1,6% зведеного бюджету, а щодо ВВП вони не перевищують 0,6%.

Інноваційний розвиток культури і мистецтва можливий за умов достатнього ресурсного забезпечення шляхом формування оптимальної організації фінансових відносин. Однак великою проблемою галузі є фактична відсутність чітких стратегічних орієнтирів розвитку. Тривалий період на державному рівні декларується необхідність формування концепції культурної політики України, яка б визначила стратегічні та програмні засади розвитку культури з метою недопущення розпорошення фінансових ресурсів. Проте до цього часу відповідний закон не прийнятий. Крім того, Проект Концепції Державної цільової програми інноваційного розвитку української культури на 2009–2013 роки, розроблений Міністерством культури України у 2008 р., також не був схвалений Кабінетом Міністрів України.

Як свідчить практика, найважливішим чинником функціонування галузі духовного і фізичного розвитку населення є достатні фінансові ресурси, тому для вибору оптимальних джерел та способів її фінансування надзвичайно важливим є дослідження зарубіжного досвіду у цій царині.

Ряд країн надають перевагу активній участі у формуванні та фінансуванні галузі, інші ж намагаються нівелювати вплив політики на цю галузь шляхом делегування повноважень щодо фінансування на посередницькі структури або взагалі максимально зменшити залежність від бюджетних коштів, роблячи ставку переважно на приватних меценатів та спонсорів. Проте, незважаючи на національні особливості розвитку економічних систем різних країн, саме обрана бюджетна політика визначає напрями здійснення видатків на культуру і мистецтво, і ефект від її реалізації не завжди залежить від обсягу фінансових ресурсів, як і від умов, створених державою для здійснення альтернативного формування грошових фондів. Зважаючи на реалії вітчизняної економіки (зокрема відсутність належної податкової культури, обмеженість вільних коштів у фізичних та юридичних осіб, які б могли слугувати інвестиційним ресурсом), на нашу думку, Україні потрібно зайняти позицію «держави-архітектора» згідно з типологізаційною моделлю з перспективою в майбутньому максимально можливого залучення фінансових ресурсів із позабюджетних джерел.

Багатоканальне державне фінансування, міжбюджетні й партнерські державно-приватні форми субсидування найкраще забезпечують надходження коштів у сферу культури, насамперед в умовах дефіциту державного бюджету. Успішність державних заходів підтримки культури і мистецтва багато в чому залежить від ефективності використання потенціалу приватного спонсорства і меценатства. Завдання держави полягає у тому, щоб, запобігаючи уніфікуючим тенденціям, які привносить із собою інтернаціоналізація освіти, інформаційного простору, соціокультурних практик, спрямувати цей розвиток на захист національної культури, перетворивши їх на ефективний спосіб популяризації національного стилю життя, формування у суспільстві високих культурних потреб і глибокої культурної компетенції²¹⁰.

²¹⁰ Киричук О. Вдосконалення механізмів фінансування культурно-мистецької діяльності в Україні / О. Киричук, Л. Максим'як // Ефективність державного управління. – 2008. – №14/15. – С. 283.

Загалом усі види недержавного фінансування можна поділити на дві групи: які передбачають отримання фінансових дивідендів від вкладення коштів; метою яких є отримання непрямої вигоди у вигляді формування іміджу компанії або взагалі відсутність будь-яких корисливих мотивів.

Другий вид фінансової підтримки є найбільш бажаний, адже заклади отримують кошти на безповоротній основі. Така діяльність підприємницьких структур пов'язана із соціальною відповідальністю бізнесу. Виявлення соціальної відповідальності бізнесу у всіх формах має супроводжуватися не лише додатковими витратами, а й певними перевагами та новими можливостями, а саме: зміцнення репутації та іміджу, ефективне ведення бізнесу, підвищення інвестиційної привабливості організації та її конкурентоспроможності, забезпечення сприятливих довгострокових перспектив тощо.

Іншим засобом стимулювання фінансування закладів культури і мистецтва із позабюджетних джерел є умови, за яких передбачено отримання фінансових дивідендів від вкладення коштів. У зв'язку з цим одним з напрямків модернізації соціально-культурної сфери може стати забезпечення партнерства між установою соціально-культурної сфери та підприємницькими колами. Разом з цим, нагальною необхідністю є розвиток механізмів участі некомерційного сектору на ринку державних послуг, оскільки монополізм у системі надання державних послуг можна подолати тільки шляхом стимулювання конкуренції між постачальниками та залучення в цей сектор різного роду комерційних організацій та інших виробників соціально значимих послуг.

Проблеми фінансування культури за допомогою державно-приватного партнерства актуалізуються в сучасних умовах у зв'язку з тим, що його розвиток у соціально-культурній сфері пов'язаний зі створенням сприятливих інституційних умов для інвестиційних вкладень у відтворення висококонкурентного людського капіталу, використання якого забезпечить інноваційний розвиток суспільства.

В даний час можуть використовуватися різні форми державно-приватного партнерства в галузі культури, які мають свою специфіку і відрізняються від можливих форм державно-приватного партнерства в інших галузях.

Зарубіжний досвід свідчить про можливість застосування також механізмів публічно-приватного партнерства у сфері культури: оренда та безоплатне користування об'єктами культури; безоплатна передача у власність об'єктів культурної спадщини; довірче управління об'єктами культури; концесія; аутсорсинг; інвестиційні угоди²¹¹.

Аналіз варіативності застосування різних форм державно-приватного партнерства у сфері культури дозволяє стверджувати, що важливим напрямком в їх адаптації є виявлення кращих форм відповідно до специфіки сфери культури. У структурі державного майна закладів культури доволі висока частка об'єктів культури, приватизація яких заборонена або недоцільна. Проте, разом з тим, для ефективного розвитку даних об'єктів необхідно як залучення приватних інвестицій, так і впровадження нових бізнес-ідей.

В умовах комерціалізації сфери культури широкого поширення набуває оренда, особливостями якої є обов'язок зазначення в договорі оренди відомостей про специфічні риси, що становлять предмет охорони культурної спадщини. Оренда може також активно використовуватися при здійсненні державно-приватного партнерства щодо музеїв, бібліотек, театрів.

Ще однією з форм державно-приватного партнерства щодо об'єктів культурної спадщини може бути безоплатна передача таких об'єктів у власність. Основними особливостями довірчого управління майном об'єкта культури як форми державно-приватного партнерства є відсутність переходу права власності на майно, обмежений термін довірчого управління і підвищена відповідальність довірчого керуючого.

²¹¹ Колодина Е. А. Проблемы и перспективы развития публично-частного партнерства в сфере культуры / Е. А. Колодина, О. В. Радионова // Известия ИГЭА. – 2013. – № 4 (90). – С 117.

Найбільш ефективними формами державно-приватного партнерства в сфері культури можуть стати концесія, аутсорсинг, інвестиційні угоди. Щодо сфери культури це означає, що концесіонер зобов'язується за свій рахунок створити або реконструювати нерухоме майно (об'єкт культури), право власності на яке належить або буде належати державі, з передачею даних об'єктів в експлуатацію концесіонеру за плату для здійснення діяльності з організації культурних заходів.

Поряд з концесією, однією з кращих форм державно-приватного партнерства для сфери культури слід вважати і аутсорсинг, тобто передачу державними органами виконання робіт, надання послуг третім особам. Аутсорсинг є однією з найбільш ефективних форм державно-приватного партнерства у сфері культури з таких причини: приватна сторона несе відповідальність за виконувані роботи чи надані послуги, держава фінансує виконання робіт або надання послуг; завдяки конкурсним процедурам відбирається найбільш відповідний підрядник для виконання робіт (надання послуг); держава зменшує необхідність здійснення певної діяльності в непрофільних для держави сферах.

Спільна робота представників органів влади та підприємницького співтовариства з діячами культури з вироблення форм і моделей співпраці, напрямків розвитку державно-приватного партнерства і культурної індустрії послужить основою для розвитку інновацій у сфері культури, що в кінцевому підсумку забезпечить позитивні результати у справі збереження культурної спадщини для майбутніх поколінь.

На підвищення ефективності інвестиційних процесів у сфері культури, на нашу думку, позитивно впливатимуть: зацікавленість держави та суспільства у розвитку культури; різноманіття основних напрямків діяльності культурних закладів, розвиток творчих індустрій; підвищення якості та забезпечення різноманітності культурних послуг.

Однак, на нашу думку, найбільш істотним фактором, здатним суттєво вплинути на підвищення ефективності інвестицій-

них процесів у сфері культури в Україні, є наявність висококваліфікованих фахівців, які мають необхідний рівень знань для ефективної діяльності у сфері культури в умовах посиленої конкуренції.

В Україні нажаль, слабо розвинені механізми залучення позабюджетних коштів на розвиток культури, а бюджетна підтримка орієнтована переважно на державні та комунальні заклади культури. Водночас існує необхідність підтримки діяльності культурних організацій різних форм власності (громадських, приватних) та адаптації бюджетних установ до роботи у ринкових умовах. Як видно з рис. 4.8, частка інвестиційних ресурсів, які надходять у галузь культури і мистецтва, протягом останніх років коливається в межах 1,4–1,8% від усіх інвестицій. В абсолютному вираженні інвестиції в культуру досягли свого максимуму в 2012 р. та становили 4844,9 млн. грн.

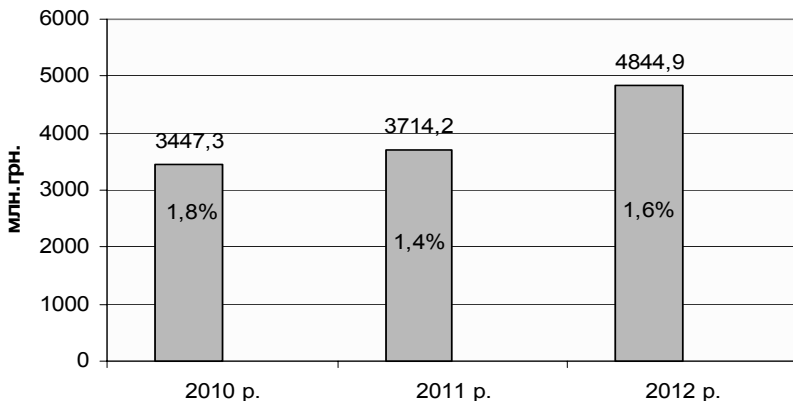

Рис. 4.8. Динаміка обсягів та частка інвестицій у галузь культури і мистецтва України у 2010–2012 рр.*

*Складено автором на основі: Звіти про виконання Державного бюджету за 2010–2012 роки [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://budget.rada.gov.ua/Kombjudjet/control/uk/doccatalog/list?currDir=45096>.

Центр розвитку корпоративної соціальної відповідальності здійснив опитування 20 провідних компаній України на тему «Майбутнє корпоративної соціальної відповідальності в умовах кризи» в контексті прогнозованих змін обсягу та спрямованості соціальних інвестицій бізнесу. Як показали результати дослідження, хоча компанії заявили про свій намір продовжувати інвестиції в розробку нових продуктів і послуг, вдосконалення організаційного управління та трудових практик, бюджети соціальних проектів і благодійництва мають тенденцію до зменшення. Серед галузей, що зазнають найбільших втрат, – культура та мистецтво; багато компаній підтвердили скорочення соціальних інвестицій на допомогу місцевим громадам і малозахищеним верствам населення. Водночас в окремих сферах планується зростання інвестицій та реалізація нових проектів (це, зокрема, стосується енергозбереження та навколишнього середовища, підвищення кваліфікації працівників)²¹². Отже, при нинішній скруті українській культурі розраховувати на додаткові джерела фінансування не доводиться.

Серед рекомендацій, що містяться в експертному висновку Ради Європи «Культурна політика України – оцінка міжнародних експертів», наголошується на необхідності встановлення партнерства та кооперації між культурою, бізнесом та органами державної влади, що дозволить залучити ширші можливості та інвестиційні ресурси для розвитку кожного сектору.

Сьогодні державними органами управління не приділяється необхідної уваги створенню системи інвестування в культурний комплекс країни як на макро-, так і мікрорівні. З початку ринкових перетворень у нашій країні державними органами управління так і не були розроблені основні методологічні та методичні положення щодо створення системи інвестування в

²¹² Герасименко Г. В. Соціальні інвестиції підприємств: проблеми та перспективи розвитку в Україні / Г. В. Герасименко // Вісник Хмельницького національного університету. – 2010. – №6. – С. 131.

соціально-культурну сферу, що відповідають сучасним вимогам розвитку економіки.

Отже, виходячи з наявних проблем, потрібно чітко визначити напрями інноваційного розвитку культури і мистецтва з метою пристосування до нових економічних умов, а в короткій перспективі намагатися зберегти наявну мережу закладів. Саме тому, на нашу думку, потрібно задекларувати стратегічні цілі діяльності:

- забезпечити розроблення доктрини культурного розвитку та концепції довгострокової державної політики в галузі культури і мистецтва;

- створити дієву модель фінансового та організаційного забезпечення розвитку культури, зокрема шляхом використання надбань культурно-мистецьких цінностей як інвестиційного ресурсу;

- відповідно до світового досвіду провести реформування вітчизняного законодавства, що регулює одержання власних доходів культурно-мистецьких закладів, податкових пільг з метою стимулювання меценатства та спонсорства;

- затвердити базову мережу закладів культури і мистецтва;
- забезпечити вітчизняну культурну індустрію дієвим протекціоністським законодавством;

- вивести із системи формульного розподілу коштів фінансування видатків, пов'язаних із збереженням, утриманням та використанням культурно-історичної спадщини відповідно до європейських підходів.

Оптимальна державна стратегія розвитку культури має поєднувати позитивні елементи накопиченого досвіду з новими інструментами культурної політики, успішно апробованими в інших державах. Потрібно розробити та запровадити державну стратегію, в якій були б визначені пріоритетні напрями та завдання розвитку української культури. Це передбачає поєднання бюджетної підтримки культури зі стимулюванням благодійництва, меценатства, підприємницької активності

культурно-мистецьких закладів; поєднання адміністративної реформи системи органів управління культурною сферою із запровадженням нових конкурсних і прозорих механізмів фінансування культурно-мистецьких проєктів; поєднання протекціонізму щодо національної культурної індустрії із заходами, спрямованими на формування цілісного національного культурного простору України.

РОЗДІЛ 5

ФІНАНСИ ДОМОГОСПОДАРСТВ ЯК ОБ'ЄКТ ДЕРЖАВНОЇ ФІНАНСОВОЇ ПОЛІТИКИ: ІННОВАЦІЙНО-ІНВЕСТИЦІЙНИЙ АСПЕКТ

5.1. Домогосподарство як важливий об'єкт та суб'єкт фінансової політики в умовах ринку

Сучасні дослідження основних векторів фінансової політики держави є важливим напрямом вітчизняної фінансової науки у зв'язку з тим, що Україна вийшла на принципово новий етап свого розвитку, де фінансові відносини набувають якісно нового змісту. Сьогодні виникають нові моделі та формуються розгалужені взаємозв'язки між численними суб'єктами фінансових відносин, які в умовах розвитку інновацій та інформатизації суспільства набувають різних форм та здійснюють суттєвий вплив один на одного.

В сучасних умовах діяльність домогосподарства є доволі різноплановою та широкомасштабною: домогосподарства виступають споживачами виробленої продукції, формують основу споживчого попиту, набувають статусу продавця й постачальника на ринку факторів виробництва, формують інвестиційні ресурси, здійснюють відтворення людського капіталу та генерують інтелектуальний розвиток українського суспільства.

Фінанси домогосподарств є вагомим базисним елементом ринкової економіки і в міру своєї різноманітності та багатогранності потребують встановлення певних формальних рамок та

«правил гри», згідно з якими вибудовуватимуться відносини як у середині самих домогосподарств (з приводу формування доходів, їх розподілу, формування заощаджень та витрачання коштів, реалізації цивільно-правових норм між членами домогосподарства), так і з суб'єктами зовнішнього впливу (при купівлі товарів, здійсненні трудової діяльності, сплаті податків, реалізації фінансових рішень, задоволенні культурних та соціально-економічних потреб тощо).

Регулювання таких відносин відбувається шляхом впливу держави на життєдіяльність вітчизняних домогосподарств, починаючи від формування правового статусу та умов прийнятого громадянами суспільного договору до встановлення різного роду фінансових, культурних і соціальних обмежень у діяльності домогосподарств, які тією чи іншою мірою впливають на їх добробут та життєздатність.

Роль регулятора означених вище відносин держава реалізує у своїй фінансовій політиці, яка втілюється переважно в бюджетній, податковій, кредитній, інвестиційній, валютній, ценовій, митній, екологічній та інших політиках, метою яких є координація економічних процесів з метою мінімізації ірраціональних впливів і рішень суб'єктів ринку.

Очевидно, що найважливіші складові фінансової політики держави здійснюють прямий або опосередкований вплив на фінанси домогосподарств, зокрема на їх матеріальне вираження – доходи та витрати.

Фінансові ресурси домашніх господарств – це регульовані в правовому полі за допомогою спеціальних інструментів, способів і механізмів сукупні доходи, які формуються з таких основних джерел: власні (отримані в результаті трудової діяльності, від підприємницької діяльності, соціальні трансферти); залучені (кошти, мобілізовані на кредитному ринку), додаткові (кошти від здавання в оренду майна, страхові виплати, допомога родичів тощо) з метою забезпечення особистих потреб членів домогосподарств²¹³.

²¹³ Федосов В. М. Актуальне наукове дослідження фінансів домогосподарств : рец. / В. М. Федосов // Фінанси України. – 2012. – № 11. – С. 90.

Важливою передумовою успішного вирішення проблеми ефективного формування та використання фінансових ресурсів домашніх господарств у національній економічній системі є чітка структуризація основних доходів домогосподарств, визначення особливостей формування структури заощаджень, а також ідентифікація факторів, що впливають на ці процеси.

Державна фінансова політика здійснює вплив на доходи домогосподарств (табл. 5.1) за допомогою важелів податкової, кредитної та бюджетної політик.

Таблиця 5.1

**Динаміка доходів населення України
у 2011–2013 рр.* (млрд. грн.)**

Вид доходу	2011 рік		2012 рік		2013 рік	
	Факт	Питома вага, %	Факт	Питома вага, %	Факт	Питома вага, %
Заробітна плата	449,6	40,8	529,2	41,8	609,4	41,8
Прибуток та змішаний дохід	160,0	14,5	200,2	15,8	224,9	15,4
Доходи від власності	67,9	6,2	68,0	5,4	80,8	5,6
Соціальні трансферти, у т. ч.:	423,7	38,5	469,4	37,0	542,8	37,2
– соціальні допомоги	237,2	56,0	263,6	56,2	301,6	55,6
– одержані поточні трансферти	34,4	8,1	41,0	8,7	48,3	8,9
– соціальні трансферти в натурі	152,1	35,9	164,8	35,1	192,8	35,5
Всього	1101,2	100,0	1266,8	100,0	1457,9	100,0

*Складено автором на основі: Державний комітет статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

Згідно з офіційними статистичними даними, значну питому вагу в доходах домогосподарств займає заробітна плата (у 2013 р. становила 41,8% від загальної величини доходів). Однак слід зауважити, що ці дані не враховують виплати заробітної плати «в конвертах», що суттєво занижує питому вагу даного доходу. Отже, державна політика у сфері виплати заробітної плати повинна базуватись на виведенні неофіційних доходів з тіні та сприян-

ні зростанню заробітної плати, в тому числі за рахунок підвищення мінімальної заробітної плати, яка на даний час не відображає реальних потреб громадян у споживанні основних послуг, а залишається, разом із прожитковим мінімумом, технічним нормативом для розрахунку заробітної плати у бюджетній сфері.

Соціальні допомоги в складі доходів населення поки становлять велику частку, що не може оцінюватися позитивно. Причому, окрім соціальних виплат, населення України отримує значну частину такої допомоги в натуральній формі, що сприяє погіршенню фінансового стану домогосподарств та зубожінню населення.

Доходи від власності та прибутки фізичних осіб – підприємців у межах домогосподарства займають значно меншу питому вагу порівняно з іншими видами доходів – 5,6% та 15,4% від загальної величини доходів домогосподарств²¹⁴. У розвинених ринкових економіках питома вага даних доходів є суттєво більшою, в результаті чого і джерела доходів є більш диверсифікованими порівняно з українськими реаліями.

Як наслідок, українські громадяни є доволі залежними від державної фінансової політики, яка прямо впливає на формування їхніх доходів.

Загалом фінансова політика держави у сфері формування та регулювання доходів домогосподарств характеризується такими тенденціями:

- низьким загальним рівнем доходів населення та соціальних стандартів;
- вагомою роллю заробітної плати та соціальних виплат у формуванні доходів населення;
- значною часткою тіньових доходів населення;
- суттєвою міжгалузеву та міжпосадовою диференціацією заробітної плати;
- істотною диференціацією між регіонами України за показником доходу у розрахунку на одну особу.

²¹⁴ Державний комітет статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

Державна фінансова політика у сфері підвищення та оптимізації доходів домогосподарств передбачає низку тактичних і стратегічних заходів, зокрема:

- уточнення прожиткового мінімуму для основних соціально-демографічних груп населення з урахуванням регіональної диференціації та забезпечення його функціонування як державного соціального стандарту;

- удосконалення механізму договірної регулювання соціально-трудова відносин у сфері оплати праці;

- зменшення бюджетних соціальних витрат через запровадження адресної соціальної допомоги малозабезпеченим сім'ям з урахуванням як поточних сукупних доходів, так і вартості накопиченого майна, поступової ліквідації пільг для працездатних і відшкодування їх у процесі реформування системи оплати праці;

- запровадження механізму підтвердження законності доходів громадян у разі купівлі дорогих товарів (квартир, будинків, автомобілів), а також акцій, інших цінних паперів на велику суму, внесення (переведення) на банківські рахунки значних сум вкладів тощо.

Загалом у міжнародній практиці політика доходів є одним з класичних напрямів антиінфляційної політики, комплексом державних заходів, спрямованих на врегулювання грошового обігу, зменшення грошової маси, припинення непомірного зростання цін²¹⁵. Сутність політики доходів полягає у прямому обмеженні зростання цін і заробітної плати, а також використанні економічних стимулів або санкцій з метою утримання їх зростання в певних межах. Найбільшу результативність політика доходів приносить тоді, коли в регулюванні беруть участь представники зацікавлених сторін: держави, підприємств і домогосподарств. Кінцевою метою державної фінансової політики у сфері доходів

²¹⁵ Писаревська А. К. Основні аспекти визначення соціальних стандартів та гарантій у контексті соціальної політики України [Електронний ресурс] / А. К. Писаревська. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vddfa/2010_2/2_Pisarevska.pdf.

є поліпшення якості життя широких верств населення, забезпечення єдиних соціальних стандартів на всій території України.

Важливим інструментом впливу на доходи домогосподарств є також податкова політика, яка визначає ту частину доходів, яка буде акумулюватись до бюджетів різних рівнів. Проте діючі підходи до політики оподаткування в Україні не забезпечують адекватної реалізації фіскальної, регулюючої, розподільчої, стимулюючої та контрольної функцій податків.

В Україні більшість податків стосуються юридичних осіб, однак за рахунок переміщення податкового тягаря лєвова частка податкових платежів у підсумку сплачується фізичними особами (платежі фізичних осіб забезпечують майже 80% податкових доходів Зведеного бюджету України²¹⁶).

Податкове навантаження на фізичних осіб в Україні перебуває на рівні 38–42% (і це при тому, що валовий внутрішній продукт на душу населення в Україні становить менше 10000 дол. США за рік). У розвинених країнах світу, де рівень доходу на душу населення становить понад 25 тис. дол. США, рівень податкового навантаження на фізичних осіб досягає 40–50%²¹⁷.

Для підтримання життєдіяльності домогосподарств на певному мінімальному рівні треба здійснювати приблизно однакові витрати і в бідних, й у багатих країнах. Якщо ВВП на душу населення є високим, це дозволяє інвестувати в інші сфери економіки, при цьому забезпечуючи велику частку перерозподілу доходів через податкову систему. Проте абсолютні цифри вливань в економіку навіть при податковому навантаженні до 50% у можливих країнах будуть більшими. Держави з невисоким рівнем ВВП на душу населення не можуть дозволити собі таку розкіш. Україна з 6665 дол. США ВВП на душу населення не має можливості акумулювати надто велику частку валового внутрішнього продукту до бюджету, оскільки це загрожує розвитку економіки. Тому логічним є зниження податкового навантаження, що спри-

²¹⁶ Писаревська А. К. Основні аспекти визначення соціальних стандартів та гарантій у контексті соціальної політики України [Електронний ресурс] / А. К. Писаревська. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vddfa/2010_2/2_Pisarevska.pdf.

²¹⁷ Каламбет С. В. Фінансові ресурси домогосподарств: основи забезпечення їх фінансово-економічної безпеки / С. В. Каламбет // Інноваційна економіка. – 2013. – № 11. – С. 120.

яло б зростанню внутрішніх інвестицій. Разом з тим, зниження ставок оподаткування забезпечить поповнення особистого бюджету кожного громадянина, сприятиме зростанню попиту на товари (послуги) споживчого ринку і, як наслідок, збільшенню доходів підприємств.

Доходи домогосподарства формують матеріальну базу для можливості здійснення витрат, які також є безпосередніми і визначальними показниками відповідного рівня життя населення (табл. 5.2).

Найбільше витрат населення України спрямовує на споживання, а саме на придбання товарів та послуг. Причому споживчі витрати домогосподарств впродовж останніх років демонструють стійку тенденцію до зростання (так, у 2011 р. вони становили 838,2 млрд. грн., у 2012 р. зросли майже на 200 млрд. грн. і дорівнювали 1030,6 млрд. грн., а в 2013 р. досягли показника у 1194,8 млрд. грн.). Хоча, якщо проаналізувати питому вагу даних витрат у загальній величині витрат домогосподарств, то спостерігатимемо не таке стрімке зростання: лише з 89,2% в 2011 р. до 91,2% у 2013 р.

Таблиця 5.2

Динаміки витрат домогосподарств України у 2011–2013 рр.* (млрд. грн.)

Вид витрат	2011 р.		2012 р.		2013 р.	
	Факт	Питома вага, %	Факт	Питома вага, %	Факт	Питома вага, %
Витрати на придбання товарів та послуг	838,2	89,2	1030,6	90,1	1194,8	91,2
Витрати на операції з майном	28,8	3,1	29,1	2,5	18,6	1,4
Поточні податки на доходи і майно, у т. ч.:	72,3	7,7	83,9	7,3	97,2	7,4
– поточні податки на доходи, майно	51,1	70,7	60,7	72,3	68,7	70,7
– внески на соцстрахування	13,1	18,1	13,8	16,4	16,0	16,5
– інші поточні трансферти	8,1	11,2	9,4	11,2	12,5	12,9
Всього	939,3	100,0	1143,6	100,0	1310,6	100,0

*Складено автором на основі: Державний комітет статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

Аналіз структури сукупних витрат домогосподарств України свідчить про скорочення частки витрат на продукти харчування і зростання частки витрат на непродовольчі товари та неспоживчі витрати. Загалом це є позитивним явищем і свідчить про формування виваженої фінансової поведінки домогосподарств відповідно до умов ринку. Не останню роль у цьому відіграла і виважена грошово-кредитна політика держави, при якій надавались достатні обсяги кредитних ресурсів при задовільних темпах інфляції та підтримувалася цінова стабільність. Однак у 2013 р. частка витрат на продукти харчування, алкогольні напої, тютюнові вироби, непродовольчі товари зросла, що є свідченням зниження реальних доходів домогосподарств.

Структура витрат домогосподарств України різниться залежно від регіону, сфери зайнятості, місця розташування домогосподарства. Так, сукупні витрати домогосподарств у сільській місцевості є значно меншими, ніж у місті. Наприклад, сільські домогосподарства витрачають менше на продукти харчування (на 9,5%), житло і комунальні послуги (на 3,3%), непродовольчі товари (на 6,3%), відпочинок та культуру (на 1,4%). Проте рівень заощаджень сільських домогосподарств порівняно з міськими вищий на 2,5%, що може свідчити про нестабільність грошових доходів, менший рівень тіньових доходів. Загальний обсяг депозитів фізичних осіб за 2013 р. збільшився на 15,6%, що свідчить про наявність вільних коштів у домогосподарств та поступове відновлення добробуту громадян і їх бажання отримувати дохід чи хоча б покривати збитки внаслідок інфляції та валютних коливань.

Необхідно зазначити, що в умовах фінансової кризи в Україні здійснювались заходи щодо поступового надання більшої гнучкості гривні з метою зниження спекулятивного тиску на обмінний курс національної валюти, що посилювало необхідність виявлення наслідків подальшого зростання його волатильності для економічного розвитку країни. В сучасних умовах існування підвищеного рівня ризику через нестабільну динаміку валютного курсу на світовому ринку постає нагальна потреба у визначен-

ні ефективних передумов формування заходів щодо переходу на гнучкий фіксований режим обмінного курсу. До таких заходів спонукають ряд макроекономічних чинників: поступове зростання інфляційних процесів; підвищення цін на продукти харчування та цін виробників; збільшення як світових, так і внутрішніх цін на ресурси, що зумовлює імпортовану інфляцію; підвищення вартості послуг, зокрема у сфері житлово-комунального господарства, транспорту тощо²¹⁸.

Грошово-кредитна політика у взаємодії із податковою та бюджетною політиками є основними елементами фінансової політики у контексті її впливу на добробут домогосподарств. Загалом фінансова політика має бути спрямованою на збільшення реальних доходів домогосподарств та підвищення суспільного добробуту, стимулювання ділової активності домогосподарств, забезпечення належних умов споживання та заощадження коштів і підтримання громадян в умовах економічної нестабільності чи фінансових ризиків.

На думку Е. Лібанової, Україна сьогодні перебуває у стані ринкового романтизму, сподіваючись на те, що ринок самостійно відрегулює доходи громадян. Але це ілюзія, яку держава зобов'язана зруйнувати²¹⁹.

Варто також зазначити, що вітчизняні домогосподарства, будучи важливим об'єктом державної фінансової політики, в сучасних умовах виступають і активним її суб'єктом, тією чи іншою мірою впливаючи на основні параметри фінансової політики держави та формуючи власну фінансову політику. Фінансова політика домогосподарства – це діяльність громадянина чи його сім'ї, яка ґрунтується на створенні і використанні фондів фінансових ресурсів з метою задоволення особистих потреб. Фінансова політика таких суб'єктів полягає в оптимізації формування доходів від трудової діяльності, підприємницької діяльності, від власності тощо, а також раціоналізації витрат споживчого і неспоживчого характеру.

²¹⁸ Каламбет С. В. Фінансові ресурси домогосподарств: основи забезпечення їх фінансово-економічної безпеки / С. В. Каламбет // Інноваційна економіка. – 2013. – № 11. – С. 121.

²¹⁹ Демографічні чинники бідності / за ред. Е. М. Лібанової. – К.: Ін-т демографії та соц. дослідж. НАН України, 2009. – С. 94.

Отже, загалом можна констатувати той факт, що домогосподарства є важливим об'єктом і безпосереднім учасником реалізації фінансової політики держави, що зумовлено, з одного боку, їх активною участю в перерозподілі та формуванні фінансових ресурсів країни, а, з іншого боку, низький рівень активності домашніх господарств в Україні, ірраціональний характер їхньої поведінки зумовлюють необхідність об'єктивного впливу держави на цей сектор економіки шляхом ринкових та адміністративних методів, без яких у сучасному фінансовому світі неможливо обійтись. Однак сьогодні слід вказати на низький рівень активності домогосподарств на фінансових ринках та в економіці загалом переважно внаслідок обмеженості вільних фінансових ресурсів, що негативно впливає на інвестиційний потенціал заощаджень та ефективність здійснення видатків домогосподарств, що повинно стати пріоритетним напрямком впливу з боку держави через використання стимулів та обмежень фінансової політики країни загалом.

5.2. Соціальна політика та її вплив на фінанси домогосподарств

У ринкових умовах господарювання держава повинна проводити ефективну соціальну політику, здійснювати достатній соціальний захист громадян. Запобіжним заходом гарантування гідного життя людини є закріплення в Конституції України та інших законах соціальних гарантій найменш захищеним верствам населення через соціально-статусні трансферти. Акцентуючи увагу на адресній та безготівковій державній допомозі різновіковим категоріям працездатних реципієнтів, які не мають можливості отримувати мінімальний рівень матеріальних благ, та виключивши з поля зору соціально-статусні трансферти за рахунок коштів державних цільових фондів, можна законодавчо-визнати сьогодні у нашій державі систему трансфертів представити схематично (рис. 5.1). Проте, незважаючи на чисельність видів трансфертів, програми державної допомоги нужденним не в змозі забезпечити досягнення тих стандартів, заради яких вони були розроблені.

У розвинених країнах система трансфертних платежів застосовується як сукупність «вирівнюючих платежів», з допомогою яких уряди цілеспрямовано перерозподіляють загальнодержавні кошти між багатими і бідними домогосподарствами.

Важливим є встановлення у нормативних актах, що соціальні трансферти можуть бути адресними (коли до них мають доступ певні групи нужденних) і безадресними (для використання їх усім населенням). Адресність трансфертів – це спосіб підвищення ефективності використання коштів за рахунок збільшення розмірів індивідуальної допомоги і зменшення загальної вартості програм соціальних допомог.

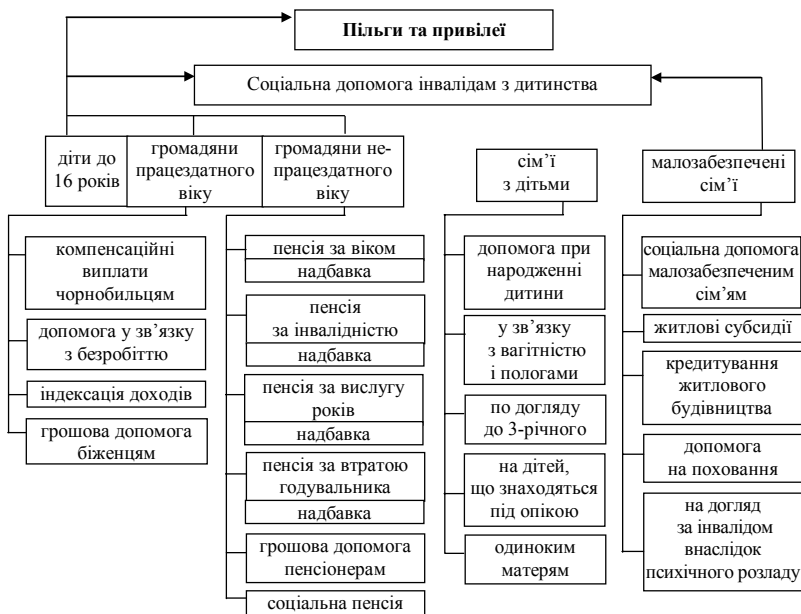

Рис. 5.1. Система соціально-статусних трансфертів населенню України*

*Складено автором на основі: Мальчик М. В. Становлення соціального захисту та соціального добробуту громадян в Україні : моногр. / М. В. Мальчик. – Донецьк, 2007. – С. 61.

Як рекомендує МОП, основними засадами соціальної допомоги є: фінансування і виплата допомог забезпечуються дер-

жавним і місцевими бюджетами; допомога надається окремим категоріям громадян відповідно до чинного законодавства; при оцінці рівня нужденності враховуються доходи і розміри особистого майна; метою виплати допомоги є доведення рівня доходу особи до суспільно визначеного мінімуму; розмір допомог не пов'язаний з попередніми доходами чи життєвим рівнем особи; він визначається суб'єктивно; допомога надається, як правило, не на особу, а на домогосподарство, тому за критерій перевірки доходу береться середньо-особовий склад сім'ї.

Важливо зазначити, що соціальна допомога – це грошова допомога і допомога в натуральній формі, яка здебільшого фінансується з бюджету та добровільних пожертв і сплачується людям, які перебувають у нужді, як на основі перевірки їх доходу та засобів існування, так і за певними критеріями, без перевірки доходу. Соціальна допомога не має постійного характеру і не розповсюджується на всіх нужденних. Як правило, вона має конкретний, тимчасовий характер і враховує суму ознак, що визначає закон; може передбачати подання та перевірку нужденності; величини доходів та майна. Соціальна допомога надається особам у кризовій ситуації (малозабезпеченість, безоглядність, недієздатність, відсутність постійного житла, потреба в постійному догляді), а також для підтримки сімей з дітьми (по вагітності та пологах, при народженні дитини, по догляду за дітьми).

Соціальна допомога повинна здійснювати полегшення матеріального стану людей незалежно від їх трудової діяльності. В даний час діють програми соціальної допомоги, які адмініструються соціальними органами, а саме:

- державна допомога сім'ям з дітьми;
- державна допомога малозабезпеченим сім'ям;
- субсидія на відшкодування витрат на оплату ЖКГ та придбання скрапленого газу, твердого палива.

Різновидом соціальної допомоги в Україні є надання пільг, що на сьогодні становить одну із форм соціального захисту населення. Цей вид захисту не є програмою допомоги повною мірою, оскільки не являє собою єдиний організаційний механізм.

Вони накладаються на інші форми соціального захисту. Первісно функція пільг полягала не у захисті, а у відзначенні або наданні привілеїв певним категоріям громадян, які заслужили на це право своїми заслугами перед суспільством. Однак на початку 90-х рр. XX ст. почався процес масового надання пільг різним категоріям населення, «контингент» пільговиків значно розширився, і пільга щораз більше стала виконувати функцію соціальної допомоги. Поштовхом до цього стало різке падіння життєвого рівня населення країни, отже, намагання держави захистити від зубожіння найбільш незахищені верстви населення призвели до використання пільг як інструменту соціального захисту.

В Україні поки немає стратегічних напрямів перебудови системи соціального захисту загалом і соціальних трансфертів зокрема. Існуюча система соціальних трансфертів, субсидій, категоріальних пільг принципово не здатна вирішити завдання перерозподілу ресурсів на користь тих, хто найбільше цього потребує. Механічне збільшення частки трансфертів у структурі доходів домогосподарств не має пропорційної залежності зі ступенем нерівності в суспільстві. Існує дисбаланс у структурі самих соціальних трансфертів, в якій переважають натуральні трансферти (близько 13%) та соціальна допомога (більше 50%), тоді як у США і Німеччині переважає соціальне страхування (відповідно 70 і 80%).

Для розроблення пропозицій щодо вдосконалення соціальних трансфертів в Україні спочатку акцентуємо увагу на їх недоліках. У першу чергу, це велика чисельність основних категорій, які мають право на соціальний захист, серед яких можна назвати пенсіонерів, що отримують надбавки до пенсій, пільги на житлово-комунальні послуги, житлові субсидії. Також наявні необґрунтоване планування видатків на соціальний захист, припинення дії окремих положень законів щодо надання пільг при недостатності бюджетних ресурсів, адміністративне управління коштами з боку Міністерства фінансів України.

На сьогодні існують недоліки в методиці визначення сукупного доходу домогосподарства для надання соціальних трансфертів:

регресивний характер програм боротьби з бідністю, несправедливий перерозподіл державних соціальних трансфертів на користь нужденних домогосподарств. Останнє положення стосується того, що більша частина соціальних трансфертів припадає на заможні господарства, лише 40% державної підтримки надходить до найбідніших господарств. Значна частина соціальних трансфертів припадає на членів домогосподарств, які не мають легального права на них (члени сімей міліціонерів тощо). Частина коштів залишається у постачальників благ і не доходить до нужденних. Наявний низький рівень більшості допомоги, особливо це стосується тих виплат, які базуються на мінімальній заробітній платі.

Значним недоліком у реалізації державної соціальної політики є недосконалість законодавчого забезпечення. В першу чергу, це стосується відсутності визначення поняття «пільги» в законодавстві. Не виконуються заплановані урядові заходи щодо підготовки нормативно-правових документів з питань упорядкування системи пільг, запровадження адресної допомоги замість безадресних тощо.

В нормативно-правових актах є положення, які вже застаріли сьогодні, наприклад, щодо надання соціальних пільг на першочерговий відпуск місцевих будівельних матеріалів, першочергове обслуговування в аптеках та ін. Ці моменти були викликані дефіцитом у минулому, а в ринкових умовах вони вже стають безпідставними.

Не є аргументованою позиція Конституційного суду України, який не хоче прийняти рішення щодо відміни частини пільг за професійною ознакою, а вважає їх гарантіями та засобами забезпечення професійної діяльності окремих категорій громадян.

Можна відмітити і ряд недоліків в адмініструванні системи соціальних трансфертів, а саме: недостатність засобів боротьби з отриманням допомоги шляхом шахрайства; низька ефективність діяльності соціального інспектора у виявленні підозрілих справ; невідповідність задекларованих доходів реальному матеріальному становищу сім'ї; великий обсяг призначення допомоги «як винятку», складні процедури звернення за допомогою.

Розглянемо напрями вдосконалення порядку нарахування виплати основних грошових трансфертів населенню – допомоги сім'ям з дітьми і малозабезпеченим сім'ям. Оскільки найбільший ризик бідності зберігається у домогосподарствах з дітьми, то вирішити проблему бідності неможливо без посилення захисту від бідності саме таких сімей.

Існує проблема незабезпеченості мінімально необхідними ресурсами окремих категорій осіб, які з об'єктивних обставин не можуть працювати у період перед пологами і після них. Для незастрахованих у системі соціального страхування осіб необхідно підвищити розмір допомоги у зв'язку з вагітністю і пологами. На нашу думку, її обсяг доцільно збільшити для непрацюючих осіб з теперішнього рівня 25% від величини прожиткового мінімуму до рівня прожиткового мінімуму для працездатних осіб.

Як показує вітчизняна практика, хоч радикальне підвищення допомоги при народженні дитини позитивно позначилося на динаміці народження, воно не в змозі суттєво вплинути на зменшення бідності в сім'ях з дітьми. Незважаючи на те, механізм виплати цієї соціальної допомоги передбачає розподіл сум протягом одного-трьох років, після закінчення цього періоду домогосподарства залишаються без державної підтримки, яка надається за категорійною ознакою сім'ям з дітьми.

Враховуючи зарубіжний досвід, а також певні негативні наслідки від виплати значних обсягів допомоги у зв'язку з народженням дитини протягом короткого періоду, можна зробити висновок, що позитивні результати для зменшення абсолютної та відносної бідності матиме запровадження допомоги на дітей тривалого періоду з одночасним скороченням обсягів одноразових виплат. Більш тривалі виплати на дітей допоможуть зменшити помилку виключення при призначенні державної соціальної допомоги. Однак для того, щоб запропоновані заходи позитивно вплинули на зменшення проблеми бідності, необхідно забезпечити домогосподарства з дітьми суспільними послугами, насамперед медичними й освітніми. Лише за цієї умови можливе реальне поліпшення рівня життя сімей з дітьми.

Важливим напрямом удосконалення системи надання державної соціальної допомоги сім'ям з дітьми є ширше врахування матеріального становища одержувачів трансфертів при визначенні їхнього обсягу. Для цього варто розвивати заходи щодо розмежування допомоги на дві складові – фіксовану і змінну, обсяг якої залежить від доходів домогосподарства. З метою підвищення інтенсивності впливу цієї допомоги на зменшення рівня та глибини бідності варто й надалі розвивати динаміку підвищення часток прожиткового мінімуму, яка використовується у процесі розрахунку допомоги. Зважаючи на те, що сім'ї з дітьми є найбільш вразливою категорією домогосподарств, у найближчій перспективі замість використання певного рівня прожиткового мінімуму з метою визначення допомоги по догляду за дитиною до трирічного віку потрібно враховувати його повністю. Через те, що з проблемою бідності стикаються домогосподарства не лише з дітьми віком до 3 років, а й з дітьми старшого віку, варто описаний механізм призначення допомоги поступово поширювати на старші вікові групи дітей.

Під час реформування універсального трансферту бідним домогосподарствам, функцію якого в нашій державі виконує допомога малозабезпеченим сім'ям, потрібно враховувати весь комплекс причин бідності, а також сприяти ефективному виходу зі скрутного матеріального становища.

На заміну практиці науково не обґрунтованого та непублічного встановлення рівня забезпечення прожиткового мінімуму доцільно запровадити логічний і зрозумілий порядок визначення цього соціально важливого показника. На нашу думку, рівень забезпечення прожиткового мінімуму має відповідати межі бідності, встановленій офіційними інституціями з урахуванням величини науково обґрунтованих потреб людини та позиції суспільства щодо рівня підтримки незаможних прошарків суспільства. Збільшення обсягів та підвищення доступності допомоги малозабезпеченим сім'ям неодмінно має супроводжуватися посиленням контролю за наданням соціальної допомоги. Необхідно встановити більш жорстке обмеження на одержання допомоги малозабезпеченим сім'ям у разі володіння чи користування домогосподарством певною власністю.

Посилення контролю за наданням бюджетних трансфертів бідним домогосподарствам створить сприятливі умови для урізноманітнення видів загальної допомоги. Це дасть змогу забезпечувати ширшою бюджетною підтримкою тих осіб, які перебувають у скрутному матеріальному становищі. Так, позитивний соціальний ефект виникне від запровадження надбавок до встановлених допомог малозабезпеченим сім'ям на період лікування на стаціонарі, навчання дитини з малозабезпеченої сім'ї у спеціалізованій школі або у вищому навчальному закладі, розташованих в іншому населеному пункті. До того ж корисним доповненням до допомоги малозабезпеченим сім'ям будуть одноразові виплати (наприклад, у разі важкої хвороби чи травми, закінчення або вступу до навчального закладу та ін.). Необхідно вести мову про потребу різкого збільшення витрат бюджету на фінансування житлових програм. В умовах дуже обмеженого комерційного іпотечного кредитування бюджетні ресурси є чи не єдиним джерелом для придбання житла для тих, хто його потребує. Крім різкого збільшення обсягу бюджетних ресурсів, що спрямовуються на житлові кредити, потребує вдосконалення механізм їхнього надання. З огляду на величину ризиків бідності різних типів домогосподарств пріоритет в одержанні бюджетних житлових кредитів доцільно віддати сім'ям з дітьми, особливо багатодітним.

Значним резервом пошуку ресурсів для збільшення розмірів соціальної допомоги бідним особам є вивільнення коштів від скасування численних пільг, насамперед тих, користь від яких одержують небідні верстви суспільства. Першим кроком у забезпеченні більшої адресності натуральних бюджетних трансфертів могла би бути їхня монетизація, що дало би змогу зменшити неефективність бюджетних видатків.

Існуюча система розподілу пільг не відповідає фінансовим можливостям держави і задекларованим законодавством вартості і кількості пільг, гарантій, компенсацій та допомог. Тому на нинішньому етапі суспільно-економічного розвитку України мова йде про необхідність справедливого перерозподілу ресурсів держави з метою повнішої реалізації її соціальної політики.

5.3. Політика держави у сфері пенсійного страхування і пенсійного забезпечення

Пенсійне забезпечення є складовою соціального забезпечення населення та базовою, однією з найважливіших соціальною гарантією стабільного розвитку суспільства, оскільки стосується інтересів як працездатного, так і непрацездатного населення. З одного боку, його можна визначити як особливий складовий елемент соціальної функції держави, а з іншого – як метод задоволення матеріальних потреб окремих категорій населення, в яких відсутні з причин наявності соціальних ризиків джерела матеріального забезпечення.

Крім того, пенсійне забезпечення слід розглядати як вид демографічних інвестицій, оскільки ним визначається рівень життя непрацездатного населення. Водночас пенсійне забезпечення має безпосередній вплив на тривалість життя не лише у післяпрацездатному періоді, а й у молодшому віці. Разом з тим, доступність і надійність пенсійного забезпечення значною мірою визначають не лише трудову, а й економічну поведінку населення, оскільки формують суспільне уявлення про життя в пенсійному періоді. Якщо вихід на пенсію асоціюється з бідністю та соціальною ізоляцією, згасає мотивація до здорового способу життя та поведінки, що сприяла б збереженню здоров'я індивіда. Так, страх перед злиденною старістю, відчуття безперспективного, безрадісного існування є одним з головних психологічних чинників високої передчасної смертності.

Отже, соціальна та економічна роль пенсійного забезпечення в сучасному суспільстві визначається тим, що його надійність є заставою економічної та соціальної стабільності держави²²⁰.

Слід зазначити, що в різних країнах розвинулись і функціонують три форми пенсійного забезпечення (солідарні, накопичувальні, змішані), що виступають найважливішими елементами соціального захисту громадян. Це означає, що за джерелами

²²⁰ Яременко О. Пенсійне забезпечення громадян України на сучасному етапі та перспективи на майбутнє / О. Яременко // Інформаційна біржа праці України. – 2012. – № 6. – С. 14.

фінансування пенсійне забезпечення диференціюється в різних сполученнях за двома принципами – розподільним і накопичувальним. Перший забезпечує формування пенсійних фондів на засадах солідарності поколінь, на базі другого пенсії формуються за рахунок особистих заощаджень громадян.

Варто наголосити, що пенсійне забезпечення кожної країни базується на трьох основних принципах надання пенсійних виплат: принципу потреби (субсидіарності); принципу загальності та принципу обов'язковості.

Відповідно до принципу потреби держава бере на себе зобов'язання забезпечувати засобами існування всіх недієздатних громадян відповідно до ступеня їх потреб, проте із врахуванням певного періоду, впродовж якого страхувальник платив внески в пенсійний фонд. Однак у процесі історичного розвитку з'ясувалося, що за відсутності профілактичних заходів, спрямованих на скорочення чисельності непрацездатних осіб, в яких відсутні засоби на існування, держава дуже швидко буде не в змозі матеріально забезпечити всіх тих, хто терпить нужду. У зв'язку з цим застосовувались різні заходи профілактичного характеру для сприяння скороченню нужденності серед непрацездатних осіб.

Другий принцип побудови пенсійного забезпечення (принцип загальності) використовувався в СРСР і в інших соціалістичних країнах в умовах системи тотального розподілу, який проводився органами державної влади. Однак перехід колишніх соціалістичних країн до ринкової системи господарювання підірвав економічні основи для його подальшого використання²²¹.

Третім принципом організації пенсійного забезпечення є принцип обов'язкового пенсійного страхування всіх працюючих громадян (полягає в тому, що сам факт укладання трудового договору чи реєстрації особи як суб'єкта підприємницької діяльності передбачає зобов'язання сплачувати визначені законодавцем страхові внески незалежно від волі працівника чи

²²¹ Цигилик І. І. Проблеми розвитку пенсійної системи України / І. І. Цигилик // Економіка. Фінанси. Право. – 2013. – № 1. – С. 7.

роботодавця). Відповідно до пенсійного законодавства лише наявність у суб'єкта страхового стажу є підставою для виникнення права на трудову пенсію за державною програмою пенсійного страхування.

Отже, можна стверджувати, що пенсійне страхування слід розглядати як головну складову процесів формування та реалізації соціальної політики в умовах ринкової економіки. Його механізм спрямований справедливо та ефективно акумулювати й розподіляти фінансові ресурси, забезпечуючи належний матеріальний стан людей похилого віку та інших категорій непрацездатних з настанням соціальних ризиків. При цьому особливістю пенсійного страхування є поєднання полярних, несумісних, на перший погляд, складових: персональної відповідальності осіб за свій матеріальний добробут і колективної (солідарної) взаємодопомоги, тобто ліберальних і соціально-демократичних принципів побудови.

Разом з тим, необхідно зазначити, що держава при реалізації функцій, крім страхових засад, може скористатись у пенсійному страхуванні можливостями перерозподілу коштів від активного працездатного населення на користь покоління пенсіонерів (при цьому можна не брати до уваги, чи сплачувало старше покоління страхові внески, чи ні). У цьому випадку йдеться про метод перерозподілу, за якого кожне економічно активне покоління сплачує страхові внески на користь старшого покоління, і це виглядає як договір солідарності між поколіннями.

Отже, в умовах сучасності цей принцип став основним в організації пенсійного забезпечення більшості країн. Разом з тим, даний принцип, покладений в основу пенсійних систем, піддається численним видозмінам, постійно пристосовуючись до нових умов соціально-економічного розвитку країн²²².

Залежно від форм власності на пенсійні активи розрізняють державне та недержавне пенсійне забезпечення. Недержавне пенсійне забезпечення пов'язане з формуванням і використан-

²²² Цигилик І. І. Проблеми розвитку пенсійної системи України / І. І. Цигилик // Економіка. Фінанси. Право. – 2013. – № 1. – С. 9.

ням приватних пенсійних фондів. Державне пенсійне забезпечення в сучасних умовах зберігається переважно як спосіб суспільної подяки чи компенсації, тобто виконує консолідуючу функцію в соціумі. Водночас на державному (суспільному) утриманні перебувають також непрацездатні особи, які не мають інших джерел засобів існування. В даному випадку пенсійне забезпечення набуває форми державної соціальної допомоги, що також відноситься до соціальних інвестицій, оскільки має чітко виражену соціальну спрямованість.

Отже, державні програми пенсійного забезпечення відіграють велику роль не тільки в соціальному та суспільно-політичному житті держави, а й у фінансовій системі країни, шляхом впливу на формування і перерозподіл грошових ресурсів у регіональному та галузевому аспектах.

З викладеного вище можна зробити висновок про те, що пенсійне забезпечення слід розглядати не лише як напрям соціального захисту населення, а як важливу складову фінансової системи, що забезпечує відтворення і розвиток населення та економічне зростання й конкурентоспроможність країни. При цьому надзвичайно важливо організувати пенсійну систему таким чином, щоб у суспільстві не виникало думки про те, що пенсіонери є утриманцями, тягарем або навантаженням для працюючих громадян чи держави²²³.

Однак формування системи пенсійного забезпечення на сучасному етапі розвитку України ускладнюється багатьма проблемами: фінансова нестабільність солідарної складової пенсійної системи; незадовільний макроекономічний стан, що виявляється у дефіциті бюджету Пенсійного фонду, який не повною мірою забезпечує фінансування пенсій за рахунок власних джерел; відсутність належних умов для ефективного функціонування тривірневої пенсійної системи; високий рівень демографічного навантаження на працездатних громадян; старіння населення; невідпрацьованість системи управління пенсійними

²²³ Лич В. С. Реформування пенсійної системи: сутність, напрями / В. С. Лич // Формування ринкових відносин в Україні. – № 3. – 2012. – С. 4.

ресурсами на принципах соціального партнерства; неспроможність існуючої солідарної системи, що базується на принципі перерозподілу, забезпечити необхідні фінансові ресурси для виплати гідних розмірів пенсій; соціальна несправедливість існуючої системи (значна кількість пільг, відсутність зв'язку між страховим внеском особи та розміром її пенсії); низький коефіцієнт заміщення, тобто співвідношення розміру пенсії із заробітною платою індивіда; наявність в економіці тіньового сектору; значні масштаби міграції кваліфікованої робочої сили. Крім того, сучасне пенсійне законодавство має дуже складну розгалужену структуру, де одночасно співіснують півтора десятка різних пенсійних програм, а основний розмір пенсії, визначений відповідно до чинного законодавства, губиться за різними надбавками, доплатами, допомогамі, індексаціями тощо²²⁴.

Результатом цього є недостатній для гідного життя рівень пенсій багатьох категорій пенсіонерів, невідпрацьованість системи управління пенсійними ресурсами, недостатня сталість та неадекватність діючої пенсійної системи принципам страхування, соціальна несправедливість системи пенсійного забезпечення. Крім того, діюча пенсійна система в Україні значною мірою зберігає адміністративно-розподільчий характер, вона не завжди узгоджується із соціальною політикою держави, в зв'язку з чим немає очікуваного ефекту від змін у системі пенсійного страхування.

Зрозуміло, що впродовж останніх років реформування пенсійної системи в Україні декларується як першочергове завдання соціальної політики держави. Метою удосконалення сучасної пенсійної системи в Україні є забезпечення належного рівня життя людей похилого віку в сучасних умовах та на віддалену перспективу на засадах соціальної справедливості, гармонізації відносин між поколіннями та сприяння економічному зростанню держави загалом. При цьому солідарна пенсійна система в Україні (перший рівень) має бути збережена, однак іс-

²²⁴ Ричік Л. Пенсійна реформа та її фінансові наслідки / Л. Ричік // Україна: аспекти праці. – 2012. – № 3. – С. 20.

тотно реформована. Її призначенням повинно стати запобігання бідності серед осіб похилого віку. Разом з тим, передбачається створення загальнообов'язкової накопичувальної системи (другий рівень), яка ґрунтується на принципі накопичення коштів застрахованих осіб у загальнообов'язковому накопичувальному пенсійному фонді із подальшим їх інвестуванням для отримання інвестиційного доходу на користь застрахованих осіб і здійснення пенсійних виплат за рахунок коштів цього фонду згідно з відповідним законодавством. Введення другого рівня пенсійного страхування дасть можливість:

- збільшити загальний розмір пенсійних виплат завдяки отриманню інвестиційного доходу;

- посилити залежність розміру пенсії від трудового вкладу особи, а отже, підвищити зацікавленість громадян та їх роботодавців у сплаті пенсійних внесків;

- зменшити податкове навантаження на фонд оплати праці роботодавців за рахунок перерахування частини обов'язкових пенсійних внесків до Накопичувального фонду, що здійснюватиметься із заробітку особи;

- усадковувати кошти, обліковані на персональному пенсійному накопичувальному рахунку, родичами застрахованої особи;

- створити потужне джерело інвестиційних ресурсів для зростання національної економіки;

- розподілити ризики виплати низьких розмірів пенсій між першим і другим рівнем пенсійної системи та застрахувати майбутніх пенсіонерів від негативних демографічних тенденцій і коливань в економічному розвитку держави;

- підвищити ефективність управління системою пенсійного забезпечення за рахунок передачі недержавним компаніям функції управління пенсійними активами²²⁵.

Третій рівень – система недержавного пенсійного забезпечення, що базується на засадах добровільної участі фізичних осіб, роботодавців і їхніх об'єднань у формуванні пенсійних на-

²²⁵ Ткаченко Л. Пенсійна реформа в Україні: крок вперед, два кроки назад / Л. Ткаченко // Україна: аспекти праці. – 2013. – № 8. – С. 16.

копичень з метою одержання громадянами додаткових пенсійних виплат на умовах і в порядку, передбачених законодавством про недержавне пенсійне забезпечення.

Отже, можна стверджувати, що проведення пенсійної реформи має важливе значення для громадян держави, а саме.

1. Для людей пенсійного віку:

– поступове відновлення диференціації розміру пенсії з урахуванням трудового внеску; здійснення коригування заробітку до 1992 р., з якого обчислена пенсія; – збільшення надходжень до бюджету Пенсійного фонду України в зв'язку із запровадженням системи персоналізованого обліку і врахуванням даних цього обліку при призначенні пенсій майбутнім пенсіонерам;

– розмежування джерел фінансування виплати пенсій, призначених за різними пенсійними програмами;

2. Для працюючих громадян середнього віку:

– можливість одержувати пенсію з урахуванням трудового внеску з двох джерел – солідарної системи та частково з персонального накопичувального рахунка (з накопичувального фонду);

– можливість мати відповідні додаткові пенсійні заощадження в системі недержавних пенсійних фондів (передбачається можливість залучення до цього процесу коштів роботодавців);

– поступове підвищення розмірів пенсій дозволить таким особам отримувати більші розміри пенсійних виплат із солідарної системи;

– можливість реалізувати право на участь в управлінні коштами пенсійного страхування.

3. Для молоді:

– можливість отримувати пенсію, розмір якої буде залежати від величини заробітку, з якого сплачено єдиний соціальний внесок, та страхового стажу;

– можливість повною мірою скористатись перевагами отримання пенсії з персональних накопичувальних рахунків (з накопичувального фонду);

– можливість забезпечити належний рівень накопичень у системі недержавного пенсійного страхування;

– можливість реалізувати право на участь в управлінні коштами пенсійного страхування (через своїх представників у наглядовій раді Накопичувального фонду та у раді недержавного пенсійного фонду, а також шляхом вибору недержавного пенсійного фонду)²²⁶.

Однак доводиться визнати, що реформування пенсійної системи – складний, багатогранний і комплексний процес, який має істотно змінити баланс політичних, економічних та соціальних інтересів населення, систему державних фінансів, функціонування ринків праці та капіталу. Основною метою реформування пенсійної системи є створення надійної фінансової системи забезпечення гідного рівня життя особам похилого віку, ґрунтуючись на принципах відновлення соціальної справедливості для нинішніх пенсіонерів, запровадження стимулюючих механізмів до створення пенсійних заощаджень для майбутніх пенсіонерів і створення додаткових умов для розвитку економіки країни. Відповідний успіх цієї справи значною мірою залежатиме від узгодженості дії у суміжних напрямках ринкової трансформації економіки.

Проте донині Україна не продемонструвала значного прогресу в розвитку недержавних пенсійних фондів, тільки планує запровадити загальнообов'язкову накопичувальну пенсійну систему. Отже, наявний досвід пенсійної реформи свідчить, що вона не досягла цієї мети, хоча вдосконалення пенсійної системи могло одночасно задіяти стимули до праці, створити джерела інвестицій і механізми соціального захисту.

Провал реформи солідарної системи та слабкий розвиток недержавного пенсійного забезпечення ставлять під загрозу створення другого – накопичувального рівня пенсійної системи. Першої умови його запровадження – встановлення мінімальної пенсії за віком на рівні прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність, – було досягнуто доволі швидко, проте директивним шляхом і за порушення другої умови – фінансової стабільності солідарної системи. Крім того, фінансова залежність Пенсійного фонду від державного бюджету призвела до

²²⁶ Ковалевська Г. С. Актуальні питання реформування пенсійної системи України / Г. С. Ковалевська // Статистика України. – 2013. – № 2. – С. 37.

того, що пенсійна система працює за поточними видатками. За таких обставин складно говорити про планування діяльності та подальший розвиток соціальних послуг. Крім того, постійні зміни в порядку обчислення пенсій призводять до втрати населенням довіри до владних структур, породжують непевність та зневагу до виконання чинних норм, що віддзеркалюється в подальшому зниженні зацікавленості населення в пенсійному страхуванні²²⁷.

Проте вважаємо, що основними проблемами в реалізації пенсійної реформи є вразливість солідарної системи до політичних ризиків і нестабільність законодавчої бази, недооцінка факторів системності, відсутність стабільності в реалізації обраного курсу, що призвели до порушення страхових засад у пенсійному забезпеченні України. Проекти будь-яких законів, прийняття яких може вплинути на пенсійну систему, мають супроводжуватись результатами актуарного аналізу фінансових наслідків їх запровадження.

Отже, досвід пенсійної реформи свідчить, що, в першу чергу, необхідно вжити заходів щодо забезпечення пенсійної системи від політичних втручань та чергових популістських кроків напередодні парламентських виборів. Водночас передумовами успішного реформування пенсійної системи в середньостроковій перспективі мають бути:

- збалансованість солідарної складової пенсійної системи як основи пенсійного забезпечення громадян;

- створення необхідного стабільного політичного, економічного та регулятивного середовища в країні, організаційне об'єднання інтелектуального потенціалу вчених, провідних фахівців, спеціалістів соціальної сфери для роботи над проектами нормативно-правових актів з питань пенсійної реформи, прискорення прийняття закону про запровадження загальнообов'язкової накопичувальної системи державного пенсійного страхування;

- здатність урядових структур підтримувати макроекономічні показники (економічне зростання, інфляцію), забезпечувати стабільність валюти, низький рівень безробіття;

²²⁷ Ричік Л. Пенсійна реформа та її фінансові наслідки / Л. Ричік // Україна: аспекти праці. – 2012. – № 3. – С. 22.

– готовність фінансового ринку до сприйняття значних обсягів фінансових ресурсів з накопичувальної пенсійної системи та до розміщення їх у прийнятні для інвестування фінансові інструменти – акції, державні, муніципальні та корпоративні облігації, іпотечні цінні папери, банківські депозити;

– ліквідація високих ризиків, пов'язаних з можливим скороченням надходжень до солідарної системи державного пенсійного страхування у зв'язку із сплатою частини страхових внесків до Накопичувального фонду, а також наявність реального плану фінансування з державного бюджету з метою ліквідації дефіциту солідарної системи на перехідний період запровадження обов'язкової накопичувальної системи;

– невідкладне налагодження інформаційно-роз'яснювальної роботи щодо мети пенсійної реформи, переваг накопичувальної пенсійної системи та недержавного пенсійного забезпечення;

– підвищення рівня відповідальності центральних і місцевих органів державної влади за виконання затверджених заходів та дотримання строків реалізації і вимог прийнятих нормативно-правових актів з впровадження пенсійної реформи.

Отже, підсумовуючи вищезгадане, слід зазначити, що ефективність функціонування системи пенсійного страхування (як солідарного, так і в майбутньому накопичувального компонентів) безпосередньо залежить від проведення ефективної соціальної політики, стабільної економічної ситуації, подальшого зростання виробничого та трудового потенціалу, вдосконалення системи оплати праці, зокрема зростання частки заробітної плати у собівартості продукції, збільшення доходів працюючого населення, їх детінізації, повноцінної реалізації норм чинного законодавства. При цьому головним критерієм ефективності системи пенсійного страхування має стати постійне зростання рівня добробуту непрацездатних громадян через збільшення розмірів пенсійних виплат, забезпечення їх на рівні соціальних стандартів, задоволення життєвих потреб у непрацездатному віці, диференціації залежно від страхового внеску, забезпечення стимулювання до продуктивної праці.

5.4. Фінансова політика у сфері регулювання доходів трудових мігрантів: основні тенденції та проблемні аспекти

Вагомим джерелом доходів значної частини домогосподарств України останніми роками стали грошові трансферти трудових мігрантів. За межами України нині працює 6,5 мільйона громадян країни, що становить більше 14% українського населення²²⁸. За даними Національного банку, у 2012 р. в Україну вони перерахували 7,5 млрд. дол. США²²⁹.

Трудова міграція має глибоке історичне коріння, проте сучасні глобалізаційні процеси, пов'язані з розвитком міжнародних ринків, появою транснаціональних мереж та швидким еволюційним поступом у сфері комунікаційних технологій, активізували міжнародний рух робочої сили. Вітчизняні міграційні потоки набули значних масштабів з часу здобуття незалежності та зростання відкритості українського суспільства. Трудова міграція українських громадян за кордон стала об'єктивною реальністю сьогодення, а міграційні заробітки є не лише засобом підвищення рівня життя окремих домогосподарств, а й чинником економічного зростання країни. Загалом процеси трудової міграції суттєво впливають на стан розвитку суспільства й несуть у собі політичну, економічну та демографічну складові, що, за відсутності виваженої державної політики у цій сфері, може створювати певні загрози для фінансової безпеки держави.

Більшість українських заробітчанин працює у Росії, Італії, Чехії, Польщі, Угорщині, Іспанії та Португалії (рис. 5.2)²³⁰.

Серед трудових мігрантів переважають сільські жителі над міськими (7,9% і 3,9% населення працездатного віку відповідно), що пояснюється значно меншою можливістю працевлаштування в сільській місцевості.

²²⁸ Світовий банк [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.data.worldbank.org>.

²²⁹ Офіційний сайт Національного банку України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.bank.gov.ua/>.

²³⁰ Аналітично-інформаційні матеріали до парламентських слухань на тему «Українська трудова міграція: стан, проблеми та шляхи їх вирішення». – Луганськ, 2013. – С. 12.

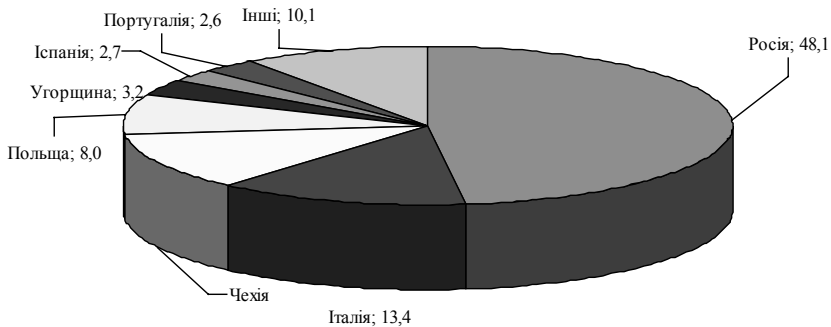

Рис. 5.2. Розподіл трудових мігрантів за країнами призначення, %*

*Складено автором на основі: Аналітично-інформаційні матеріали до парламентських слухань на тему: «Українська трудова міграція: стан, проблеми та шляхи їх вирішення». – Луганськ, 2013. – С. 12.

Найбільша частка трудових емігрантів з України працює у будівельній галузі – 45,7%, роботою домашньої прислуги зайнято 18,3% від загальної чисельності трудоемігрантів, у торгівлі – 9,1%, сільському господарстві – 11,3%, промисловості – 4,2%, на транспорті й зв'язку – 4,2%, у готельному господарстві та закладах харчування – 3,6%. Середня заробітна плата у зазначених галузях в країнах ЄС знаходиться в межах тисячі дол. США: найвища – у будівництві (1,2 тис. дол. США), найнижча – у сільському господарстві (0,7 тис. дол. США)²³¹.

Отже, трудова міграція – це складний і багатогранний феномен, позитивні та негативні наслідки якого є об'єктом дискусій у широких наукових колах. Важливим позитивним аспектом трудової міграції для України є надходження іноземної валюти у формі грошових переказів трудових мігрантів. Однак обсяги та масштаби надходження з-за кордону зароблених українськими трудовими мігрантами коштів достеменно невідомі, що зумовлено недосконалістю українського законодавства, відсутністю вираженої державної еміграційної політики та непрозорістю схем переказу коштів.

²³¹ Якібчук М. Заробітчанство по-українськи [Електронний ресурс] / М. Якібчук // Економічна правда. – 2013. – 9 лип. – Режим доступу : http://www.epravda.com.ua/publications/2013/07/9/384634/view_print/.

Аналіз різних джерел і точок зору щодо величини міграційно-го капіталу, який надходив в Україну за останні 5 років, дав змогу оцінити його розмір у межах 6 млрд. дол. США на рік. Сума грошових переказів трудомігрантів в Україну впродовж 2008–2012 рр. перевищила обсяги прямих іноземних інвестицій (рис. 5.3).

З рис. 5.3 видно, що, починаючи з 2009 р. обсяг приватних трансфертів має стійку динаміку до зростання, а зниження даного показника у 2009 р., порівняно з 2008 р. зумовлене глобальною фінансовою кризою, яка охопила всі країни світу. У 2011 р. порівняно з 2010 р. обсяг грошових приватних переказів із закордону зріс на 20%, а у 2012 р. порівняно з попереднім – на 7,3%²³².

Також слід зазначити, що Україна впродовж 2008–2013 рр. посідає друге місце серед держав Східної Європи та Центральної Азії за обсягом грошових переказів з-за кордону.

Згідно з даними Нацбанку, лівова частка грошових переказів в Україну надходить через кореспондентські рахунки банків та через міжнародні платіжні системи, що сукупно у 2012 р. становило 6491 млн. дол. США. Неофіційними шляхами, згідно з даними цього джерела, надійшло 1035 млн. дол. США.

Рис. 5.3. Співвідношення обсягів грошових переказів трудових мігрантів та прямих іноземних інвестицій в Україну протягом 2008–2012 рр.*

*Складено автором на основі даних Національного банку України та Державної служби статистики України.

²³² Офіційний сайт Національного банку України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.bank.gov.ua/>.

Разом з цим, існує й інша точка зору, згідно з якою більшість коштів (у межах 54%) надсилається трудовими мігрантами саме через незареєстровані канали, через водіїв міжнародних маршрутів, неофіційні системи грошових переказів або доставляється особисто.

За даними обстеження, проведеного в 2011 р., грошові перекази з закордону, середній розмір яких становив 1795 дол. США у розрахунку на одного мігранта, отримали 693,1 тис. домогосподарств, або 4,3% від загальної їх кількості. При цьому у сільській місцевості даний показник був вищим у 1,7 разу за аналогічний у міських поселеннях²³³.

Для більшості домогосподарств грошові перекази трудових мігрантів становлять понад половину їх сукупного доходу, а витрачаються переважно на задоволення щоденних потреб та на придбання товарів тривалого використання (табл. 5.3).

Майже третина опитаних домогосподарств спрямовує міграційний капітал на житлове будівництво, що, з одного боку, зумовлює швидкий розвиток даної галузі, а з іншого – призводить до формування спекулятивної «бульбашки» на ринку нерухомості, «омертвіння» капіталу та міграції молоді з сільської місцевості. Лише незначна частка міграційних коштів спрямовується на започаткування власного бізнесу, що пояснюється несприятливим інвестиційним кліматом у країні, а саме: недосконалістю податкового законодавства, економічною та політичною нестабільністю, високими відсотковими ставками за кредитами тощо. І хоча економічні результати від використання доходів трудових мігрантів є неоднозначними, спрямування коштів у людський розвиток (освіта, медицина, культура тощо) – це позитивний наслідок трудової міграції.

²³³ Звіт щодо методології, організації проведення та результатів вибіркового обстеження з питань трудової міграції в Україні / Міжнар. організація праці ; Група тех. підтримки з питань гідної праці та Бюро МОП для країн Центральної та Східної Європи. – Будапешт : МОП, 2013. – 98 с.

Таблиця 5.3

**Основні напрями використання грошових переказів
трудовах мігрантів домогосподарствами України
у 2008, 2012 та 2013 рр., % опитаних***

Напрями використання	2008 р.	2012 р.	2013 р.
Щоденні потреби	72,0	77,5	76,2
Товари довготривалого використання	39,3	40,9	33,4
Придбання, ремонт житла	29,1	29,0	25,6
Здобуття освіти	12,4	11,6	8,1
Заощадження	9,7	22,2	4,9

*Складено автором на основі даних Національного банку України та Державної служби статистики України.

Отже, на основі вищезазначеного можна констатувати, що доходи трудових мігрантів як важлива складова сукупних доходів домогосподарств України суттєво впливають на добробут населення. Вони сприяють ліквідації бідності, вирішенню проблем безробіття, покращенню фінансових, матеріальних і житлових умов родин трудових мігрантів, зростанню рівня освіти членів їх сімей, підвищенню якості їх медичного обслуговування, відпочинку та дозвілля²³⁴. Однак через те, що не існує державної програми залучення даних коштів в економіку, вони переважно спрямовуються на споживання, а не на розвиток.

Тому з метою максимально ефективного використання міграційного капіталу в Україні необхідним є формування виваженої державної регулятивної політики, стратегічними орієнтирами якої повинні стати:

- розробка нормативно-правового забезпечення регулювання процесів трудової міграції в Україні, а саме Стратегії державної міграційної політики та Закону України «Про статус трудового мігранта», що підвищить рівень легалізації трудової еміграції та відповідно й міграційного капіталу;

²³⁴ Кравченко В. Тенденції трудової міграції в Україні / В. Кравченко // Часопис Київського університету права. – 2012. – №2. – С.127.

– підписання двосторонніх угод з країнами перебування українських мігрантів (з якими такі угоди відсутні) щодо легального їх працевлаштування та соціального й пенсійного забезпечення;

– вдосконалення міграційної статистики шляхом створення на базі Державної служби статистики України системи оперативного статистичного моніторингу міграційних процесів з метою підвищення достовірності даних щодо кількості трудових мігрантів та обсягу їх міграційних заробітків;

– створення сприятливих умов легалізації грошових переказів, їх здешевлення та гарантування безпеки й своєчасності надходження до адресата через застосування новітніх технологій у фінансово-банківському секторі;

– лібералізація сфери валютних надходжень, що передбачає відкриття валютних рахунків та встановлення на них вищих відсотків, а також надання певних пільг для їх власників.

На нашу думку, використання даних рекомендацій у загальнодержавних та регіональних програмах і проектах сприятиме припливу міграційного капіталу в Україну, що, у свою чергу, стане важливим чинником її інноваційного розвитку.

5.5. Оподаткування доходів домогосподарств: інвестиційно-стимулюючий ефект

В умовах розвитку вітчизняної системи оподаткування в частині формування демократичної і соціально орієнтованої податкової системи важливого значення набуває визначення та обґрунтування напрямів удосконалення механізму оподаткування доходів домогосподарств, який безпосередньо впливає на рівень добробуту громадян, ступінь диференціації доходів різних верств населення країни, а також рівень соціальної напруги в суспільстві.

Оподаткування доходів домогосподарств використовується як важливий інструмент усіх без винятку податкових систем країн світу. Як зазначає К. Швабій, «...проблема оподаткування

доходів населення є однією з фундаментальних проблем оподаткування. Це зумовлено різними причинами. Одна з основних полягає у тому, що доходи фізичних осіб є стабільним та великим об'єктом оподаткування»²³⁵. Окрім доходів домогосподарств, автор зазначає, що оподаткуванню підлягає майно населення, а також споживчі витрати.

До складу доходів населення (домогосподарств), які підлягають оподаткуванню в Україні, відносять: доходи від трудової діяльності і доходи від підприємницької та інвестиційної діяльності. У даному контексті надзвичайно важливе значення з точки зору задоволення фіскальних і регулюючих інтересів оподаткування має оподаткування доходів від трудової діяльності, а саме справляння податку на доходи фізичних осіб в Україні (в недалекому минулому – прибуткового податку з громадян).

Податок на доходи фізичних осіб є прямим податком, який безпосередньо залежить від виду і рівня доходів громадян. Цей податок в Україні відносять до загальнодержавних податків і зборів, проте більше 95% цього податку надходить до місцевих бюджетів за місцем реєстрації фізичної особи. А до державного бюджету надходить лише 50% податку на доходи фізичних осіб, мобілізованого на території м. Києва.

У табл. 5.4 представлено динаміку надходження податку на доходи фізичних осіб до Зведеного бюджету України у період 2007–2013 рр.

Як свідчать наведені у табл. 5.4 дані, динаміка надходження податку на доходи фізичних осіб до зведеного бюджету демонструє стійке зростання платежів з 34,7 млрд. грн. у 2007 р. до 72,1 млрд. грн. у 2013 р. тобто більш як у два рази, виняток становить 2009 р., в якому надходження даного податку скоротилися порівняно з попереднім роком на 1,4 млрд. грн. У розрізі оподаткування окремих видів доходів фізичних осіб більше 90% становить податок на доходи найманих працівників.

²³⁵ Швабій К. І. Пріоритети реформування податку на доходи фізичних осіб в сучасних умовах / К. І. Швабій // Збірник наукових праць Ірпінської фінансово-юридичної академії (економіка, право). – 2013. – № 2. – С. 50–54.

Таблиця 5.4

**Динаміка надходження податку на доходи фізичних осіб
до Зведеного бюджету України у 2007–2013 рр. (млн. грн.)***

Показники	2007 р.	2008 р.	2009 р.	2010 р.	2011 р.	2012 р.	2013 р.
Податок на доходи фізичних осіб, у тому числі:	34782,0	45895,7	44485,2	51029,2	60224,5	68092,4	72151,1
податок на доходи найманих працівників / сплачений податковими агентами із заробітної плати	31307,2	41981,0	41047,7	46540,9	53217,9	59320,7	61955,1
ПДФО суб'єктів підприємницької діяльності і незалежної професійної діяльності	209,9	280,3	322,2	272,7	415,7	–	–
ПДФО на дивіденди та роялті	261,4	330,5	236,1	365,8	418,7	–	–
ПДФО у вигляді вирахувів або прізів	21,2	26,5	18,9	16,5	44,8	–	–
ПДФО нерезидентів	30,3	35,7	39,6	43,9	43,5	–	–
ПДФО військовослужбовців та осіб рядового і начальницького складу	1297,6	1631,6	1779,2	1986,9	2297,4	2372,7	2587,9
ПДФО від інших видів діяльності / сплачений податковими агентами із доходів інших, ніж заробітні плати	961,8	605,5	327,8	386,3	526,8	2532,2	3534,8
ПДФО від продажу та оренди нерухомого майна	406,0	648,5	350,5	487,5	1378,2	–	–
ПДФО від продажу та оренди рухомого майна	7,7	19,6	24,8	49,7	297,5	–	–
ПДФО від спадщини	4,7	46,6	71,1	95,7	174,3	–	–
ПДФО шахтарів	–	–	–	527,0	1229,1	1349,5	1464,8
Фіксований ПДФО від зайняття підприємницькою діяльністю	272,3	286,3	264,3	253,2	21,5	–	–
ПДФО, що сплачується фізичними особами за результатами річного декларування	–	–	–	–	–	2517,4	2608,3

*Складено автором на основі: Річні звіти про виконання Державного і місцевих бюджетів України у 2007–2013 рр. Електронний архів [Електронний ресурс]. – Режим Доступу : <http://treasury.gov.ua>.

Із 2012 р. за ст. 162.1.3 Податкового кодексу України до платників податку на доходи фізичних осіб включено податкового агента, який зобов'язаний нараховувати, утримувати та сплачувати податок до бюджету від імені та за рахунок фізичної особи, вести податковий облік, подавати податкову звітність податковим органам і нести відповідальність за порушення встановлених норм²³⁶. Таке положення звільняє фізичних осіб, які отримують протягом року доходи винятково від податкових агентів, від подання річної декларації. Так, з 2012 р. даний платіж визначено як податок, сплачений податковими агентами із заробітної плати, він у динаміці 2007–2013 рр. має тенденцію до зростання своїх значень із 31,3 млрд. грн., до 61,9 млрд. грн. або майже у два рази.

Незначну частку у структурі податку на доходи фізичних осіб займають платежів із доходів таких видів діяльності: від продажу і оренди рухомого і нерухомого майна, спадщини, виграшів і призів, від оподаткування доходів нерезидентів, військовослужбовців та ін.

Характеризуючи механізм оподаткування податком на доходи фізичних осіб, особливу увагу слід звернути на пільгове оподаткування, яке у чинному Податковому кодексі України визначено як податкова соціальна пільга, адже при її використанні досягається відповідний соціальний ефект.

Специфіка пільгового оподаткування доходів фізичних осіб характеризується тим, що від оподаткування звільняється певна частина доходу платника податку, якщо цей дохід дорівнює відповідному обсягу, визначеному щорічно Законом України «Про Державний бюджет України», і він залежить від прожиткового мінімуму доходів громадян і мінімальної величини заробітної плати.

Відповідно до положень Податкового кодексу України податкова соціальна пільга з 01.01.2011 р. до 31.12.2014 р. дорівнює 50% від розміру прожиткового мінімуму для працездатної

²³⁶ Податковий кодекс України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>.

особи (у розрахунку на місяць), встановленої за законом на 1 січня звітного податкового року, – для будь-якого платника податку (табл. 5.5).

Таблиця 5.5

Розмір податкової соціальної пільги зі сплати податку на доходи фізичних осіб в Україні у 2011–2014 рр.*

Рік	Граничний розмір доходу, який дає право на отримання податкової соціальної пільги, грн.	Прожитковий мінімум (ПМ), грн.	Розмір пільги, % ПМ	Сума податкової соціальної пільги, грн.		
				100% для осіб, визначених у п. 169.1.1 та п. 169.1.2 ПКУ	150% для осіб, визначених у п. 169.1.3 ПКУ	200% для осіб, визначених у п. 169.1.4 ПКУ
2011	1320,00	941,00	50	470,50	705,75	941,00
2012	1500,00	1073,00	50	536,50	804,75	1073,00
2013	1610,00	1147,00	50	573,50	860,25	1147,00
2014	1710,00	1218,00	50	609,00	913,50	1218,00

*Складено автором на основі: Річні звіти про виконання Державного і місцевих бюджетів України у 2007–2013 рр. Електронний архів [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://treasury.gov.ua>.

Таким чином, дані, представлені у табл. 5.5, демонструють динаміку поступового зростання величини прожиткового мінімуму доходів громадян у період 2011–2014 рр. з 941 грн. до 1218 грн., або на 277 грн. (29%). Річні темпи зростання прожиткового мінімуму не є стабільними і в останні роки скорочуються. Зокрема, якщо у 2012 р. порівняно з 2011 р. величина прожиткового мінімуму для працездатних громадян зросла на 132 грн., то у наступних роках – 72 грн. та 71 грн. відповідно. При цьому за аналізований період рівень інфляції був значно вищим, що практично знизило життєвий рівень громадян.

Зростання прожиткового мінімуму громадян за останні роки зумовило зростання розміру граничного доходу платника податку, який дає право на отримання податкової соціальної пільги з 1320 грн. у 2011 р. до 1710 грн. у 2014 р., або на 390 грн.

Податкова соціальна пільга характеризується перерозподільними властивостями при оподаткуванні доходів громадян,

оскільки визначає групи платників за їх соціальним статусом та спроможністю до праці. Існуючий підхід певною мірою реалізує принцип платоспроможності платника податку на доходи фізичних осіб.

Водночас, на нашу думку, недоліком справляння податку на доходи фізичних осіб в Україні є те, що право на податкову соціальну пільгу мають лише особи, розмір заробітної плати який становить не більш як задекларований розмір (у 2014 р. – 1710 грн.), а якщо фізична особа отримує заробітну плату, наприклад, 1720 грн., то права на отримання соціальної пільги у неї нема. Виникає питання, яким чином додаткових 10 грн. заробітної плати спроможні забезпечити необхідні життєві потреби людини. Зважаючи на вищезазначене, вважаємо, що необхідно внести корективи у вітчизняне податкове законодавство з метою звільнення від оподаткування величини прожиткового мінімуму для усіх громадян незалежно від величини заробітної плати, а суму, більшу за дану величину, оподатковувати відповідними ставками податку за прогресивною шкалою.

Ще одним елементом пільгового оподаткування доходів фізичних осіб є податкова знижка, яка включає фактично здійснені витрати платником податку на певні призначення, на суму яких зменшується річний оподатковуваний дохід платника. До зазначених витрат відносять: частину процентів, сплачених за користування іпотечним житловим кредитом; пожертвування та благодійні внески неприбутковим організаціям; витрати на освіту, охорону здоров'я і сплату страхових платежів; оплату допоміжних репродуктивних технологій; витрати на переобладнання власного транспортного засобу паливною системою, що альтернативна системі, яка функціонує на бензиновому паливі. Пільгове оподаткування доходів фізичних осіб з використанням податкової знижки є надзвичайно важливим з огляду на ймовірність досягнення інвестиційно-стимулюючого ефекту. Адже звільнення від оподаткування частини вищеперерахованих витрат, які здійснюються за рахунок отриманих доходів, дозволяє їх власнику інвестувати кошти на необхідні життєві потреби до-

могосподарства (здоров'я, освіта, житло та інше). Такий преференційний підхід в оподаткуванні доходів домогосподарств дозволяє стимулювати здійснення витрат, що, в свою чергу, сприяє зростанню попиту на зазначені послуги.

Водночас необхідно зауважити, що механізм надання податкових знижок, який також використовується багатьма країнами світу, вказує на суттєві недоліки вітчизняної практики. По-перше, перелік витрат, які включаються до податкової знижки, є доволі вузьким і потребує розширення з метою скорочення обсягу соціальних трансфертів, які надаються з бюджетів різних рівнів. По-друге, наявність значного часового лагу між періодом здійснення витрат, які включаються до податкової знижки, і фактичною виплатою коштів, які повертаються з бюджету, часто зумовлює знецінення грошових коштів²³⁷. Даний момент є особливо актуальним у період кризових явищ та зростаючих темпів інфляції, які супроводжують економіку України сьогодні. Так, виникає необхідність суттєвого удосконалення механізму оподаткування доходів фізичних осіб шляхом запровадження прогресивної шкали оподаткування та пільг зі сплати цього платежу, що дасть змогу державі регулювати рівень добробуту громадян.

Таким чином, підсумовуючи вищевикладене, можна окреслити основні напрями удосконалення системи оподаткування доходів домогосподарств в Україні. Зокрема, на нашу думку, необхідно:

– провести суттєві реформи у сфері оподаткування доходів фізичних осіб в частині розширення об'єкта оподаткування при зниженні податкових ставок і прогресії при побудові їхньої шкали. Такий підхід зумовлений, з одного боку, необхідністю підвищення трудової активності населення й забезпечення більш справедливого оподаткування фіскальних суб'єктів, що володіють різними рівнями доходів, а з іншого боку – посиленням боротьби з ухиленням від сплати податків;

²³⁷ Заклекта-Берестовенко О. С. Проблематика оподаткування доходів фізичних осіб в Україні / О. С. Заклекта-Берестовенко // Стратегічні орієнтири формування і реалізації фіскальної політики України : кол. моногр. за ред. А. І. Крисоватого. – Тернопіль : Вектор, 2012. – 356 с.

– у контексті реформування механізму справляння податку на доходи фізичних осіб, на нашу думку, доцільно податкову соціальну пільгу застосовувати до будь-якого обсягу доходу фізичних осіб, тобто мінімальний прожитковий мінімум повинен відповідати неоподаткованому мінімуму доходів громадян, а з доходу понад цю суму розраховувати податок на доходи фізичних осіб за прогресивною шкалою. Зважаючи на те, що з 01.01.2014 р. запроваджено розмір мінімальної заробітної плати на рівні 1218 грн., запропонуємо таку шкалу прогресивного оподаткування доходів громадян:

- 1) до 1 НМДГ (1218 грн.) для працездатних осіб доречно було б запровадити ставку 0%;
- 2) 1–3 НМДГ (1219–3654 грн.) – 10%;
- 3) 3–6 НМДГ (3655–7308 грн.) – 15%;
- 4) 6–10 НМДГ (7309–12180 грн.) – 20%;
- 5) понад 10 НМДГ (12181 грн.) – 25%.

Застосування помірних ставок сприятиме зниженню податкового навантаження на платників із низьким і середнім рівнем доходів та його поступовому підвищенню для заможних платників, що дозволить збільшити надходження до бюджету. Таким чином, податкова соціальна пільга сприятиме дотримання принципу соціальної справедливості, а оподаткування податком на доходи фізичних осіб за прогресивною шкалою дозволить забезпечити інтереси фіска;

– іншим варіантом модернізації механізму справляння податку на доходи фізичних осіб може бути диференціація ставок податку залежно від джерел отриманого доходу, зокрема пропонуємо запровадити менш прогресивну шкалу оподаткування для трудових доходів населення. Для нетрудових доходів громадян, отриманих у вигляді відсотків на вкладений капітал, здачу майна в оренду, нараховані депозити та інше, запровадити диференційовані ставки, але більші, як 5% (на сьогодні). Адже це доходи, отримані без вкладання фізичної праці та не пов'язані із погіршенням здоров'я та стану людини і не потребують достатньо вагомих зусиль;

– у майбутньому доцільно розвивати різні варіанти системи оподаткування доходів громадян, у тому числі актуальним є сімейне оподаткування, яке передбачає зменшення ставок податку для працюючого населення, що має на утриманні неповнолітніх дітей, інвалідів, інших утриманців. Такий підхід дозволить зменшити надання соціальних трансфертів окремим пільговим категоріям громадян, зникне необхідність додаткової роботи працівників соціальних служб з перерахунку коштів населенню з особливими потребами.

5.6. Вплив фінансової політики на формування ринку заощаджень в Україні

Розширене відтворення суспільного виробництва значною мірою залежить від тієї частини фінансових ресурсів суспільства, яка виступає у формі чистих заощаджень та яку реалізують усі суб'єкти національної економіки: підприємства, фінансово-кредитні установи, населення, держава. Заощадження можуть здійснювати значний вплив на інноваційний розвиток економіки при відповідній їх частці у валовому внутрішньому продукті. Тому дослідження ринку заощаджень є важливим аспектом побудови ефективного механізму функціонування фінансової системи загалом та реалізації фінансової політики держави зокрема.

Розвиток теорії заощадження в економічній думці охоплює два періоди. Перший період характеризується тим, що максимізація заощаджень розглядалася економістами як позитивне явище. Тільки окремі економісти не висловлювали оптимізму в цьому питанні. У працях учених XVI–XIX ст. домінувала думка про те, що заощадження створюють ресурси для нагромадження, а обсяг інвестиційної діяльності визначається цими ресурсами.

Однак розвиток ринкової економіки у XX ст. значною мірою виявив, що заощадження – це не тільки передумова економічного зростання, а й причина диспропорцій в економіці. Тому другий період – це період визнання суперечливості

процесу заощадження, оскільки ринкова економіка не завжди була спроможною використати наявні ресурси. У таких умовах збільшення їх загального обсягу може виявитися не тільки безрезультатним, а й здатним призвести до ще більших втрат і дисбалансів і дисбалансів.

Зважаючи на вищезазначене, виникає необхідність оцінки ролі ринку заощаджень у функціонуванні фінансового механізму та впливу важелів фінансової політики держави на даний сектор економіки. Динаміка основних показників функціонування ринку заощаджень в Україні представлена у табл. 5.6.

Таблиця 5.6

Динаміка основних показників функціонування ринку заощаджень в Україні у 2009–2013 рр.*

(млн. грн.)

Показник	2009 р.	2010 р.	2011 р.	2012 р.	2013 р.
ВВП	913345	1082569	1302079	1408889	1454931
Валове нагромадження капіталу	167644	195927	241785	265349	264336
Валові заощадження	151746	197649	208406	198619	X
Чисті заощадження	44542	82311	82597	12324	X
Заощадження населення	80377	161867	123123	147280	132570
Коефіцієнт локалізації	1,105	0,991	1,160	1,336	X

*Складено автором на основі даних Державної служби статистики України.

Як свідчать наведені у табл. 5.6 дані, в Україні у 2009–2013 рр. спостерігається тенденція до зростання ВВП та валового нагромадження капіталу. За досліджуваний період піку зростання заощадження досягли у 2011 р., а в 2012 р. спостерігаємо суттєве скорочення суми валових та чистих заощаджень, що спричинене низкою факторів валютної та грошово-кредитної політики. Кількісною мірою відхилення результативної ознаки від факторної є коефіцієнт локалізації, який розраховано як співвідношення суми валового нагромадження капіталу до валового заощадження. У тих секторах, де питома вага нагромадження

більша за питому вагу заощадження, коефіцієнти локалізації перевищують одиницю. Це означає, що на кожний з цих секторів припадає менший обсяг нагромадження, якщо порівняти з пропорційним для них обсягом заощаджень. Тобто в Україні протягом досліджуваного періоду лише у 2010 р. обсяг заощаджень перевищував нагромадження капіталу, а це свідчить про неузгодженість і непропорційність розподілу фінансових ресурсів на макрорівні.

Заощадження є одним з основних джерел нагромадження в економіці (інше джерело – капітальні трансферти). Валове нагромадження як елемент ВВП включає валове нагромадження основного капіталу, зміну запасів матеріальних оборотних коштів і чисте придбання цінностей. Враховуючи досвід країн, що розвиваються і одночасно характеризуються найбільш динамічними темпами розвитку (наприклад, Китай), норма валового нагромадження повинна бути значно вищою за середній рівень і досягати 30% (в таких країнах інвестиції перевищують заощадження).

Зміна ролі держави щодо регламентування та планування економічних процесів у ринковій економіці визначає необхідність розбудови якісно нової системи взаємодії між суб'єктами фінансової системи безпосередньо за сучасних реалій розвитку економіки України та з урахуванням законодавчо закріплених і декларованих в основних законах норм і гарантій для населення соціальної держави.

Політика держави у сфері регулювання ринку заощаджень має значний вплив на фінанси домогосподарств та фінанси підприємств і формує передумови та виступає певною основою для можливостей функціонування, здійснення домогосподарствами ефективного управління власними фінансовими ресурсами. Кожен елемент фінансової політики здійснює окремий вплив на ринок заощаджень (зокрема вирішальними є інструменти фіскальної, грошово-кредитної і валютної політики держави) (табл. 5.7).

Таблиця 5.7

**Вплив складових фінансової політики
на стимулювання розвитку ринку заощаджень в Україні**

Складові фінансової політики	Заходи та інструменти впливу	Результати використання
Податкова політика	<ul style="list-style-type: none"> – Зменшення податкового тиску, зокрема щодо іноземного інвестування; – застосування пільг та стимулів для вирішення інвестиційних завдань (податкові канікули, регресивне оподаткування); – спрощення процедури оподаткування, обліку та адміністрування податків. 	<p>Стимулювання збільшення продуктивності праці, поліпшення умов існування приведе до економії на витратах та збільшення доходів населення і суб'єктів господарювання, що дозволить збільшити обсяг заощаджень. При використанні податкових пільг (а не зменшенні податкових ставок) можна стимулювати інвестиційну діяльність, не зменшуючи надходжень до бюджету.</p>
Бюджетна політика	<ul style="list-style-type: none"> – Формування за допомогою держави «точок зростання»; – пільгове кредитування фізичних і юридичних осіб; – формування об'єктивних показників бюджетів розвитку. 	<p>Селективне фінансування дозволить інвестувати кошти у прибуткові проекти і заощаджувати на збиткових. Налагодження системи пільгового кредитування (молоді, малого бізнесу тощо) дозволить знизити витрати населення і суб'єктів господарювання, що вивільнить кошти для заощадження.</p>
Грошово-кредитна і валютна політики	<ul style="list-style-type: none"> – Стабілізація обмінного курсу; – ремонетизація економіки за рахунок строкових депозитів підприємств, фізичних осіб; – розширення мережі обігу цінних паперів, інтеграція до міжнародного фінансового ринку. 	<p>Вирішення дилеми вибору гривневих та доларових депозитів. Стимулювання населення та юридичних осіб до вкладання депозитів шляхом інформування та індивідуального підбору ефективних програм вкладів.</p>

Оптимальним варіантом соціально-економічного розвитку є самофінансування розширеного відтворення на мікрорівні та розв'язання міжгалузевих проблем на загальнодержавному рівні, нарощування темпів створення виробничої та соціальної інфраструктури, державне фінансування науково-технічних програм, реалізація яких сприятиме розробленню та впровадженню новітніх технологій.

Нині у виробничому секторі економіки склалися негативні тенденції щодо формування заощаджень. Зокрема, у промисловості, де створюється до 50% валового прибутку, первинний і вторинний перерозподіл ресурсів доданої вартості призводить до формування від'ємних значень чистого нагромадження капіталу та зменшення чистого багатства. Це спричинило послаблення стимулюючих мотивів до збільшення випуску товарів і послуг.

Для нормалізації процесу відтворення норма чистих заощаджень повинна становити не менше 20% обсягу ВВП, що забезпечить потреби нагромадження фінансових активів та погашення боргових зобов'язань країни. Це пов'язано з вивільненням відтворювального потенціалу виробничої сфери і створенням умов для її прибуткового функціонування. Для цього слід завершити передачу об'єктів соціально-культурної сфери з балансу підприємств на баланс місцевих органів виконавчої влади, послабити податкове навантаження на товаровиробників та реструктуризувати підприємства.

У довгостроковій перспективі необхідно оптимізувати структуру використання заощаджень, забезпечити спрямування основних потоків інвестицій переважно в галузі, що мають найбільшу питому вагу доданої вартості, зокрема в машинобудування, інформаційну інфраструктуру, зв'язок, біотехнології, харчову промисловість. Значні потенційні можливості у зростанні доданої вартості мають також нафтогазова, хімічна і нафтохімічна галузі. Особливої уваги потребує легка промисловість, яка раніше виробляла основну частину додаткового продукту.

Значним, але невикористаним фінансовим ресурсом є потенціал домашніх господарств, який формується за рахунок заощаджень та придбання цінних паперів, купівлі іноземної валюти, а також залишків коштів населення. У країнах з розвинутою ринковою економікою чверть національних заощаджень формується саме за рахунок заощаджень громадян. З цією метою необхідно впровадити систему заходів для посилення довіри населення до вітчизняних кредитно-фінансових установ шля-

хом гарантування повного зберігання коштів і одержання сталого відсоткового доходу.

Оскільки заощадження частини власних доходів – це добровільна справа домашніх господарств, то впливати на потік заощаджень можливо лише через їх економічні інтереси. Тому використовувати важелі впливу на даний сектор економічних відносин можливо лише непрямими методами.

Подальшого розвитку, на нашу думку, має набути фінансова інфраструктура, що також сприятиме мобілізації коштів населення в інвестиційну сферу. Для цього необхідно впроваджувати ефективне медичне і соціальне страхування, поширювати страхування приватного житла, транспортних засобів, майнової відповідальності. Також доцільно активізувати емісію цінних паперів для продажу населенню, кошти від чого спрямовуватимуться на цільове фінансування інвестиційних проектів з невеликим терміном окупності. Забезпечуватиметься підтримка приватних інвестицій у житлове будівництво шляхом надання довгострокових пільгових кредитів для покриття частини витрат інвестора.

На сучасному етапі розвитку українського суспільства домінантою фінансової політики є її соціальна спрямованість, забезпечення соціальної безпеки людини і суспільства. З огляду на швидкі темпи технологічного розвитку зменшується потреба в робочій силі, що провокує збільшення кількості осіб неповної зайнятості, а отже, відбуваються структурні зрушення щодо учасників соціального страхування (збільшується кількість осіб, орієнтованих на інші форми забезпечення власного добробуту, зокрема за допомогою укладання з різними фінансовими інститутами договорів за програмами формування для домогосподарств певного життєвого рівня у майбутньому).

Стрімке збільшення зацікавленості до інвестування у фінансові активи впливає не лише на зменшення інвестицій у реальний капітал, а й негативно позначається на розвитку систем недержавного пенсійного забезпечення.

Формування ефективної політики зайнятості населення дасть змогу не лише покращити матеріальний стан домогосподарств, а й забезпечить позитивні тенденції щодо формування належного пенсійного забезпечення у майбутньому. Тому в Україні необхідно перебудувати фінансову і соціальну політику з пасивної політики соціального забезпечення до активних дій щодо збільшення зайнятості через допомогу у пошуку роботи, адже за сучасних стратегій розвитку саме зайнятість розглядається як «найкращий захист від бідності».

Одним із вирішальних факторів економічного зростання є забезпечення взаємозв'язку національних заощаджень та рівня бюджетного дефіциту і платіжного балансу. Досі внутрішніх ресурсів не вистачало для покриття поточних витрат держави. Тому необхідно збільшувати частку національних заощаджень у складі ВВП. Одним із пріоритетних напрямків на сучасному етапі має стати створення в Україні необхідних і достатніх умов для мобілізації та використання внутрішніх джерел фінансування економіки, зокрема за рахунок інструментів підвищення фінансової активності домогосподарств, що прямо та опосередковано впливає на збільшення норми національних заощаджень і може мати значний прямий та непрямий вплив на розвиток реального сектору економіки загалом і фінансових ринків зокрема. З одного боку, прямий ефект виявляється у зміні складових пропозиції фінансових ресурсів в економіці: частка довгострокових ресурсів збільшується, що впливає на підвищення попиту на фінансові інструменти.

Відповідно розвиток системи мобілізації заощаджень сприяє підвищенню ліквідності ринків капіталів та покращенню фінансової структури фірм. З іншого боку, непрямий вплив заощаджень виявляється у сприянні розвитку інновацій, у тому числі й усіх суб'єктів фінансового ринку та корпоративного сектору.

Розвиток системи мобілізації заощаджень забезпечує зростання попиту на операції з корпоративними правами та вищий рівень професійного управління фінансовими інструментами, а отже, збільшує рівень капіталізації фінансових посередників.

Ефект є тим більшим, чим на довший строк мобілізуються заощадження домогосподарств: збільшення частки пасивів із невисокою ліквідністю у портфелі фінансових посередників вимагає від них адекватних дій щодо їх збалансування для підтримання бажаного рівня ліквідності. Відповідно фінансово-кредитні інститути зменшують питому вагу неліквідних активів на користь ліквідних (короткострокових депозитів та облігацій й акцій), що викликає збільшення попиту на фінансові інструменти, які обертаються на фінансових ринках.

Вплив заощаджень на розвиток фінансового сектору також виявляється у сприянні зростанню інновацій через стимули використання інструментів хеджування та деривативів. Зокрема, прийняття мінімальних вимог щодо портфелів фінансових посередників у Сполучених Штатах та Великобританії стали ключовими для розвитку нових фінансових інструментів, таких як облігації, забезпечені пулом іпотек, індексовані депозити, облігації, ф'ючерси та опціони, облігації із нульовим купоном тощо.

Розвиток мережі фінансових посередників, які мобілізують заощадження, створює можливості для модернізації фінансових ринків, формування ефективних систем торгівлі та оформлення угод, використання сучасних систем обліку та аудиту фінансових операцій, включаючи підвищення безпеки заощаджень для вкладників (за рахунок поліпшення якості інформації щодо напрямків їх розміщення та системи гарантування вкладів).

Стимулювання збільшення заощаджень також сприяє поліпшенню системи регулювання економіко-правових відносин у фінансовій сфері, що виявляється у захисті прав акціонерів та інвесторів, індсайдерської інформації та поліпшує загальний рівень корпоративного управління в економіці. Фінансові посередники здійснюють моніторинг за тими економічними агентами, діяльність яких є об'єктом інвестування, та за необхідності використовують важелі впливу для підвищення норми прибутку на вкладений капітал.

Мобілізація грошових доходів домогосподарств ґрунтується на стабільності фінансового сектору економіки загалом. Тому

для широкого залучення коштів населення важливо забезпечити надійний та ефективний нагляд за діяльністю фінансових посередників. Одним із пріоритетних напрямків удосконалення нагляду за економічними агентами фінансового ринку має стати контроль за тим, як фінансові посередники ефективно управляють ризиками через впровадження прогресивних систем моніторингу, оперативної діагностики та вчасного реагування, зокрема на проблеми із короткостроковою ліквідністю, ризиковістю операцій, нестабільністю валютного курсу.

Важливим чинником, що стримує вкладення коштів на рахунки у фінансово-кредитних установах, є недовіра до стабільності та надійності фінансового сектору. Однак це явище можна подолати, створивши ефективну й досконалу систему страхування депозитних рахунків, запровадивши механізм індексації вкладів, вживши заходів щодо підвищення інформаційної прозорості функціонування та регулювання фінансового ринку.

Таким чином, ефективність ощадно-інвестиційного процесу значною мірою визначається взаємообумовленістю державної політики доходів та інвестиційної політики. Вважаємо, що цілеспрямована державна політика у сфері доходів дозволить знизити диференціацію населення за рівнем доходів і забезпечить стійкий платоспроможний попит в економіці, який є необхідним для розвитку національного виробництва. А державна інвестиційна політика основними пріоритетами має визначити формування належної інфраструктури фінансового ринку та стимулювання вкладень у високотехнологічні та інноваційні галузі економіки. Традиційно держава фінансує перспективні, проте й найбільш ризикові інвестиційні проекти, тому уряд повинен активно залучати до фінансування венчурних проектів саме корпоративних інвесторів, а не приватних (абсурдно залучати до фінансування ризикових проектів пенсійні накопичення). Водночас держава не повинна самоусуватися від регулювання приватних інвестицій, а її роль у цьому процесі має полягати у правовому регулюванні та ліцензуванні окремих видів діяльності, а також створенні системи ефективного державного контролю за збереженістю приватних

заощаджень (відсутність такого контролю призвела на початку 90-х рр. XX ст. до масового утворення фінансових пірамід та інших зловживань із коштами фізичних осіб).

Тому в сучасних умовах української економіки необхідними є розроблення і впровадження дієвих та ефективних механізмів залучення заощаджень вітчизняних домогосподарств до економічних процесів. Серед найбільш пріоритетних напрямів виокремимо:

– інституціональний (становлення і стрімкий розвиток, окрім розгалуженої мережі банківських установ, різноманітних небанківських фінансово-кредитних інституцій: кредитних спілок, недержавних пенсійних фондів, інститутів спільного інвестування тощо);

– інструментальний (розширення переліку фінансових послуг і продуктів, що надаються приватному інвестору, а також продукування нових інвестиційних інструментів, створення належних умов для диверсифікації вкладень домогосподарств);

– гарантійний (удосконалення чинного законодавства щодо гарантування вкладів фізичних осіб з урахуванням передового зарубіжного досвіду, а також захист і підтримка конкурентних позицій вітчизняних фінансових установ щодо аналогічних установ-нерезидентів на українському ринку, адже входження у національну фінансову систему іноземних власників та іноземного капіталу ускладнює процес прогнозування та контролю за ефективністю їх функціонування);

– освітньо-інформаційний (створення належних умов для здобуття громадянами необхідних знань щодо основних тенденцій та особливостей функціонування фінансового ринку, а також доступних пересічному інвестору джерел отримання необхідної фінансової інформації).

Вважаємо, що перераховані вище заходи законодавчого, організаційного та освітнього характеру сприятимуть активізації фінансової поведінки вітчизняних домогосподарств і залученню їх до діяльності на фінансовому ринку України. У свою чергу, збільшення кількості роздрібних учасників фінансового ринку та масштабів акумульованих на ньому активів сприятиме поступовому виходу національної економіки із кризового стану.

5.7. Фінансова грамотність населення як важлива передумова реалізації фінансової політики

Суттєву роль в успішній реалізації найважливіших напрямів фінансової політики держави і домогосподарств відіграє розуміння населенням основних засадничих принципів цієї політики та здатність адекватно реагувати на ймовірні виклики, які можуть супроводжувати цей процес. Відповідно особливої актуальності у зв'язку з цим набуває питання підвищення рівня фінансової грамотності населення як важливої передумови ефективної реалізації стратегічних векторів фінансової політики держави.

Сьогодні уряди багатьох розвинених країн світу дійшли розуміння того, що освічені, впевнені в собі громадяни, які спроможні взяти на себе більшу відповідальність за особисті фінанси та відігравати активну роль на ринку фінансових послуг, формують міцну основу для успішного розвитку суспільства.

Ринкові трансформації базових економічних відносин у суспільстві, пов'язані з формуванням інституту приватної власності, виникненням різних організаційно-правових форм функціонування суб'єктів господарювання, включенням України до міжнародного фінансового ринку, зосередили увагу на питаннях фінансової грамотності населення та підвищили їх актуальність для вітчизняної практики.

Проблеми підвищення рівня фінансової грамотності населення та її вплив на фінансову поведінку домогосподарств сьогодні перебувають у полі зору зарубіжних вчених та керівників урядів розвинених країн світу, адже фінансово грамотне населення здатне попереджати бідність, приймати більш ефективні та зважені фінансові рішення, що сприяє стабільному розвитку фінансових ринків і стимулює економічне зростання в країні. Проте вивченню цієї проблематики у сучасній вітчизняній економічній літературі належної уваги не приділяється. А вона, на

наш погляд, є надзвичайно важливою в сучасних умовах, адже громадяни, які володіють азами фінансової грамотності, можуть самостійно аналізувати й оцінювати основні тенденції економічного життя держави і відповідно до обставин приймати більш ефективні та зважені фінансові рішення, моделювати стратегії своєї фінансової поведінки, обираючи найбільш ефективні та оптимальні з них.

Вибір домогосподарствами активних стратегій фінансової поведінки потребує наявності певних фінансових знань та формування відповідної фінансової культури українських громадян. Так, фінансова освіта та фінансова грамотність населення є одним з найважливіших факторів як економічного зростання держави загалом, так і підвищення рівня доходів домогосподарств зокрема. Водночас фінансова грамотність громадян є потужним інструментом подолання бідності, одним із вагомих методів нівелювання економічних ризиків у державі.

Зважаючи на викладене вище, надзвичайно важливим є аналіз ситуації, що склалася сьогодні у сфері фінансової освіти та фінансової грамотності населення, з метою виявлення її впливу на реалізацію основних напрямів фінансової політики в Україні. Причому вигоди від високого рівня фінансової грамотності населення розподіляються між різними суб'єктами, основними з яких є: споживачі товарів та фінансових послуг; фінансові установи і організації; регулятори фінансового ринку; уряд; роботодавці. Тобто основними організаторами та спонсорами програми фінансової грамотності мають виступати як держава, так і неурядові організації та комерційні структури.

Однак найбільш важлива роль серед усіх інститутів, на нашу думку, має відводитися державі, яка впроваджує норми та правила функціонування фінансових ринків, захисту вкладників, інвесторів тощо, координує програму фінансово-економічної грамотності з метою забезпечення економічного зростання та підвищення добробуту громадян. Основною

метою діяльності держави щодо підвищення рівня фінансової грамотності населення є розвиток людського потенціалу, підвищення рівня добробуту та фінансової безпеки громадян України, зміцнення стабільності фінансової системи й загальної конкурентоздатності української економіки, формування довгострокового інвестиційного попиту, розвиток фінансового ринку в Україні.

Слід зазначити, що найбільш поширеними державними інститутами з підвищення фінансово-економічної культури в світовій практиці є: центральні банки (Бельгія, Чехія, Польща, Угорщина), фінансові регулятори (США, Естонія, Ірландія, Японія, Великобританія), організації та інститути з питань зайнятості населення (Австрія, Чехія, Франція), Міністерство освіти та освітні організації (Словаччина), різні спеціальні фонди (Південно-Африканська Республіка)²³⁸.

Одночасно проблема фінансової грамотності населення актуальна й для комерційних організацій, установ. Перш за все, це банківські установи, страхові компанії, які разом з економічно та фінансово обізнаним клієнтом розширюють доступ до фінансових ресурсів; отримують зростання попиту на фінансові продукти; знижують витрати щодо фінансових ризиків своєї діяльності. Крім того, фінансово грамотний клієнт розумно сприймає будь-які зміни в соціально-економічному, політичному, суспільному середовищі, а тому не виступає генератором нестабільності у випадку кон'юктурних змін²³⁹.

Тому в останнє десятиріччя у багатьох економічно розвинутих країнах і країнах, що розвиваються, щораз більше уваги приділяється підвищенню рівня фінансової грамотності населення. Цей процес розпочинався здебільшого у формі окремих ініціатив громадських та приватних організацій щодо надання допомоги громадянам в управлінні особистими фінансами та інформування про ті чи інші фінансові про-

²³⁸ Ломачинська І. А. Фінансова грамотність як основа оптимізації фінансової поведінки в умовах глобальної трансформації / І. А. Ломачинська // Вісник ОНУ ім. І. І. Мечникова. – 2011. – Т. 16 (вип. 20). – С. 121.

²³⁹ Там само. – С. 122.

дукти і послуги. Проте з часом питання фінансової грамотності та освіти розвинулися до рівня національних програм і стратегій²⁴⁰.

Питання підвищення фінансової грамотності особливо актуальне для України, оскільки більшість населення має не лише поверхове уявлення про принципи функціонування фінансових ринків та можливості інвестування на них, а й відчуває недовіру до фінансових інститутів. Загалом низький рівень фінансової грамотності громадян спричинений низкою таких проблем: недостатня поінформованість про фінансові послуги; брак знань щодо прав та обов'язків споживачів фінансових послуг; необізнаність щодо видів фінансових ризиків та управління ними. Крім зазначених проблем, негативно вплинула на фінансову освіченість українців успадкована від колишньої командно-адміністративної системи відсутність зацікавленості держави у фінансовій освіті населення, що призвело до таких наслідків, як низький рівень доходів громадян; сформований менталітет українців як нації, що не бажає жити в борг; психологічна неготовність населення сприймати нові фінансові знання²⁴¹.

Отже, можемо стверджувати, що формування фінансово грамотної особистості визначається як процес, у результаті якого отримані фінансові знання призводять до змін у фінансовій поведінці населення, які дозволяють приймати більш ефективні та зважені фінансові рішення і сприяють успішній реалізації державної фінансової політики.

Сьогодні слід визнати, що фінансово-економічна криза дала змогу виявити додаткові ризики, пов'язані з недостатнім рівнем фінансової грамотності населення в Україні. Надмірний борг щодо споживчих кредитів, відсутність мінімального фінансового запасу в домогосподарствах на випадок непе-

²⁴⁰ Столярова А. А. Анализ мировой практики развития финансового образования и повышения финансовой грамотности населения / А. А. Столярова, Г. Э. Шахназарян // Финансы и кредит. – 2010. – № 34 (418). – С. 73.

²⁴¹ Слав'янська Н. Підвищення фінансової грамотності: комерційний проект чи державна необхідність? / Наталія Слав'янська, Аеліта Незнамова // Вісник НБУ. – 2013. – Квіт. – С. 34.

редбачених подій констатували недостатню готовність індивідів приймати відповідальні фінансові рішення і нездатність здійснювати особисте фінансове планування на перспективу. Крім того, в період економічної нестабільності в Україні заострилась проблема захисту прав споживачів фінансових послуг, включаючи низьку інформованість населення, відсутність кодексу поведінки фінансових установ і недостатній потенціал наглядових органів для випереджаючого моніторингу ситуації, що склалася²⁴².

При цьому варто наголосити, що рівень довіри населення до певних джерел інформації та фінансових установ при прийнятті рішень про вкладення грошових коштів є важливим елементом інформаційної культури та фактором впливу на ощадну поведінку українських домогосподарств. Однак поведінка рядового учасника фінансового ринку характеризується певним рівнем невизначеності, недоступності інформації про діяльність суб'єкта фінансового ринку, якому він планує довірити свої заощадження, а з іншого боку – небажанням займатися пошуком інформації про нові фінансові продукти. Як наслідок, однією з основних проблем низької довіри населення є недостатня інформаційна відкритість фінансових інститутів. Мова, насамперед, йде про інформування населення щодо повної вартості продуктів, розмірів комісій, правил їх стягування тощо²⁴³.

Фінансова грамотність користувачів кредитних послуг банківських установ передбачає володіння певним рівнем економічних і юридичних знань щодо умов, схем та перспектив вибору і користування фінансовими продуктами банків, практичної обізнаності й розсудливості для управління кредитною заборгованістю, а також розуміння цивільно-правових мож-

²⁴² Бокарев А. А. Повышение уровня финансовой грамотности населения в Российской Федерации / А. А. Бокарев // Финансы. – 2010. – № 9. – С. 4.

²⁴³ Ковтун О. А. Інформаційна культура як фактор підвищення рівня довіри населення до фінансових установ / [Електронний ресурс] / О. А. Ковтун. – Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua>.

ливостей врегулювання конфліктних ситуацій з фінансовими установами.

Аналіз передумов розвитку та поглиблення фінансової кризи засвідчив велику напруженість роботи фінансового ринку через виведення на ринок складних фінансових інструментів кредитування, а також суттєвий розрив економічних інтересів між фінансовими установами та їхніми клієнтами щодо використання капіталу. Враховуючи те, що в Україні фінансовий ринок здебільшого представлений банківськими установами, оскільки частка діючих 179 банків сукупно з активами фінансового сектору становить майже 96%²⁴⁴, банківські установи переслідували стратегію активного нарощування кредитно-інвестиційних портфелів та суттєвого підвищення рентабельності активів у період економічного зростання. Натомість споживачі кредитних послуг, зокрема фізичні особи – клієнти банків, задовольняючи власні споживчі та інвестиційні потреби кредитним коштом, невисокою мірою володіли необхідними знаннями та обізнаністю щодо управління власною кредитною заборгованістю перед банківськими установами в довгостроковій перспективі. Саме це стало однією з істотних причин високих кредитних ризиків, конфлікту інтересів та соціальної нестабільності у фінансовій сфері, що негативно позначилося на довірі населення до банківської системи та дестабілізації функціонування фінансового сектору загалом²⁴⁵.

Зазначимо, що низький рівень фінансової грамотності та обізнаності фізичних осіб – клієнтів банків негативно позначається на стабілізації фінансового ринку країни та посиленні інституційної структури його розвитку. Водночас недостатній рівень фінансових знань і обізнаності клієнтів банків спричиняє асиметрію інформації у виборі та використанні банківських кредитних продуктів, що позначається на ефективності вико-

²⁴⁴ Слобода Л. Я. Фінансова грамотність як чинник забезпечення ефективності використання банківського капіталу / Лариса Ярославівна Слобода // Вісник Університету банківської справи Національного банку України. – 2011. – № 2. – С. 167.

²⁴⁵ Там само.

ристання капіталу і не забезпечує функціонування банківської системи країни на якісно новому рівні.

У зв'язку з цим виникає необхідність посилення економічної відповідальності банків за неефективність розміщення капіталу як дорогого ресурсу, більш зважене ставлення до пріоритетів фінансування у кредитних проектах, удосконалення типів і видів кредитних продуктів для клієнтів, зважаючи на специфіку роботи із залученим і позиченим капіталом²⁴⁶.

Водночас звертаємо увагу на те, що сучасний фінансовий ринок інтенсивно розвивається, з'являються нові продукти для населення, причому стрімко розширюється як спектр продавців, так і асортимент їхніх послуг. Так, фінансові послуги в сучасних умовах господарювання надають не лише банківські установи та страхові компанії; на ринку стають популярними фінансові продукти, яких ще не було 5–10 років тому.

Тому важливим елементом дієвості фінансового ринку будь-якої держави, на нашу думку, є стан розвитку інституту незалежних фінансових консультантів, який в Україні перебуває лише на стадії становлення і характеризується відсутністю чітко окреслених законодавчих основ діяльності, належного досвіду і сформованої культури та відповідних традицій інвестування, програм підготовки і навчання кваліфікованих фахівців зазначеного напрямку і державної підтримки розвитку такого виду діяльності.

Отже, існує проблема розробки ефективного механізму взаємодії закладів освіти, професійних учасників фінансового ринку та домогосподарств щодо підвищення рівня фінансової грамотності населення (рис. 5.4).

Зважаючи на зазначене, основним завданням держави в цій сфері є розробка законодавчої та нормативної бази регулювання даного процесу, Концепції та програми підви-

²⁴⁶ Слобода Л. Я. Фінансова грамотність як чинник забезпечення ефективності використання банківського капіталу / Лариса Ярославівна Слобода // Вісник Університету банківської справи Національного банку України. – 2011. – № 2. – С. 171.

щення рівня фінансової грамотності населення, в яких будуть окреслені конкретні заходи, розроблені підходи та механізми їх регулювання. Попри те, завданням науковців та викладачів є адаптація теоретичних і практичних знань, що стосуються сфери фінансово-економічних відносин, розробка методик викладання нових освітньо-інформаційних продуктів. З огляду на це, інформацію стосовно фінансових продуктів вони могли б отримувати через викладачів, однак у шкільних програмах та програмах підготовки спеціалістів як з економічних, так і не-економічних спеціальностей, відсутні інтегровані курси з особистих фінансів.

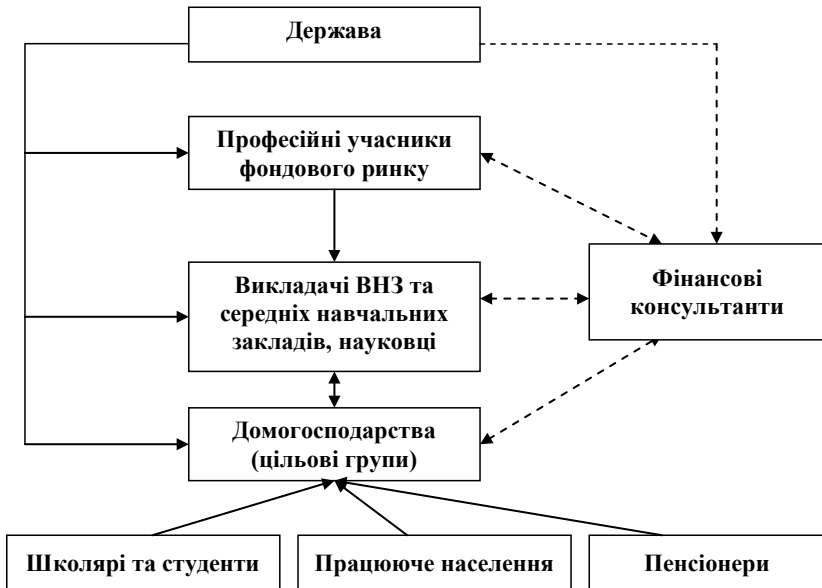

Рис. 5.4. Схема залучення професійних учасників до підвищення освітнього рівня домогосподарств*

*Складено на основі: Ковтун О. А. Механізм підвищення освітнього рівня домогосподарств у фінансовій сфері / О. А. Ковтун // Сталый розвиток економіки. – 2012. – № 2. – С. 300.

Так, проблема низької фінансової грамотності населення не є винятково українською. За даними соціологічних досліджень, у таких економічно розвинутих країнах, як США, Великобританія, Австралія тощо, теж існують певні проблеми з підвищенням рівня фінансової грамотності громадян, проте там питання її підвищення вирішуються на державному рівні. В цих країнах діють національні стратегії та програми підвищення фінансової грамотності населення, на реалізацію яких виділяються значні кошти з державного бюджету. Крім того, до програм фінансового просвітництва активно залучаються приватні та громадські організації, а питання фінансової грамотності включаються в обов'язкові та факультативні освітні програми.

Роботу, спрямовану на підвищення рівня фінансової грамотності населення, започаткував і Національний банк України, з ініціативи котрого було розроблену Програму підвищення рівня фінансової грамотності населення та план заходів на її виконання, яким передбачається:

- проведення тренінгів, круглих столів для банківської спільноти, журналістів і студентів;
- видання книг із фінансової грамотності для дітей та словника банківської термінології, розрахованого на широке коло читачів, які цікавляться практичними питаннями розвитку банківської системи України;
- показ на каналі «БТБ» та інших телеканалах дитячих програм із фінансової грамотності, а також програм із фінансової освіти для дорослих;
- проведення інтерв'ю з керівниками Національного банку України для ознайомлення широких верств населення з діяльністю регулятора.

З огляду на вищезазначене доводиться визнати, що на рівні стратегії розвитку України підвищення фінансової грамотності населення слід розглядати як один із важливих векторів реалізації фінансової політики держави. При цьому важливо зазначити, що складність проблеми підвищення рівня фінан-

сової грамотності і фінансової активності вітчизняних домогосподарств вимагає проведення послідовної державної політики, спрямованої на підвищення фінансової грамотності населення. Лише наявність такої політики дозволить забезпечити комплексний підхід до вирішення даної проблеми і дасть можливість підвищити ефективність відповідних заходів через механізм координації зусиль різних органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, освітніх установ, громадських і комерційних організацій, що здійснюють ініціативи у сфері фінансової освіти.

РОЗДІЛ 6

НАПРЯМКИ РОЗВИТКУ ПОДАТКОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ІННОВАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ У СУЧАСНИХ УМОВАХ

6.1. Світовий досвід у сфері оподаткування інновацій і можливості його використання у вітчизняній фіскальній практиці

В останні десятиліття у країнах Заходу сформувалися комплексні системи стимулювання різних аспектів та етапів інноваційних процесів, які містять велику кількість прямих та непрямих інструментів стимулюючого впливу, що дає змогу охопити доволі широкий спектр видів діяльності, починаючи з досліджень і завершуючи ринковим просуванням нових технологій, товарів і послуг. Так, найбільш зацікавлює досвід країн, що становлять так зване технологічне ядро світового розвитку: США, Японія, Німеччина, Великобританія, Франція. На Заході склалися три основні моделі інноваційного розвитку (американська, західноєвропейська і японська), що мають не тільки багато загальних рис, а й певні відмінності. Ці моделі широко представлені в науковій і практичній літературі. В останній період значний досвід стимулювання інновацій накопичений у багатьох інших країнах, що активно працюють у напрямку технологічного розвитку: Швеція, Нідерланди, Фінляндія, Південна Корея, Китай, Ізраїль, Сінгапур та ін.

Безсумнівний інтерес викликає також досвід Європейського співтовариства з координації інноваційних політик країн союзу, посилення інтеграції з метою створення єдиного наукового та інноваційного загальноєвропейського простору.

Нові члени ЄС, а також і ті, які прагнуть ввійти в європейську спільноту, насамперед мають використовувати досвід країн-членів ЄС у сфері інновацій. У країнах ЄС пройшли апробацію та успішно застосовуються різні методи стимулювання, заохочення та підтримання інноваційної діяльності підприємств, які потрібно вивчати і за можливості використовувати в інших країнах, якщо вони відповідають загальній стратегії розвитку окремої держави. Країни-члени ЄС мають величезний досвід у наданні податкових пільг, спрямуванні прямих закордонних інвестицій в інноваційні сфери, підтриманні ринку капіталів, удосконаленні системи охорони інтелектуальної власності, утворенні кластерів, установленні державно-приватного партнерства з метою заохочення інновацій, а також навчання персоналу у сфері інновацій²⁴⁷. Саме тому особливої актуальності набувають питання вивчення досвіду провідних європейських країн щодо стимулювання, підтримання та заохочення інноваційної діяльності підприємств з метою використання подібних практик в економіці України.

Фіскальна політика може впливати на інновації через рівень заощаджень в економіці, оскільки оподаткування здатне змінити частку доходу, що заощаджується, а заощадження відповідно позитивно корелюють з інвестиціями в інновації. Крім того, держава може впливати на стан та розвиток інноваційної сфери, використовуючи різні форми податкових стимулів, які мають чітку мету – заохочення до інновацій. До таких стимулів можна зарахувати різні ставки оподаткування, запровадження податкових канікул, надання податкових інвестиційних кредитів на інновації тощо. Податкова система має створювати якомога менше цінових викривлень, надаючи можливість ринку самостійно визначати напрями та обсяги нагромадження капіталу в економіці.

Згідно з практикою ЄС, фіскальне заохочення фінансування інновацій може надаватися в одній з трьох форм: відтермінування сплати податків, зменшення оподаткування, податкові кредити.

Використання тих чи інших стимулів для інноваторів визначається насамперед завданнями для вирішення існуючих струк-

²⁴⁷ Гвоздю С. Ю. Зарубіжний досвід активізації інноваційної діяльності на підприємствах / С. Ю. Гвоздю / НУ «Львів. політехніка». – Львів : Вид-во НУ «Львів. політехніка», 2011. – С. 130-131.

турних і соціальних проблем економіки країни чи окремого регіону. Наявність стимулів залежить від типу й обсягу інновацій, місця розташування інноваційних підприємств та інших чинників.

У зарубіжній практиці накопичено значний досвід використання стимулів інноваційної діяльності, які застосовують як міжнародні компанії, так і національні підприємства.

Податкова система Франції характеризується високим рівнем оподаткування серед країн Європейського Союзу. Проте міжнародні компанії, що беруть активну участь у розробці інноваційних продуктів, обирають цю податкову юрисдикцію через сприятливі умови регулювання інноваційної галузі. Головною причиною, чому компанія «Microsoft» обрала Францію як частину Пошукового технологічного центру, була наявність топ-талентів в індустрії, топ-університетів і зрілість дослідницького ринку²⁴⁸.

Щодо податкового регулювання інноваційних процесів в економічно розвинених країнах слід зазначити, що одним із найбільш поширених методів фіскального стимулювання інноваційної діяльності є введення спеціального режиму оподаткування інноваційної сфери. Запровадження таких режимів зобов'язує всіх учасників інноваційного процесу до цільового використання отриманих преференцій, а тому потребує здійснення постійного моніторингу їхньої результативності з метою досягнення бюджетної та соціально-економічної стабільності.

При створенні спеціальних податкових режимів важливе місце посідають податкові пільги. Податкове стимулювання здійснення реальних інновацій в економічних системах розвинених країн має певні переваги порівняно з прямим бюджетним фінансуванням (рис. 6.1)²⁴⁹.

У світовій практиці податкового стимулювання інноваційної діяльності, зокрема в країнах ОЕСР, використовують такі основні принципи застосування податкових знижок: об'ємний, прирістний і комбінований (табл. 6.1).

²⁴⁸ Шкурупій О. В. Інтелектуальне виробництво та кругообіг інтелектуального капіталу / Ольга Всеволодівна Шкурупій // Культура народів Причорномор'я. – 2010. – № 1. – С. 58–61.

²⁴⁹ Податкова політика України: стан, проблеми та перспективи : моногр. / П. В. Мельник, Л. Л. Тарангул, З. С. Варналій [та ін.] ; за ред. З. С. Варналія. – К. : Знання України, 2008. – 675 с.

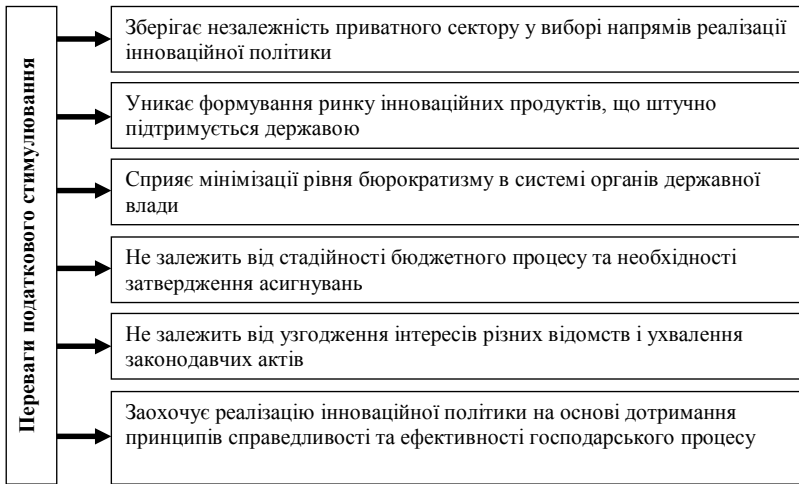

Рис. 6.1. Переваги податкового стимулювання порівняно з прямим бюджетним фінансуванням*

*Складено автором на основі: Податкова політика України: стан, проблеми та перспективи : моногр. / П. В. Мельник, Л. Л. Тарангул, З. С. Варналії [та ін.] ; за ред. З. С. Варналія. – К. : Знання України, 2008. – 675 с.

Таблиця 6.1

Податкові пільги у країнах ОЕСР, що застосовують податкове стимулювання інноваційної діяльності*

Основні види пільг, частка яких у податковому стимулюванні є найбільшою	Країни, в яких застосовуються пільги		
	об'ємні	прирістні	комбіновані
Податкові списання, що зменшують базу для розрахунку на прибуток	Чехія Канада Великобританія Фінляндія	Франція Японія США Норвегія	Іспанія Португалія Угорщина Австралія
Податкові кредити, що зменшують розрахунковий податок на прибуток	Південна Корея Нідерланди Італія Туреччина Данія	Мексика	Австрія Польща

*Складено автором на основі: Hippel V. L. U.S. high technology trade and competitiveness. Staff-report / V. L. Hippel. – U.S. Department of Commerce, 1985. – P. 19; Крисоватий І. А. Прискорена амортизація як елемент інвестиційного розвитку суб'єкта господарювання / І. А. Крисоватий // Економічний і соціальний розвиток України в XXI столітті: національна ідентичність та тенденції глобалізації : зб. тез доп. Х Ювіл. міжнар. наук.-практ. конф. молодих вчен. Ч. 2. – Тернопіль : THEU, 2013. – С. 93–94.

Застосування об'ємного принципу передбачає надання пільг пропорційно до розмірів інноваційних витрат підприємства. За цих умов, при встановленні законом знижки (наприклад, 25%) компанія отримує можливість вирахувати із загальної суми оподаткованого прибутку 25 умовних одиниць з кожних 100 умовних одиниць, витрачених на інновації. Найвищу ставку цієї знижки використовують Австралія (150%) і Сінгапур (200%). У Нідерландах об'ємну знижку застосовують не до всіх інноваційних витрат, а тільки до трудової компоненти, тобто до суми заробітної плати вчених та інженерів, зайнятих у цій сфері. Прирістний принцип визначається відповідно до досягнутого компанією збільшення витрат на інноваційні розробки порівняно з рівнем базового року або середнім рівнем за певний період. У цьому разі при ставці знижки у розмірі 25% сума податкових платежів підприємства буде зменшена на 25 умовних одиниць зі 100 умовних одиниць приросту витрат на інновації у визначеному періоді. Максимальна ставка такого приросту затверджена у Франції на рівні 50%, мінімальна становить 20% і застосовується урядами Франції, США, Мексики тощо. Деякі країни використовують одночасно обидва принципи (комбіновані), але щодо різних видів витрат. Так, у США загальна прирістнооб'ємна знижка застосовується для стимулювання витрат підприємств на фінансування фундаментальних досліджень²⁵⁰. Крім того, в розвинутих країнах світу часто використовується практика встановлення обмеження розмірів списання витрат за податковими знижками. Зокрема, в Японії та Південній Кореї сума податкових інноваційних пільг не має перевищувати 10% від розміру корпоративного податку (для дрібних і середніх японських компаній – 15%). У Канаді, Іспанії та Тайвані ставки такого обмеження становлять відповідно 75, 35 і 50%. В Австралії, Франції, Італії та Нідерландах використовується система встановлення вартісної межі податкових знижок²⁵¹.

²⁵⁰ Крисоватий І. А. Прискорена амортизація як елемент інвестиційного розвитку суб'єкта господарювання / І. А. Крисоватий // Економічний і соціальний розвиток України в XXI столітті: національна ідентичність та тенденції глобалізації : зб. тез доп. X Ювіл. міжнар. наук.-практ. конф. молодих вчен. Ч. 2. – Тернопіль : THEU, 2013. – С. 93–94.

²⁵¹ Hippel V. L. U.S. high technology trade and competitiveness. Staff-report / V. L. Hippel. – U.S. Department of Commerce, 1985. – P. 19.

У системі засобів податкового стимулювання реалізації інноваційної активності в зарубіжних країнах доволі значна роль відводиться використанню податкового кредиту.

Інвестиційний податковий кредит передбачає зменшення податкового зобов'язання з податку на прибуток на певний процент від суми коштів, інвестованих у придбання необоротних активів та запровадження інновацій. Цей інструмент поширений у США, Австрії та багатьох інших країнах світу. Його застосування дало змогу швидко оновити матеріально-технічну базу суб'єктів господарювання, переозброїти виробництво, модернізувати потужності тощо²⁵².

У Франції та ФРН законодавство передбачає від 10 і більше видів податкових кредитів. Податкова знижка на інвестиції та витрати в науково-дослідні і дослідно-конструкторські роботи забезпечує право підприємств на пряме зменшення оподаткованого прибутку на повний або частковий обсяг зазначених витрат компаній²⁵³. Економічна вигода держави від запровадження такої пільги полягає у стимулюванні інвестиційних вкладень в інноваційні напрями розвитку. У США та Японії ця податкова пільга залежить від приросту витрат на науково-дослідницьку діяльність після завершення визначеного часового періоду. В інших країнах (Канада, Нідерланди) величина податкового кредиту пропорційна до збільшення загальної суми витрат на НДДКР. У середньому за кордоном ця пільга становить 20% від суми приросту витрат на НДДКР (США, Японія, Канада) і є істотним джерелом їхнього збільшення; в Італії застосовується система пільгових кредитів на технологічні нововведення (50% від суми кредиту видається протягом реалізації програми модернізації і до 30% – на її завершальній стадії); у Франції податковий кредит на приріст витрат на НДДКР становить 25% від приросту витрат компаній на НДДКР порівняно з рівнем минулого року); в Канаді розмір податкового кредиту дорівнює 10–25%²⁵⁴.

²⁵² Сорос Дж. Открытое общество. Реформируя глобальный капитализм / Дж. Сорос. – М., 2001. – 379 с.

²⁵³ Перелік чинних інноваційних проектів, що включені в Україні до державного реєстру / Офіційний веб-портал Державного агентства з питань науки, інновацій та інформатизації України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dknii.gov.ua/?q=node/1060>.

²⁵⁴ Блискавка Т. Г. Зарубіжний досвід фіскального регулювання інноваційного процесу в економічно розвинених країнах / Т. Г. Блискавка // Дослідження міжнародної економіки. – 2011. – Вип. 1 (66). – С. 155–165.

Аналізуючи практику податкового стимулювання інноваційної діяльності в Росії, слід зазначити, що згідно з податковим кодексом цієї країни для отримання інвестиційного податкового кредиту має виконуватись хоча б одна з чотирьох умов:

- 1) проведення наукових досліджень і дослідно-конструкторських розробок (НДДКР);
- 2) здійснення впроваджувальної та інноваційної діяльності;
- 3) виконання особливо важливого замовлення в напрямку соціально-економічного розвитку регіону;
- 4) виконання державного оборонного замовлення.

Враховуючи те, що цей інструмент у Росії зарекомендував себе як дієвий засіб стимулювання НДДКР, у перспективі планується збільшити розмір інвестиційного податкового кредиту, що надається зацікавленій організації при проведенні цією організацією науково-дослідних робіт або технічного переозброєння власного виробництва з 30 до 100% від вартості придбаного зацікавленою організацією обладнання²⁵⁵.

Зосередимо увагу також на стимулюючому впливі на інноваційний розвиток використання дослідницького податкового кредиту. Так, наприклад, з 1 січня 2004 р. Ірландія запровадила дослідницький податковий кредит з метою стимулювання компаній щодо розширення їхньої діяльності у сфері досліджень і розробок. Цей кредит застосовується до приросту витрат на дослідження і розробки понад базовий рік, яким є 2003 р. В Ірландії застосовується податковий кредит у розмірі 25%. Ставка корпоративного податку при цьому становить 12,5%. Ставка корпоративного податку у розмірі 12,5% стала міжнародним брендом²⁵⁶.

Податкове стимулювання в Іспанії передбачає податкові кредити щодо витрат на дослідження та розробки і технологіч-

²⁵⁵ Інноваційна політика: європейський досвід та рекомендації для України. Т. 2 : Аналіз законодавства України у сфері досліджень, розробок та інноваційної діяльності та пропозиції щодо доповнень до законодавства. Проект ЄС «Вдосконалення стратегій, політики та регулювання інновацій в Україні». – К. : Фенікс, 2011. – 349 с.

²⁵⁶ Медынский В. Г. Инновационное предпринимательство : уч. пособ. / В. Т. Медынский, Л. Г. Шаршукова. – М. : ИИФРА-М, 1997. – 240 с.

ні інновації. Підприємства, які провадять діяльність у сфері досліджень і розробок, можуть вираховувати 25% від їхніх витрат, понесених у поточному році, із сукупного податку, що підлягає сплаті. Якщо витрати на дослідження і розробки відповідного року є вищими за середні витрати, понесені впродовж двох попередніх років, вирахування у розмірі 42% будуть застосовуватися до суми такого перевищення. Крім того, додаткові податкові вирахування у розмірі 17% можуть бути застосовані до витрат, пов'язаних з дослідницькими проектами, що виконуються в межах контракту з університетами та державними дослідницькими інституціями²⁵⁷.

У вітчизняному законодавстві дослідницький податковий кредит визначався відповідно до Закону України «Про оподаткування прибутку підприємств» як відтермінування плати податку на прибуток, що надається суб'єкту підприємницької діяльності на визначений термін з метою збільшення його фінансових ресурсів для здійснення інноваційних програм, з подальшою компенсацією відтермінованих сум у вигляді додаткових надходжень податку через загальне зростання прибутку, що буде отримано в результаті реалізації інноваційних програм²⁵⁸. Проте з прийняттям Податкового кодексу України цей закон втратив юридичну силу і законодавчі основи використання дослідницького податкового кредиту стали сьогодні не зовсім врегульованими. З огляду на це дуже важливо в законодавстві України розробити чіткі науково обґрунтовані механізми надання дослідницького податкового кредиту, які б визначали цілі та умови його отримання. Важливою умовою надання такого кредиту має стати наявність в інвестора власних фінансових ресурсів (не менш ніж 15%), а також частки банківських позик, залучених в інноваційний проект (не менш ніж 20–30%). При цьому мінімальні розміри (частки) власних і залучених фінансових ресурсів, як і мак-

²⁵⁷ Чухрай Н. Інновації та логістика товарів : моногр. / Н. Чухрай, Р.Патора. – Львів : Вид-во НУ «Львів. політехніка», 2001. – 264 с.

²⁵⁸ Закон України «Про оподаткування прибутку підприємств» № 334/94-ВР від 28.12.1994 р. [Електронний ресурс].– Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=334%2F94-%E2%F0>.

симальний розмір дослідницького податкового кредиту, мають бути відображені у вітчизняному податковому законодавстві²⁵⁹.

Перспективи використання дослідницького податкового кредиту в Україні пов'язані зі стимулюванням інноваційного розвитку економіки та підвищенням соціально-економічного розвитку держави. Основним завданням інноваційної політики слід вважати створення умов для формування нового відтворювального механізму, в межах якого ринкова конкуренція, підприємницька активність і зацікавленість сприяють природному освоєнню інновацій у сфері виробництва і споживання, а держава за допомогою всіх своїх інструментів, у тому числі інвестиційного податкового кредиту, забезпечить необхідні умови.

Слід також зазначити, що саме VI-й технологічний уклад має стати пріоритетом оновлення вітчизняної економіки, оскільки його ядром є нано- та біотехнології, гена інженерія та молекулярна біологія, системи штучного інтелекту, використання відновлюваних джерел енергії, нове природокористування, глобальні інформаційні технології тощо. Повною мірою позитивний потенціал дослідницького податкового кредиту при стимулюванні інноваційної діяльності може бути реалізований за допомогою паралельного використання прискореної амортизації та інших інструментів державного стимулювання інноваційного розвитку економічних процесів на мікро-, мезо- та макрорівнях. При цьому органам державної та регіональної влади особливу увагу слід приділяти таким важливим завданням, як запобігання корупції при наданні дослідницького податкового кредиту уповноваженими установами, обґрунтованість нестачі інвестиційних ресурсів і фіктивності впровадження інноваційних проектів з боку суб'єктів господарювання тощо.

Досліджуючи базові аспекти оподаткування інноваційних процесів у різних країнах світу, важливо врахувати, що для промислових підприємств при здійсненні реальних інновацій значну роль відіграють амортизаційні пільги. Практика прискореної

²⁵⁹ Крисоватий І. А. Прискорена амортизація як елемент інвестиційного розвитку суб'єкта господарювання / І. А. Крисоватий // Економічний і соціальний розвиток України в XXI столітті: національна ідентичність та тенденції глобалізації : зб. тез доп. Х Ювіл. між-нар. наук.-практ. конф. молодих вчен. Ч. 2. – Тернопіль : THEU, 2013. – С. 93–94.

амортизації застосовується в багатьох промислово розвинених країнах, наприклад, у Великобританії та Італії. Крім того, у деяких країнах існують додаткові пільги, що дають можливість підприємствам, які активно займаються науково-дослідницькими розробками, списувати на НДДКР більше 100% витрат. Наприклад, у Росії одночасно діє дозвіл на застосування до основної норми амортизації спеціального коефіцієнта, але не вище 3 щодо амортизованих основних засобів, які використовуються тільки для здійснення науково-технічної діяльності.

Цікавою є австрійська податкова практика, оскільки вона передбачає тільки лінійний метод списання вартості активів на витрати. Однак платник податків має право самостійно встановлювати норму амортизації (виняток становлять промислові та виробничі будівлі, для яких річна норма амортизації визначена в межах 2–3%, і автомобілі – 12,5%). Допускається нарахування амортизації за таким нематеріальним активом, як ділова репутація фірми (протягом 15 років); встановлені правила для уцінки вартості природних ресурсів унаслідок їхнього виснаження, що відсутнє в українській податковій практиці²⁶⁰.

Перспективним заходом є запровадження в податкову практику в Україні нарахування амортизації на «ділову репутацію фірми». Проте такий крок може призвести до необґрунтованого завищення витрат, що будуть зменшувати оподатковуваний прибуток, одночасно скорочуючи надходження до бюджету за податком на прибуток.

Ефективним інструментом підтримки інноваційної діяльності в зарубіжних країнах є політика державного гарантування кредитів, для успішної реалізації якої використовуються різні схеми та методи. Так, якщо у Великобританії та Німеччині держава безпосередньо надає кредитні гарантії комерційним банкам, то у Франції для цього створюються спеціальні фінансові інститути.

В урядовій політиці стимулювання інноваційного розвитку багатьох розвинених країн особлива роль приділяється заохоченню технологічної інвестиційної активності малих і середніх підприємств.

²⁶⁰ Грибкова Н. Б. Опыт налогового регулирования в зарубежных странах [Електронний ресурс] / Н. Б. Грибкова // Налоговая политика и практика. – 2005. – №7. – Режим доступу : www.nalogkodeks.ru/news/data/05-07-16.pdf.

Це пояснюється їхньою достатньою гнучкістю, що дає змогу більш оперативно реагувати на зміни в ринковому середовищі. Завдяки цьому підтримується важлива роль таких компаній як постачальників окремих видів наукомісткої продукції для великих виробництв.

Серед найбільш розповсюджених у світовій практиці форм стимулювання інноваційної активності малих і середніх підприємств варто виокремити такі: пряме фінансування (субсидії, дотації), що досягає 50% витрат на створення нової інноваційної продукції та технологій (Франція, США та інші країни); надання позик, у тому числі безпроцентних (Швеція, Німеччина); зниження ставок державних зборів для індивідуальних винахідників (Австрія, США); відтермінування або звільнення від сплати митних платежів, якщо винахід стосується галузі економії енергії (Австрія, Німеччина, Нідерланди) тощо²⁶¹.

Зазначимо, що у Польщі розроблено два основних заходи зі сприяння інноваційній діяльності:

1) положення про надання суб'єкту інноваційної діяльності статусу центру інноваційного розвитку, який дає змогу впроваджувати спеціальні податкові пільги та здійснювати щомісячне списання витрат до Інноваційного фонду;

2) підтримка, спрямована на купівлю нової технології.

Статус центру інноваційного розвитку може надаватись підприємству через адміністративне рішення міністра економіки, яке приймається після подання формальної заяви. Умови для отримання цього статусу такі: чисті прибутки від торгівлі цим товаром і фінансові операції протягом року, який є попереднім до року подання заяви на отримання цього статусу, мають становити щонайменше 800 000 євро, чисті надходження від продажу результатів інноваційної діяльності – 50% від загальних надходжень; при цьому не має бути жодної заборгованості зі сплати податків та національного страхування. Як тільки підприємство набуває статусу центру інноваційного розвитку, воно може отримати

²⁶¹ Міщук О. В. Фінансове забезпечення економічного зростання в умовах реалізації інвестиційно-інноваційної політики / О. В. Міщук // Актуальні проблеми економіки. – 2008. – №2. – С. 25–30.

звільнення від податку на нерухоме майно, а також від податку на сільське господарство та податку на лісове господарство²⁶².

Досвід зарубіжних країн свідчить про тривале і поширене застосування такої податкової пільги, як створення неоподатковуваного резерву, наприклад, у країнах Західної Європи. Можливість формування неоподатковуваних фінансових резервів дає змогу корпораціям в умовах високих ставок оподаткування прибутку підтримувати високу конкурентоспроможність на світових ринках. Цей інструмент розглядають переважно як механізм забезпечення фінансової стійкості підприємства в разі настання певних економічних ризиків. У цьому разі його зміст полягає в безпосередньому резервуванні підприємством коштів для покриття непередбачених витрат чи спеціальних потреб. Механізм податкової пільги у формі резерву базується на тому, що визначена відносно відповідної бази (вартості активу) сума відрахувань до резерву вираховується з об'єкта оподаткування у звітному податковому періоді. Такі відрахування можуть здійснюватися протягом установленого терміну, передбаченого для формування резерву, а його кошти використовуватися в господарському обороті підприємства без обмежень до моменту їхнього скерування за цільовим призначенням. У разі не своєчасного чи нецільового використання коштів резерву такі суми зараховуються до складу оподатковуваного доходу платника (із застосуванням штрафних санкцій).

Однак, розглядаючи сучасні аспекти податкового стимулювання інноваційних процесів в Україні, необхідно констатувати факти частих змін законодавчого забезпечення податкової політики в цьому напрямку. Проте на гостру критику цей підхід заслужувати не може, оскільки основний нормативно-правовий документ, де сформульовано базові парадигми податкового стимулювання інноваційного розвитку економіки України, має певні недоліки, які тривалий період накопичувалися в системі оподаткування інноваційних операцій.

²⁶² Інноваційна політика: європейський досвід та рекомендації для України. Т. 2 : Аналіз законодавства України у сфері досліджень, розробок та інноваційної діяльності та пропозиції щодо доповнень до законодавства. Проект ЄС «Вдосконалення стратегій, політики та регулювання інновацій в Україні». – К. : Фенікс, 2011. – 349 с.

Для поліпшення фінансово-податкового забезпечення сфери науки в Україні потрібен комплекс системних заходів, спрямованих на вдосконалення фінансової та податкової системи України. Зазначимо, що у ПКУ створені умови для формування сприятливого інституційного середовища оподаткування, внесені зміни до структури податкової системи, здійснено реформування системи й методів адміністрування податків і зборів (обов'язкових платежів), але за його межами залишилось стимулювання інноваційної діяльності з використанням податкових регуляторів, за винятком оподаткування прибутку підприємств, отриманого у зв'язку із впровадженням енергоефективних технологій. І це за умови, що економіка України реалізує державну стратегічну політику переходу на інноваційну модель розвитку. Застосування податкових стимулів в інноваційній діяльності та на проведення НДДКР сьогодні є головним стратегічним напрямом реформування економіки України в умовах подолання кризових явищ і потребує комплексного підходу. Зокрема, для активізації інноваційних процесів у розвитку економіки України необхідно здійснити такі заходи (табл. 6.2).

На нашу думку, адаптація позитивного досвіду розвинених країн світу у вітчизняну сферу оподаткування інновацій з метою покращення соціально-економічного розвитку України має базуватися також на удосконаленні законодавства. Зокрема, потребує суттєвого поліпшення щоденна робота всіх ланок Міністерства доходів і зборів України, оскільки найбільш вузьким та проблемним місцем у податковій системі нашої країни є практика адміністрування податків, а саме: масове неповернення ПДВ; доведення абсолютних сум податкових зобов'язань до окремих платників податків; планування обсягів фінансових санкцій за порушення законодавства з питань оподаткування; тлумачення норм, що припускають неоднозначне (множинне) трактування прав та обов'язків платників податків або податкових органів, винятково на користь податківців; домінування фіскальної функції над стимулюючою тощо²⁶³.

²⁶³ Крайнев П. П. Інтелектуальна економіка: управління промисловою власністю : моногр. / П. П. Крайнев. – К. : Концерн «Вид. Дім «Ін Юре», 2004. – 448 с.

Таблиця 6.2

Комплекс податкових заходів щодо стимулювання інноваційної діяльності в Україні з урахуванням світового досвіду*

№ з/п	Назва заходу	Опис дій щодо реалізації заходу
1	2	3
1.	Амортизаційне стимулювання інноваційної діяльності	Запровадити диференційовані амортизаційні відрахування залежно від об'єктів основних засобів та нематеріальних активів з урахуванням термінів амортизації, які прийняті у провідних зарубіжних країнах, з метою накопичення грошових коштів, що акумулюватимуться на спеціальному рахунку і утворять реальний грошовий фонд відновлення, який і буде фондом капітальних інвестицій, з метою використання його на інноваційне оновлення основних засобів і нематеріальних активів. У зв'язку з цим кожному підприємству дозволити через облікову політику запровадити свою інноваційну амортизаційну політику з врахуванням реального зносу основних засобів та нематеріальних активів. При цьому слід скасувати податкові обмеження щодо зафіксованих мінімально допустимих термінів корисного використання основних засобів та інших необоротних активів з одночасним узгодженням відповідних індивідуальних шкал амортизаційних норм з органами Міндоходів України.
2.	Стимулювання проведення підприємствами науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт	Передбачити, враховуючи досвід держав-членів ЄС, податкове стимулювання проведення підприємствами наукових та дослідно-конструкторських робіт через збільшення витрат, що враховуються при визначенні оподаткованого прибутку, на певний процент від обсягу проведених робіт (125–200 у державах-членах ЄС) чи зменшення сум прибутку на певний процент коштів, витрачених на проведення НДДКР (20–35% у державах-членах ЄС).
3.	Податкове стимулювання діяльності наукових та освітніх установ	Передбачити звільнення від сплати ввізного мита, податку на додану вартість та інших обов'язкових платежів наукові прилади, обладнання, запасні частини і витратні матеріали до них, реактиви, зразки, матеріали для дослідів, науково-технічну та навчальну літературу, що ввозяться в Україну для забезпечення власної науково-технічної діяльності наукових установ і організацій, державних академії наук та вищих навчальних закладів.
4.	Використання податкових пільг при виконанні інноваційних проектів	Запровадити податкове стимулювання реалізації інноваційних проектів і проектів з трансферу технологій у пріоритетних галузях протягом певного терміну із зарахуванням несплачених сум податків на спеціальні рахунки підприємств з їхнім подальшим використанням на наукову і науково-технічну діяльність, розвиток науково-технологічної та дослідно-експериментальної бази (інноваційний податковий кредит) для: <ul style="list-style-type: none"> — проектів у пріоритетних галузях, відбір та моніторинг реалізації яких здійснює уповноважений орган центральної виконавчої влади; — проектів, які реалізуються через технологічні та наукові парки; — проектів, що реалізуються через вільні економічні зони.

Продовження табл. 6.2

1	2	3
5.	Податкове стимулювання інноваційної діяльності створених нових підприємств, малих та середніх підприємств	Запровадити на певний період пільгове оподаткування доходів новостворених підприємств (так званих «start-up») у разі: <ul style="list-style-type: none"> – реалізації високотехнологічної продукції; – експорту високотехнологічної продукції; – придбання нових технологій; – отримання доходів у результаті застосування винаходів.
6.	Надання інноваційних ваучерів на базі системи оптимального оподаткування	Запровадження механізму надання інноваційних ваучерів для сприяння співробітництву малих підприємств і наукових установ шляхом надання інноваційних ваучерів для спільних досліджень, розробок та інновацій; або для підвищення кваліфікації персоналу підприємств і надання консультаційних послуг малим підприємствам з боку наукових установ, що сприяє підвищенню рівня технічного досвіду.
7.	Стимулювання використання об'єктів права інтелектуальної власності	Введення пільгового оподаткування доходів від використання винаходів підприємствами України.

*Складено автором на основі: Інноваційна політика: європейський досвід та рекомендації для України. Т. 2: Аналіз законодавства України у сфері досліджень, розробок та інноваційної діяльності та пропозиції щодо доповнень до законодавства. Проект ЄС «Вдосконалення стратегій, політики та регулювання інновацій в Україні». – К. : Фенікс, 2011. – 349 с.

Серед інструментів непрямого державного регулювання інноваційної діяльності в Україні найбільшого поширення мають набути інструменти податкового стимулювання. Загальна мета стимулювання реалізації інноваційних проектів загалом полягає у зменшенні податкового зобов'язання платника податку, тобто при оподаткуванні інноваційних організацій необхідно послабити фіскальну функцію податків, акцентувавши увагу на регулюючій функції через вироблення і реалізацію системних і довготермінових заходів податкового стимулювання інновацій. Як показує досвід економічно розвинутих країн, для розробки і впровадження ефективних податкових механізмів стимулювання інноваційної діяльності в Україні у цьому контексті доцільно удосконалювати спеціальні інструменти податкового регулювання (рис. 6.2).

Таким чином, до найбільш прийнятних для застосування в Україні методів фіскального стимулювання інноваційної активності економічних суб'єктів поряд з розглянутими методами податкового характеру варто зарахувати такі (бюджетного характеру):

- системне впровадження адаптованих у зарубіжних країнах інституційних механізмів фінансування НДДКР (під особистість окремого вченого, певної наукової організації, а також використання системи грантів і субсидій);

- здійснення урядових закупівель інноваційних розробок для стимулювання впровадження результатів НДДКР у виробництво (реалізується на основі державних дослідницьких контрактів та проектноорієнтованої системи державного фінансування);

- проведення державної фінансової підтримки малого та середнього інноваційно орієнтованого бізнесу (надання безповоротних бюджетних позик і грантів на впровадження нововведень, використання митних та податкових знижок і пільг);

- державне стимулювання науково-технічної кооперації в організації досліджень;

- активізація політики бюджетного фінансування і податкового стимулювання діяльності венчурних підприємств;

- надання податкових кредитів і державних компенсацій комерційним компаніям, що самостійно здійснюють наукові дослідження і розробки;

- надання пільг некомерційним організаціям, ліцензіатам, патентовласникам, які перебувають у державній власності;

- створення неоподаткованого резерву, який є менш відомою формою податкової пільги порівняно з іншими, що можуть застосовуватися в системі прибуткового оподаткування юридичних осіб (прискорена амортизація, знижена ставка оподаткування, податковий кредит і знижка).

Рис. 6.2. Використання інструментів податкового стимулювання інновацій*

*Складено автором на основі: Інноваційна політика: європейський досвід та рекомендації для України. Т. 2 : Аналіз законодавства України у сфері досліджень, розробок та інноваційної діяльності та пропозиції щодо доповнень до законодавства. Проект ЄС «Вдосконалення стратегій, політики та регулювання інновацій в Україні». – К. : Фенікс, 2011. – 349 с.; Соловійов В. П. Інноваційний розвиток регіонів: питання теорії та практики / В. П. Соловійов, Г. І. Кореняко, В. М. Головатюк. – К. : Фенікс, 2008. – 224 с.

Отже, у більшості зарубіжних країн, як правило, використовується поєднання прямих (бюджетне фінансування) та непрямих (податкові, амортизаційні пільги) методів фіскального регулювання інноваційної активності економічних суб'єктів. Реліє розвитку української економіки мають поєднувати найбільш ефективні механізми податкового регулювання та стимулювання інноваційної діяльності²⁶⁴. Вітчизняна система оподаткування повинна мати інвестиційну спрямованість саме в інноваційні проекти, яка досягається застосуванням в оподаткуванні об'єкту диференціації ставок податків залежно від розміру одержаного прибутку та рівня використання прибутку на інноваційні цілі. Це дасть змогу підвищити рівень фінансової результативності учасників інвестиційних процесів та соціальної ефективності суспільства України.

6.2. Критерії раціоналізації податкового регулювання інноваційної діяльності

Важливим моментом при дослідженні проблем в інноваційних процесах є розгляд процедур нагромадження фінансових ресурсів як економічної основи їхнього фінансового забезпечення. З огляду на особливу ризиковість інноваційної діяльності та труднощі, пов'язані з залученням позикових коштів для інноваційних цілей, суб'єкти господарювання здебільшого покладаються на самофінансування²⁶⁵. Відповідно стимулювання з боку держави є важливим елементом розвитку інноваційного ринку України. Держава може стимулювати за допомогою податкових пільг фінансування на поворотній і безповоротній основі. Проте два останні види державного стимулювання є проблематичні при значному дефіциті державного бюджету та мають винятково адресний характер.

²⁶⁴ Андрущенко В. Л. Податкові важелі та стимули розвитку господарських систем (теоретичні засади та практика використання) / В. Л. Андрущенко, В. М. Мельник – Ірпінь : Нац. ун-т держ. подат. служби України, 2006. – 210 с.

²⁶⁵ Желізняк Р. Й. Деякі аспекти визначення ефективності податкового стимулювання інноваційної діяльності / Р. Й. Желізняк // Технологический аудит и резервы производства. – 2013. – № 4/2 (12). – С. 43–47.

З огляду на ці позиції зазначимо, що основним шляхом для інтенсифікації розвитку інноваційної діяльності має стати стимулююча податкова політика.

Нині існує низка проблем та неточностей, зокрема в нормативно-правовій сфері, щодо визначення інноваційних продуктів та способів їхньої державної підтримки, в тому числі за допомогою податкового інструментарію. В період глобалізаційного розвитку економіка більшості країн, що розвиваються, та України потребує сучасних підходів до формування обґрунтованих й ефективних критеріїв інноваційності продуктів і послуг. Виникає потреба в раціоналізації податкового регулювання інноваційних процесів в Україні згідно з встановленими законодавчими нормами та чітко сформульованими критеріями інноваційних проектів.

Метою податкового стимулювання інновацій є максимальне зміщення моменту окупності якомога ближче до моменту здійснення інвестицій. За такого сценарію чисті зведені доходи перевищать інвестовані в проект кошти до закінчення життєвого циклу інновації, а проект загалом буде прибутковим. Цей аспект важливий не тільки для залучення більшої кількості суб'єктів господарювання в інноваційну діяльність, а й для забезпечення неперервності інноваційного процесу. Саме в цьому разі до закінчення реалізації проекту підприємство матиме можливість здійснювати нагромадження коштів та спрямовувати їх на фінансування нових інноваційних проектів. Тобто на стадії, коли один інноваційний проект почав забезпечувати отримання доходу, держава, надаючи такі пільги, створює додаткові стимули для початку реалізації наступного або підтримки вже розпочатого підприємством інноваційного проекту. Це дає змогу паралельно реалізовувати на підприємстві декілька інноваційних проектів.

Для підвищення ефективності стимулюючих заходів з підтримки інноваційної діяльності слід брати до уваги процедуру раціоналізації податкової підтримки інновацій з урахуванням окреслених критеріїв інноваційних проектів (табл. 6.3).

Таблиця 6.3

**Способи раціоналізації податкового
стимулювання інноваційних процесів в Україні***

№ з/п	Критерії інноваційного розвитку	Пріоритетність очікуваних ефектів	Конкретизація найбільш значущих ефектів	Способи податкового стимулювання інновацій
1	2	3	4	5
1.	Забезпечення розвитку базових галузей економіки.	1. Економічний 2. Соціальний 3. Новизни 4. Екологічний	Збільшення обсягів залучення інвестицій. Підвищення соціальних стандартів.	Зобов'язати суб'єктів господарювання звітувати та нараховувати податок за нульовою ставкою з метою контролю відповідності використання ввезеного устаткування на інноваційні цілі.
2.	Підвищення технологічного рівня виробництва.	1. Економічний 2. Новизни 3. Соціальний 4. Екологічний	Зниження матеріалозатратності. Підвищення конкурентоспроможності вітчизняних підприємств.	Прирошувальний податковий кредит з податку на прибуток для інтенсифікації інноваційних процесів.
3.	Економічна ефективність інноваційних проєктів.	1. Економічний 2. Соціальний 3. Новизни 4. Екологічний	Підвищення прибутковості підприємств. Активізація процесів споживання.	
4.	Впровадження енергоефективних та ресурсозберігаючих технологій.	1. Екологічний 2. Соціальний 3. Економічний 4. Новизни	Зменшення шкідливих викидів в атмосферу. Покращення здоров'я громадян.	Зменшення ставки оподаткування прибутку, отриманого від реалізації інноваційного проєкту або об'ємний податковий кредит.
5.	Співфінансування інноваційних проєктів за рахунок недержавних джерел фінансування у розмірі не менш як 40%.	1. Економічний 2. Новизни 3. Соціальний 4. Екологічний	Раціоналізація фінансової політики підприємства. Адаптація новітніх досягнень зарубіжного досвіду у вітчизняну практику.	
6.	Виробництво в Україні товарів, що імпортуються.	1. Економічний 2. Соціальний 3. Новизни 4. Екологічний	Підвищення рівня розвитку підприємства. Підвищення соціальних стандартів.	
7.	Зменшення викидів парникових газів та забруднення навколишнього природного середовища.	1. Екологічний 2. Соціальний 3. Новизни 4. Економічний	Збереження флори і фауни, збереження ландшафтів. Покращення здоров'я громадян. Зростання величини інтелектуального капіталу.	Інвестиційно-інноваційний податковий кредит.

Продовження табл. 6.3

1	2	3	4	5
8.	Створення нових робочих місць.	1. Соціальний 2. Економічний 3. Новизни 4. Екологічний	Підвищення зайнятості населення в інтелектуальних виробництвах. Зростання доходів населення, прибутку підприємств.	0% ставка єдиного соціального внеску для підприємства щодо зарплати працівників, задіяних у відповідних роботах.
9.	Інноваційність, новизна та готовність до реалізації.	1. Новизни 2. Економічний 3. Соціальний 4. Екологічний	Поява нової якісної продукції. Підвищення рівня розвитку підприємства.	Інвестиційно-інноваційний податковий кредит.
10.	Величина і динаміка цільового ринку інновації.	1. Економічний 2. Соціальний 3. Новизни 4. Екологічний	Підвищення рівня розвитку територій. Покращення добробуту.	Об'ємний податковий кредит за 100% ставкою, що дасть змогу повністю компенсувати витрати на інновації та стимулювання нарощення інвестицій.
11.	Організаційний потенціал і кваліфікація команди проекту.	1. Соціальний 2. Економічний 3. Новизни 4. Екологічний	Суспільний розвиток. Збільшення інвестицій в людський капітал.	0% ставка єдиного соціального внеску для підприємства щодо зарплати працівників, задіяних у відповідних роботах.
12.	Соціально-економічні наслідки для економіки держави та регіонів.	1. Соціальний 2. Економічний 3. Новизни 4. Екологічний	Зростання доходів населення. Підвищення рівня розвитку територій.	Максимізація вигоди від проекту та стимулювання реінвестицій, встановлення зниженої ставки ПДВ.
13.	Наявність ринків збуту продукції, ринків сировини, витратних матеріалів, інших ресурсів для реалізації проекту.	1. Економічний 2. Соціальний 3. Екологічний 4. Новизни	Підвищення рівня розвитку підприємства. Активізація процесів споживання.	Податкові канікули протягом встановленого терміну і як логічне продовження цієї пільги – зменшення ставки оподаткування прибутку, отриманого від реалізації інноваційного проекту; встановлення зниженої ставки ПДВ.
14.	Наявність антиризикового потенціалу.	1. Новизни 2. Економічний 3. Соціальний 4. Екологічний	Зростання величини антиризикових інноваційних технологій.	
15.	Ефективність та можливість використання пільгових режимів інноваційної діяльності.	1. Економічний 2. Новизни 3. Соціальний 4. Екологічний	Підвищення ефективності та модернізація діяльності підприємства. Використання нових підходів в оподаткуванні інновацій.	Інвестиційний податковий кредит на інноваційні цілі.

*Складено автором.

Урахування таких особливостей ефективності дає змогу вибрати найбільш раціональний та ефективний набір податкових інструментів, визначити ефективність від розміру та періоду застосування податкових пільг. За даними Державної служби статистики України, в 2012 р. фінансування інноваційної діяльності на 61,42% здійснювалось за рахунок власних коштів підприємств, основним джерелом яких є прибуток²⁶⁶. Для більш активного залучення ресурсів підприємства в інноваційний процес на цьому етапі розвитку економіки країни податкове стимулювання має враховувати всі недоліки зарубіжного та вітчизняного досвіду та сприяти ефективній діяльності з податкового стимулювання інноваційного розвитку.

У контексті обрання правильних пріоритетів і механізмів державної підтримки інноваційної моделі розвитку актуальною є проблема диференційованого підходу до оподаткування прибутку, заснованого на принципі диференціації інновацій, що запроваджуються у виробництво, за їхніми якісними характеристиками. На користь такого підходу може свідчити той факт, що, за оцінюванням експертів, сьогодні в Україні 75% інвестицій спрямовуються на підприємства III технічного рівня, до яких належить виробництво будівельних матеріалів, чорна металургія, метало- та деревообробка, судно- та верстатобудування, 20% – на підприємства IV технологічного рівня, і лише 4,5% – V рівня.

Зазначимо також, що саме VI технологічний уклад має стати пріоритетом для оновлення вітчизняної економіки, оскільки його основою є нано- та біотехнології, гена інженерія та молекулярна біологія, системи штучного інтелекту, використання відновлюваних джерел енергії, нове природокористування, високі гуманітарні технології, глобальні інформаційні технології та ін. Проте повною мірою стимулюючий потенціал інвестиційного податкового кредиту при стимулюванні інноваційної діяльності може бути реалізований при паралельному використанні прискореної

²⁶⁶ Скалюк Р. В. Ефекти та ефективність інноваційної діяльності промислових підприємств / Р. В. Скалюк, О. В. Декалюк // Вісник Хмельницького національного університету. – 2009. – №1. – С. 149–154. – (Серія : Економічні науки).

амортизації та інших інструментів державного стимулювання інвестиційно-інноваційного розвитку економічних процесів на мікро-, мезо- та макрорівнях²⁶⁷.

До групи податкових пільг інноваційно-інвестиційного характеру також належить податковий кредит та інші податкові пільги, що є вагомими стимулами інвестиційно-інноваційної діяльності і використовуються в багатьох країнах. Інвестиційний податковий кредит передбачає зменшення податкового зобов'язання з податку на прибуток на певний процент суми коштів, інвестованих у придбання необоротних активів. Цей інструмент поширений у США, Австрії та багатьох інших країнах світу, де його застосування зумовило швидке оновлення матеріально-технічної бази суб'єктів господарювання, переозброєння виробництва, модернізацію потужностей²⁶⁸. У Франції та ФРН законодавство передбачає від 10 і більше видів податкових кредитів. Інвестиційна податкова знижка на інвестиції та витрати у науково-дослідні та дослідно-конструкторські роботи передбачає право підприємств на пряме зменшення оподаткованого прибутку на повний або частковий обсяг зазначених витрат компаній²⁶⁹.

Економічна вигода держави від запровадження такої пільги полягає у стимулюванні інвестиційних вкладень у пріоритетні напрями розвитку. Проте в сучасному податковому законодавстві відсутні ґрунтовні норми щодо надання підприємцям права на використання інвестиційного чи інноваційного податкового кредиту. Незважаючи на те, що сьогодні в Україні діють податкові інструменти стимулювання інвестиційно-інноваційного розвитку (спеціальні податкові режими, прискорена амортизація, податкові канікули та пільги), слід зазначити, що для них характерні певні недоліки, а саме: відсутність гарантій щодо викорис-

²⁶⁷ Стан розвитку науки і техніки, результати наукової, науково-технічної, інноваційної діяльності, трансферу технологій за 2012 рік : аналіт. дов. – К. : Держ. агентство з питань науки, інновацій та інформатизації України ; Укр. ін-т наук.-техн. і екон. інформ., 2013. – 216 с.

²⁶⁸ Сорос Дж. Открытое общество. Реформируя глобальный капитализм / Дж. Сорос. – М., 2001. – 379 с.

²⁶⁹ Перелік чинних інноваційних проектів, що включені в Україні до державного реєстру / Офіційний веб-портал Державного агентства з питань науки, інновацій та інформатизації України [Електронний ресурс] : – Режим доступу : <http://dknii.gov.ua/?q=node/1060>.

тання коштів пільгового фінансування на інвестиційні цілі, пільги передбачені тільки для обмежених певними критеріями категорій підприємств, до того ж пільги надаються на безповоротній основі, що може призвести до втрат значних сум доходів бюджету держави. Ці та інші проблемні аспекти можна вирішити за допомогою обґрунтованого використання податкового кредиту у сфері стимулювання інновацій. Відповідно розмір ставки для нарахування зазначеного податкового кредиту має бути диференційований від 5 до 100%²⁷⁰. Обираючи ставку для нарахування об'ємного податкового кредиту у перший рік здійснення інвестицій в інноваційну діяльність, доцільно використовувати емпіричний досвід технологічно розвинених країн, особливості освоєння технологічних укладів, а також переваги для суб'єктів інноваційних процесів від запровадження такої пільги (табл. 6.4).

Таблиця 6.4

**Ставки податкового кредиту
для стимулювання інноваційної діяльності***

100	VI технол. уклад	-	-	-
75	V технол. уклад	VI технол. уклад	-	-
50	IV технол. уклад	V технол. уклад	VI технол. уклад	-
25	-	IV технол. уклад	V технол. уклад	VI технол. уклад
Ставка, %				
Рік	1	2	3	4

*Складено автором.

Процедура надання податкового кредиту має базуватися на зниженні суми податку на прибуток інноваційного підприємства на відповідний процент залежно від вкладень цих коштів у виробництво продукції певного технологічного укладу. Це означає, що підприємство вже не сплачує кошти до бюджету, а використовує їх суто на інноваційні цілі з урахуванням визначених раніше критеріїв.

²⁷⁰ Крисоватий І. А. Моніторинг податкового регулювання інноваційно-інвестиційної діяльності у зарубіжній практиці / І. А. Крисоватий // Досягнення в економіці. Нові погляди, проблеми, інновації : зб. тез доп. Всеукр. наук.-практ. конф. – Дніпропетровськ : Перспектива, 2012. – С. 25–28.

Термін надання податкового кредиту на стимулювання інновацій не має перевищувати 4 роки, в іншому разі можливе розпорощення державних коштів і зниження ймовірності настання очікуваних ефектів від використання інвестицій у модернізацію підприємства.

Перспективи використання податкового кредиту в Україні мають дуже вагоме значення в напрямку стимулювання інвестиційно-інноваційного розвитку економіки та підвищення соціально-економічного поступу держави, а також характеризуються своєрідними перевагами для підприємницьких бізнес-структур, державних установ і суспільства загалом (рис. 6.3).

Доцільно зазначити, що впровадження інвестиційного податкового кредиту не потребує додаткових кредитних ресурсів, оскільки в ньому використовується ресурсний потенціал самого підприємства у вигляді прибутку (тієї частини, що має відраховуватися в бюджет у вигляді податку на прибуток). Відповідно введення інвестиційного податкового кредиту буде заохочувати підприємства підвищувати ефективність своєї роботи й одержання прибутку.

Держава, втрачаючи на певний період деякі суми дохідної частини бюджету, надалі може розраховувати на збільшення бюджетних надходжень через загальне зростання прибутку й обсягів податку на нього. При цьому необхідно брати до уваги, що при звичайному кредитуванні суб'єкт інноваційної діяльності, крім суми кредиту, що повертається, додатково одержує тільки обумовлений процент²⁷¹. При використанні податкового кредиту на інноваційні цілі приріст податку, одержаний після реалізації проекту, може набагато перевищити процентний рівень і матиме не разовий, а систематичний характер.

²⁷¹ Крисоватий І. А. Інвестиційно-інноваційна спрямованість непрямих податків в Україні / І. А. Крисоватий // Економічний форум. – 2013. – №3/2013. – С. 175–180.

Рис. 6.3. Ефекти від застосування податкового кредиту для інноваційної діяльності*

*Складено автором.

Основним завданням сучасної політики України вважаємо створення умов для формування нового відтворювального механізму, в межах якого ринкова конкуренція, підприємницька активність і зацікавленість сприятимуть природному освоєнню інвестицій та інновацій у сфері виробництва і споживання, а держава за допомогою всіх інструментів, насамперед за допомогою податкового кредиту, забезпечить необхідні умови. Так, становлення інноваційно-інвестиційної моделі економіки неможливе без застосування державою комплексу стимулів фіскального характеру²⁷². Проте особливу увагу в цьому ракурсі органам державної влади слід приділяти таким важливим завданням, як запобігання корупції при наданні інвестиційного податкового

²⁷² Хамел Г. Конкурируя за будущее / Г. Хамел, К. Прахалад. – М. : Олимп-Бизнес, 2002. – 288 с.

кредиту уповноваженими установами, обґрунтованості нестачі інвестиційних ресурсів і фіктивності впровадження інноваційних проектів з боку суб'єктів господарювання тощо.

Надання податкових стимулів суб'єктам господарювання для реалізації інноваційних цілей передбачає постійний моніторинг і контроль. Першочергово це стосується органів Державного агентства з питань науки, інновацій та інформатизації України та Міністерства доходів і зборів України. Має обов'язково встановлюватися рівень відповідності інноваційного проекту зазначеним критеріям, після чого буде прийматися рішення про надання податкових пільг. У процесі стабільного моніторингу потрібно з'ясувати всі обставини, що можуть забезпечити вироблення обґрунтованих рішень у зазначених інституціях влади (рис. 6.4).

Нині в Україні здійснюються певні заходи, спрямовані на стимулювання інноваційного розвитку економіки, більшість з них передбачена Законом України «Про внесення змін до розділу XX «Перехідні положення» Податкового кодексу України щодо особливостей оподаткування суб'єктів господарювання, які реалізують інвестиційні проекти у пріоритетних галузях економіки» №5211-VI від 6 вересня 2012 р., який набув чинності з 1 січня 2013 р., також доповнено Податковий кодекс України. Зокрема, заслуговує на увагу той факт, що суб'єкти господарювання, які реалізують інвестиційні проекти у пріоритетних галузях економіки тимчасово, з 1 січня 2013 р. по 31 грудня 2022 р. при ввезенні у митному режимі імпорту на митну територію України устаткування (обладнання) та комплектуючих виробів до нього, що звільняються від оподаткування ввізним митом (за умови, що зазначені товари ввозяться суб'єктами господарювання винятково для реалізації інвестиційних проектів та не є підакцизними; виготовлені не більше трьох років до моменту державної реєстрації інвестиційного проекту та не були у використанні; не виробляються в Україні та не мають аналогів в Україні) за умови оформлення митної декларації, можуть за власним бажанням видавати митному органу (а митний орган зобов'язаний прийняти) податковий вексель на суму податкового зобов'язання з податку на додану вартість, визначену в цій декларації.

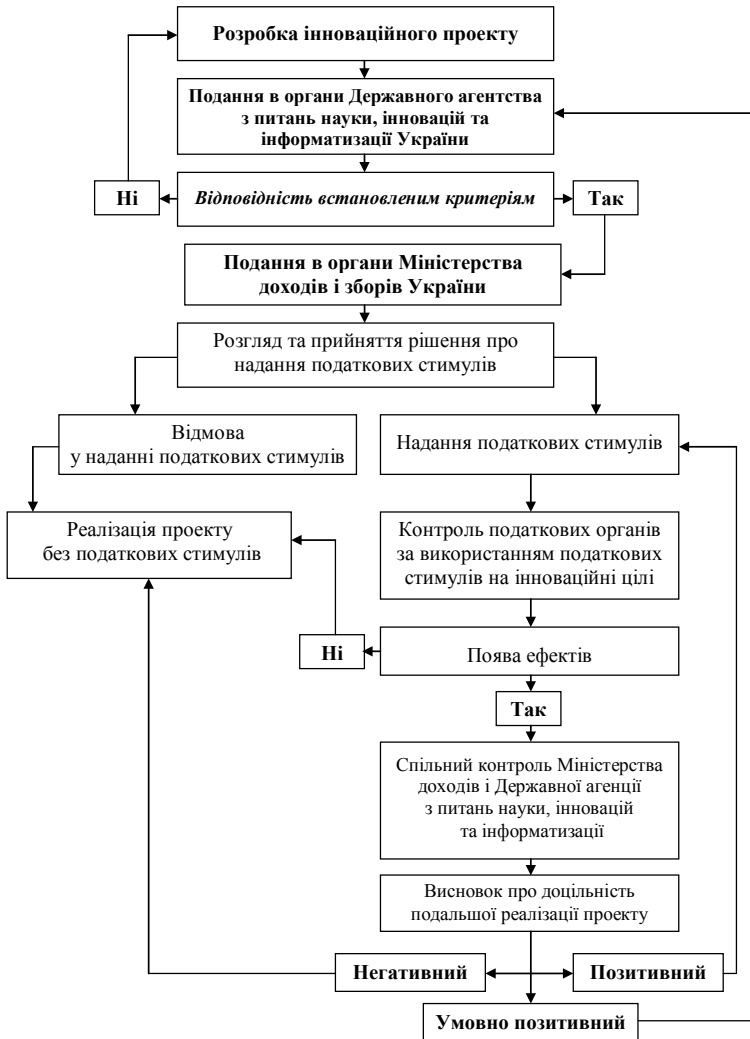

Рис. 6.4. Алгоритм надання податкових стимулів для реалізації інноваційних проектів*

*Складено автором на основі: Інформація з офіційного сайту Державного агентства з питань науки, інновацій та інформатизації України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.dknii.gov.ua/>; Інформація з офіційного сайту Міністерства доходів і зборів України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://minrd.gov.ua/>.

Окрім того, відповідно до п. 4.10 розділу XXI «Прикінцеві та перехідні положення» Митного кодексу України²⁷³ із змінами і доповненнями, тимчасово звільняються від оподаткування ввізним митом при ввезенні на митну територію України та поміщені в митний режим імпорту до 1 січня 2018 р. устаткування (обладнання) та комплектуючі вироби до нього, що ввозяться суб'єктами господарювання винятково для реалізації інвестиційних проектів, схвалених згідно з чинним законодавством.

Проте, беручи до уваги динамічний розвиток інноваційних процесів в Україні та світі, податкове стимулювання реалізації пріоритетних інвестиційно-інноваційних проектів, які відповідають законодавчим вимогам та окресленим критеріям, має враховувати й інші актуальні підходи та інструменти податкової політики.

6.3. Вектори удосконалення податкового регулювання інноваційної діяльності в Україні

Для залучення інвестицій в інноваційні проекти необхідно здійснити заходи зі зменшення ризику, тобто подолання вищезазначених проблем, що гальмують інноваційні перетворення української економіки, а також із підвищення прибутковості інвестиційно-інноваційної діяльності, чого можна досягти шляхом запровадження певних економічних інструментів, а особливо за допомогою податкового регулювання. Так, податкове регулювання інноваційних процесів має відбуватися переважно шляхом застосування податкових стимулів, оскільки, як неодноразово зазначалось, це пріоритетна сфера для держави. Проте такі стимули мають надаватись не для всіх інновацій і стадій інноваційного процесу²⁷⁴.

У цьому разі слід додержуватися певної ієрархії при застосуванні податкових інструментів. Це означає, що пріоритет

²⁷³ Кузьмін О. Є. Інвестиційна та інноваційна діяльність : моногр. / О. Є. Кузьмін, С. В. Князь, І. В. Тувакова, А. Я. Кузнецова ; за наук. ред. проф., д-ра екон. наук О. Є. Кузьміна. – Львів : ЛБІ НБУ, 2003. – 233 с.

²⁷⁴ Скалюк Р. В. Ефекти та ефективність інноваційної діяльності промислових підприємств / Р. В. Скалюк, О. В. Декалюк. // Вісник Хмельницького національного університету. – 2009. – №1. – С. 149–154. – (Серія : Економічні науки).

податкового стимулювання має надаватись для суб'єктів господарювання, які створюють інноваційні технології, здійснюючи наукові розробки. Крім цього, на цій стадії інноваційного процесу доцільно застосовувати адресне державне фінансування (наприклад, фінансування витрат на заробітну плату вчених – розробників інновацій або фінансування придбання необхідного для здійснення наукових досліджень обладнання); для суб'єктів господарювання, які практично запроваджують інноваційні технології, необхідно забезпечувати підвищення прибутковості їхньої діяльності шляхом надання податкових пільг і застосовувати інші інструменти податкового стимулювання. Однак вважаємо, що на цій стадії нераціонально стимулювати всіх без винятку суб'єктів інноваційного процесу. Пріоритет має надаватись виробництву інноваційних продуктів і наданню послуг соціально важливого характеру. Наприклад, такими продуктами є продукти харчування, медикаменти, товари для людей з обмеженими фізичними можливостями тощо. Ці інновації також мають забезпечити отримання сукупності описаних ефектів: соціального, економічного, екологічного та ефекту новизни.

Важливим аспектом податкового стимулювання інноваційних процесів є встановлення терміну дії податкової підтримки інновацій. Вважаємо, що такий термін має бути обмежений настанням моменту невідповідності, хоча би одному з описаних вище ефектів. Переважно найбільший ризик виявляється щодо втрати ефекту новизни внаслідок створення інноваційних продуктів з аналогічними властивостями. В таких умовах податкове стимулювання певної інновації буде неефективним, оскільки сам продукт втрачає статус інноваційного, а суб'єкти господарювання при його виробництві починають отримувати надприбутки.

Для фінансування інноваційно спрямованих суб'єктів господарювання вищого ступеня ієрархії (тобто тих, які розробляють інноваційні технології) необхідно активно залучати кошти таких установ, як наприклад, Український банк реконструкції та розвитку чи Державна інноваційна фінансово-кредитна установа. Діяльність зазначених фінансових установ потребує удо-

сконалення, але, згідно із задекларованими цими установами цілями їхнього функціонування, вони мають сприяти розвитку інноваційної та інвестиційної діяльності та підтримці вітчизняного товаровиробника.

У процесі дослідження впливу податків на споживання на інноваційну активність суб'єктів господарювання встановлено, що податки такого виду можуть впливати на інноваційні процеси як на стадії споживання, так і на стадіях ініціації, науково-технічної розробки і практичного створення інноваційних продуктів. Згідно з ефектами та критеріями дії таких податків доцільно внести зміни у діючий механізм справляння податків на споживання з метою активізації інноваційної діяльності в державі.

Завдяки широкій базі оподаткування найбільший регулюючий потенціал серед податків на споживання властивий податку на додану вартість. Так, найважливіші механізми податкового стимулювання інноваційної діяльності за допомогою ПДВ пов'язані зі звільненням від сплати ПДВ окремих видів діяльності, реінвестуванням зібраного податку в основну діяльність, встановленням зниженої ставки податку на окремі інноваційні продукти та звільненням від сплати ПДВ імпорту інноваційної продукції.

Податковим кодексом України передбачено звільнення від сплати ПДВ окремих операцій, які опосередковано мають вплив на інноваційну діяльність і здебільшого стосуються науково-дослідної роботи. На нашу думку, такі пільги є обґрунтованими з точки зору пріоритетності підтримки науково-технічних розробок у сфері інновацій. Однак вважаємо, що недоцільно розширювати коло таких пільг з метою уникнення зловживань та істотного зниження фіскальної ефективності ПДВ. Пропонуємо у практиці адміністрування ПДВ запровадити механізм реінвестування податку в основну діяльність для підприємств, що задіяні в інноваційних процесах, знижену ставку податку для виробництва та реалізації окремих інноваційних продуктів й удосконалити механізм звільнення від ПДВ інноваційних товарів при ввезенні на територію України.

У вітчизняній фіскальній практиці були присутні спроби застосовувати механізм реінвестування ПДВ при виробництві інноваційних продуктів у розширення діяльності цих підприємств. Зокрема, Законом України «Про інноваційну діяльність» № 40-IV від 4 липня 2002 р. було передбачено, що 50% ПДВ за операціями з поставок продукції, пов'язаних з використанням інноваційних проектів, не підлягали сплаті до бюджету, а зараховувалися на спеціальний рахунок і використовувались для фінансування їхньої інноваційної діяльності. Така пільга діяла з липня 2002 р. до початку 2003 р., оскільки її дія була призупинена Законом України «Про Державний бюджет на 2003 рік». Отже, простежити ефекти від дії зазначеного механізму стимулювання неможливо, оскільки пільга діяла менше року. Загальновідомо, що на початку застосування більшості пільгових режимів оподаткування фіскальна ефективність податку знижується. Будь-які ефекти від застосування податкових стимулів мають часові лаги, після проходження яких настає ефект розширення податкової бази, соціальний ефект тощо.

З огляду на це пропонуємо продовжити застосовувати такий вид стимулювання інноваційних процесів в Україні. Позитивним прикладом зарахування ПДВ на спецрахунки є наявність спеціального режиму оподаткування у сфері сільського та лісового господарств, а також рибальства. Так, згідно з цим режимом сума податку на додану вартість, нарахована сільськогосподарським підприємством на вартість поставлених ним сільськогосподарських товарів/послуг, не підлягає сплаті до бюджету та повністю залишається у розпорядженні такого підприємства для відшкодування суми податку, сплаченої (нарахованої) постачальнику на вартість виробничих фондів, за рахунок яких сформовано податковий кредит, а за наявності залишку такої суми податку – для інших виробничих цілей. На нашу думку, це дуже позитивний момент податкового стимулювання сільського господарства, який можна взяти за основу для посилення інноваційної активності в Україні.

Отже, пропонуємо інноваційним підприємствам, які функціонують на стадії ініціації та наукової розробки інновацій, а також тим суб'єктам інноваційного процесу, діяльність яких пов'язана з науковою та одночасно практичною розробкою інновацій та їхнього реалізацією, дати можливість зараховувати ПДВ на окремі рахунки і використовувати його у подальшому для розширення інноваційної діяльності. Разом із цим, вважаємо, що такого роду пільги недоцільно надавати суб'єктам інноваційного процесу, які купують наукові розробки, інноваційні технології й у подальшому виготовляють на основі них інноваційну продукцію. Таку позицію можна пояснити тим, що підприємства для максимізації власного прибутку зацікавлені у виготовленні продукції, яка за властивостями є інноваційною і має високий попит на ринку. Надання податкових переваг у такому разі створить невинуватене зниження фіскальної ефективності податку. Винятком може бути виробництво продукції, яка не є рентабельною, але має високий ступінь соціальної значущості для суспільства (інноваційне медичне обладнання, фармацевтичні товари тощо).

Для уникнення зловживань у цій сфері необхідно створити дієвий контроль за таким механізмом. Особливо важливо усунути можливість використання такого роду пільг суб'єктами господарювання, які реально не створюють інноваційних продуктів, також забезпечити контроль за цільовим використанням акумульованих на спецрахунках коштів.

Пропонуємо запровадити знижену ставку ПДВ для соціально значущих товарів і послуг, при виробництві або наданні яких застосовувались інноваційні технології. Така ставка має бути встановлена на рівні 5%, оскільки це мінімально допустимий рівень зниженої ставки ПДВ за податковим законодавством ЄС²⁷⁵. Дотримання цієї норми дасть можливість зберегти євроінтеграційний вектор податкової системи України і підтримати створення соціально значущих інноваційних товарів і послуг. Щодо вибору переліку зазначених товарів і послуг пропонуємо також звернути-

²⁷⁵ Директива Ради 2006/112/ЄС про спільну систему податку на додану вартість [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_928.

ся до зарубіжного досвіду і вимог ЄС. У Директиві Ради 2006/112/ЄС «Про спільну систему податку на додану вартість» визначено перелік таких товарів і послуг, який можна взяти за основу.

Так, на початковому етапі введення описаної зниженої ставки ПДВ спостерігатиметься зниження фіскальної ефективності податку. Проте механізм зниження ставок має регулюючий ефект розширення бази оподаткування у майбутньому і відповідно забезпечує збільшення податкових надходжень. Разом із цим, не слід заперечувати ймовірності ускладнення механізму адміністрування ПДВ у зв'язку із диференціацією ставок. Однак вважаємо, що тимчасові труднощі, зумовлені введенням зниженої ставки ПДВ, будуть компенсовані позитивами від очікуваних ефектів, пов'язаних із розширенням бази оподаткування ПДВ і підвищенням інноваційної активності.

Іншим методом податкового стимулювання інноваційної активності є надання пільг з ПДВ та мита при ввезенні на територію України устаткування та обладнання, яке використовується для реалізації інноваційних проектів, і того, що працює на відновлюваних джерелах енергії. Більшість наведених пільг зараз використовується в Україні, хоча й має обмежений термін дії. Проте при імпорті такого обладнання спостерігається багато зловживань, оскільки під виглядом інноваційного ввозиться обладнання, яке не має до інновацій жодного відношення. З огляду на це пропонуємо запровадити механізм встановлення відповідності обладнання критеріям інноваційного, який має реалізовувати Державне агентство з питань науки, інновацій та інформатизації України. І тільки після позитивного висновку цього органу окремий вид товару можна відносити до переліку такого, якому має надаватись пільга.

Проблеми розвитку інноваційної сфери можуть бути пов'язані і з механізмом адміністрування ПДВ. Так, однією із найбільших перешкод на шляху надходження іноземних інвестицій в інноваційні проекти українських підприємств є проблема з бюджетним відшкодуванням ПДВ. Відшкодування ПДВ державою є постійною проблемою для компаній, які працюють в Україні. Труднощі з відшкодуванням цього податку є перешкодою для

інвестицій в інноваційно орієнтовані галузі. Однією з головних проблем, з якою стикаються компанії при відшкодуванні ПДВ, вважаємо проблему затягування та ускладнення перевірок.

Окреслимо основні напрями вдосконалення податкових стимулів за податками на доходи. Загалом підприємці здійснюють інноваційну діяльність з метою отримання прибутку. Вітчизняні та зарубіжні науковці визнають, що схильність до підприємницької діяльності визначається рівнем оподаткування прибутку: якщо розмір податку на прибуток наближається до 25%, то схильність до підприємництва швидко зменшується, за умов, коли податок досягає 50% прибутку, схильність до інновацій практично зникає²⁷⁶.

Результати аналізу підтверджують, що в Україні питома вага реалізованої інноваційної продукції в обсязі промислової продукції незначна. Отже, можна зробити висновок, що оподаткування прибутку від її реалізації не має значного впливу на наповнення державного бюджету. На етапі переходу до інноваційної моделі економіки доцільно надати інноваційним підприємствам більший обсяг податкових пільг і це суттєво не позначиться на доходах бюджету.

Пропонуємо надавати інноваційним підприємствам такі види пільг з податку на прибуток. Насамперед це звільнення чи часткове звільнення від сплати податку на прибуток підприємств тих суб'єктів господарювання, які реалізують наукові проекти, впроваджують у технологічний виробничий процес інноваційний продукт. Однак звільненню від сплати податку має підлягати лише прибуток, отриманий у результаті виробництва на основі інноваційних технологій. Водночас таке звільнення не має бути довготривалим і спонукати підприємство до отримання надприбутків.

Обґрунтовуючи запропоновані підходи до оподаткування інноваційної діяльності, варто зазначити, що ті підприємства, які реалізують у своїй діяльності результати наукової роботи у сфері створення інноваційного продукту, мають використовувати

²⁷⁶ Марченко О. І. Інвестиційний податковий кредит як засіб стимулювання інноваційної діяльності [Електронний ресурс] / О. І. Марченко. – Режим доступу : http://www.rusnauka.com/12_KPSN_2009/Economics/41182.doc.htm.

ти пільгу з оподаткування податком на прибуток підприємств. Звільнення від оподаткування прибутку, що безпосередньо отриманий у ході використання інноваційних технологій, як результат реалізації інноваційного продукту має оподатковуватися за зниженими ставками, а в певних випадках може бути звільнений повністю від сплати податку на прибуток підприємств. Методика такого звільнення має базуватися на визначених особливостях. Лише прибуток, отриманий у результаті використання інноваційних технологій, а не сукупний прибуток підприємства, може стимулюватися зниженою ставкою податку на прибуток. Для якісного контролю виробництва продукції з використанням інноваційних технологій кожне таке підприємство має звітувати про запроваджені новітні технології, вказуючи на продуктивність таких технологій, кількість виробленої продукції (товарів) за допомогою використання інноваційних технологій, Державному агентству з питань науки, інновацій та інформатизації України.

Повністю прибуток, отриманий у результаті здійснення інноваційної діяльності, може бути звільнений від оподаткування податком на прибуток підприємств за умови повного його реінвестування у розвиток інновацій (оновлення технологій, виробничих процесів). Застосування таких пільг має бути обмежене часом (пільгу потрібно встановлювати для підприємства лише доти, поки досягаються економічний, соціальний, екологічний ефекти та ефект новизни). Підприємство, що за результатами податкового обліку декларує надприбутки, може бути позбавлене права на використання податкової пільги.

Наступним напрямком є стимулювання інвестиційної діяльності як із зовнішніх, так і внутрішніх джерел. Зокрема, інвестиції, що спрямовуються на дослідження у сфері інновацій, створення та виробництво інноваційного продукту мають супроводжуватися податковими пільгами. Зокрема, інвестиційний прибуток від виробництва інноваційної продукції потрібно звільняти від сплати податку на прибуток, якщо такий податок спрямовуватиметься на розширення виробництва. Однак така пільга має застосовуватися не на постійних умовах.

Обґрунтовуючи необхідність застосування запропованої податкової пільги, зазначимо, що будь-який інвестор, який інвестує кошти у створення інноваційного продукту, має користуватися податковими пільгами. Зокрема, отриманий прибуток у результаті інвестування інновацій має повністю звільнитися від оподаткування податком на прибуток підприємств, однак залишатися у вітчизняній економіці, реінвестуватися у розширення виробництва інноваційної продукції. Відповідно інвестори мають забезпечити приріст робочих місць на підприємствах, де запроваджені інноваційні технології. Слід також вказати на такий чинник, як інвестування коштів у науково-дослідну діяльність наукових інститутів. Таке інвестування має супроводжуватися податковими преференціями з податку на прибуток підприємств. Зокрема, інвестиції в науково-дослідну роботу мають повністю зараховуватися до витрат підприємства, що інвестує кошти, і не можуть належати до доходів науково-дослідних інститутів, які ці інвестиції отримують. Однак має здійснюватись контроль щодо використання інвестицій у науково-дослідну роботу, зокрема наукові розробки мають виконувати позитивний ефект (бути корисні для майбутнього виробника, технологічно низькозатратні, екологічно безпечні, суспільно корисні).

Доцільним є використання інноваційного податкового кредиту з податку на прибуток підприємств. Цей кредит надається шляхом вилучення із суми податку певної частини від суми приросту власних витрат на зазначені роботи, порівняно з аналогічними витратами у базовому періоді. Максимальна сума, яку можна вилучати, має встановлюватись у номінальному еквіваленті або у процентах від загальної суми податкових зобов'язань при оподаткуванні прибутку певної фірми.

Використання цього інструменту податкового регулювання інноваційної діяльності сприятиме раціональному перерозподілу вільних коштів підприємства на здійснення інноваційної діяльності, закупівлю інноваційного продукту, дасть можливість суб'єктам господарювання вкладати кошти у науково-дослідну роботу.

Поряд із зазначеними преференціями з метою стимулювання інноваційної діяльності в Україні пропонуємо щодо суб'єктів господарювання, які успішно реалізували інноваційний проект і планують запровадити наступний, застосовувати звільнення від оподаткування прибутку діяльності, яка започаткована попереднім проектом, протягом терміну окупності наступного проекту.

На нашу думку, порядок із податковими пільгами для інноваційної діяльності необхідно застосовувати і певні санкції щодо суб'єктів господарювання, які, здійснюючи прибуткову діяльність, не приділяють увагу оновленню основних фондів, оскільки високий ступінь зносу основних фондів є значною перешкодою на шляху інноваційних перетворень вітчизняної економіки. У разі критичного ступеня зносу основних фондів пропонуємо збільшувати ставку податку на прибуток на процент перевищення фактичним зносом критичного показника зносу. В перспективі доцільним було б застосування зазначених пропозицій щодо податку на майно підприємств.

На відміну від існуючих, запропоновані податкові пільги більшою мірою інноваційно спрямовані. Вони здебільшого відповідають умовам забезпечення інноваційного розвитку підприємств, стимулювання науково-дослідної роботи, забезпечують більше сприяння у розвитку виробництва на підприємствах за допомогою реінвестування прибутку, а також стимулюватимуть залучення внутрішніх та зовнішніх інвестицій.

РОЗДІЛ 7

СТРАТЕГІЯ ІНВЕСТИЦІЙНО-ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ У ВИМІРІ ГЛОБАЛЬНИХ СТРУКТУРНИХ ЗРУШЕНЬ

7.1. Глобальні структурні зрушення: причини генерування, форми прояву та ефекти

Причини генерування та форми прояву глобальних структурних зрушень на сучасному етапі визначає логіка міжсистемних трансформацій, у результаті яких на початку ХХІ ст. відбувся «крутий поворот»²⁷⁷ у геополітичних і геоекономічних відносинах. Цей поворот, без перебільшення історичного значення, характеризується фундаментальною реструктуризацією і системною трансформацією економічної, політичної, соціокультурної і загалом міжцивілізаційної взаємодії у розрізі таких стратегічних векторів:

– змінюється статус країн Азії (передусім Китаю та Індії), а також інших країн, що розвиваються, які, звільнившись від периферійного (у термінах І. Валлерстайна «світ-системного» підходу), нерівноправного, залежного від Заходу статусу, від його патерналізму, формують «нову Азію», що відіграє іншу роль у міжнародних відносинах;

– збільшується кількість великих світових держав, окремі з яких перманентно рухаються у напрямку до статусу геостратегічних глобальних лідерів, зростає їхній вплив, у тому числі за рахунок традиційних держав-лідерів Західного світу; в азійському регіоні діями таких країн починає вибудовуватися «свій клуб» економічного і політичного співробітництва, своя система дипломатичних інститутів і «площадок для політичного діалогу»;

²⁷⁷ Брутенц К. Н. О реструктуризации современных международных отношений / К. Н. Брутенц // Мировая экономика и международные отношения. – 2009. – № 12. – С. 26.

– відбувається формування багатополюсного світу, зростає роль нових глобальних центрів у світовій політиці і перерозподілі глобальної ренти; в рамках нового розміщення економічних сил у світі спостерігається «...безпрецедентне в сучасній історії – за масштабами, темпами і векторами – структурне зміщення могутності і багатства із Заходу на Схід»²⁷⁸.

У результаті цих трансформацій відбувається перехід від формування глобально-центричної економіки до багатополюсного світу з кількома глобальними і регіональними центрами економічного суперництва, що, очевидно розвиватиметься за принципами дивергенції і формування світової економіки як складної системи синергетичної природи. Віддзеркалення означеної логіки глобального розвитку потребує розробки спеціального методологічного інструментарію для прогнозування сценаріїв глобального розвитку, адекватного для оцінки взаємозв'язків і структурних зрушень у геоekonomічному просторі, який би достатньою мірою враховував характер диференціації геопростору.

Адже світовій економіці як складноорганізованій системі не можливо нав'язати чітко фіксовані й жорстко детерміновані стратегічні вектори розвитку, розроблені на основі тих чи інших теорій, математичних рівнянь чи формул, оскільки закони суспільного (економічного) розвитку по-різному виявляються у різних інституційних і ціннісно-нормативних умовах, при різних соціально-економічних і політичних системах. Зокрема, кожна національна економіка (як і світова економіка загалом) за певних суспільно-історичних умов характеризується певними реаліями і системою детермінант, пріоритетів і переваг. Разом з тим, кожна із цих систем перебуває у стані перманентних змін і трансформацій; при цьому вони не просто співіснують, а перебувають у суперечностях і конфліктах, взаємодіють між собою, зумовлюючи у такий спосіб полівекторність суспільно-історичного розвитку. В економіці, з методологічної точки зору, ці вектори не можна розглядати як самодостатні й лінійні схеми розвитку (позначені, наприклад, лібералізмом, консерватизмом, соціал-демократизмом чи марксизмом, монетаризмом, вільною кон-

²⁷⁸ Брутенц К. Н. О реструктуризации современных международных отношений / К. Н. Брутенц // Мировая экономика и международные отношения. – 2009. – № 12. – С. 27.

куренцією, державним регулюванням, вашингтонським чи поствашигтонським консенсусом і т. ін.). У цьому разі швидше спрацьовує принцип доповнюваності (існують різні лінії та вектори розвитку, що доповнюють один одного) і закон розвитку системи за рахунок навколишнього середовища (абсолютно ізольований саморозвиток системи неможливий). У підсумку це ускладнює прогнозування глобального економічного розвитку, як і майбутнє світової економіки, яку не можна спрогнозувати за допомогою простих регресійних залежностей. Зважаючи на зазначене, очевидно, що основна причина прорахунку майже всіх прогнозів глобального економічного розвитку полягає саме в тому, що їх автори намагаються окреслити стратегічні вектори розвитку світової економіки шляхом екстраполяції тенденцій, характерних для кожного конкретного періоду, за допомогою традиційних методів на майбутнє. Додаткові проблеми вносить той факт, що сучасні економічні системи характеризуються гетерогенністю, яка описується великою кількістю параметрів.

Для аналізу глобальних структурних зрушень і виявлення специфіки функціональних залежностей між країнами (214 країн) їх згруповано в однорідні групи-кластери на основі значень показників економічного розвитку, використовуючи метод кластеризації на основі лінгвістичних змінних.

Запропонована методика і проведені попередні дослідження дозволили класифікувати країни світу на 16 кластерів, які можна умовно об'єднати у чотири групи (рис. 7.1 – великі квадрати), що відображають характер глобальних структурних зрушень у світовій економіці.

Аналіз первинної кластеризації за допомогою лінгвістичних змінних (див. рис. 7.1) дає підстави для таких висновків і узагальнень щодо глобальних структурних зрушень.

По-перше, наведені розрахунки і первинна кластеризація дозволили виявити парадокс дисиметричності глобального простору. Якщо перевести результати первинної кластеризації у двохвимірну площину, то інтеграційні і глобалізаційні взаємозв'язки у геопросторі можна описати «концентричними колами Аполлонія» (рис. 7.2), які показують закономірність стохастичного утворення різного формату кластерів навколо локальних точок стійкої рівноваги.

Рівень «економічної свободи»		Рівень «економічного багатства»	
високий	середній	середній	високий
Макао, Ісландія	Люксембург, Бруней-Даруссалам	Нідерланди, Бельгія, Швеція, Австрія, Швейцарія, ОАЕ, Гонконг, Норвегія, Сінгапур, Данія, Фінляндія, Ірландія, Кувейт, Катар	США, Японія, Німеччина, Великобританія, Франція, Італія, Іспанія, Канада, Австралія
Екваторіальна Гвінея, Багамські о-ви, Барбадос, Антигуа і Барбуда, Сейшельські о-ви, Сент-Кітс і Невіс, Палау	Оман, Литва, Словенія, Латвія, Гвінея і Губаго, Естонія, Бахрейн, Кіпр, Габон	Польща, Саудівська Аравія, Малайзія, Греція, Португалія, Чехія, Чилі, Ізраїль, Угорщина, Нова Зеландія, Словаччина, Лівія, Хорватія	Росія, Республіка Корея
Республіка Мексика, Грузія, Маврикій, Вірменія, Намбія, Чорногорія, Свазіленд, Фіджі, Суринам, Бутан, Беліз, Мальдіви, Сент- Люсія, Гренада, Сент- Вінсент і Гренадіни, Вануату, Самова, Домініка, Тонга	Домініканська Республіка, Гватемала, Азербайджан, Коста-Ріка, Ліван, Сальвадор, Болівія, Уругвай, Панама, Боснія і Герцеговина, Паргвай, Йорданія, Ботсвана, Туркменістан, Албанія, Ямайка	Іран, Тайланд, Аргентина, ПАР, Єгипет, Колумбія, Венесуела, Україна, Алжир, Румунія, Перу, Казахстан, Марокко, Ірак, Еквадор, Білорусь, Болгарія, Сирія, Туніс, Шрі-Ланка, Сербія, Ангولا	Китай, Бразилія, Мексика, Туреччина
Малагаскар, ДР Конго, Буркіна-Фасо, Мозамбік, Замбія, Нікарагуа, Конго, Папуа-Нова Гвінея, Малі, Чад, Бенін, Гаїті, Лаос, Таджикистан, Киргизстан, Гвінея, Малаві, Молдова, Нігер, Руанда, Монголія, Мавританія, Того, Сьєрра-Леоне	Узбекистан, Кенія, Ефіопія, М'янма, Ємен, Танзанія, Камерун, Кот-д'Івуар, Гана, Уганда, Непал, Афганістан, Гондурас, Камбоджа, Сенегал	Пакистан, Філіппіни, Нігерія, В'єтнам, Бангладеш, Судан	Індія, Індонезія
дуже низький	низький	середній	високий

Рис. 7.1. Класифікація країн світу за методом кластерного аналізу на основі лінгвістичних змінних

Теоретично і геометрично «кола Аполлонія» – це дві сім'ї кіл, які в ідеалі графічно інтерпретують формування біполярної системи координат. «Кола першої сім'ї» (на рис. 7.2 справа і зліва) задаються різним відношенням відстаней до точок С і D, через які проходять всі «кола другої сім'ї».

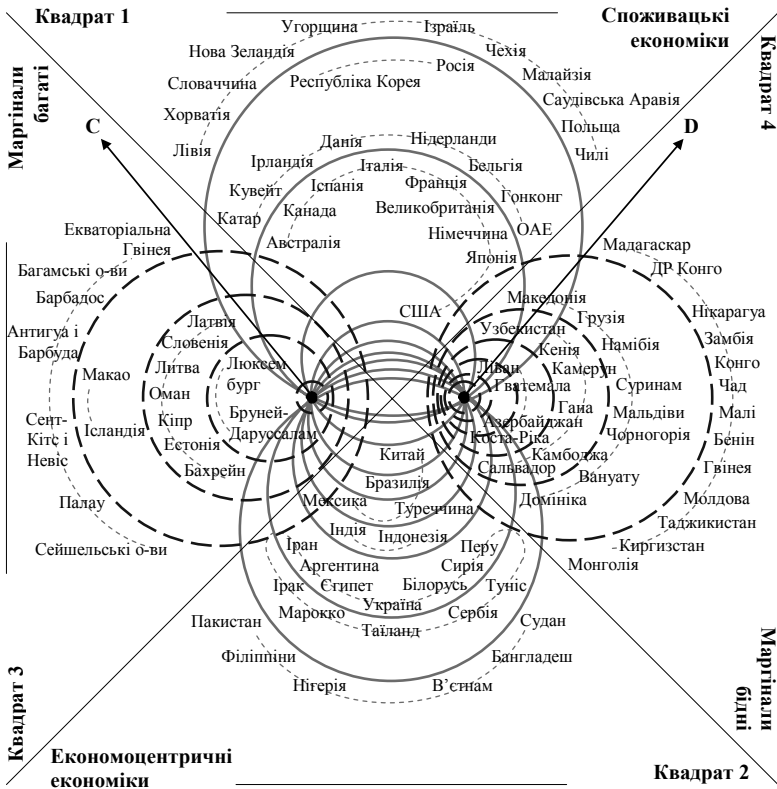

Рис. 7.2. Модель дисиметричності геопростору у вимірах «концентричних кіл Аполлонія»*

* Складено автором.

Інтерпретація цих теоретичних викладок і їх перенесення у площину сучасних структурних зрушень у геопросторі потребує відповідних корекцій. Йдеться передусім про те, що у сучасному геопросторі не функціонує класичної біполярної системи координат із чітко визначеними центрами протистояння (як це, наприклад, було

у період «...холодної війни»). Проте й сучасну багатополярність геопростору можна сприймати із певними застереженнями і визначати як «перехідну» до більш стабільного стану. Адже у сучасних умовах «класична неореалістична система багатополярного протистояння не відповідає реаліям, бо не існує достатньої кількості самостійних центрів геополітичної та гео економічної сили, які здатні впроваджувати класичну політику балансування»²⁷⁹.

Натомість у сучасних умовах у більш-менш оформленому вигляді такими центрами сили виступають великі світові держави (класери 1, 2, 3), які мають незаперечні структурні переваги у більшості (або чітко виражені у певних) «функціональних зон» – енергетичній, екологічній, демографічній, технологічній, економічній, фінансовій, геополітичній, інституційній чи соціокультурній. Навколо них концентруються країни, які тільки починають перетворюватися на регіональні центри впливу. Сукупно ці країни формують «кола другої сім'ї», що проходять через два фокуси. Це основні кола, які формують в умовах сучасних глобальних структурних зрушень основу багатополярного світу з «непостійною геометрією». Концентричними колами (які мають спільний центр та радіуси різної довжини), що розташовані справа і зліва («кола першої сім'ї») і перетинають основні кола (див. рис. 7.2), відображено країни-маргінали і країни-аутсайтери глобального розвитку. У спосіб неконцентричного розміщення цих кіл продемонстровано ступінь їхньої інтегрованості у геопросторі та залежності від центрів сили в умовах глобально-центричної економічної системи. Як правило зовнішні, найвіддаленіші від фокусів кола об'єднують країни, до яких хвилі глобальних структурних зрушень не доходять або доходять у затухаючому стані.

Так, концепція «концентричних кіл Аполлонія» описує модель формування дисиметричного геопростору в умовах загрози глобальних структурних зрушень, у вимірах якого країни світу вирізняються різним рівнем їх інтеграції і глобалізації у рамках глобально-центричної економічної системи. Іншими словами, йдеться про вектор структурних зрушень у бік диференці-

²⁷⁹ Бодрук О. Методологія геополітичного аналізу воєнно-політичних аспектів національної безпеки України [Електронний ресурс] / Олег Бодрук // Економічний часопис – XXI. – 2007. – № 9-10. – Режим доступу : <http://soskin.info/ea/2007/9-10/200703.html>.

йованого суспільства «третьої хвилі» (у термінах Е. Тоффлера) і водночас про становлення дисиметричної світової економіки дисипативної природи з нелінійною «хиткою рівновагою».

По-друге, аналіз первинної кластеризації за допомогою лінгвістичних змінних доводить, що в умовах сучасних глобальних структурних зрушень поступово почав втрачати сенс традиційний для індустріальної епохи поділ країн на так звані «три світи» (концепція С. Аміна), у результаті чого спростовується традиційний підхід до класифікації країн на розвинуті, ті, що розвиваються, і країни з перехідною економікою. Водночас аналіз первинної кластеризації за допомогою лінгвістичних змінних спростовує ідею тотальної конвергенції в умовах глобалізації і доводить, що у сучасній глобально-центричній економіці так і не вирішеним залишається феномен маргіналізації держав, яким присвоюють статус «країн-невдач» (див. квадрат 4 на рис. 7.1). Вони залишаються «маргіналізованим узбіччям» глобалізованого постіндустріального суспільства. Разом з тим, результати первинної кластеризації демонструють появу у світовій економіці так званих нових країн-маргіналів – Індія та Індонезія, Росія і Республіка Корея (у тому числі й багатих – Ісландія, Люксембург і Бруней-Даруссалам), які увійшли до чотирьох малопотужних кластерів, що містять по 2 елементи. З метою спрощення подальшого аналізу ці кластери методом згортки можна розформуванати. Результати проведеного перетворення наведені на рис. 7.3.

Таким чином, в умовах сучасних глобальних структурних зрушень відбувається становлення «асиметричної глобалізаційної спільності»²⁸⁰ і окреслюється контур глобальної економічної системи, що поєднує національні економіки на основі нової формули – швидкості поширення гравітаційних впливів, збурень і хвиль у гео економічному просторі. У рамках даної системи поступово складається особлива геостратегічна матриця асиметричності глобального розвитку, визначається формат поліцентричності геопростору, вектори руху до якого вирізняються системними суперечностями і дисбалансами. Поряд із посиленням конвергенції в економічному розвитку країн, наростає дисиметричність і гетеро-

²⁸⁰ Гальчинський А. С. Економічна методологія. Логіка оновлення : курс лекцій / А. С. Гальчинський. – К. : АДЕФ-Україна, 2010. – 572 с.

генність глобального простору, виникають нові «гравітаційні поля» та центри «світового економічного суперництва», формуються нові центри накопичення глобального капіталу.

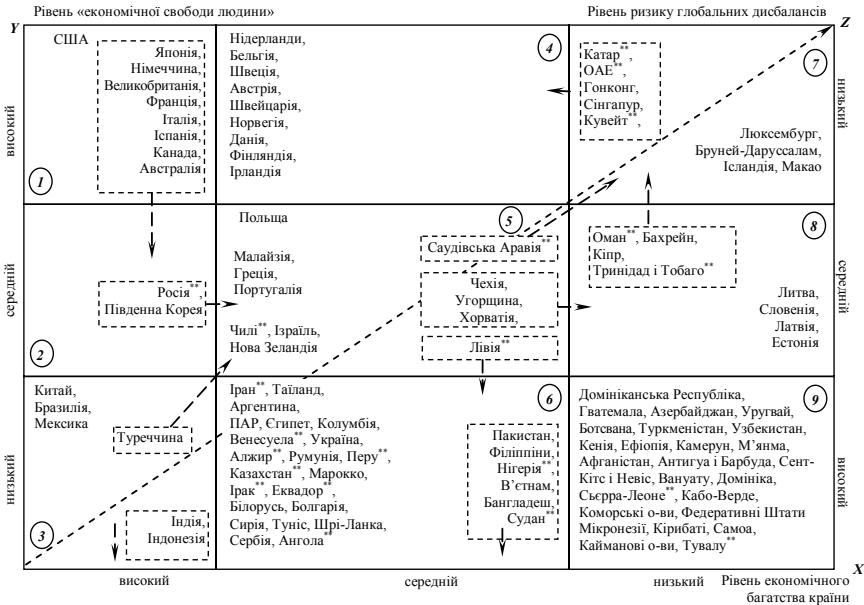

Рис. 7.3. Геостратегічна матриця дисиметричності геопростору*

*Складено автором.

Примітка. Для кластеризації країн було обрано два основних показники економічного розвитку: 1) обсяг ВВП країни за паритетом купівельної спроможності (або лінгвістична змінна «обсяг економічного багатства»); 2) обсяг ВВП на душу населення (або лінгвістична змінна «рівень економічної свободи населення країни»).

** Позначено країни-експортери сировинних товарів і/чи палива.

Вплив відповідних трансформацій на майбутнє усіх країн і навіть континентів доведеться відчути сповна в найближчому майбутньому. Так, істотній модифікації піддається існуюча модель перерозподілу світових рентних доходів і економічної влади в геопросторі, а національні економіки усвідомлюють необхідність свідомого перспективного геостратегічного розвитку з урахуванням їх конкурентного потенціалу, ресурсного забезпечення, домінуючого типу економічної практики, її адаптації до національних цілей розвитку та глобальних структурних зрушень.

7.2. Індикатори оцінки інвестиційно-інноваційного розвитку України в умовах глобальних структурних зрушень

За результатами кластерного аналізу (див. рис. 7.3) Україна входить до «клубу конвергенції б», що об'єднує, окрім неї (з певними умовностями), 29 країн – так званих «локальних геостратегічних центрів», у т. ч.: 5 країн Східної Європи (Білорусь, Болгарія, Румунія, Сербія, Україна); 5 країн Латинської Америки (Аргентина, Боліваріанська Республіка Венесуела, Еквадор, Колумбія, Перу); 9 країн Африки (Алжир, Ангола, Єгипет, Лівія, Марокко, Нігерія, Південно-Африканська Республіка, Судан, Туніс); 4 країни Південно-Східної Азії (В'єтнам, Індонезія, Таїланд, Філіппіни); 3 країни Південної Азії (Бангладеш, Шрі-Ланка, Пакистан); 3 країни Південно-Західної Азії (Ірак, Ісламська Республіка Іран, Сирійська Арабська республіка) і 1 країну Центральної Азії – Казахстан. Ці «локальні геостратегічні центри» є «великим резервним ресурсом якісно нового світового розвитку»²⁸¹, які в недалекому майбутньому можуть відіграти помітну роль у процесах глобального розвитку. Проте на даному етапі вони формують кластер «нестабільних економічних систем», які де-факто перебувають у фазі «переходу до змін». Десять із них є винятково країнами експортерами сировинних товарів чи палива (Лівія, Іран, Венесуела, Алжир, Перу, Ірак, Еквадор, Ангола, Нігерія, Судан). Їх забезпеченість природними ресурсами, хоча й зумовлює приплив інвестицій та надходжень до бюджету, проте стримує проведення структурних реформ і стає причиною «ресурсного прокляття». Натомість близьке розташування деяких з цих країн (наприклад, Румунії і Болгарії) до економічно розвинених країн позитивно впливає на здатність економічних агентів цих країн адаптуватися до нових умов господарювання. Як показує світова практика, найбільшого зростання добробуту серед цих країн досягають ті, в яких задекларовано політику, спрямовану на вступ у світові та регіональні політичні й економічні об'єднання (наприклад,

²⁸¹ Білорус О. Г. Транзитивні країни у світосистемі постіндустріального глобалізму / О. Г. Білорус // Економічний часопис – XXI. – 2013. – 7-8(1). – С. 4.

Болгарія і Румунія – члени Європейського Союзу і міжнародної політично-військової організації НАТО; Аргентина, Індонезія, Південна Африка – члени G-20; Філіппіни, Індонезія, Таїланд, В'єтнам – члени геополітичної і економічної міжнародної організації АСЕАН). Так, з'являються імпульси до розвитку, зокрема нові політичні ідеї, новітня ідеологія, активізується мобільність суспільства, зростає потенціал для модернізації економіки, розвитку науки та технологій. Проте водночас продовжує існувати інертність, загострюються структурні та інституційні дисбаланси, політична нестабільність; а громадянське суспільство у цих «локальних геостратегічних центрах» залишається дуже слабким, демократичні інститути тут є переважно симулякрами, що маскують (у веберівській термінології) «безконтрольне панування чиновників».

Для діагностики внутрішніх проблем геостратегічного позиціонування України у глобальному просторі застосовано метод новітньої компаративістики, що базується на вивченні так званих «функціональних зон» національного економічного розвитку і рейтингову систему оцінки. В процесі аналізу було використано 10 індексів, на основі яких проаналізовано та здійснено оцінку позиціонування України у світових рейтингах і гео економічному просторі (табл. 7.1).

Передусім звертаємо увагу на індекс конкурентоспроможності, адже в умовах «стабільної нерівноваги»²⁸² і «...невизначеності глобальних перспектив ситуація вимагатиме від усіх країн послідовних структурних реформ, спрямованих на підвищення їхньої конкурентоспроможності задля стабілізації економічного розвитку і подальшого процвітання майбутніх поколінь»²⁸³. За рівнем конкурентоспроможності, який визначає здатність країни та її інститутів забезпечувати стабільні темпи економічного зростання у середньостроковій перспективі, Україна у 2013 р. посіла 84-те місце серед 144 країн, які увійшли до рейтингу

²⁸² Эль-Эриан М. А. Стабильное неравновесие / Мохаммед А. Эль-Эриан // Финансы и развитие. – 2012. – Июнь. – С. 27–29. С. 29.

²⁸³ Сала-і-Мартін Х. Індекс глобальної конкурентоспроможності 2012: Зростання продуктивності задля підтримки відновлення економіки [Електронний ресурс] / Хав'єр Сала-і-Мартін, Беньят Більбао-Осоріо, Дженніфер Бланк [та ін.]. – Режим доступу : http://www.competitiveukraine.org/upload/reports/4_ukr.pdf.

(проти 73-го у 2012 р. та 82-го у 2011 р.). За цим індексом країна перейшла із категорії «факторноорієнтованої економіки» у категорію економіки, «орієнтованої на ефективність».

Таблиця 7.1

Позиціонування України у світових рейтингах*

№ з/п	Індекси/показники	Рейтинг України	Кількість країн у рейтингу	Джерело
1.	Індекс процвітання країн	71	142	Legatum Institute
1.1.	Економічна могутність	110	X	
1.2.	Діловий клімат	64	X	
1.3.	Ефективність управління	121	X	
1.4.	Система освіти	29	X	
1.5.	Рівень охорони здоров'я	69	X	
1.6.	Безпека і верховенство закону	56	X	
1.7.	Особиста свобода людини	108	X	
1.8.	Соціальний капітал	58	X	
2.	Індекс людського розвитку	78	187	United Nations
3.	Індекс прав власності	97 (2010)	125	Properti Right Alliance
4.	Індекс конкурентоспроможності	73	144	World Economic Forum
5.	Глобальний індекс інновацій	63	141	World Intellectual Property Organization
6.	Індекс ефективності енергетичної архітектури	72	105	World Economic Forum
7.	Індекс економічної свободи	163	179	Heritage Foundation Wall Street Journal,
8.	Індекс сприйняття корупції	144	176	Transparency International
9.	Індекс демократії	79 (2011)	167	Economist Intelligence Unit
10.	Індекс трансформації	76	128	Bertelsmann Stiftung

*Складено автором.

Примітка: за станом на кінець 2012 р., якщо не вказано інше.

Основними конкурентними перевагами України є високоосвічене населення і значна ємність внутрішнього ринку (43-тє і 38-ме місця відповідно серед 144 країн світу); натомість найслабшими детермінантами залишаються якість інститутів і низька ефективність товарних ринків (137-ме і 124-те місце відповідно) (рис. 7.4).

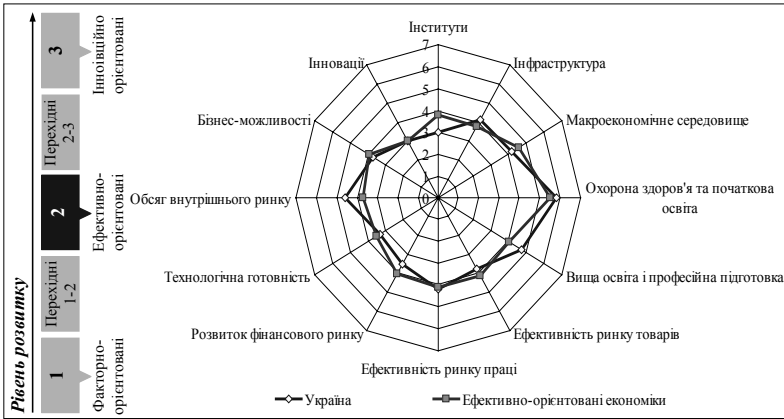

Рис. 7.4. Складові індексу глобальної конкурентоспроможності України в 2013–2014 рр.*

*Складено автором на основі: Schwab K. The Global Competitiveness Report 2013–2014 [Електронний ресурс] / К. Schwab // World Economic Forum: Insight Report. Режим доступу : http://www3.weforum.org/docs/WEF_GlobalCompetitivenessReport_2013-14.pdf.

Країні необхідно підвищити свої конкурентні позиції на світових ринках товарів і послуг, адже в Україні сформувалася торгово-збутова модель зовнішньоекономічної діяльності, що діє на основі застарілої схеми, яка не відповідає сучасним реаліям. У її рамках окреслилося декілька негативних аспектів.

По-перше, високий рівень відкритості національної економіки, що досяг небезпечних розмірів, зробив неминучим втягування її у глобальну економічну стагнацію²⁸⁴. У результаті розвитку національної економіки України супроводжується значними зовнішніми асиметричними шоками й економічними флуктуаціями. Зокрема, погіршення світової економічної кон'юнктури у 2008 р. призвело до втрати українськими експортерами частини зовнішніх ринків. Через високу залежність економічної динаміки від експорту це безпосередньо відобразилось на темпах зростання промисловості. Окреслена проблема залишається актуальною дотепер. Залишаючись

²⁸⁴ Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2012 році : Звернення Президента України до Верховної Ради України VII скликання. – К. : ДП «НВЦ Пріоритети», 2012. – 74 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.niss.gov.ua/public/File/2012_nauk_an_rozrobku/zvernennia-12-1812.pdf.

у рамках торгово-збутової доктрини зовнішньоекономічної діяльності, національна економіка України потрапила у «затяжну смугу економічного виснаження». За таких умов потрібна реструктуризація національної економіки, що потребує змін не лише у товарній структурі експорту (у тому числі на користь продукції з вищим рівнем доданої вартості) та освоєння нових зовнішніх ринків, але й розвитку виробничо-інвестиційного співробітництва у контексті формування глобального інформаційно-мережевого суспільства, внесення важливих коректив у систему координації і перерозподілу товарних і фінансових потоків. По-друге, рішуча лібералізація зовнішньоекономічної діяльності дозволила досягти динамічного зростання товарообігу, але при цьому не відбулося якісних змін у товарній структурі експорту й імпорту. Українська економіка інтегрувалася у світову торгівлю на позиціях явного аутсайдера – країна, як і раніше, залишається експортером переважно сировини і напівфабрикатів²⁸⁵, щоразу наздоганяючи конкурентів за синусоїдою світових цін на сировину. Фактично через сировинні потоки і «відмивання» капіталів, масову еміграцію висококваліфікованих фахівців Україна «експортує» своє національне багатство, сировину, інтелектуальні, трудові і фінансові ресурси, залишаючись при цьому поза глобальними ланцюгами доданої вартості і світовим відтворювальним процесом, у рамках якого ці ресурси використовуються. У результаті через надмірно високу енергоємність окремих експортоорієнтованих галузей (металургія, хімічна промисловість) не відбувається технологічного оновлення виробництва; Україна не бере участі у перерозподілі світового доходу, а лише сплачує ресурсну ренту на оплату імпортних енергоносіїв.

Висока енергоємність української економіки стала причиною низького рівня енергетичної безпеки держави. У рейтингу ефективності енергетичних систем (за даними Всесвітнього економічного форуму) Україна розташувалася між Ботсваною і Єгиптом, посівши 72 місце серед 105 країн світу. Зазначені асиметрії демонстру-

²⁸⁵ Близько 27% експорту України припадає на чорні метали та вироби з них; 13,4% – на продукти рослинного походження (у тому числі зернові культури); 11,1% – мінеральні продукти (зокрема, шлаки, зола, паливо мінеральне і нафтопродукти тощо); 10,2% – машини, обладнання та механізми і ще 8,7% – на засоби наземного транспорту; 7,4% – продукцію хімічної промисловості; 6,1% – на жири та олії тваринного або рослинного походження.

ють те, що в Україні давно назрілими є питання не лише переходу до нової «енергетичної архітектури», а й від індустріальної енергетика до ресурсно-витратної економіки до «нової економіки знань».

Упродовж останніх років популярною у контексті підвищення рівня конкурентоспроможності національного виробництва стала ідея щодо переходу України на інноваційну модель розвитку. У наукових публікаціях та аналітичних оглядах йдеться про необхідність активізації науково-інноваційної діяльності, яка має стати одним із визначальних факторів структурної перебудови економіки, забезпечення її конкурентоспроможності та сталого економічного зростання. Натомість на практиці ця ідея залишається поки «паперово-описовою» – інноваційні процеси в Україні не набули достатніх масштабів і не стали домінантою зростання ВВП. Підсумки інноваційної активності промислових підприємств є доволі песимістичними: в Україні лише незначна кількість підприємств належить до інноваційно-активних (зокрема за даними української статистики²⁸⁶ питома вага підприємств, що займалися інноваціями, становила 16,2 % у 2011 р. (для порівняння у 2005 р. – 7,9 %); разом з тим, у 2011 р. питома вага інноваційної продукції дорівнювала лише 3,8% у загальному обсязі реалізованої промислової продукції (тоді як у 2005 р. аналогічний показник становив 6,3%). Так, потенціал економічного зростання в Україні фокусується у площині збільшення обсягів виробництва переважно у традиційних галузях з низьким рівнем доданої вартості, що свідчить про свого роду «кризу перспективи». В Україні практично не використовується потенціал нетехнологічних (інституційних) інновацій, насамперед організаційних та маркетингових, які є важливими складовими розвитку інноваційних мережевих структур. Це свідчить про недостатню увагу промислових підприємств до впровадження сучасних методів корпоративного управління та вироблення комплексних стратегій управління бізнесом. Так, зокрема, експерти Світової організації інтелектуальної власності (World Intellectual Property Organization), визначаючи місце України у так званій групі «новаторів-учнів» (країна посіла у 2012 р. 63 місце в

²⁸⁶ Щодо державної політики підтримки розвитку інноваційних кластерів у промисловості України : аналіт. зап. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/articles/1069/>.

світі за глобальним індексом інновацій) акцентували увагу на тому, що сильні сторони України пов'язані з розвитком знань, якістю людського капіталу і розвитком бізнесу; не сприяють розвитку інновацій недосконалі інститути та нерозвинута інфраструктура, низькі показники розвитку внутрішнього споживчого ринку і недостатня творча діяльність. Отже, навіть маючи сильні сторони, Україна потрапляє у категорію тих країн, які неспроможні вирівняти диспропорції у перерозподілі світових рентних доходів і доданої вартості від інноваційної діяльності на свою користь.

Не менш важливим з точки зору оцінки позиціонування України у гео економічному просторі в умовах глобальних структурних зрушень є індекс економічної свободи, оскільки проведені світові дослідження вказують на помітну кореляцію між економічною свободою і економічним розвитком країни²⁸⁷. За індексом економічної свободи Україна у 2012 р. зайняла 163 місце серед 179 країн. З показником індексу 46,1 балу вона потрапила у категорію країн «з обмеженою економічною свободою» і «репресивною економікою», зайнявши останнє місце у рейтингу серед 43 європейських країн. Із десяти критеріїв, що визначають загальний індекс економічної свободи, Україна у 2012 р. отримала високі бали лише з трьох: у сфері торгівлі (84,4 балу), фіскальної (78,2 балу) та монетарної свободи (67,7 балу). Основними детермінантами низького рейтингу України стали: значно нижчий від загальносвітового рівень інвестиційної і фінансової свободи, свободи прав власності, високий рівень корупції та неефективність державних витрат, які тісно корелюють між собою. Серед причин низького рівня інвестиційної свободи експерти Heritage Foundation називають складність і суперечливість українського законодавства, що регулює інвестиційну діяльність, недостатній рівень правового захисту інвесторів і обмеження свободи прав власності та неефективність процедури їх реєстрації, зарегламентованість підприємницької діяльності. Окрім цього, низький рейтинг України за оцінкою фінансової свободи свідчить про недостатній рівень національних заощаджень, недокапіталізацію банківської системи і у підсумку про те, що слаборозвинутий фінансовий сектор фактично

²⁸⁷ Берггрен Н. Преимущества экономической свободы [Електронний ресурс] / Н. Берггрен. – Режим доступу : http://www.freetheworld.com/papers/berggren_review.pdf.

не виконує своїх прямих функцій – формування інвестиційних потоків і страхування їх від фінансових ризиків. Сукупно ці причини призводять до сповільнення інвестиційної активності в країні і загалом супроводжуються тривожним процесом відпливу інвестиційних ресурсів з інноваційно орієнтованих галузей, що консервує традиційно сировинну модель виробництва та експорту.

За результатами компаративного аналізу та рейтингової системи оцінки позиціонування України у світових рейтингах узагальнено «сильні» і «слабкі» сторони її позиціонування у глобальному просторі, а також визначено потенційні «можливості» позитивного й реальні «загрози» негативного впливу окремих зовнішніх (екзогенних) та внутрішніх (ендогенних) факторів і умов на стратегічний розвиток держави у розрізі восьми «функціональних зон» (табл. 7.2).

За результатами проведеного дослідження доходимо висновку, що в Україні, як і в більшості країн «клубу конвергенції б», склався своєрідний варіант «дуалістичного суспільства» з властивими йому різкою соціальною поляризацією, нерівномірністю розвитку, співіснуванням постіндустріального сектору з індустріальним і навіть традиційним та відповідними ціннісно-культурними трансформаціями, що відбуваються у складному сплетінні геополітичних і соціально-економічних суперечностей. Досвід розвитку України, як і переважної більшості країн «клубу конвергенції б», показав, що ігнорування його соціального і гуманітарного аспектів відкидають ці країни у так звану «зону дикого капіталізму з його хижачьким первісним нагромадженням капіталу» замість того, щоб забезпечити перехід до економіки сучасного цивілізованого ринку. Тому особливість геостратегічного розвитку цих країн полягає не у переході до індустріальної чи постіндустріальної ринкової економіки, а в пошуку власної ніші в загальному контексті глобальних структурних зрушень.

В умовах затяжної інституційної і політичної кризи перед Україною постала об'єктивна потреба щодо формування новітньої парадигми розвитку, спрямованої на розбудову власної державності й формування політичної нації; створення демократичної системи правління; перехід від індустріальної енерго- та ресурсовитратної економіки до сучасної ринкової економіки – «економіки знань»; формування нових суспільних цінностей.

Таблиця 7.2

**SWOT-аналіз геостратегічного позиціонування
України у глобальному просторі***

«Функціональні зони» геостратегічного позиціонування	Strengths / сильні сторони	Weaknesses / слабкі сторони (-)	Opportunities / можливості (+)	Threats / загрози (-)
1	2	3	4	5
економічне середовище	<ul style="list-style-type: none"> - значна сміність ринку; - свобода у сфері торгівлі 	<ul style="list-style-type: none"> - відсутність якісних змін у товарній структурі експорту-імпорту; - висока енергоємність окремих експортноорієнтованих галузей (металургія, хімічна промисловість) 	<ul style="list-style-type: none"> - перехід до економіки, «орієнтованої на ефективність», та забезпечення її конкурентоспроможності; - реструктуризація економіки, збільшення у товарній структурі експорту питомої частки продукції з високим рівнем доданої вартості; - освоєння нових зовнішніх ринків, внесення коректив у систему координації і перерозподілу товарних і фінансових потоків; - розвиток виробничо-інвестиційного співробітництва 	<ul style="list-style-type: none"> - високий рівень відкритості національної економіки; - торгово-збутова модель зовнішньоекономічної діяльності; - залежність економічної динаміки від світової економічної кон'юнктури і ціннових шоків на світових ринках; - потенціал економічного зростання фокусується у площині збільшення обсягів виробництва у традиційних галузях, що свідчить про «кризу перспективи»
фінансове середовище	<ul style="list-style-type: none"> - достатній рівень фіскальної свободи; - достатній рівень монетарної свободи 	<ul style="list-style-type: none"> - нерозвинута інфраструктура; - недостатній рівень національних заощаджень; - недокапіталізація банківської системи та слабкорозвинутий фінансовий сектор 		<ul style="list-style-type: none"> - відплив інвестиційних ресурсів з інноваційно орієнтованих галузей; - високий рівень зовнішньої заборгованості
енергетичне середовище		<ul style="list-style-type: none"> - енерго- та ресурсовитратна економіка; - низький рівень енергетичної безпеки держави; 	<ul style="list-style-type: none"> - перехід до нової «енергетичної архітектури» 	

Продовження табл. 7.2

1	2	3	4	5
технологічне середовище		<ul style="list-style-type: none"> – незначна кількість інноваційно-активних підприємств і зменшення питомої частки інноваційної продукції 		
інституційне і політико-правове середовище		<ul style="list-style-type: none"> – геополітична і геоекономічна невизначеність; – недосконала система інститутів; – низький рівень верховенства закону; – обмеження свободи прав власності; – невикористаний потенціал нетехнологічних (інституційних) інновацій-організаційних та маркетингових; – недостатня увага до впровадження сучасних методів корпоративного управління та вироблення комплексних стратегій управління бізнесом; – «демократія під тиском» і рух у напрямку до авторитарного режиму 		<ul style="list-style-type: none"> – обмежена економічна свобода і «репресивна економіка»; – високий рівень корупції; – неефективність державних витрат
соціодемографічне і соціокультурне середовище	<ul style="list-style-type: none"> – достатньо високий рівень освіти; – високосвічене населення; – висока якість людського капіталу 	<ul style="list-style-type: none"> – низький рівень життя щироких верств населення; – низькі показники розвитку, внутрішнього споживчого ринку; – експорт інтелектуального потенціалу 		<ul style="list-style-type: none"> – низький рівень особистої (персональної) свободи; – надмірна диференціація доходів і поглиблення майнової поляризації населення; – соціальна стратифікація суспільства, що наближається до критичної «точки насичення»; – професійна деградація та погіршення якості людського капіталу

*Складено автором.

7.3. Системні детермінанти накопичення структурних диспропорцій і фінансових дисбалансів в економіці України

На рубежі тисячоліть Україна, як і більшість країн, потрапила в епіцентр глобально-цивілізаційних трансформацій і структурних зрушень, спочатку пов'язаних із переходом від централизованого командно-адміністративної економіки до ринкового господарства, від авторитаризму до розвитку плюралізму і демократії; згодом не менший вплив справляли процеси державотворення і формування громадянського суспільства, політичних та економічних реформ. Досвід показав, що ці процеси є набагато складнішими і триватимуть значно довше, ніж прогнозувалося, а ейфорія політичного ґатунку від одержання суверенітету достатньо швидко трансформувалася у низку структурних проблем соціально-економічного розвитку.

Здобуття Україною ознак повноцінної держави і набуття нею статусу суб'єкта міжнародних відносин відбувалося і відбувається за складних і суперечливих внутрішніх умов і зовнішніх викликів. Доводиться усвідомлювати суперечливість основних здобутків та неоднозначність геостратегічних перспектив України у контексті сучасних глобальних структурних зрушень, контури яких лише окреслюються. Наростає атмосфера контрасту між зростаючим інтересом до держави ззовні та незмінною політико-економічною й інституційною кризою всередині країни.

За таких умов об'єктивно необхідним стає аналіз основних суперечностей і асиметрій української моделі геостратегічного розвитку, системних детермінант, що призводять до порушення внутрішньої і зовнішньої макроекономічної рівноваги, загострення фінансових дисбалансів.

Важливою вихідною передумовою забезпечення внутрішньої і зовнішньої макроекономічної рівноваги є ідентифікація системних детермінант (свого роду ризиків, загроз і викликів), що призводять до її порушення і загострення фінансових дисбалансів. Від того, наскільки точно і повно визначений склад дес-

табілізує факторів, оцінений рівень інтенсивності їх вияву і можливих асиметричних ефектів, залежить здатність системи адаптуватися до них. З метою визначення системних детермінант накопичення фінансових дисбалансів важливо передусім розглянути їх важливі сутнісні характеристики в умовах сучасних глобальних структурних зрушень (рис. 7.5).

Рис. 7.5. Сутнісні характеристики поняття «системні детермінанти» виникнення фінансових дисбалансів*

*Складено автором.

По-перше, системні детермінанти виникнення фінансових дисбалансів є об'єктивним явищем в умовах глобальних структурних зрушень.

По-друге, системні детермінанти виникнення фінансових дисбалансів є формою вияву суперечностей між національними економічними інтересами держави і геопростором її функціонування, які набувають форми системних детермінант порушення як внутрішньої, так і зовнішньої макроекономічної рівноваги.

По-третє, системні детермінанти виникнення фінансових дисбалансів є формою вияву деструктивного впливу різного

роду внутрішніх і зовнішніх факторів та умов на макроекономічну динаміку, кожен із яких може мати як деструктивний, так і конструктивний вплив.

По-четверте, системні детермінанти виникнення фінансових дисбалансів мають імовірнісний характер реалізації в умовах невизначеності структурних зрушень.

По-п'яте, системні детермінанти виникнення фінансових дисбалансів можуть мати прямий і опосередкований вплив на макроекономічну динаміку, детермінуючи наслідки деструктивного впливу конкретних факторів і умов на макроекономічну динаміку у формі певних асиметричних ефектів.

По-шосте, системні детермінанти виникнення фінансових дисбалансів динамічно виявляються у процесі економічного розвитку держави, у тому числі з урахуванням глобальних структурних зрушень. При цьому ступінь динамізму визначається, з одного боку, рівнем економічного, фінансового та інституційного розвитку держави, а з іншого – змінами факторів і умов зовнішнього і внутрішнього середовищ.

Розглянуті сутнісні характеристики системних детермінант виникнення фінансових дисбалансів дозволяють сформулювати таку дефініцію: системні детермінанти фінансових дисбалансів є об'єктивним явищем в умовах глобальних структурних зрушень розвитку і формою вияву суперечностей між національними економічними інтересами держави і геопростором її функціонування, що відображають імовірнісний характер вияву деструктивного впливу різного роду факторів і умов на макроекономічну динаміку в умовах невизначеності і мають прямі й опосередковані асиметричні ефекти, які динамічно виявляються у процесі економічного розвитку держави.

З позицій ортодоксальної ліберальної концепції внутрішньо властивою особливістю функціонування ринкової економіки є наявність у ній тенденції до встановлення макроекономічної стабільності і певного рівня внутрішньої та зовнішньої рівноваги (рис. 7.6). Ця закономірність знаходить свій вияв у відповідних макроекономічних параметрах, які теоретично мають корелю-

вати між собою, відображаючи взаємодію та взаємозалежність розвитку реальних економічних і фінансових процесів.

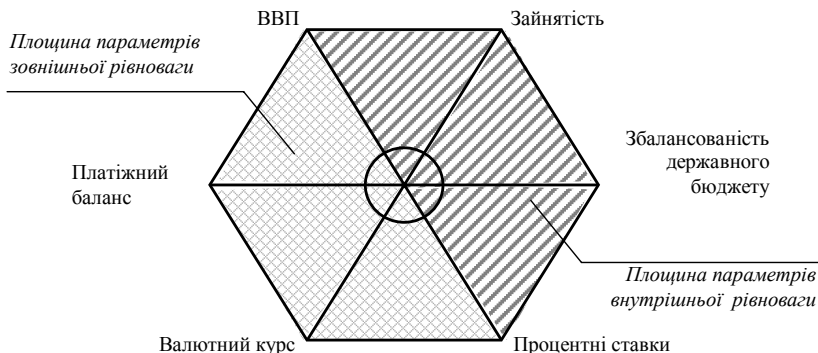

Рис. 7.6. Зв'язок між основними макроекономічними показниками внутрішньої і зовнішньої рівноваги*

*Складено автором на основі: Гриценко А. А. Развитие форм обмена, стоимости и денег / А. А. Гриценко. – К. : Основа, 2005. – С. 174.

Зазначені параметри умовно можуть бути розділені на дві групи, які дають підстави для виділення двох складових макроекономічної стабільності і рівноваги²⁸⁸:

1) до першої належать загальноекономічні показники, головними з яких є: валовий внутрішній / національний продукт (ВВП/ВНП), валові інвестиції та валові заощадження, сальдо платіжного й торговельного балансів, показники зайнятості та рівня безробіття, які сукупно характеризують рівень макроекономічної стабільності;

2) до другої групи належать монетарні і фіскальні показники, основними з яких є: величина грошової маси та її структура, інфляція і курс національної валюти, облікова ставка центрального банку і процентні ставки за кредитами комерційних банків, бюджетний дефіцит і величина державного внутрішнього і зовнішнього боргу, які характеризують рівень макрофінансової стабільності.

²⁸⁸ Федосов В. Фінансова реструктуризація в Україні: проблеми і напрями : моногр. / В. Федосов, В. Опарін, С. Львовичкін ; за наук. ред. В. Федосова. – К. : КНЕУ, 2002. – С. 322.

Загальна макроекономічна стабільність передбачає досягнення обох вищезазначених складових, між якими існує тісний взаємозв'язок і взаємозалежність. За їх допомогою можна оцінити макроекономічну та макрофінансову ситуацію, проте кожен із них має дуалістичний (симетрично-асиметричний) характер впливу на макроекономічну динаміку. Саме цим можна пояснити, чому одні і ті самі досягнуті параметри по-різному (іноді навіть прямо протилежно) впливають на досягнення внутрішньої і зовнішньої макроекономічної рівноваги. Проаналізувати структурні зрушення і параметри досягнутої в Україні макроекономічної стабільності можна на підставі зазначених показників, розглянувши їх динаміку у розрізі чотирьох основних етапів:

- 1) у період економічного спаду (1991–1996 рр.);
- 2) на етапі макроекономічної стабілізації (1997–2001 рр.);
- 3) у період відносної макроекономічної стабільності і економічного зростання (2002–2007 рр.);
- 4) у період глобальної економічної кризи і «посткризового синдрому» (2008–2013 рр.).

Розглянувши динаміку основних параметрів досягнутої в Україні макроекономічної стабільності у розрізі чотирьох основних етапів, доходимо висновку, що економічна система України пройшла чотири зони розвитку дисипативних систем та їх структур (рис. 7.7):

1) найближчу зону прогресивного розвитку у період економічного спаду (1991–1996 рр.), коли на старті транзитивних трансформацій державний суверенітет України дав можливість сформувати стратегічний курс розвитку суспільства і економіки, адекватний мейнстріму глобально-цивілізаційних процесів²⁸⁹;

2) актуальну зону прогресивного розвитку на етапі макроекономічної стабілізації (1997–2001 рр.), коли стратегія розбудови власної суверенної держави та ринкової економіки спонукали до органічної та незворотної інтеграції України в систему глобальних перетворень;

²⁸⁹ Білорус О. Г. Транзитивні країни у світосистемі постіндустріального глобалізму / О. Г. Білорус // Економічний часопис – XXI. – 2013. – 7-8(1). – С. 5.

Стадія 1 <i>період економічного спаду (1991–1996)</i>	Стадія 2 <i>період макроекономічної стабілізації (1997–2001)</i>	Стадія 3 <i>період відносної макроекономічної стабільності і економічного зростання (2002–2007)</i>	Стадія 4 <i>період глобальної економічної кризи і «посткризового синдрому» (2008–2012)</i>
Відсутність чітко детермінованих зв'язків між основними макроекономічними показниками, посилення нерівноважного розвитку, що супроводжувався зростаючим хаосом і некерованою ситуацією в економіці і фінансах	Завдяки політиці макроекономічної стабілізації та активізації впливу держави на економічні процеси вдалося досягти макроекономічної і макрофінансової стабільності	В економічній і фінансовій системі України, як і у зовнішньому середовищі її функціонування, почали накопичуватися та консервуватися системні детермінанти деструктивного впливу на параметри внутрішньої і зовнішньої макроекономічної рівноваги, які можуть привести до «точки насичення» і кризової ситуації	Системна криза досягає «точки насичення», далі від якої суспільство не може просуватися без ризику «великої катастрофи»
<i>Етап самоорганізації</i>		<i>Етап системної кризи</i>	
Формування стратегічного курсу розвитку суспільства і економіки, адекватного мейнстріму глобально-цивілізаційних процесів <i>найближча зона прогресивного розвитку</i>	Формування стратегії розбудови суверенної держави та ринкової економіки, органічної інтеграції України у систему глобальних перетворень <i>актуальна зона прогресивного розвитку</i>	Реверсний етап «дикого капіталізму» з його злорякисним первісним нагромадженням капіталу та надексплуатацією людських і природних ресурсів <i>найближча зона регресивного розвитку</i>	Система набуває ознак дисипативності, а її старі структури руйнуються, щоб змінитися на нові <i>актуальна зона регресивного розвитку</i>

Рис. 7.7. Крива зон розвитку дисипативних систем та їх структур (на прикладі економічної системи України)*

*Складено автором.

3) найближчу зону регресивного розвитку у період відносної макроекономічної стабільності та економічного зростання (2002–2007 рр.), коли не вдалося уникнути реверсного етапу «дикого капіталізму» з його злорякисним первісним нагромадженням капіталу та надексплуатацією людських і природних ресурсів, через що не відбулось формування нової демократичної еліти²⁹⁰;

4) актуальну зону регресивного розвитку у період глобальної економічної кризи і «посткризового синдрому» (2008–2013 рр.), коли

²⁹⁰ Білорус О. Г. Транзитивні країни у світосистемі постіндустріального глобалізму / О. Г. Білорус // Економічний часопис – XXI. – 2013. – 7-8(1). – С. 3–6. – С. 5.

системна криза досягнула «точки насичення», далі від якої суспільство не може просуватися без ризику «великої катастрофи».

При цьому на кожному з етапів системні детермінанти порушення макроекономічної рівноваги характеризувалися багаторівневістю джерел виникнення, структурним характером походження і гетерогенністю форм вияву (рис. 7.8).

За характером походження системні детермінанти порушення макроекономічної рівноваги в Україні можна поділити на:

1. Системні детермінанти, що генеруються дією об'єктивних факторів і умов. При цьому вирішальний вплив на макроекономічну динаміку в умовах нерівноважного розвитку України мають так звані внутрішні «стартові умови»:

а) в Україні, як і практично в усіх країнах, що входять до категорії нестабільних економічних систем, відбулася докорінна зміна суспільного ладу внаслідок критичного накопичення властивих старій системі суперечностей або безпосередньо під впливом інших країн, потужніших у політичній та економічній сферах. Так, стан нестабільності й макроекономічна динаміка спричиняються суперечністю між елементами нової системи і неминучими залишками старої, що підсилюється дією екзогенних чинників;

б) накопичені структурні диспропорції сучасної олігархічної економіки України стають причинами втягування її у перманентні структурні кризи, які підсилюються незавершеністю внутрішніх інституційних і політичних реформ та зовнішньою нестабільністю в умовах глобальних структурних зрушень.

2. Системні детермінанти, що генеруються дією суб'єктивних факторів і умов. При аналізі системних детермінант порушення макроекономічної внутрішньої і зовнішньої рівноваги важливо враховувати не лише об'єктивні «вихідні умови», а й суб'єктивні фактори, серед яких:

– наявність / відсутність загальнонаціональної стратегії (якщо при проведенні реформ еліта країни чітко уявляє кінцеві цілі реформ і методи їх проведення і якщо ці цілі і методи поділяються більшістю в суспільстві, то в такому випадку можливий радикальний варіант реформ, як наприклад, повернення Румунії, Болгарії,

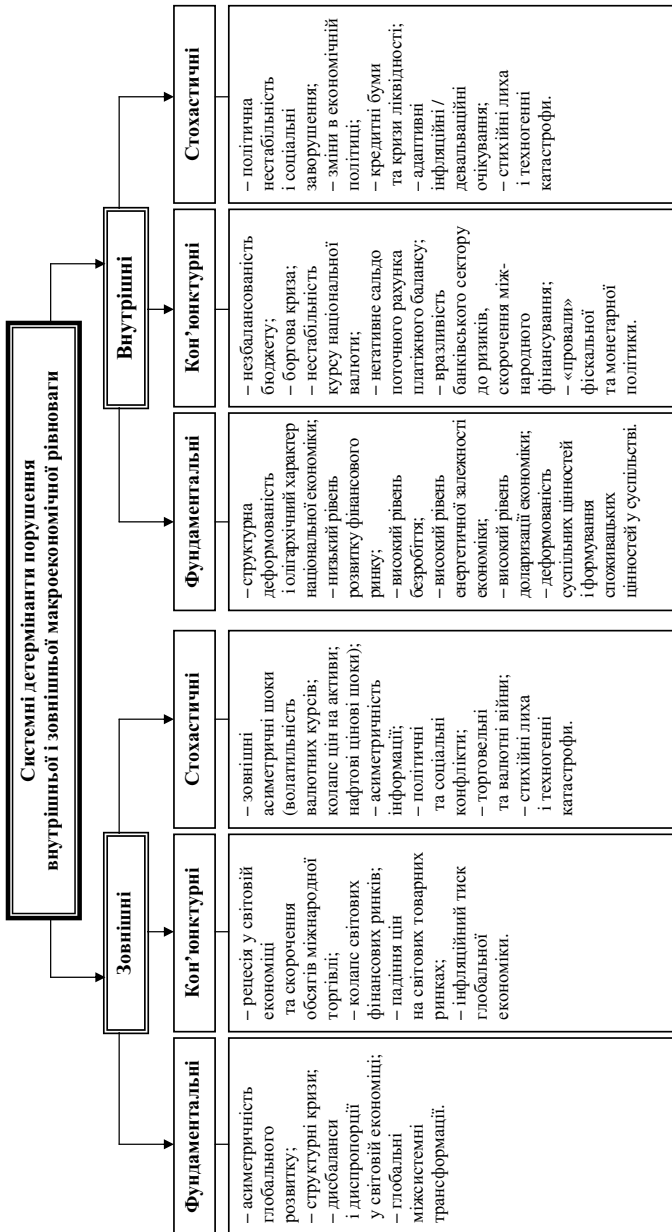

Рис. 7.8. Системні детермінанти структурного накопичення фінансових дисбалансів в економіці України*

*Складено автором.

Сербії у «лоно західної цивілізації»; чи форсування «стратегії нарощування експортного потенціалу» у країнах Південно-Східної Азії (Індонезія, Таїланд, Філіппіни); якщо більшість еліти і суспільства усвідомлює необхідність реформ і уявляє стратегічні цілі, але при цьому відсутня однаковість у методах проведення реформ, у такому випадку можлива орієнтація на еволюційний варіант розвитку (В'єтнам, Бангладеш, Шрі-Ланка, а також країни Латинської Америки) чи найменш радикальний варіант реформ (Білорусь, Казахстан); і первинний радикалізм за відсутності національної стратегії може обернутися доволі суперечливими результатами, як наприклад, в Україні);

– якість політичної еліти (якщо якість політичної еліти є недостатньо високою за рівнем професіоналізму, а надто за рівнем моральної відповідальності перед суспільством, то проведення реформ супроводжується перманентними помилками й вибірковим характером в «інтересах окремих верств населення»);

– дотримання інтересів усіх верств суспільства (іншими словами, йдеться про «справедливість» реформ, що характеризується динамікою доходів більшості членів суспільства (особливо порівняно з рівнем доходів найбагатших верств населення), поширенням конкуренції і малого бізнесу (а не тільки великого), зростанням багатства керівництва країни і близького до нього оточення («сім'ї») на фоні суспільства загалом. Подібну політику державного апарату, що переслідує переважно інтереси вузького кола, Світовий банк називає терміном «захоплення / загарбання держави»).

За джерелами виникнення системні детермінанти виникнення фінансових дисбалансів в Україні можна поділити на:

1) системні детермінанти екзогенного походження, що генеруються факторами і умовами глобального простору;

2) системні детермінанти ендогенного походження, що генеруються внутрішніми факторами і умовами.

З огляду на стартові умови та суб'єктивні фактори Україна виявилася дуже схильною до ризиків глобальних дисбалансів. Зокрема, глобальна криза засвідчила високий рівень вразливості

економіки України до накопичених глобальних дисбалансів (фіскальних, валютних, боргових, торговельних) та її залежність від зовнішньоекономічної кон'юнктури, попри те, що економіка країни не була вражена тими проблемами, які спровокували глобальну фінансову кризу. Системні детермінанти екзогенного походження, що генерувалися факторами і умовами протікання глобальної кризи, поширювалися і продовжують поширюватися на економіку України через торговельні та фінансові канали. По-перше, не лише в умовах глобальної кризи, а й в період посткризового синдрому, суттєво скоротилися масштаби світової торгівлі, причому не тільки у вартісному вимірі (у зв'язку зі зниженням цін), а й в обсягах – через скорочення реального ВВП й попиту більшості країн, передусім розвинутих. Так, скоротився обсяг експорту й імпорту як у світі загалом, так і в окремих країнах. Зокрема, лише за січень-квітень 2009 р. обсяг зовнішньої торгівлі України з Росією скоротився до 45,0% порівняно з відповідним періодом минулого року²⁹¹. При цьому відбулися не лише асиметричні структурні зрушення у зовнішній торгівлі України (зокрема зросла роль експорту в Росію та імпорту з неї), а й посилилася геополітична залежність України від Росії. Причинами таких структурно-векторних асиметрій стали: залежність України від імпорту енергоносіїв та помітно низька конкурентоспроможність української продукції на ринках «третіх» країн в умовах кризи. По-друге, ще одним каналом поширення руйнівного впливу глобальних дисбалансів на макроекономічну динаміку в Україні стало зниження інвестиційної активності іноземних інвесторів на фоні тотального скорочення масштабів зовнішнього фінансування. Водночас через швидко зростаючий зовнішній борг, передусім банківського сектору (особливо у докризовий період), Україна стала залежною від рефінансування – доступності зовнішніх джерел кредитування та перекредитування.

Таким чином, системні детермінанти виникнення фінансових дисбалансів в Україні фокусуються як у площині високої

²⁹¹ Батковський В. Перспективи впливу глобальних тенденцій розвитку економіки та фінансової системи на Україну / Віталій Батковський, Андрій Даниленко, Володимир Домрачев // Вісник НБУ. – 2009. – Грудень. – С. 3.

відкритості і залежності української економіки від кон'юнктурної динаміки на глобальних ринках, так і значною мірою визначаються системними детермінантами ендегенного походження, що генеруються структурними диспропорціями та їх асиметричними ефектами, характерними для «малих відкритих економік», – нестабільністю курсу національної валюти і скороченням золотовалютних резервів, високим рівнем інфляції, зниженням інвестиційної активності на фоні зростаючої державної заборгованості й обмеження у зовнішньому фінансуванні.

Відповідно за характером вияву (масштабністю і часовим виміром) можна виділити:

1) системні детермінанти фундаментального (структурного) характеру, зумовлені асиметричністю глобального розвитку, структурними кризами, дисбалансами і перекосами як у світовій, так і національній економіці, що супроводжуються одночасно загостренням глобальних міжсистемних трансформацій та ускладненням внутрішніх системних перетворень;

2) системні детермінанти кон'юнктурного характеру, пов'язані з дією постійних (науково-технічний прогрес, рівень монополізації економіки, державне і міждержавне регулювання, енергетичні й екологічні проблеми), тимчасових (політичні та соціальні конфлікти, торговельні та валютні війни, стихійні лиха і техногенні катастрофи), циклічних (синхронність / асинхронність у життєвих циклах) та ациклічних (що визначаються специфікою економічної політики конкретної країни) факторів;

3) системні детермінанти стохастичного характеру, зумовлені так званими «турбулентними станами» і волатильними процесами у геоекономічному просторі.

Таким чином, системні детермінанти порушення макроекономічної рівноваги в Україні стали підсумком накопичення як внутрішніх суперечностей розвитку економічної системи, так і успадковані чи набуті у результаті її переходу від системи державно-адміністративної економіки до економіки ринкового типу, а отже, мають структурний характер. На цих аспектах акцентують увагу авторитетні експерти й учені. Зокрема, Дж. Сакс наголошує,

що «...Україна переживає не одну, а цілі три трансформації: перехід від диктатури до демократії, від колонії до самостійної нації та від економічного занепаду до оздоровлення і зростання. Небагатьом країнам в історії людства доводилося розв'язувати ці проблеми водночас»²⁹².

Окрім цього, в Україні відсутні чи слабо діють регуляторні механізми, спроможні здійснювати автоматичне антициклічне й антикризове регулювання та справляти стабілізаційний ефект в умовах кон'юнктурних змін, базуючись на внутрішніх адаптаційних можливостях. Так, основними домінантами стратегії соціально-економічного розвитку України в умовах глобальних структурних зрушень і нерівноважного розвитку є макроекономічна стабілізація, проведення структурних та інституційних реформ, вихід із політичної кризи та формування громадянського суспільства.

Підсумовуючи вищезазначене, доходимо висновку, що сукупно окреслені детермінанти стали багатовимірною системою порушення внутрішньої і зовнішньої макроекономічної рівноваги та формою відображення глибинних аспектів нелінійності розвитку структурно деформованої олігархічної економічної системи України в умовах нерівноважного глобального розвитку. Результати їх аналізу формують основу для розуміння системних проблем та асиметричних ефектів, з якими стикається Україна у вимірі глобальних структурних зрушень, дозволяють аналізувати ефективність дій і прийнятих рішень з урахуванням існуючих обмежень української економіки. Йдеться, зокрема, про таке:

1) сучасна національна економіка України за роки незалежності дрейфувала у бік «олігархічної економіки», що консервує її як сировинну, енергомістку, неефективну і монополізовану економіку з такими асиметричними ефектами: низьким рівнем доданої вартості, а отже, й з низьким рівнем заробітної плати і надходжень до бюджету; неефективною структурою експорту й імпорту та від'ємним сальдо торговельного балансу і відповід-

²⁹² Цитата за: Білорус О. Г. Транзитивні країни у світо системі постіндустріального глобалізму / О. Г. Білорус // Економічний часопис – XXI. – 2013. – № 7-8(1). – С. 4.

но перманентною загрозою девальвації гривні; катастрофічною нестачею бюджетних ресурсів, динамічним нарощуванням державного боргу й загрозою дефолту; тотальною бідністю (підприємств, корпорацій, населення, держави і суспільства) на фоні низької мобільності і помітно вираженої анізотропності стратифікованого суспільства;

2) в Україні, як у «малій відкритій економіці», в умовах заострення кризових явищ неможливим стає одночасне досягнення трьох цілей внутрішньої і зовнішньої макрофінансової політики у рамках так званого «трикутника несумісності»: забезпечення стабільності курсу національної валюти, сприяння вільному переміщенню капіталу і проведення незалежної грошово-кредитної політики;

3) в Україні відсутні чи слабко діють регуляторні механізми, спроможні здійснювати автоматичне антициклічне й антикризове регулювання та справляти стабілізаційний ефект в умовах кон'юнктурних змін, базуючись на внутрішніх адаптаційних можливостях.

7.4. Політика реструктуризації економіки України у контексті стратегічних цілей інвестиційно-інноваційного розвитку

Сучасні глобальні структурні зрушення зумовлені перехідним характером нинішньої епохи, в процесі утвердження якої «докорінним чином змінюється усе». Вони спрямовані на подолання трансформаційного хаосу у глобальному соціумі й окреслення стратегічних векторів геоцивілізаційного розвитку, коли відбуваються фундаментальні зміни в економічному, політичному, соціальному і духовному житті суспільства, спрямовані на забезпечення більш збалансованої, стійкої еволюції людського соціуму у сучасному поліцентричному і гетерогенному глобальному просторі.

Нинішні глобальні виклики та загрози чинять значний системний вплив на розвиток усіх, і насамперед національних госпо-

дарських процесів, призводячи до краху національних моделей економіки й державного регулювання, дестабілізують фінансово-економічний простір, посилюють його нелінійність, нестабільність, непрогнозованість і хаотичність. За таких умов «система національних економік дедалі більше тяжіє до горизонтального мережевого хаосу, господарської атомізації, яка передбачає самоорганізацію»²⁹³. На фоні окреслених тенденцій суттєво наростають дестабілізаційні процеси, активізуються їх некеровані впливи на майбутній розвиток як світової, так і національних економічних систем, які поступово поглинаються «простором некерованого хаосу». Саме з позицій масштабності й непередбачуваності очікуваних змін потрібно сприймати вплив відповідних структурних зрушень на геостратегічне позиціонування країн у новій поліцентричній архітектурі глобального економічного простору некерованого хаосу, в тому числі й з позицій гнучкого пристосування до глобальних викликів і миттєвої реакції на зовнішні ризики і загрози.

Результати всебічного аналізу економічної ретроспективи України періоду незалежності, а також досвід інших транзитивних країн, свідчать що успіх досягається лише за умов органічного, цілісного об'єднання парадигмально-теоретичних моделей і концепцій з широким арсеналом практично-політичних та інституційних заходів вирішення важливих економічних завдань.

У сучасних умовах глобальних структурних зрушень і міжсистемних трансформацій кожна держава для забезпечення внутрішньої і зовнішньої макроекономічної рівноваги і збереження геостратегічних позицій у зовнішньому конкурентному середовищі змушена постійно коректувати свою стратегію адаптаційного синдрому з урахуванням викликів і загроз (іншими словами, умов і факторів) середовища свого функціонування. Це зумовлено тим, що розрив між факторами зовнішнього і внутрішнього середовищ може призвести до виникнення певних асиметрій і дисбалансів між економічною системою держави і середовищем її функціонування, загострити необхідність

²⁹³ Соскін О. І. Роль державного регулювання у формуванні сучасної економічної моделі: зміна імператива в умовах хаосу / О. І. Соскін // Економічний часопис – XXI. – 2013. – № 1-2 (1). – С. 4.

її адаптації до зовнішніх умов. У цьому контексті держава має бути спроможною своєчасно здійснювати адекватні зміни, які у довгостроковій перспективі, як правило, завершуються масштабними реструктуризаціями і трансформаціями.

Відповідно до характеру впливу окремих умов і факторів, а також можливостей їх контролю з боку держави, можна виділити:

- 1) зовнішнє середовище непрямого впливу;
- 2) зовнішнє геополітичне та геоекономічне середовище безпосереднього впливу;
- 3) внутрішнє середовище.

Зовнішнє середовище непрямого впливу об'єднує систему умов і факторів, які впливають на макроекономічну динаміку, визначають системні детермінанти зовнішньої і внутрішньої економічної рівноваги, форми і результати соціально-економічного розвитку держави, прямий контроль над якими вона здійснювати не спроможна. Здебільшого цей вид факторів і умов зовнішнього середовища не має характеру індивідуальних особливостей вияву щодо конкретної держави, оскільки у формуванні умов зовнішнього середовища непрямого впливу суттєву роль відіграють глобальні виклики (як наприклад, у випадку глобальної кризи в умовах сучасних глобальних структурних зрушень чи ризиків, пов'язаних з природними і техногенними катастрофами).

Зовнішнє середовище безпосереднього впливу характеризує систему умов і факторів, які впливають на макроекономічну динаміку, визначають системні детермінанти зовнішньої і внутрішньої економічної рівноваги, форми і результати соціально-економічного розвитку держави у ході геополітичного вибору та геоекономічного позиціонування держави у глобальному просторі і на які держава може впливати (зокрема інструментами і засобами економічної дипломатії) у процесі безпосередніх комунікативних взаємозв'язків. Відповідно реалізація на високому рівні взаємовідносин з контрагентами з економічних і геополітичних питань дозволяє державі скеровувати систему відповідних умов і факторів у сприятливому для неї векторі.

Розробка стратегії адаптаційного синдрому з урахуванням факторів і умов зовнішнього середовища загострює надзвичайно

важливу проблему, що постала перед Україною – проблему геополітичного та гео економічного вибору у контексті залучення до процесів глобального розвитку. Ця проблема особливо актуалізується в умовах формування «багатополюсного світу з непостійною геометрією», коли безпрецедентно змінюються політико-стратегічні й економічні вектори діяльності держав на зовнішній арені. Нова геополітична ситуація з невідворотністю змушуватиме всі без винятку країни включатися до нових геостратегічних координат. Щоб не залишатись об'єктом гри «геополітичного торгу», Україні доведеться максимально прагматично підійти до геостратегічного вибору. Від цього залежатиме як майбутнє держави та добробут її народу, так і те, чи залишатиметься Україна на другорядних позиціях «...у зоні політичної напруги чи знайде в собі сили й мужність вийти з неї»²⁹⁴.

Сучасний геостратегічний вибір України визначається низкою обставин як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру. Серед них передусім географічне розташування у «буферній» (за Зб. Бжезинським) зоні – на стику європейського і нечітко окресленого євразійського угруповання, у зоні політичного вакууму між Європейським Союзом і Росією. Разом з тим, суб'єктивно «...майбутнє України залежить від далекоглядності та рішучості її лідерів, толерантності та зваженості у діях різних політичних сил»²⁹⁵, яким попри політичні амбіції і декларативні гасла доведеться визначитися щодо позиювання «на карті геополітичних полюсів» – між східною і західною геостратегічною орієнтацією. Вибір цей є непростий, у тому числі з точки зору консолідації суспільства, формування стратегічних конкурентних переваг, можливостей адаптації до глобальних викликів і загроз і, як показує досвід останніх подій, – з позицій зростаючого розриву між самоорганізацією громадянського суспільства в Україні та відставанням політичної еліти від цих процесів в умовах консервації існуючої політичної системи з її ідеологічною заангажованістю.

При формуванні стратегії адаптаційного синдрому важливо також враховувати умови і фактори внутрішнього середовища, що

²⁹⁴ Івченко О. Україна в системі міжнародних відносин: історична ретроспектива та сучасний стан / О. Г. Івченко. – К. : РІЦ УАННП, 1997. – С. 653.

²⁹⁵ Там само – С. 655.

впливають на макроекономічну динаміку, визначають системні детермінанти зовнішньої і внутрішньої економічної рівноваги, форми і результати соціально-економічного розвитку держави й які перебувають під безпосереднім контролем органів державної влади і управління. З цією метою важливо у взаємопов'язаному режимі задіяти дев'ять головних «функціональних зон» і п'ять економіко-організаційних блоків (інституційний, монетарний, фінансовий, інвестиційний та організаційно-правовий), що формують своєрідний «магічний п'ятикутник»²⁹⁶ соціально-економічного розвитку держави.

В економічному і фінансовому середовищі найбільш відчутний вплив на формування стратегії адаптаційного синдрому здійснюють темпи економічної динаміки (вимірюються показниками валового внутрішнього / національного доходу); співвідношення параметрів споживання і накопичення національного доходу; темпи інфляції; система оподаткування юридичних і фізичних осіб; швидкість грошового обігу; динаміка валютного курсу; динаміка облікової ставки національного банку.

У технологічному середовищі вплив на формування стратегії адаптаційного синдрому здійснюють як технологічний спосіб виробництва, так і рівень інновацій у сфері технічних засобів управління, фінансових технологій та інструментів.

В інституційному і політико-правовому середовищі основний вплив на соціально-економічний розвиток і формування стратегії адаптаційного синдрому здійснюють форми і методи державного регулювання, в тому числі фінансового ринку і фінансової діяльності, грошового обігу; політика державної підтримки окремих галузей і сфер діяльності; політика залучення і захисту іноземних інвестицій; рівень корупції тощо. При цьому необхідне чітке організаційно-правове забезпечення для встановлення відповідності між процедурами і методами, що застосовуються, та законодавчою базою у системі договірних, інвестиційних, податкових та інших відносин.

У соціодемографічному і соціокультурному середовищі стратегія адаптаційного синдрому визначається рівнем освіти

²⁹⁶ Філіпенко А. С. Глобальні форми економічного розвитку: історія і сучасність / А. С. Філіпенко. – К. : Знання, 2007. – С. 605.

і культури економічно активного населення; рівнем підготовки фахівців у системі вищої освіти; ставленням населення до реформ і рівнем довіри населення до органів державної влади і управління. При цьому для справжнього успіху стратегії адаптаційного синдрому процес трансформації економічної системи і соціуму загалом повинен враховувати соціокультурний вимір.

Сучасні глобальні структурні зрушення зумовлюють необхідність формування ефективної енергетичної та екологічної політики. В енергетичному середовищі найбільш відчутний вплив на формування стратегії адаптаційного синдрому здійснюють рівень енергоємності економіки та стан енергетичної безпеки держави, що сукупно визначають ефективність її енергетичної системи, а також стратегічні вектори переходу до нової «енергетичної архітектури» – від індустріальної енерго- та ресурсно-витратної економіки до «нової економіки знань».

В умовах посилення глобальних техногенних викликів і загроз формування стратегії адаптаційного синдрому визначається також розвитком екологічного середовища України, характером міжнародних зобов'язань та європейських принципів екологічної політики, зокрема в частині імплементації нових економічних механізмів підвищення мотивації природоохоронної діяльності, а також інноваційності й екологізації виробництва, оптимізації споживання, відновлення функціональної цілісності природних систем.

Таким чином, стратегія адаптаційного синдрому передбачає приведення в дію відповідних механізмів адаптації / реструктуризації, які мають вплинути на головні «функціональні зони» соціально-економічного розвитку держави і стосуватися не лише економічних детермінант, а й чинників соціального і політичного масштабу, соціокультурного виміру й геополітичного вибору, формування нових суспільних цінностей. Для реалізації стратегії адаптаційного синдрому необхідний спеціальний економічний механізм, який би забезпечив (незалежно від економічного стану – кризовий, резистентний чи синдрому виникнення кризи) своєчасну й адекватну реакцію на перманентну зміну умов і факторів зовнішнього і внутрішнього середовищ (рис. 7.9).

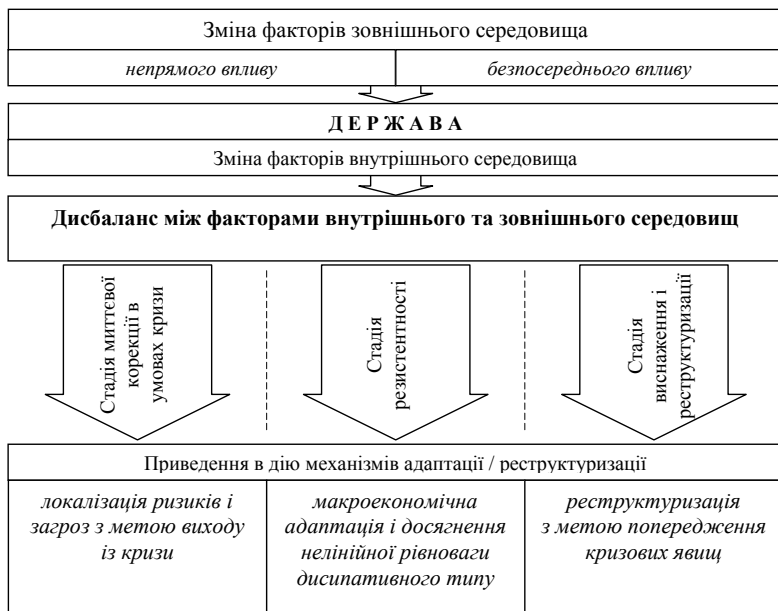

Рис. 7.9. Механізм адаптації економічної системи держави до змін умов і факторів зовнішнього і внутрішнього середовища*

*Складено автором на основі: Денисова Е. И. Механизм реструктуризации как способ адаптации предприятия к изменениям внешней среды / Е. И. Денисова // Вестник ОГУ. – 2008. – № 8(90). – С. 82.

Базуючись на загально визнаному трактуванні економічного механізму²⁹⁷, механізм адаптації економічної системи держави будемо розуміти як сукупність принципів, організаційних форм, методів та інструментів впливу на різних стадіях адаптаційного синдрому – стадії миттєвої корекції (в умовах виникнення кризи), стадії резистентності і досягнення нелінійної рівноваги дисипативного типу та стадії виснаження, що супроводжується загостренням

²⁹⁷ Економічний механізм у науковій, енциклопедичній і хрестоматійній літературі найчастіше розглядають як сукупність методів і засобів впливу на економічні процеси та їх регулювання [Денисова Е. И. Механизм реструктуризации как способ адаптации предприятия к изменениям внешней среды / Е. И. Денисова // Вестник ОГУ. – 2008. – № 8(90). – С. 82; Райзберг Б. А. Современный экономический словарь / Б. А. Райзберг, Л. Ш. Лозовский, Е. Б. Стародубцева. – [5-е изд., перераб. и доп.]. – М.: ИНФРА-М, 2007. – С. 355].

ситуації виникнення кризи, – своєчасність, об'єктивність і ефективність застосування яких сприятиме адаптації економічної системи держави до динамічних змін умов і факторів зовнішнього і внутрішнього середовищ в умовах нерівноважного глобального розвитку.

В основу механізму адаптації економічної системи держави до змін умов і факторів зовнішнього і внутрішнього середовищ мають бути закладені принципи, дотримання яких забезпечить успішність реалізації стратегії адаптаційного синдрому.

Передусім застосування організаційних форм, методів та інструментів механізму адаптації економічної системи держави до змін умов і факторів зовнішнього і внутрішнього середовищ має базуватися на принципі цільової орієнтації. Іншими словами, йдеться про те, що використання різного роду організаційних форм, методів та інструментів механізму адаптації має визначатися тим, на якій стадії адаптаційного синдрому перебуває економічна система держави: на стадії кризи і миттєвої корекції, на стадії резистентності чи виснаження і реструктуризації. Адже на стадії миттєвої корекції (в умовах виникнення кризи) організаційні форми, методи та інструменти механізму адаптації мають застосовуватися як безпосередня реакція на асиметрії і дисбаланси в цілях ескалації ризиків і локалізації загроз з метою виходу із кризи. Натомість на стадії резистентності, що передбачає максимально ефективну протидію та макроекономічну адаптацію системи до впливу різного роду факторів – внутрішніх і зовнішніх подразників, основне завдання полягає у досягненні нелінійної рівноваги дисипативного типу і забезпеченні стійкості національної економіки за допомогою ринкових і адміністративних методів, внутрішніх і зовнішніх джерел фінансування. І на кінець, на стадії виснаження і реструктуризації, що супроводжується порушенням адаптаційного процесу і загрозами виникнення кризи, виникає об'єктивна необхідність застосування організаційних форм, методів та інструментів механізму адаптації, спрямованих на вирішення проблем стратегічного характеру, на формування достатнього рівня стійкості і попередження кризових явищ.

Наступним принципом механізму адаптації є принцип комплексності, що передбачає необхідність багаторівневого охоплен-

ня усіх аспектів соціально-економічного розвитку держави. У цьому контексті важливо у взаємопов'язаному режимі задіяти головні «функціональні зони» і економіко-організаційні блоки, що формують своєрідний каркас стратегічної реструктуризації економічної системи держави. При цьому стратегічна реструктуризація економічної системи є свого роду реакцією на фундаментальні суперечності і глобальні структурні зрушення, в умовах яких посилюється невідповідність між потребами нарощування внутрішнього потенціалу економічного зростання і пристосуванням до глобальних викликів і загроз. Ці суперечності в Україні виявляються у «розмитості» (невизначеності) геополітичного вибору, слабкості державних інститутів і неадекватності економічної політики (проводиться на вимогу міжнародних фінансових організацій чи інших держав), посиленні зовнішньоекономічних дисбалансів через структурні диспропорції в економіці та через залежність країни від попиту на експорт і припливу іноземних капіталів, що робить її чутливою до циклічних коливань, зовнішніх асиметричних шоків і змушує пристосовуватись до вимог більш розвинених партнерів. Тому серед стратегічних проблем, що підлягають вирішенню, можна назвати такі:

- забезпечення довгострокової макроекономічної стабільності;
- подолання структурної деформованості національної економіки, її відсталості й залежного розвитку;
- стимулювання інновацій і забезпечення економічного зростання на новітній інформаційно-технологічній основі;
- подолання інституційних провалів (підвищення ефективності діяльності уряду, якості державного регулювання, подолання корупції і забезпечення верховенства закону);
- забезпечення енергетичної безпеки й стійкості до екологічних ризиків;
- тестування геополітичних ризиків і дипломатичне врегулювання конфліктів.

Вирішення зазначених проблем потребує розробки відповідної стратегії, оскільки механізм адаптації і завдання реструктуризації економічної системи держави зачіпають одночасно декілька «функціональних зон». Відтак їх цілі і завдання мають відобража-

тися у стратегічних планах розвитку держави, конкретизуючись через систему тактичних і оперативних планів. У цьому сенсі застосування організаційних форм, методів та інструментів механізму адаптації економічної системи держави до змін умов і факторів зовнішнього і внутрішнього середовищ та її реструктуризація мають базуватися на принципах плановості й перманентності.

Водночас застосування організаційних форм, методів та інструментів механізму адаптації економічної системи держави до змін умов і факторів зовнішнього і внутрішнього середовищ та її реструктуризація мають базуватися на принципі ітеративності. Іншими словами, йдеться про те, що необхідність постійної адаптації потребує наявності зворотного зв'язку між «функціональними зонами» і сферами реструктуризації. Зворотний зв'язок має інформаційний характер і сприяє координації заходів на різних стадіях адаптаційного синдрому.

Реалізація державою стратегії адаптаційного синдрому має базуватися на достовірній інформації і даних моніторингу про динаміку факторів і умов внутрішнього і зовнішнього середовищ функціонування. Водночас державі важливо коректувати свою стратегію адаптаційного синдрому з урахуванням викликів і загроз зовнішнього середовища. Саме тому застосування організаційних форм, методів та інструментів механізму адаптації економічної системи держави до цих змін та її реструктуризація мають базуватися на принципі об'єктивності. Дотримання цього принципу передбачає наявність комплексної інформаційної підтримки процесів адаптації і реструктуризації на основі даних об'єктивного моніторингу.

Стратегія та механізм реалізації адаптаційного синдрому покликані забезпечити ефективність адаптації та реструктуризації економічної системи держави на різних стадіях адаптаційного синдрому до змін умов і факторів зовнішнього і внутрішнього середовищ. Необхідність дотримання цієї умови дозволяє сформулювати ще один принцип адаптації і реструктуризації економічної системи держави – принцип ефективності. Цей принцип безпосередньо пов'язаний із реалізацією принципу цільової орієнтації, оскільки дотримання принципу ефективності можливе лише у випадку досягнення поставлених цілей адаптації і реструктуризації.

Застосування організаційних форм, методів та інструментів механізму адаптації економічної системи держави до змін умов і факторів зовнішнього і внутрішнього середовищ на різних стадіях адаптаційного синдрому дуже часто спричиняє організаційно-функціональні зміни, які практично завжди стосуються людського фактора і, як правило, супроводжуються відповідним опором у «м'якій» чи «жорсткій» формі, втратою довіри до органів влади та управління. Такий опір може нівелювати ефекти адаптаційного синдрому, призвівши до переходу від стану резистентності до стану виснаження і загалом зашкодити реструктуризації економічної системи держави. Саме тому реалізація стратегії адаптаційного синдрому має базуватися на принципі зниження опору змінам.

Таким чином, глобальні структурні зрушення чинять помітний вплив на економічний і суспільний розвиток держави, у результаті чого виникає значна невідповідність і помітний розрив між динамікою умов і факторів внутрішнього середовища та зовнішніми викликами і загрозами. Відсутність швидкої адекватної реакції економічної системи держави на зовнішні зміни може призвести до значних негативних наслідків. Її своєчасна адаптація має здійснюватися на основі стратегії адаптаційного синдрому та за допомогою механізму реструктуризації, всі елементи якого взаємопов'язані і векторно спрямовані на усунення дисбалансу між внутрішніми суперечностями економічної системи держави і зовнішнім середовищем її функціонування. Деталізація заходів політики адаптації до умов глобальних структурних зрушень і нерівноважного розвитку відображена на рис. 7.10.

Коли йдеться про такі довгострокові програми історичного масштабу як реструктуризація, завжди мають бути визначені їхні стартові умови, проміжні та кінцеві цілі, засоби, механізми та головні суб'єкти реалізації. Йдеться, по-перше, про об'єктивні передумови реструктуризації, по-друге, про основоположні цінності, на які спрямована реструктуризація та під егідою яких вона здійснюється, по-третє, про центральну ланку, серцевину, ядро реструктуризаційного процесу; по-четверте, про сфери та галузі, що мають забезпечити справжній, а не декларований інституційний та економічний прорив у напрямі досягнення сучасних світових стандартів.

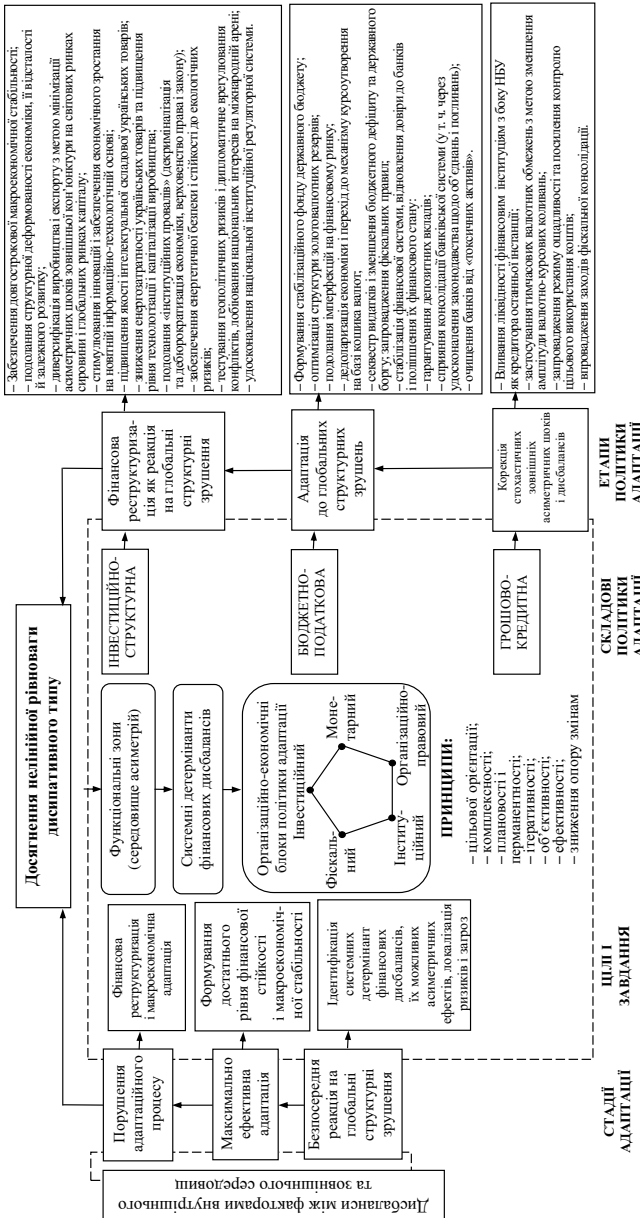

Рис. 7.10. Концепція адаптації економіки України до глобальних структурних зрушень

Загалом стратегічні цілі і завдання політики адаптації економіки України до умов глобальних структурних зрушень спрямовані на збереження її стійкості з одночасним пошуком нової філософії та нової структури економіки.

Розглядаючи нову структуру економіки у контексті концепції Стігліца–Ліня, можна виділити дві групи пріоритетних галузей, які потребують відповідної державної підтримки:

– галузі-локомотиви економічного розвитку, до яких відносяться енергетика, машинобудування, житлове будівництво, інфраструктура, інформаційна сфера;

– галузі, що мають порівняльні, конкурентні та виявлені переваги на міжнародних ринках – ракетно-космічний комплекс, авіа- та суднобудування, військово-промисловий комплекс, аграрний сектор, транзит, програмне забезпечення, освітні послуги.

При цьому політика адаптації передбачає формування так званої «рефлекторної дуги» (набору методів, технологій та інструментів) внутрішнього механізму самоорганізації економічної системи держави: від оперативної корекції стохастичних зовнішніх асиметричних шоків і внутрішніх дисбалансів – через тактичні механізми реструктуризації та адаптації до глобальних викликів і кон'юнктурних змін у геоекономічному просторі – до стратегічної реструктуризації економічної системи як реакції на фундаментальні суперечності і глобальні структурні зрушення. Головними складовими реструктуризації мають стати індустріальна та аграрна політика, фінансова і грошово-кредитна політика, інноваційна політика, енергетична політика, соціальна політика, регіональна, екологічна та зовнішньоекономічна політика.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Василь Григорович **Дем'янишин**; Ігор Степанович **Гуцал**;
Ольга Павлівна **Кириленко**; Тетяна Олексіївна **Кізіма**;
Ольга Володимирівна **Кнейслер**; Наталія Ярославівна **Кравчук**;
Галина Степанівна **Лопушняк**; Вікторія Михайлівна **Булавинець**;
Світлана Любомирівна **Коваль**; Володимир Володимирович **Костецький**;
Зоряна Михайлівна **Лободіна**; Богдан Степанович **Малиняк**;
Галина Йосипівна **Островська**; Віталій Валерійович **Письменний**;
Галина Борисівна **Погріщук**; Петро Михайлович **Рендович**;
Ірина Петрівна **Сидор**; Ігор Федорович **Стефанів**;
Марія Петрівна **Шаварина**; Надія Володимирівна **Шаманська**;
Ігор Андрійович **Крисоватий**; Тетяна Валеріївна **Письменна**;
Тетяна Дмитрівна **Сіташ**; Олена Миколаївна **Кузьмак**;
Оксана Іванівна **Тулай**; Василь Васильович **Дем'янишин**;
Юлія Вадимівна **Баніт**; Оксана Степанівна **Вавричук**;
Інна Дмитрівна **Вигнан**; Ірина Володимирівна **Дрогоруб**;
Юрій Григорович **Журавель**; Андрій Ярославович **Крупка**;
Вадим Олександрович **Куцяк**; Віталій Васильович **Мартинюк**;
Ірина Михайлівна **Федорович**; Олена Сергіївна **Шаманська**

ФІНАНСОВА ПОЛІТИКА ІНВЕСТИЦІЙНО-ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

Монографія

Редактор Оксана Бойчук
Комп'ютерне верстання Любові Верней
Дизайн обкладинки Марії Одобецької

Підписано до друку 30. 11. 2014 р.
Формат 60x84 ¹/₁₆. Гарнітура Times.
Папір офсетний. Друк на дублікаторі.
Умов. друк. арк. 25,2 Облік.-вид. арк. 26,9.
Зам. № М-014-14. Тираж 300 прим.

Видавець та виготовлювач
Тернопільський національний економічний університет
вул. Бережанська, 2, м. Тернопіль, 46004

*Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців ДК № 3467 від 23.04.2009 р.*

Видавничо-поліграфічний центр «Економічна думка ТНЕУ»
вул. Бережанська, 2, м. Тернопіль, 46004
тел. (0352) 47-58-72
E-mail: edition@tneu.edu.ua